

В АРХІВІВ

ВУЧК

ГПУ

НКВД

КГБ

№ 1 (42)

Науковий і документальний журнал

КИЇВ – ХАРКІВ
2014

УДК 351.746.1:930.25](47+57)

3 архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ № 1 (42) 2014 р.

Науковий і документальний журнал

Видається з серпня 1994 р. Виходить двічі на рік

Журнал внесено Вищою атестаційною комісією України до переліку наукових фахових видань з історичних наук («Бюлетень ВАК України», 1999, № 5; 2010, № 4).

Засновник:

Головна редакційна колегія науково-документальної серії книг «Реабілітовані історією»;
Відділ по розробці архівів ВУНК–ДПУ–НКВС–КДБ

Співзасновники:

Національна академія наук України
Інститут історії України НАН України
Служба безпеки України
Державна архівна служба України
Національна спілка краєзнавців України

Редакційна колегія:

Олександр Рубльов	— головний редактор
Сергій Кокін	— перший заступник головного редактора
Олег Бажан	— заступник головного редактора
Геннадій Боряк	— заступник головного редактора
Роман Подкур	— відповідальний секретар
Валерій Васильєв	Світлана Ляковська
Ігор Верба	Наталія Маковська
Семен Глузман	Руслан Пиріг
Іван Дзюба	Олександр Пшенніков
Євген Захаров	Володимир Репринцев
Станіслав Кульчицький	Олександр Реєнт
Володимир Лозицький	Юрій Шаповал

SWEDEN

*Це видання друкується за фінансової підтримки Уряду Швеції.
Погляди та інтерпретації, представлені у цій публікації,
не обов'язково відображають погляди Уряду Швеції.*

Усі права застережені. Журнал зареєстровано
у Міністерстві у справах преси та інформації України у квітні 1993 р.

Свідоцтво про державну реєстрацію КП № 1045.

Відповідальність за достовірність фактів, цитат, назв — на авторах.

Редакція залишає за собою право на літературне редагування матеріалів.

ISSN 2313-5883

© Головна редакційна колегія
науково-документальної серії книг
«Реабілітовані історією», 2014

ЗМІСТ

З ІСТОРІЇ СПЕЦСЛУЖБ

- Лясковська С.** Участь органів державної безпеки у регулюванні ринкових відносин у період непу 7
- Жив'юк А.** Керівники органів НКВД–НКГБ (МВД–МГБ) західних областей УРСР: кількісні та якісні характеристики (1944–1953 рр.) 29

ДЕРЖАВНИЙ ТЕРОР РАДЯНСЬКОЇ ДОБИ

- Ченцов В., Архирейський Д.** Репресивна політика більшовицького режиму на Катеринославщині в 1920-х рр. 53

З ІСТОРІЇ ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ

- Литвиненко В., Огороднік В.** Відділи військової цензури та політичного контролю НКВД–НКГБ СРСР у Червоній армії та Військово-морському флоті (кін. 1930-х – березень 1946 рр.) 96

ОСОБА У КОНТЕКСТІ ІСТОРІЇ

- Бажан О., Золотарьов В.** Олександр Успенський: «Я вважаю себе учнем Миколи Івановича Єжова...» 344

ВЛАДА І ЦЕРКВА

- Висовень О.** Лідія Вінс у релігійному дисидентському русі в УРСР (1960–1980-ті рр.) 399

ІСТОРИОГРАФІЧНІ ТА ДЖЕРЕЛОЗНАВЧІ ДОСЛІДЖЕННЯ

- Щербатюк В.** Окремі нововіднайдені матеріали з історії
повстансько-партизанської боротьби ОУН та УПА 411

РЕЦЕНЗІЇ

- Рубльов О., Кравченко П.** Динаміка диктатури: нове цікаве
дослідження відносин керівництва УССР та ССРСР 427
- Подкур Р.** «Соловецький реквієм»: з думкою про Dies irae 434
- Романюк І., Зінько Ю.** Історіографія сталінізму: нова спроба
концептуалізації 443

ХРОНІКА ПОДІЙ

- Даниленко В.** Круглий стіл «Роль і місце спецслужб в
історії українського державотворення» 448
- КНИЖКОВА ПОЛИЦЯ 452

CONTENT

THE HISTORY OF SECRET SERVICES

- Lyaskovska S.** The participation of state security in the market regulation during NEP 7
- Zhyviuk A.** Leaders of NKVD–NKGB (MVD–MGB) Bodies in Western Regions of the Ukrainian SSR (1944–1953): quantitative and qualitative characteristics 29

STATE TERROR OF THE SOVIET ERA

- Chentsov V.** Arkhireyskyi D. Bolshevik repressive policy in Ekaterynoslav region in 1920th 53

THE HISTORY OF WORLD WAR II

- Lytvynenko V., Ohorodnik V.** The department of military censorship and political supervision of NKVD–NKGB of the USSR in Red Army and Navy (the end of 1930th – March 1946) 96
- Bazhan O., Zolotarev V.** Oleksandr Uspenskyi: «I consider myself to be a follower of Nikolay Iezhov» 344

THE AUTHORITY AND THE CHURCH

- Vysoven O.** Lidiya Vins in religious dissident movement in Ukrainian SSR (1960th–1980th) 399

HISTORIOGRAPHICAL AND SOURCES OF RESEARCH

Shcherbatiuk V. Some Newly Found Materials Concerning the Study of the Ukrainian Nationalists' Organization (OUN) and the Ukrainian Insurgent Army (UPA) Insurrectionary Partisan Movement	411
---	-----

REVIEWS

Rublev O. Kravchenko, P. Dynamics of dictatorship: a new interesting study relationship management Ukr.SSR and USSR	427
Podkur R. «Solovetsky Requiem»: the opinion of the Dies irae	434
Romaniuk I.M., Zin'ko Yu. A. Historiography of Stalinism: new attempt of conceptualizing	443

CHRONICLE EVENTS

Даниленко В. Discussion «The significance of secret service in Ukrainian state-creation history»	448
BOOKSHELF	452

З ІСТОРІЇ СПЕЦСЛУЖБ

УДК 351.746.1:336.057.7(47+57)(091)«1921/1925»(045)

*Світлана ЛЯСКОВСЬКА**

Участь органів державної безпеки у регулюванні ринкових відносин у період непу

У статті досліджується діяльність економічних підрозділів ВУНК–ДПУ УСРР при проведенні державної фінансової політики, зокрема фінансово-валютних операцій під час непу.

Ключові слова: Особлива валютна нарада наркомату фінансів, червінець, казначейський білет, фондові біржі, «чорні біржі», «американки», валютні інтервенції, емісія грошових коштів.

Однією зі складних економічних проблем, що постала перед вищим політичним керівництвом СРСР у середині 1920 рр., було врегулювання внутрішнього валютного ринку. Адже в умовах монополії зовнішньої торгівлі та заборони внутрішнього валютного обігу деякі підприємства й установи в поточній госпо-

* *Лясковська Світлана Петрівна* – канд. іст. наук, викладач Національної академії СБ України.

дарській діяльності широко використовували валюту. Це явище було настільки поширеним, що навіть Київська губернська надзвичайна комісія, усупереч закону, у 1921 р. закупила для власних потреб у Київському губернському кооперативному союзі мануфактуру саме за валюту. Оборудка відбулася поза апаратом уповноваженого наркомату зовнішньої торгівлі РСФРР¹. При забороні обігу іноземної валюти на внутрішньому ринку держава намагалася якомога більше поповнити свої золотовалютні запаси, оскільки за відсутності міжнародних кредитів вони залишалися одним з основних джерел фінансування закупівлі необхідних товарів для промисловості.

На початку 1920-х рр. органи ВУНК та народного комісаріату фінансів УСРР було зобов'язано проводити ревізії в установах та вилучати всю виявлену валюту, передаючи її до каси вповноваженого наркомфіну РСФРР². Подібним чином вирішувалося два завдання: вилучення іноземної валюти з нелегального обігу та наповнення державної скарбниці. Крім репресивних заходів, державні органи використовували й інші методи отримання іноземних грошей – добровільна здача громадянами валютних запасів. Раднарком РСФРР 24 жовтня 1921 р. ухвалив постанову, згідно з якою в касах наркомату фінансів дозволявся вільний прийом від населення валюти у кредитних білетах, а також золотих і срібних монет, виробів із дорогоцінних металів в обмін на радянські рублі³. Як і в першому випадку, усю прийнятну валюту терміново направляли до управління вповноваженого наркомфіну РСФРР.

Проте виведення «з тіні» на внутрішній ринок золотовалютних запасів населення було лише одним із заходів стабілізації радянської фінансової системи. Початок відбудови промисловості й сільського господарства, розвиток товарно-грошових відносин, пов'язаних із переходом до нових методів господарювання – усе це вимагало проведення грошової реформи.

¹ Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі – ЦДАГО України), ф. 1, оп. 20, спр. 619, арк. 62 зв.

² Там само, арк. 52.

³ Там само, спр. 217, арк. 30.

Уперше ідею щодо необхідності реформування фінансової системи в умовах непу було порушено 1921 р. у резолюції X з'їзду РКП(б). Дехто з дослідників вважає, що підготовчий етап розпочався вже в березні того року, коли відбувалися гострі дискусії з приводу конкретних шляхів реформи⁴. У 1922–1923 рр. було випущено так звані «радянські грошові знаки». Паралельно, наприкінці 1922 – на початку 1923 рр., Держбанк СРСР увів в обіг червінці⁵, що на 25% забезпечувалися золото-валютним фондом країни. Вміст золота дорівнював «десятці» 1913 р. випуску. Після цього поживавився «чорний ринок». Місцеві апарати ДПУ відстежували ситуацію з грошовим обігом у країні. Майже відразу виникла проблема, пов'язана з випуском купюр великих номіналів. Дрібних радянських грошових знаків не вистачало (або взагалі не було ані в господарських органах, ані у фінансових установах, ані в державних банках). Це суттєво ускладнювало товарообіг на внутрішньому ринку та сплату населенням податків. У регіонах складалася абсурдна ситуація, коли декілька робітників отримували платню однією великою купюрою. Через необхідність її подальшого розміну на «чорному ринку» втрати становили до 25% зарплати. Начальник фінансового відділення ЕКВ ДПУ УСРР Віхнін доповідав, що в Донецькій губернії робітники «ходять групами по 10–30 осіб, розмінюючи банкноти у спекулянтів і сплачуючи 1 червінець з 25-купюрної банкноти»⁶. Про всі негаразди з розміном, різницю між офіційним і неофіційним курсами червінця в різних містах ЕКВ ДПУ УСРР доповідав у ДПУ СРСР, керівництву КП(б)У, наркомові фінансів УСРР Кузнєцову⁷.

⁴ Денежная реформа 1921–1924 гг.: создание твёрдой валюты: Документы и материалы / Сост. Л. Н. Доброхотов, В. Н. Колодежный, В. С. Пушкарёв. – Москва: РОССПЭН, 2008. – С. 4.

⁵ Перші банкноти номіналом 10 руб. були червоного кольору, звідси й назва – «червінці». До того ж до революції так називалися монети, виготовлені з червоного золота.

⁶ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 1243, арк. 79–80.

⁷ Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі – ЦДАВО України), ф. 30, оп. 1, спр. 1243, арк. 78.

Попри певні труднощі, червінець фактично став «радянською валютою» й увійшов в обіг на «чорному ринку» поряд з іноземними грошима. За таких умов, для успішного здійснення реформи необхідно було, перш за все, легалізувати валютний ринок у середині країни. Із цією метою було видано низку актів, що дозволяли в певних межах обіг іноземної валюти в державі. Так, декрет Раднаркому УСРР від 25 квітня 1922 р. «Про обіг золота, срібла, платини, дорогоцінного каміння та іноземної валюти» дозволяв вільний обіг золота, купівлю та продаж золотої і срібної монети царського карбування, іноземної валюти⁸. Операції із золотом та іншими дорогоцінними металами на території республіки, що виходили за межі встановленого державою порядку, відповідно до 2-ї частини «Особливо небезпечних злочинів проти порядку управління» розділу II Кримінального кодексу УСРР 1922 р., кваліфікувалися як злочин – «порушення правил про валютні операції».

Офіційно визнаним і дозволеним способом обігу іноземної валюти у країні стала торгівля нею в підконтрольних державі установах. Постанова РНК РСФРР від 20 жовтня 1922 р. про фондові біржові операції дозволяла Раді праці та оборони, за поданням наркомфіну, створювати фондові біржі й фондові відділи при товарних біржах, де відбувалася торгівля іноземною валютою, банкнотами, державними цінними паперами, випущеними державними органами, акціями та паями акціонерних і пайових товариств, благородними металами у зливках. Водночас із біржового обігу повністю виключалася російська імперська золота монета.

У радянській Україні, на відміну від Російської Федерації, фондові біржі окремо не існували. На початку 1923 р. при товарних біржах (ТБ)⁹ почали створюватися фондові відділи (ФВ). Тут здійснювалися операції з купівлі та продажу цінностей, визначених у постановах Раднаркому СРСР від 23 березня та від 5 квітня 1923 р., у тому числі й валюти. Необхідність фондovих відділів пояснювалася збільшенням операцій із банкнотами

⁸ ЦДАВО України, ф. 30, оп. 1, спр. 1208, арк. 40.

⁹ У найбільших містах УСРР було створено 15 товарних бірж.

«як серед державних органів, так і серед приватних осіб, оскільки кредитні установи здійснюють свої активні та вкладні операції у червінцях, і оскільки останні являються знаряддям страхування тимчасово звільнених капіталів»¹⁰.

Передбачалося, що саме фондові відділи та фондові біржі регулюватимуть банкнотний обіг «пропозиції та попиту».

На першому засіданні Ради фондового відділу, відкритого у грудні 1923 р. при Харківській товарній біржі (перший ФВ в Україні), було визначено об'єкти обігу: банкноти Держбанку, облігації 6%-го виграшного золотого займу, облігації 2-ї хлібної позики¹¹, короткотермінові зобов'язання Центральної каси наркомату фінансів СРСР, американські долари, англійські фунти стерлінгів, шведські крони, французькі франки, німецькі марки¹².

Не всі охочі обміняти валюту могли скористатися послугами фондових відділів. Брати участь у валютних операціях дозволялося лише

«приватним особами та підприємствам, що вибирали патент не нижче 5-го розряду з торгівлі та 7-го – із промисловості»,

тобто тим фізичним та юридичним особам, хто офіційно мав право на здійснення імпорتنих операцій і потребував закупівлі іноземної валюти¹³. Такий високий розряд був лише у підприємств і приватників, які мали чималий грошовий обіг. Допустити порушення, дозволивши всім бажаним здійснювати валютні операції, було вкрай складно. Відділи перебували в безпосередньому підпорядкуванні вповноваженого наркомату фінансів СРСР, загальний нагляд здійснював вповноважений наркомату внутрішньої торгівлі СРСР¹⁴.

¹⁰ ЦДАВО України, ф. 30, оп. 1, спр. 1212, арк. 7.

¹¹ Хлібні позики були короткотерміновими, до 1 року. Папери номінувалися в пудах жита, купувалися за гроші, а сплачувалися натуральними продуктами (максимальний номінал хлібних облігацій становив 10 пудів жита) або грошима – за бажанням власника. Облігації хлібних позик приймалися як сплата натурподатку, а отже були привабливими для селян.

¹² ЦДАВО України, ф. 30, оп. 1, спр. 1212, арк. 109.

¹³ Там само, арк. 107.

¹⁴ Там само, арк. 7.

Усі валютні угоди між приватними особами та підприємствами могли відбуватися лише на біржах. Біржова операція вважалася дійсною, якщо вона укладалася або між безпосередніми членами біржі, або якщо одну чи обидві сторони представляв біржовий маклер, котрий отримував певний відсоток від кожної угоди, що відбувалася за його участі. Звичайно, що такий «легкий заробіток» міг суттєво покращити матеріальне становище маклерів, а отже знайшлося чимало охочих отримати цю посаду. На прохання валютного управління наркомфіну СРСР, що проводило кадровий набір для подібних установ, усіх кандидатів ретельно перевіряли органи ДПУ на предмет їх політичної лояльності, причетності до валютних махінацій¹⁵.

Державним підприємствам та установам необхідно було ще й отримати дозвіл Особливої валютної наради на купівлю валюти. Вона діяла, згідно з постановою Раднаркому від 6 лютого 1923 р., при валютному управлінні наркомату фінансів СРСР. Очолював її Лев Волін. Особлива валютна нарада також надавала дозволи державним і кооперативним підприємствам та установам, приватним особам для переказу за кордон валюти, сума якої перевищувала встановлені державою норми. Дозволи або посвідчення Особливої валютної наради про переказ за кордон іноземної валюти видавалися лише за наявності дозволу наркомату зовнішньої торгівлі на купівлю за кордоном певного товару; перевезення іноземної валюти вище офіційно встановленої норми – із зазначенням підстав, офіційно завірених господарськими органами (наприклад, під час поїздки чиновників чи спеціалістів у довгострокове відрядження)¹⁶. Проте

«на практиці підприємства знаходили способи обійти це обмеження. Не маючи ліцензій на купівлю валюти, вони отримували її через валютних маклерів».

Більше того, інколи навіть

«при внутрішніх взаємних розрахунках підприємства та організації розраховувалися й іноземною валютою»¹⁷.

¹⁵ ЦДАВО України, ф. 30, оп. 1, спр. 1212, арк. 85–87.

¹⁶ Там само, спр. 4253, арк. 6, 33, 38.

¹⁷ *Осокина Е.А.* Золото для индустриализации: «ТОРГСИН». – Москва: РОССПЭН; Фонд Первого Президента России Б. Н. Ельцина, 2009. – 592 с.

Це було порушенням, оскільки валютою дозволялося розраховуватися лише з організаціями, що знаходилися за кордоном.

Отже, усі валютні операції, котрі здійснювалися офіційно на фондових або, як їх називали – валютних біржах, перебували під жорстким контролем щонайменше двох союзних наркоматів: фінансів і зовнішньої та внутрішньої торгівлі. Звичайно, що ретельний нагляд та бюрократична тяганина, пов'язана з отриманням дозволів, штовхала найбільш нетерплячих підприємців на «чорні біржі», котрі одразу стали популярними. Тут торгували американськими доларами, англійськими фунтами стерлінгів і, частково, турецькими лірами. Як правило, це були ятки на ринках, де маклери скуповували й продавали золоті монети, валюту за ринковими цінами з урахуванням попиту та пропозиції. Також продавалися червінці, що стали не лише платіжним засобом, а й об'єктом накопичення та збереження коштів. За нестабільного курсу паперових грошей валютні операції на «чорній біржі» по суті виступали «спекуляціями валюти».

Обіг «чорної біржі» значно перевищував обіг фондових відділів товарних і фондових бірж, адже тут клієнти не сплачували податків, а всі операції залишалися поза контролем регулюючих органів. На думку фінансистів, у 1924 р. саме операції на «чорній біржі» створили навколо червінця ажіотаж та спекуляцію¹⁸. Основними постачальниками й покупцями іноземної валюти на «чорній біржі» були контрабандисти, торговці, які відкладали частину коштів «на чорний день» у золоті чи валюті.

Зважаючи, що фінансові органи не могли контролювати підпільні операції, керівництво ОДПУ СРСР вирішило врегулювати «чорні біржі» оперативними методами. У вересні 1923 – січні 1924 рр. у деяких містах РСФРР (Москва, Петроград (Ленінград), Ростов-на-Дону) відбулися арешти біржовиків і спроби розгону «чорних бірж». Утім, репресії проти «валютників» мали зворотний бік. «Чорний ринок» не припиняв існування та продовжував свій вплив на фінансову систему, однак рівень конспірації різко зріс. Відтак пропонувалося припинити репресії і погодитися з фактичним існуванням «чорних бірж», виробивши

¹⁸ ЦДАВО України, ф. 30, оп. 1, спр. 1207, арк. 61.

умови для спостереження й регулювання ринку валюти, «направляючи його в потрібне русло»¹⁹.

Своєрідною формою контролю над «чорним ринком» стало офіційне поширення «позабіржових фондкових зібрань», так званих «американок» (імовірно, назва походить від розповсюдженого в той час еквівалента обміну – американського долара). Вони працювали як вечірні фондкові біржі при товарних біржах. На них не поширювалися обмеження фондкових відділів: для участі не потрібно було пред'являти патенти про розряд, дозвіл Особливої валютної наради, можна було обмінювати великі суми без обмежень, операції здійснювалися з усіма існуючими валютними цінностями. У зв'язку з тим, що операції на «американках» не реєструвалися, відвідувачі не сплачували податків та будь-яких інших зборів. Перші «американки» почали працювати в Москві та Петрограді. Їх учасниками стали кредитні установи, фондкові маклери та професійні торговці валютою. На думку фахівців, «американки» дали позитивний результат, дозволивши «сконцентрувати навколо біржі весь вільний валютний обіг», виводячи його таким чином «із тіні».

Наприкінці 1924 р. позабіржові фондкові зібрання почали працювати при Харківській товарній біржі (ХТБ). Попередньо було проведено переговори з представниками «чорного валютно-фондового майданчика на предмет втягнення їх у роботу з організації американок»²⁰. Усі підготовчі заходи у Харкові рада фондového відділу ХТБ поклала на тимчасовий розпорядчий комітет, до складу якого входили відомі місцеві приватні валютні торговці Т. Брискер (голова), Вольгемут (секретар), Майзнер та ін.²¹ Було розроблено статут організації, що відповідав статуту Московської валютної фондвої біржі, і регламент роботи. До участі в позабіржових фондкових зібраннях допускалися всі приватні особи та підприємства за рекомендаціями двох членів ХТБ. Розуміючи, що діяльність, як і саме існування позабіржового фондového зібрання, певною мірою вступає у

¹⁹ ЦДАВО України, ф. 30, оп. 1, спр. 1207, арк. 61.

²⁰ Там само, арк. 124.

²¹ Там само, арк. 31.

суперечність з офіційною державною політикою щодо функціонування внутрішнього валютного ринку, напередодні його відкриття у Харкові нарком фінансів УСРР Кузнецов звернувся до ЕКВ ДПУ УСРР із проханням «сприяти здоровому функціонуванню» «американки», віддавши розпорядження місцевим органам ДПУ «не вчиняти перешкод її діяльності та забезпечити всім учасникам зібрання вільну роботу»²².

Проте за грошовим обігом та особами, які користувалися послугами позабіржових зібрань, було встановлено негласний нагляд – як із боку фінансових установ, так і економічних підрозділів ДПУ УСРР²³. У березні 1921 р. Ф. Дзержинський писав своєму заступникові Й. Уншліхту:

«ДПУ необхідно проникнути до святині капіталу – біржі. Необхідно розкусити цю штуку, знати її ділків і знати, чому так зростає ціна на золото та падає наш рубль. Необхідно мати своїх маклерів, купців, спекулянтів і т. д. Справу цю зосередити в економічному управлінні»²⁴.

Ще 22 вересня 1922 р. до місцевих органів ДПУ УСРР було розіслано циркулярне розпорядження ДПУ РСФРР зі вказівкою щодо складання таємних списків усіх представників «нового класу капіталістів», «непманів»: багатіїв, підприємців, посередників, торговців тощо. Дані збиралися негласно від офіційних господарських органів із використанням секретної агентури та інформаторів. Усіх виявлених осіб ставили на оперативний облік. На облік бралися також

«члени й відвідувачі фондової біржі (як легальної, так і нелегальної), як-от: перекупники, продавці валюти, золота, платини, коштовностей, а також особи, які сприяли їх вивозу за кордон, власники та співвласники приватних кредитних установ, лихварі» тощо²⁵.

²² ЦДАВО України, ф. 30, оп. 1, спр. 1207, арк. 51.

²³ Там само, арк. 1, 51.

²⁴ Ф. Э. Дзержинский – руководитель ВЧК–ОГПУ: Сб. док. и мат. – Москва: ВШ КГБ, 1967. – С. 91.

²⁵ Плеханов А. М. ВЧК–ОГПУ: Отечественные органы государственной безопасности в период новой экономической политики: 1921–1928. – Москва: Кучково Поле, 2006. – С. 591.

На кожного заводилася справа, де містилася спеціальна анкета:

«1. Прізвище, ім'я, по батькові. 2. Адреса. 3. Місцевий або приїжджий, звідки приїхав і коли. 4. Який мав капітал, коли і чим займався до революції. 5. Який має капітал нині. 6. Що складає його капітал (гроші, рухоме майно, підприємства, цінності). 7. Які в нього підприємства, їхні адреси. 8. Де зберігає гроші, цінності (вдома, у банках, яких саме: російських чи закордонних). 9. На чому нажив капітал. 10. Чи користується кредитами, чи має позички, борги»²⁶.

Економічні підрозділи ДПУ агентурним шляхом перевіряли всю наявну інформацію. На першому етапі лише збирався матеріал на осіб, що «проявляли» себе у фінансовій сфері.

Володіючи інформацією щодо економічної кон'юнктури на «чорному ринку», із метою зменшення інфляції та підтримання курсу червінця, наркомфін СРСР у 1923 р. почав проводити так звані інтервенції золотих монет. Збільшуючи вільний продаж золота, держава намагалася збити попит на нього та стримати падіння курсу червінця щодо іноземних валют і золотих царських рублів.

Паралельно, для підтримки стабільності перш за все цінних паперів, у травні та червні 1923 р. наркомфін СРСР організував через контори Держбанку в губернських містах скупку на «чорному ринку» облігацій першої державної внутрішньої довгострокової 6%-ї позики²⁷. Випущені 1922 р. облігації за всіх переваг (можливість застави, звільнення доходів користувачів від податків, випуск щорічних виграшних тиражів) не користувалися попитом. Відтак держава почала їх примусове розповсюдження в першу чергу серед приватників. Таємно скуповуючи облігації на вільному ринку за зниженими цінами, що не перевищували 70% їх номінальної вартості за офіційним курсом золотого рубля, держава тим самим не лише піднімала рин-

²⁶ Плеханов А.М. ВЧК–ОГПУ: Отечественные органы государственной безопасности в период новой экономической политики: 1921–1928. – С. 592.

²⁷ ЦДАВО України, ф. 30, оп. 1, спр. 1209, арк. 8.

кову ціну облігацій, а й поповнювала бюджет, оскільки купувала їх дешевше, ніж продавала населенню²⁸.

У прагненні підтримати стабільність фінансової системи наркомат фінансів СРСР дозволив агентам Особливої частини валютного управління «грати на біржі»: скуповувати або продавати на офіційній та «чорній» біржах золоті монети й обмінювати іноземні валюти на червінці за ринковою ціною. Держбанк і наркомфін намагалися наблизити курс іноземної валюти на «чорному ринку» до офіційного, установленого у фондовому відділі Московської товарної біржі. Курсова різниця відображала ступінь довіри до червінця.

Особлива частина, таємно проводячи «валютні інтервенції», про їх організацію офіційно не повідомляла навіть місцеві державні фінансові установи, на підконтрольній території яких здійснювалися подібні акції. Більше того, інколи вони відбувалися у прикордонній смузі, що також суперечило законодавству, адже для запобігання нелегальному вивозу золота із країни ЦВК та Раднарком СРСР спільною постановою від 6 червня 1924 р. заборонили зберігання й торгівлю цим дорогоцінним металом та валютними цінностями в 50-верстній прикордонній смузі.

У червні 1924 р. в Кам'янецькому окружному фінвідділі з'явився громадянин Кустов із посвідченням за підписом начальника Особливої частини валютного управління наркомфін СРСР Л. Воліна. Цікаво, що документ також завірив Київський губернський фінвідділ. Кустов заявив, що приїхав із таємною місією широкої закупки старої срібної монети царського «домиколаївського» карбування. При цьому жодних офіційних документів про здійснення фінансових операцій до місцевих органів влади не надходило.

Кустов почав за червінці скуповувати срібло, сплачуючи при цьому за монети з цього металу стільки, скільки хотіли продавці. Унаслідок таких його дій курс «домиколаївського» срібного рубля на «чорній біржі» впродовж 2–3 тижнів піднявся з 35 до 47–50 коп. червінцями. При цьому почали поширюватися чутки,

²⁸ ЦДАВО України, ф. 30, оп. 1, спр. 1209, арк. 8, 10.

що Київський губернський фінвідділ приймає в Кустова старі срібні рублі по 55–60 коп. Отже, він не лише нічого не втрачав при купівлі срібла за завищеною ціною, а ще й вигравав²⁹. Дії Кустова викликали зворотню реакцію. Курс червінця в губернії не піднявся, а навпаки – упав. Якщо до цих фінансових обороток, 16–20 червня 1924 р., за 1 червінець на «чорному ринку» платили 25–28 срібних банківських рублів, то в перших числах липня – лише 13–16³⁰.

Працівники фінансового відділу округи діяльність Кустова вважали неприпустимою через ігнорування особливостей грошового обігу прикордонної губернії. У місцевого населення збереглося чимало золотих і срібних монет дореволюційного карбування, натомість дрібного радянського срібла для здійснення розрахункових платежів не вистачало. Відтак селяни неодноразово зверталися до відповідних органів дозволити їм сплачувати сільськогосподарський податок старим сріблом. У цьому їм було відмовлено з поясненням, що уряду старе срібло не потрібне, у його розпорядженні достатньої своєї, радянської срібної монети. А вже через 2–3 тижні почалася широка скупка срібла в населення. Якби уряд дозволив розраховуватися старим сріблом, в окрузі було б знято багато проблем: ліквідовано недоїмку з державних податків, своєчасно розміщено селянські позики, державна скарбниця отримала б додатково срібло. Тому пропонувалося «для підняття авторитету влади» подібні заходи здійснювати «офіційними державними структурами під наглядом партійних контрольних органів»³¹. При цьому фінансисти округи не зрозуміли суть небезпечної гри на «чорній біржі». Очевидно, скуповуючи старе срібло за ринковими цінами, при зовнішньому падінні курсу червінця (який лише на 25% був забезпечений золотом і на 75% – товарною масою) держава таким чином поповнювала власні золотовалютні резерви. Це дозволило б їй пізніше провести аналогічні операції продажу срібла за золото або продажу срібла населен-

²⁹ ЦДАВО України, ф. 30, оп. 1, спр. 1239, арк.3 зв.

³⁰ Там само, арк. 6.

³¹ Там само, арк. 4.

ню за офіційно встановленою ціною, підтримавши тим самим курс червінця.

Часто при проведенні подібного роду операцій до числа агентів потрапляли люди як за зовнішнім виглядом, так і за манерами справжні «валютні спекулянти», шахраї. Працюючи самостійно, без контролю з боку Центру та місцевої влади, прикриваючись офіційними мандатами, такі особи чимало клали до власної кишені. Секретні співробітники органів державної безпеки відстежували діяльність агентів Особливої частини наркомату фінансів і ставили їх на оперативний облік як «гравців на чорній біржі»³².

Економічне управління ДПУ УСРР не арештовувало таких «агентів із мандатами» за умови повідомлення про їхні фінансові оборудки місцевих фінустанов. В усіх інших випадках «агентів» затримували навіть за наявності в них відповідного мандату. Після арешту співробітники ЕКУ ДПУ УСРР робили запит до наркомату фінансів СРСР щодо перевірки особи затриманого та наданих йому повноважень³³. Часто це призводило до конфліктних ситуацій між Особливою частиною наркомфіну СРСР та органами державної безпеки, які не бажали втрачати контроль за «чорним ринком». Інша лінія конфлікту проходила через взаємини наркоматів фінансів СРСР та УСРР. Відсутність у республіканських фінансових установ інформації про «гру» агентів Особливої частини, з одного боку, дійсно створювала видимість «стихійності» ринку. З іншого, – ігнорувалися відповідні інстанції республіки, які таким чином відсторонювалися від формування фінансової політики та впливу на фінансово-кредитну ситуацію.

Паралельно з контролем за внутрішнім валютним ринком, на органи ДПУ РСФРР – ОДПУ СРСР та ДПУ УСРР у першій половині 1920-х рр. покладалося завдання припинення витоку золота за кордон. Ішлося, насамперед, про протидію контрабандному вивезенню валюти та дорогоцінних металів. У більшості випадків контрабандисти використовували вже існуючі канали

³² Осокіна Е.А. Золото для індустріалізації: «ТОРГСИН». – С. 232.

³³ ЦДАВО України, ф. 30, оп. 1, спр. 3023, арк. 152.

переправи «товару», минаючи митні та прикордонні пункти перетину кордонів. За повідомленням агентури, що надійшло у квітні 1922 р., одним із таких каналів контрабандного провозу був навіть пункт особливого відділу у Волочиську, через який щотижня до Польщі вивозилося до 10 кг золота³⁴.

Проте використовувалися й інші шляхи. Дехто з представників іноземних консульств, благодійних місій, акредитованих в УСРР, скуповував за безцінь коштовності та золото для відправки їх за кордон. Представники дипломатичного корпусу мали право перевозити багаж без митного огляду³⁵. Так, у 1923 р. контррозвідувальний відділ Київського губернського відділу ДПУ УСРР через агентуру отримав інформацію про вивезення дипкур'єрами польської місії коштовностей, валюти, творів мистецтва за маршрутом: Москва–Харків–Київ–Варшава. Справа отримала назву «Діос ІРЕ». Незабаром незаконну діяльність було викрито, а дипломатичних працівників видворено з України³⁶.

Контрабанда іноземної валюти, цінностей і червінців здійснювалася й у звичайних поштових листівках. Відтак ДПУ УСРР зажадало посилити контроль за кореспонденцією, що відправлялася за кордон. Реєстрації підлягали громадяни, котрі здійснювали такі операції на суму понад 100 руб. або займалися цим систематично³⁷. Пересилка валюти відбувалася й у зворотному напрямку, коли радянські громадяни отримували її переказами з-за кордону. Відтоді, як Держбанк СРСР припинив виплачувати грошові перекази валютою, одержувачі почали отримувати поштою «грошові пакунки»³⁸. Для пересічних громадян умовні «10 злотих», які вони отримували в поштових конвертах від

³⁴ Галузевий державний архів Служби безпеки України (далі – ГДА СБ України), ф. 13, спр. 427, т. 2, ч. 3, арк. 104.

³⁵ Там само, спр. 426, т. 1, арк. 2.

³⁶ Там само, спр. 193, арк. 93.

³⁷ Там само, спр. 195, т. 1, арк. 32. Згідно з постановою ВЦВК і Раднаркому СРСР від 14 квітня 1926 р., пересилання грошей за кордон одним респондентом упродовж одного місяця обмежувалася сумою 100 руб.

³⁸ *Гінзбург М.* Приватний капітал і злочинні способи його нагромадження // Червоне право. – 1927. – № 16 (82). – С. 693–702.

родичів із-за кордону, дуже часто ставали чи не єдиною матеріальною допомогою, особливо під час голоду. Контроль за переміщенням через кордон валютних цінностей покладался на контророзвідувальні, економічні та прикордонні підрозділи ДПУ, а також митні установи.

Органи державної безпеки, порушуючи правила, іноді робили спроби втрутитися у процес регулювання валютного ринку. Так, усупереч постанові Раднаркому УСРР від 11 вересня 1922 р., згідно з якою дозволялося ввезення в межі республіки іноземної валюти на суму до 500 руб. золотом за курсом Держбанку, у 1922–1923 рр. фіксувалися непоодинокі випадки конфіскації у громадян СРСР, при перетинанні ними кордону, доларів у невеликій кількості (8, 10, 100). Валюту вилучали навіть в осіб, котрі мали спеціальні дозволи на ввезення визначеної суми в іноземних грошах. Ніяких санкцій до них не застосовували, але й повертати конфісковане також не поспішали³⁹. Громадяни були змушені писати численні скарги на діяльність співробітників ДПУ з вимогами повернути відібрану валюту.

Обмеження існували й у наступні роки. Постанова ЦВК СРСР від 12 вересня та спільна інструкція наркомфіну й наркомвнутторгу СРСР від 5 грудня 1924 р. про норми та порядок провезення через кордон валютних цінностей указували, що порушення правил призводило до кримінальної відповідальності: усі затримані на кордоні валютні цінності, що провозилися понад встановлену норму, кваліфікувалися як контрабанда та вилучалися митними органами.

Восени 1923 – узимку 1924 рр. із санкції політбюро ЦК РКП(б) ОДПУ СРСР провело арешти валютних спекулянтів. У деяких містах переслідувань зазнали й агенти Особливої частини союзного наркомфіну. Проте вже в березні 1924 р. політбюро, за пропозицією фінансового відомства, заборонило ОДПУ СРСР проводити репресії проти біржовиків через активізацію на «чорному ринку» агентів Особливої частини⁴⁰.

³⁹ ЦДАВО України, ф. 30, оп. 1, спр. 1208, арк. 74.

⁴⁰ Мозохин О. Борьба органов ВЧК-ОГПУ с незаконными валютными операциями [Електронний ресурс]: <http://mozohin.ru/article/a-9.html>

Ситуація змінилася наприкінці 1924 р. Тодішній недорід спровокував збільшення внутрішніх цін на хліб й продукти харчування. Проте оптимістичні темпи промислового розвитку, сподівання на гарний урожай 1925 р. та, як наслідок, зростання експорту сировини повинні були, на думку радянських економістів, призвести до збільшення валютних надходжень – джерела подальшої модернізації промисловості СРСР. Результатом такого прогнозування стало ухвалення на XIV з'їзді РКП(б) (1925 р.) курсу на індустріалізацію. Більшовицькі лідери не бажали враховувати умови відбудови народного господарства на основі застарілого довоєнного промислового та транспортного обладнання.

Однак 1925 р. теж видався неврожайним. За перший квартал 1925/1926 господарського року хліба було вивезено на суму 58 млн руб. замість запланованих 73 млн руб.; льону – на 7,5 млн руб. замість 23 млн руб. Зменшився експорт м'яса, конопель, нафти тощо. За перший квартал 1925/1926 господарського року фактичний вивіз становив 50–55 млн руб., тобто лише четверту частину від запланованого – 212 млн руб.⁴¹ Неприятливою була й міжнародна економічна кон'юнктура – зменшення цін на світовому ринку. Усе це призвело до зниження валютних очікувань. Стабільність червінця у другій половини 1925 р. похитнулася. Різке скорочення валютних ресурсів спонукало правління Держбанку СРСР 23 грудня 1925 р. звернутися до політбюро ЦК ВКП(б) із листом про ухвалення негайних заходів щодо вивозу за кордон валюти, золота та платини. Стан валютних розрахунків Держбанку за кордоном свідчив про ризик неплатоспроможності⁴².

На внутрішньому валютному ринку також формувалися негативні тенденції. На засіданні політбюро ЦК ВКП(б) 8 січня 1926 р. начальник валютного управління наркомфіну СРСР

⁴¹ Стенограммы заседаний Политбюро ЦК РКП(б)–ВКП(б): 1923–1938 гг.: В 3 т. Т. 1: 1923–1926 гг. / Под ред. А. Ю. Ватлина и др. – Москва: РОССПЭН, 2007. – С. 600.

⁴² Проблемы денежного обращения в СССР в середине 1920-х гг. [Електронний ресурс]: <http://www.ver.ru/bbl/history/cbr-125.html>

Л. Юровський заявив про перевищення в першому кварталі 1925/1926 господарського року інтервенційних продажів над купівлею у 25 млн 570 тис. руб.⁴³ Дефіцит валюти намагалися компенсувати різними методами: збільшенням нерентабельного експорту, скороченням річної імпоротної програми, жорсткою кредитною політикою, обмеженням прав експортерів при використанні отриманої ними валюти, перекриттям каналів надходжень на іноземні біржі червінців, які обмінювалися там на валюту за рахунок Держбанку СРСР, блокуванням вивозу за кордон червінців приватними особами тощо.

Паралельно розпочався «наступ на приватника»: запровадження додаткових податків та збільшення розмірів уже існуючих, призупинення кредитування, скорочення перевозок хлібофуражних вантажів приватних хлібозаготівельників тощо. Усе це призвело до панічної втечі приватного капіталу з легальної підприємницької діяльності, спрямування непманами вільних коштів не на розвиток справи, а для скуповування золота й валюти. У січні 1926 р. продаж населенню золотих монет перевищив 7,6 млн руб., що стало рекордом за весь час проведення інтервенцій⁴⁴. Значно збільшилися й розміри продажу населенню іноземної валюти (до 330 тис. доларів та 112 тис. фунтів стерлінгів). Для утримання курсу червінця наркомфін СРСР обмежив кредитування народного господарства до мінімуму та збільшив інтервенційний продаж.

Незважаючи на складну економічну ситуацію, наприкінці січня міжвідомча комісія, яку очолив голова правління Держбанку СРСР А. Шейман (до її складу входили представники наркомфіну, Держбанку, Держплану, наркомторгу та ОДПУ СРСР), вирішила продовжувати валютні інтервенції. Водночас для поповнення державної скарбниці іноземною валютою було запропоновано здійснити ряд репресивних заходів: посилити боротьбу з контрабандою, незаконною купівлею валюти й зо-

⁴³ Стенограммы заседаний Политбюро ЦК РКП(б)–ВКП(б): 1923–1938 гг. – С. 600.

⁴⁴ Проблемы денежного обращения в СССР в середине 1920-х гг. [Електронний ресурс]: <http://www.vep.ru/bbl/history/cbr-125.html>

лота державними установами, банками, товариствами, переглянути питання щодо посилок із-за кордону, підвищити вартість видані іноземних паспортів громадянам тощо.

У рамках реалізації боротьби з дефіцитом валюти у великих містах, де проводилися валютні інтервенції, знову почалися арешти «біржовиків». Наприкінці квітня 1926 р. внаслідок проведених органами ОДПУ СРСР і ДПУ УСРР операцій загалом по країні було заарештовано 1374 валютника (в УСРР – 201)⁴⁵. У Києві, зокрема, під вартою опинилися відомі валютники Брусилівський і Білий⁴⁶. У результаті репресивних дій органів держбезпеки в містах різко зменшився попит на «валютні цінності», скоротилася кількість неконтрольованих операцій з іноземними грошима.

Поряд із репресіями проти «біржовиків» і валютних спекулянтів почалися арешти співробітників Особливої частини наркомату фінансів СРСР. Серед заарештованих були управляючий Московською конторою особливої частини валютного управління наркомату фінансів А. Чепелевський та керівник Особливої частини Л. Волін. ОДПУ СРСР звинувачувало їх у

«встановленні зв'язку з окремими приватниками-біржовиками, використанні службового становища для дезорганізації валютно-фондового ринку з метою особистої наживи та збагачення біржовиків, які були з ними пов'язані, чим завдали радянській державі матеріальних збитків»⁴⁷.

Рішення колегії ОДПУ СРСР було суворим – їх засудили до розстрілу. Складалося враження, що валютні інтервенції були не складовою частиною економічної політики держави, а особистою справою посадовців. Органи державної безпеки у цій ситуації чітко виконали вказівку політичного керівництва країни: спочатку супроводжували проведення незаконних валют-

⁴⁵ Мозохин О. Борьба органов ВЧК–ОГПУ с незаконными валютными операциями [Електронний ресурс]: <http://mozohin.ru/article/a-9.html>

⁴⁶ ГДА СБ України, ф. 13, спр. 429, т. 44, арк. 655.

⁴⁷ Мозохин О. Борьба органов ВЧК–ОГПУ с незаконными валютными операциями [Електронний ресурс]: <http://mozohin.ru/article/a-9.html>

них операцій, а потім «з усією революційною нетерпимістю» арештовували виконавців.

Наркомат фінансів СРСР та інші зацікавлені органи ініціювали зміни до правил обігу валюти у країні. Так, державні банки припинили продаж валюти, за винятком осіб, які виїжджали за кордон; підвищувалися митні збори на товари, що перетинали кордон в поштових посилках тощо. Для боротьби з «посилочною контрабандою» ОДПУ СРСР запропонував місцевим органам використовувати агентурний апарат⁴⁸.

Але «чорний ринок» усе ж не припинив функціонування. Його послугами продовжували користуватися не лише непмани та контрабандисти, а й представники державних установ, дипломатичного корпусу. Співробітники Київського окружного відділу ДПУ УСРР під час агентурної розробки консульства Німеччини в Києві з'ясували, що представники дипломатичної установи через знайомих купували долари на «чорній біржі». Також з осіб, які збиралися виїхати до Німеччини, консульські витрати сплачувалися не червінцями, як це було передбачено радянським законодавством, а доларами. Громадян змушували купувати валюту або на «чорній біржі», або у приміщенні консульства за цінами «чорного ринку» – по 2 руб.70 коп., замість 1 руб. 94 коп. (офіційний курс). Фактично співробітники установи займалися спекуляцією⁴⁹. Також працівники консульства та громадяни Німеччини, які проживали на території СРСР, отримували заробітну плату й різні види матеріальної допомоги від свого уряду в доларах. Проте жодного разу вони не обміняли валюту на радянські гроші у відділеннях Держбанку – користувалися послугами «чорного ринку». На думку співробітників ДПУ, дипломати «активно підтримували ажіотаж на чорній біржі» та «відкрито ігнорували радянську валюту»⁵⁰. Економвідділ Київського окружного ДПУ УСРР направив до окружної прокуратури матеріали справи щодо обвинувачення трьох осіб, які

⁴⁸ ЦДАВО України, ф. 30, оп. 1, спр. 86, арк. 59.

⁴⁹ ГДА СБ України, ф. 13, спр. 429, т. 44, арк. 658.

⁵⁰ Там само.

виконували доручення представників консульства, у спекуляції валютою⁵¹. Цю історію було використано для компрометації німецького консула в Києві В. Стефані, у результаті чого міністерство закордонних справ Німеччини було змушене відкликати його до Берліна⁵². Проте й після від'їзду консула його колишні співробітники через знайомих продовжували проводити валютні операції на «чорному ринку».

Загалом же злочини, що кваліфікувалися як «спекуляція валютою», займали невеликий відсоток серед кримінальних справ, що перебували у провадженні економічних підрозділів органів державної безпеки. Наприклад, у 1928 р. на обліку ДПУ УСРР їх було 267, тобто лише 6,1% від справ по лінії економічного управління⁵³. Із них за 94 справами (найбільша кількість серед галузей народного господарства і типів підприємницької діяльності) проходили приватні підприємці⁵⁴. Причому у 24,8% справи було припинено вже у ході слідства як такі, що не мали судової перспективи.

Репресії проти «валютників» збіглися з рядом адміністративних заходів зі стабілізації грошової системи. Так, у 1926 р. наркомат фінансів запропонував відмовитися від валютних інтервенцій та котирування червінця на іноземних біржах, де його скуповували за рахунок коштів Державного банку СРСР. Улітку 1926 р. фактично відбувся поворот у валютній політиці, що полягав у відмові від економічних заходів регулювання валютного ринку і проведенні курсу на замкнену грошову систему. Валютні ресурси країни поступово почали зростати.

У 1927 р. держава вдалася до емісії, у результаті чого грошова маса збільшилася на 42,6%⁵⁵. Ці заходи, разом із запровадженням державного контролю за ціноутворенням та посиленням імпорту промислового обладнання, призвели до гост-

⁵¹ ГДА СБ України, ф. 13, спр. 429, т. 44, арк. 676.

⁵² Там само, арк. 733.

⁵³ Там само, ф. 42, спр. 2, арк. 222–223.

⁵⁴ Там само, спр. 2, арк. 221.

⁵⁵ Проблемы денежного обращения в СССР в середине 1920-х гг. [Електронний ресурс]: <http://www.ver.ru/bbl/history/cbr-125.html>

рого товарного голоду на споживчому ринку країни. Наприкінці 1927 р. товари широкого попиту почали зникати з полиць магазинів, де вони продавалися за фіксованими державними цінами. Натомість труднощі хлібозаготівельної кампанії 1927–1928 рр. засвідчили відсутність інтересу сільських товаровиробників щодо продажу збіжжя за твердими цінами. Отже, план державної закупівлі сільськогосподарської сировини не було виконано. Це автоматично призвело й до зриву планів з експорту продукції, зниження валютних надходжень. Адміністративне регулювання економіки обернулося згортанням непу, зниженням купівельної спроможності та конвертованості червінця, запровадженням карткової системи розподілу окремих товарів. Громадяни знову почали зберігати свої заощадження у золоті чи сріблі.

Таким чином, на початку нової економічної політики в рамках проведення грошової реформи «держава диктатури пролетаріату» при збереженні монополії на зовнішню торгівлю дозволила функціонування внутрішнього валютного ринку. Основним результатом перетворень стало запровадження нової валюти – червінця. При цьому перехід від грошової системи радянських знаків відбувався паралельно з формуванням ринку та корінною перебудовою всього управління господарством. Проте навіть за умов певної економічної лібералізації посилювалося регулювання валютного ринку. При цьому широко застосовувалися як економічні важелі впливу (дозвіл на створення фондових бірж та існування «американок», інтервенції, згода на проведення операцій із валютою, дорогоцінними металами, спроби встановлення механізму провозу валютних цінностей через кордон), так і обмежувальні (заборона вільного обігу іноземної валюти у країні, встановлення певної регламентації при наявності валютних коштів підприємств та установ). Жорстке зарегулювання внутрішнього ринку призвело до валютних спекуляцій, розмінної кризи, проблем зі збутом, товарного голоду тощо. Під час проведення грошової реформи поєднувалися ринкові та державні механізми регулювання валютного ринку. Паралельно за наказом вищого партійно-державного керівництва СРСР органи державної безпеки застосовували репресивні

методи: негласний контроль за біржовими маклерами, арешти «валютників», кампанії боротьби з «валютними операціями» та контрабандою.

Ляковская С. Участие органов государственной безопасности в регулировании рыночных отношений в период нэпу

В статье исследуется деятельность экономических подразделений ВУЧК–ГПУ УССР при проведении государственной финансовой политики, в частности финансово-валютных операций в период нэпа.

Ключевые слова: Особое валютное совещание наркомата финансов, червонец, казначейский билет, фондовые биржи, «чёрные биржи», «американки», валютные интервенции, эмиссия денежных средств.

Lyaskovska S. The participation of state security in the market regulation during NEP

The author investigated participation of economic units of VUChK–GPU of Ukrainian SSR in the state financial policy, particularly the foreign exchange operations during NEP.

Key words: the special currency meeting of people's commissariat of finance, tchervonets, treasury note, stock exchange, «black exchange», «Americans», intervention, emission of money.

Керівники органів НКВД–НКГБ (МВД–МГБ) західних областей УРСР: кількісні та якісні характеристики (1944–1953 рр.)

У статті здійснено аналіз складу керівників НКВД–НКГБ (МВД–МГБ) у західних областях УРСР упродовж 1944–1953 рр. На основі обробки масиву біографічних даних начальників обласних управлінь визначено принципи підбору працівників на ці посади, причини та хвилі їх ротації, змодельовано якісну характеристику керівника обласного управління НКВД–НКГБ (МВД–МГБ), виходячи з репрезентативної вибірки кількісних показників.

Ключові слова: народний комісаріат внутрішніх справ, народний комісаріат державної безпеки, міністерство внутрішніх справ, міністерство державної безпеки, західні області УРСР, радянізація, номенклатура.

Метою нашої реконструкції є здійснення кількісного та якісного регіонального зрізу керівного номенклатурного складу НКВД–НКГБ (МВД–МГБ) у західних областях УРСР упродовж 1944–1953 рр. Нижня хронологічна межа визначається січнем 1944 р., початком звільнення Західної України від нацистської окупації й відновлення тут радянської влади, у тому числі структури органів НКВД–НКГБ; верхня – ухваленням 15 березня 1953 р., після смерті Й. Сталіна, союзною Верховною Радою закону про об'єднання МГБ і МВД в одне відомство – МВД СРСР. Ці хронологічні маркери в основному збігаються зі здійсненням «другої радянізації» західних областей УРСР. Географічні рамки обмежуються територією Волинської, Дрогобицької, Львівської, Рівненської, Станіславської, Тернопільської областей, тобто регіоном, який на початок Другої світової війни входив до складу II Речіпосполитої.

Джерельною базою для статті послужили документи партійних і чекістських органів, що зберігаються, зокрема, у держав-

* Жив'юк Андрій Анатолійович – канд. іст. наук, доцент, завідувач кафедри історії України Рівненського Міжнародного економіко-гуманітарного університету ім. С. Дем'янука.

них архівах Івано-Франківської, Рівненської, Тернопільської областей та Галузевому державному архіві СБУ, а також довідники¹, дотичні документальні публікації² та інтернет-ресурси.

На сьогодні, за рідким винятком³, не існує досліджень, де характеризувався б керівний склад органів НКВД–НКГБ (МВД–МГБ), що були створені та діяли у західноукраїнських областях упродовж 1944–1953 рр. Відсутні також реконструкції з аналізом цього керівного складу, виходячи з принципів його відбору, ротації, кількісної, якісної характеристик.

Існує стереотип, що компартійна й радянська номенклатура, котра прийшла до керівництва регіоном у 1944 р. – це «нові совети», порівняно з «першими советами» 1939–1941 рр. Чи так це? Оновлення/неоновлення кадрового складу на прикладі начальників управлінь НКВД–НКГБ виглядає таким чином: з 21-го начальника УНКВД західних областей УРСР (Волинська, Рівненська, Дрогобицька, Львівська, Станіславська, Тернопільська), які працювали в регіоні впродовж 1944–1953 рр., до німецько-радянської війни на аналогічній посаді у Західній Україні перебував лише 1 (В. М. Трубников – начальник УНКГБ Чернівецької обл.); з 21-го начальника УНКГБ західних областей УРСР зразка 1944–1953 рр. довоєнний західноукраїнський досвід мали тільки 3 (Р. В. Крутов – начальник УНКВД Рівненської обл., А. Н. Мартинов – начальник УНКВД Чернівецької обл., О. Н. Михайлов – начальник УНКГБ Станіславської обл.).

¹ *Петров Н., Скоркин К.* Кто руководил НКВД, 1934–1941: Справочник. – М.: Мемориал, 1999. – 504 с.; *Петров Н.* Кто руководил органами госбезопасности, 1941–1954: Справочник. – М.: Мемориал; Звенья, 2010. – 1008 с.

² НКВД–МВД СССР в борьбе с бандитизмом и вооружённым националистическим подпольем на Западной Украине, в Западной Белоруссии и Прибалтике (1939–1956): Сб. док. / Сост. Н. И. Владимирцев, А. И. Кокурин. – М.: Объединенная редакция МВД России, 2008. – 640 с.

³ *Редько А.* Номенклатурний принцип добору, розстановки і підготовки кадрів у діяльності Обласного управління МВС у Станіславській області (1939–1962 рр.) // *Історія міліції України: минуле і сучасне: зб. наук. праць за матер. II Всеукр. наук.-практ. конф.* (м. Івано-Франківськ, 15 травня 2009 р.). – Івано-Франківськ: ПНО ІльвДУВС, 2009. – 308 с. – (Спец. випуск). – С. 292–296.

Як бачимо з таблиць 1 і 2⁴, серед керівних працівників органів НКВД-НКГБ (МВД-МГБ), які отримали призначення до західних областей УРСР у 1944–1953 рр., теза про «нові совети» знаходить своє підтвердження.

Таблиця 1

Начальники УНКВД-УМВД західних областей УРСР у 1944–1953 рр.

	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13
	АЛЕКСАНДРОВ Л.А.	Львівська	–	–	–	–	–	–	–	–	6 місяців, 1952–1953	–	–
Прізвище, ім'я, по батькові	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	
Область	Рівненська	1901	Подільська губ.	українець	селянин	приходська школа, прикордонна школа	1928	1924	полковник, 46 років	5 років 7 місяців, 1947–1953	ордени ЧП, «ЗП»	центральный аппарат МВД УРСР	Попередня робота (Західна Україна)
Рік народження	Рівненська	1901	Подільська губ.	українець	селянин	приходська школа, прикордонна школа	1928	1924	полковник, 46 років	5 років 7 місяців, 1947–1953	ордени ЧП, «ЗП»	центральный аппарат МВД УРСР	Попередня робота (Західна Україна)
Місце народження	Рівненська	1901	Подільська губ.	українець	селянин	приходська школа, прикордонна школа	1928	1924	полковник, 46 років	5 років 7 місяців, 1947–1953	ордени ЧП, «ЗП»	центральный аппарат МВД УРСР	Попередня робота (Західна Україна)
Національність	Рівненська	1901	Подільська губ.	українець	селянин	приходська школа, прикордонна школа	1928	1924	полковник, 46 років	5 років 7 місяців, 1947–1953	ордени ЧП, «ЗП»	центральный аппарат МВД УРСР	Попередня робота (Західна Україна)
Соціальне походження	Рівненська	1901	Подільська губ.	українець	селянин	приходська школа, прикордонна школа	1928	1924	полковник, 46 років	5 років 7 місяців, 1947–1953	ордени ЧП, «ЗП»	центральный аппарат МВД УРСР	Попередня робота (Західна Україна)
Освіта	Рівненська	1901	Подільська губ.	українець	селянин	приходська школа, прикордонна школа	1928	1924	полковник, 46 років	5 років 7 місяців, 1947–1953	ордени ЧП, «ЗП»	центральный аппарат МВД УРСР	Попередня робота (Західна Україна)
Вступ до ВКП(б)	Рівненська	1901	Подільська губ.	українець	селянин	приходська школа, прикордонна школа	1928	1924	полковник, 46 років	5 років 7 місяців, 1947–1953	ордени ЧП, «ЗП»	центральный аппарат МВД УРСР	Попередня робота (Західна Україна)
Робота в органах	Рівненська	1901	Подільська губ.	українець	селянин	приходська школа, прикордонна школа	1928	1924	полковник, 46 років	5 років 7 місяців, 1947–1953	ордени ЧП, «ЗП»	центральный аппарат МВД УРСР	Попередня робота (Західна Україна)
Звання, вік	Рівненська	1901	Подільська губ.	українець	селянин	приходська школа, прикордонна школа	1928	1924	полковник, 46 років	5 років 7 місяців, 1947–1953	ордени ЧП, «ЗП»	центральный аппарат МВД УРСР	Попередня робота (Західна Україна)
Термін на посаді	Рівненська	1901	Подільська губ.	українець	селянин	приходська школа, прикордонна школа	1928	1924	полковник, 46 років	5 років 7 місяців, 1947–1953	ордени ЧП, «ЗП»	центральный аппарат МВД УРСР	Попередня робота (Західна Україна)
Нагороди	Рівненська	1901	Подільська губ.	українець	селянин	приходська школа, прикордонна школа	1928	1924	полковник, 46 років	5 років 7 місяців, 1947–1953	ордени ЧП, «ЗП»	центральный аппарат МВД УРСР	Попередня робота (Західна Україна)
Попередня робота (Західна Україна)	Рівненська	1901	Подільська губ.	українець	селянин	приходська школа, прикордонна школа	1928	1924	полковник, 46 років	5 років 7 місяців, 1947–1953	ордени ЧП, «ЗП»	центральный аппарат МВД УРСР	Попередня робота (Західна Україна)
АСМОЛОВ Олексій Микитович	Рівненська	1906	Саратовська губ.	росіянин	селянин	військове училище, військова академія	1932	1947	генерал-майор, 41 рік	3 місяці, 1947	–	(–)	

⁴ Таблиці складено й подальші підрахунки зроблено за: *Петров Н.* Кто руководил органами госбезопасности, 1941–1954; НКВД-МВД СССР в борьбе с бандитизмом и вооружённым националистическим подпольем на Западной Украине, в Западной Белоруссии и Прибалтике (1939–1956); интернет-ресурси.

ЗАВГОРОДНІЙ Михайло Андрійович	ГРУШКО Євген Семенович	ГРИЦЕНКО Тимофій Федотович	ГРИЦЕНКО Олексій Варфоломійович	ГРЕБЧЕНКО Іван Кузьмович	ГОРБУНКО М.Н.	1
Станіславська 1900	Львівська 1894	Волинська –	Станіславська 1905	Львівська 1904	Тернопільська –	2
Херсонська губ. українець	Тарнув Люблінської губ. росіянин	–	Катеринославська губ. українець	Харківська губ.	–	4
селянин	селянин	–	робітник	селянин	–	5
неповна середня	4-класне училище	–	сільська школа, інститут, 2 роки	–	–	7
1930	1920	–	1931	1928	–	8
1921	1920	–	1932	1930	–	9
полковник дб, 44 роки	комісар міліції 2-го рангу, 50 років	–	Полковник, 45 років	Полковник дб, 44 роки	–	10
1 рік 1 місяць, 1944–1945	2 роки 9 місяців, 1944–1947	4 роки 11 місяців, 1948–1953	2 роки 4 місяці, 1950–1953	3 роки 2 місяці, 1948–1952	4 роки 7 місяців, 1948–1953	11
орден ВВ II ст.	ордени Л, ЧП, БХ II ст., ВВ I ст., знак «ЗР НКВД»	–	ордени ЧП, ЧЗ, знак «ЗР НКВД»	орден ЧП	–	12
начальник УНКВД, Одеська обл.	заст. начальника УНКВД, Ленін- градська обл.	–	заст. начальника УНКВД–УМВД, Волинська обл.	начальник УМВД, Вінницька обл.	–	13

СТЕХОВ Сергій Трохимович	САХАРОВ С.І.	САРАЄВ Роман Миколайович	САБУРОВ Олександр Миколайович	ПРИХОДЧЕНКО Микола Якович	НЕІЗМАЙЛОВ Пилип Михайлович	1
Дрогобицька	Дрогобицька	Тернопільська	Дрогобицька	Рівненська	Станіславська	2
1898	-	1903	1908	-	1903	3
Георгієвськ	-	Зміїв	В'ятська губ.	Харківська губ.	-	4
росіянин	-	українець	росіянин	українець	-	5
робітник	-	робітник	селянин	селянин	-	6
вище-початкове училище	-	земська школа, гімназія, 2 класи	-	-	-	7
1918	-	1930	1932	-	-	8
1939	-	1920	1936	1936	-	9
полковник, 55 років	-	полковник дб, 40 років	генерал-майор, 36 років	підполковник	полковник, 42 роки	10
3 місяці, 1953	2 роки, 1951-1953	2 роки 10 місяців, 1943-1946, 1953, Рівне	6 років 7 місяців, 1944-1951	8 місяців, 1944	4 роки 7 місяців, 1945-1950	11
-	-	ордени Л, ЧП, БХ II ст., ВВ I ст., ЧЗ, знак «ЗР НКВД»	ордени БХ II ст., ВВ I ст.	-	знак «ЗР НКВД»	12
начальник УМГБ, Дрогобицька обл.	-	начальник відділу УНКВД, Челябінська обл.	командир партизанського з'єднання	-	начальник УНКВД, Полтавська обл.	13

1	ЯКОВЕНКО Олександр Михайлович	ФАДЕЄВ Семен Федорович	ТРУБНИКОВ Володимир Матвійович	СУРКОВ Микола Васильович	СТРОКАЧ Тимофій Амвросійович
2	Волинська	Станіславська	Рівненська	Волинська	Львівська
3	1908	1914	1907	1904	1903
4	Тургайська обл.	Одеса	Юзівка	Ачинськ	Приморська обл.
5	українець	росіянин	росіянин	росіянин	українець
6	селянин	робітник	робітник	робітник	селянин
7	двокласне училище, інститут радянського будівництва, 3 роки	Інститут, 1 рік	двокласне училище, інститут, 3 курси	вище-початкове училище	сільська школа, вища прикордонна школа
8	1930	1939	1928	1924	1927
9	1939	1937	1934	1920	1924
10	підполковник, полковник дб, 36 років	полковник, 39 років	комісар дб, генерал- майор, 37 років	полковник дб, 49 років	генерал-лейтенант, 50 років
11	4 роки 1 місяць, 1944–1948	3 місяці, 1953	4 роки, 1944–1948, 1953, Львів, Тернопіль	3 місяці, 1953	3 місяці, 1953
12	ордени БХ II ст., ВВ I ст., ТЧП, знак «ЗР НКВД»	–	ордени ВВ I ст., ТЧП, знак «ЗР НКВД»	–	–
13	центральный аппарат НКВД УРСР	заст. міністра держбезпеки УРСР	начальник УНКВД, Архангельська обл. (начальник УНКВД Чернівецька обл.)	начальник УМГБ, Свердловська обл.	міністр внутрішніх справ УРСР

Таблиця 2

Начальники УНКГБ–УМГБ західних областей УРСР у 1944–1953 рр.

	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13
	ВОЛОШЕНКО Костянтин Ісидорович	Львівська	1905	Пенза	росіянин	робітник	міське училище, 3 кл.	1930	1931	полковник дб, 39 років	7 місяців, 1944	2 ордени ЧЗ	начальник УНКГБ, Алтайський край
КОЛОМІЄЦЬ Василь Дмитрович	КОЖЕВНИКОВ Сергій Федорович	КОЛОМІЄЦЬ Василь Дмитрович	КОЖЕВНИКОВ Сергій Федорович	КОЛОМІЄЦЬ Василь Дмитрович	КОЖЕВНИКОВ Сергій Федорович	КОЛОМІЄЦЬ Василь Дмитрович	КОЖЕВНИКОВ Сергій Федорович	КОЛОМІЄЦЬ Василь Дмитрович	КОЖЕВНИКОВ Сергій Федорович	КОЛОМІЄЦЬ Василь Дмитрович	КОЖЕВНИКОВ Сергій Федорович	КОЛОМІЄЦЬ Василь Дмитрович	КОЖЕВНИКОВ Сергій Федорович
Тернопільська	Дрогобицька	Львівська	Дрогобицька	Львівська	Дрогобицька	Львівська	Дрогобицька	Львівська	Дрогобицька	Львівська	Дрогобицька	Львівська	Дрогобицька
1905	1904	1908	1904	1908	1904	1908	1904	1908	1904	1908	1904	1908	1904
Кременчук	Ніжин	Владимирська губ.	Ніжин	Владимирська губ.	Ніжин	Владимирська губ.	Ніжин	Владимирська губ.	Ніжин	Владимирська губ.	Ніжин	Владимирська губ.	Ніжин
українець	росіянин	росіянин	росіянин	росіянин	росіянин	росіянин	росіянин	росіянин	росіянин	росіянин	росіянин	росіянин	росіянин
службовець	кустар	робітник	кустар	робітник	кустар	робітник	кустар	робітник	кустар	робітник	кустар	робітник	кустар
вище-початкове училище, технікум, 1 рік	вище-початкове училище	сільська школа, радпартшкола	вище-початкове училище	сільська школа, радпартшкола	вище-початкове училище	сільська школа, радпартшкола	вище-початкове училище	сільська школа, радпартшкола	комісар дб 3-го рангу, 36 років	полковник дб, 39 років	4 роки 2 місяці, 1944–1948	ордени ТЧП, ЧП	начальник УНКГБ, Сталінградська обл.
1939	1926	1928	1926	1928	1926	1928	1926	1928	1925	генерал-майор, 47 років	6,5 років, 1946–1952	ордени Л, 2 ЧП, 1 ТЧП	заст. начальника УНКГБ, Львівська обл.
1922	1925	1937	1925	1937	1925	1937	1922	1937	полковник дб, 41 рік	полковник дб, 39 років	7 місяців, 1944	ордени Л, 2 ЧП, 1 ТЧП	заст. начальника УНКГБ, Львівська обл.
	Робота в органах	Звання, вік	Вступ до ВКП(б)	Робота в органах	Звання, вік	Термін на посаді	Нагороди	Попередня робота (Західна Україна)					

МАЛІНН Леонід Андрійович	МАЙСТРУК Володимир Федорович	КРУТОВ Роман Васильович	КОСТЕНКО Арсеній Григорович	1
Тернопільська	Тернопільська	Станіславська	Станіславська	2
1907	1903	1903	1900	3
Екатеринбург	Проскурів	Саратов	Харківська губ.	4
росіянин	українець	росіянин	українець	5
робітник	робітник	селянин	службовець	6
технікум, 3 роки	трудова школа, 4 роки, інститут компроєкту, 5 місяців	шестикласне училище, радіопартшкола	семирічка	7
1931	1928	1927	1940	8
1933	1932	1929	1920	9
комісар дб, 37 років	підполковник, полковник дб, 41 рік	полковник дб, 43 роки	полковник, 51 рік	10
1 рік 2 місяці, 1944–1945	8 років 4 місяці, 1944–1952, Дрогобицька, Львівська обл.	1 рік 1 місяць, 1946–1947	1 рік 4 місяці, 1951–1953	11
–	2 ордени ЧП, 1 ВВ I ст., ТЧП, ЧЗ	–	2 ордени ЧП, 1 ВВ I ст., знак «ЗР НКВД»	12
начальник УНКГБ, Новосибірська обл.	заст. начальника УНКВД, Київська обл.	начальник УМГБ, Ошська обл. (начальник УНКВД Рівненська обл.)	заст. начальника УМГБ, Станіславська обл.	13

МОРОЗ Микола Тихонович	МИХАЛЬЧУК Тимофій Антонович	МИХАЙЛОВ Олексій Никифорович	МАТВІЄНКО Іван Арсентійович	МАРТИНОВ Олександр Миколайович	1
Дрогобицька	Рівненська	Станіславська	Волинська	Волинська	2
1908	1903	1905	1905	1908	3
Харківська губ.	Волинська губ.	Луганська	область Війська Донського	Юзівка	4
українець	росіянин	українець	українець	росіянин	5
робітник	селянин	робітник	робітник	робітник	6
семирічка, інститут, 2 роки 9 місяців	комуністичний університет, 2 роки	заводська школа, інститут, 3 роки	технікум, 1 рік, робфак інституту, 2,5 роки	промакадемія, 1 місяць	7
1929	1929	1924	1928	1931	8
1933	1938	1939	1932	1935	9
полковник, 40 років	полковник, 47 років	полковник ДБ, 39 років	полковник ДБ, 42 роки	підполковник ДБ, 36 років	10
3 роки, 1948–1951	1 рік 4 місяці, 1950–1951	2 роки 5 місяців, 1944–1946	2,5 роки, 1947–1949	8 місяців, 1944	11
орден ЧЗ	–	ордени ВВ І ст., ЧП	ордени ВВ І ст., ЧЗ, «ЗП»	орден ВВ І ст.	12
заст. начальника УМГБ, Дрогобицька обл.	заст. начальника УМГБ, Львівська обл.	заст. наркома держбезпеки Узбецької РСР (начальник УНКГБ Станіславська обл.)	контррозвідка ЧА	ОВ ЧА (начальник УНКВД Чернівецька обл.)	13

СТЕХОВ Сергій Трохимович	СИДОРОВ Іван Данилович	САРАЄВ Роман Миколайович	РЕШЕТОВ Микола Антонівич	ПОПЕРЕКА Миколай Стеланович	1
Дрогобицька	Волинська	Станіславська	Рівненська	ЛВО	2
1898	1910	1903	1903	1910	3
Георгієвськ	Воронезька губ.	Змів	Тамбовська губ.	Барановичі	4
росіянин	росіянин	українець	росіянин	українець	5
робітник	селянин	робітник	селянин	робітник	6
вище-початкове училище	інститут, 0,5 року	земська школа, гімназія, 2 класи	райдартшкола	військово-політичне учи- лище, військово-полі- тична академія, 2 курси	7
1918	1931	1930	1923	1932	8
1939	1932	1920	1923	1938	9
полковник, 54 роки	полковник дб, 39 років	полковник дб, 44 роки	полковник дб, 41 рік	генерал-майор, 34 роки	10
11 місяців, 1952–1953	3 роки 4 місяці, 1949–1953	3 роки 1 місяць, 1947–1950	9 років, 1944–1953	2,5 роки, 1944–1946, 1952–1953, Львівська обл.	11
–	–	ордени ЧП, «ЗП»	ордени Л, 2 ЧП, 2 ВВ I ст., 1 ТЧП, ЧЗ	3 ордени ЧП, 1 К II ст.	12
заст. начальника УМГБ, Дрогобицька обл.	начальник УМГБ Кіровоградська обл.	центральный апарат МГБ УРСР (начальник УНКВД, Тернопільська обл.)	начальник УМГБ, Чернівецька обл.	заст. начальника УКР «Смерш», ПКВО	13

1	ЩЕТАКОВ Михайло Миколайович	ШЕВЧЕНКО Володимир Григорович	ЦВЕТУХІН Федір Андрійович
2	Волинська	Рівненська	Рівненська
3	1909	1912	1904
4	Нижній Новгород	Київ	Херсонська губ.
5	росіянин	українець	українець
6	службовець	робітник	службовець
7	семирічка, технікум, 3 роки	інститут, 2 роки	семирічка
8	1939	1938	1937
9	1931	1932	1929
10	полковник Дб, 35 років	полковник, 35 років	підполковник Дб, 40 років
11	1 рік 9 місяців, 1944–1946	5 років 5 місяців, 1947–1953, Станіславська, Львівська, Тернопільська обл.	3 роки 4 місяці, 1944–1947
12	–	ордени ВВ I ст., ТЧП, ЧЗ	ордени ЧП, 2 ЧЗ
13	центральный аппарат НКВД СРСР	резерв МГБ СРСР (заст. начальника відділу УНКГБ, Дрогобицька обл.)	центральный аппарат НКГБ УРСР

Уважаємо, що тотальне оновлення керівного складу УНКВД–УНКГБ (УМВД–УМГБ) спричинили не стільки безповоротні втрати (з довоєнного складу начальників відповідних управлінь західних областей УРСР на фронті загинули лише 2 з 16 – І. Білоцерківський і Є. Лосев), скільки якісно нова ситуація та виклики, з якими зіткнулися радянські каральні органи у західноукраїнському регіоні починаючи з 1944 р. Ціну зусиль, докладених задля «великого перелому» в боротьбі за Західну Україну, яскраво увиразнює кількість нагород, отриманих, зокрема й тільки, начальниками місцевих УНКВД–УНКГБ (УМВД–УМГБ).

Нагороди

<i>Начальники УНКГБ (УМГБ)</i>	<i>Начальники УНКВД (УМВД)</i>	<i>Разом</i>
орден Леніна 2	орден Леніна 2	4
орден Червоного прапора 12	орден Червоного прапора 5	17
орден Червоної зірки 10	орден Червоної зірки 2	12
орден Кутузова II ст. 1	орден Кутузова II ст. 1	2
	орден Богдана Хмельницького II ст. 4	4
орден Вітчизняної війни I ст. 8	орден Вітчизняної війни I ст. 5	13
	орден Вітчизняної війни II ст. 1	1
орден Трудового червоного прапора 5	орден Трудового червоного прапора 2	7
орден «Знак пошани» 2	орден «Знак пошани» 1	3
знак «Заслужений працівник НКВД» 1	знак «Заслужений працівник НКВД» 6	7
Усього 41	29	70

Разом – 63 ордени (із них 47 – бойових) і 7 знаків «ЗП НКВД» (без медалей, тільки за час служби у західних областях УРСР). Коли врахувати, що 11 осіб не отримали орденів, а про нагородження 5 дані відсутні, отримуємо середній баланс для решти 24 відзначених: 3 нагороди для одного, 7 орденів на рік. Найбільшу кількість нагород мали: Сараєв (7 орденів, у тому числі орден Леніна та знак «ЗП НКВД»); Решетов (7 орденів, у тому числі орден Леніна); Майструк (5 орденів), Грушко (4 ордени, у тому числі орден Леніна та знак «ЗП НКВД»); Коломієць (4 ордени, у тому числі орден Леніна). Така інтенсивність відзначень бойовими орденами керівників структур НКГБ/МГБ і НКВД/МВД на звільненій території на завершальному етапі війни та в повоєнний час засвідчує те, що у західних областях УРСР тривала справжня війна за утвердження комуністичного режиму, і для її ведення необхідні були кадри з відповідними досвідом і підготовкою.

Подальший кількісний та якісний аналіз масиву біографічних даних щодо керівників УНКВД–УНКГБ (УМВД–УМГБ) західних областей УРСР у 1944–1953 рр. здійснено нами за параметрами, заданими в таблицях 1 і 2.

Місце народження

<i>Начальники УНКГБ (УМГБ)</i>	
Україна 11	Росія 9
Харківська губ. (Зміїв) 3	Владимирська губ. 1
Катеринославська губ. (Луганськ, Юзівка) 2	Воронезька губ. 1
Волинська губ. 1	Нижегородська губ. (Нижній Новгород) 1
Київ 1	Область Війська Донського 1
Подільська губ. (Проскурів) 1	Пензенська губ. (Пенза) 1
Полтавська губ. (Кременчук) 1	Пермська губ. (Єкатеринбург) 1
Херсонська губ. 1	Саратовська губ. (Саратов) 1
Чернігівська губ. (Ніжин) 1	Тамбовська губ. 1
Білорусія 1	Терська обл. (Георгієвськ) 1
Мінська губ. (Барановичі) 1	
<i>Начальники УНКВД (УМВД)</i>	
Україна 8	Росія 5
Харківська губ. (Зміїв) 3	В'ятська губ. 1
Катеринославська губ. (Юзівка) 2	Єнісейська губ. (Ачинськ) 1
Херсонська губ. (Одеса) 2	Приморська обл. 1
Подільська губ. 1	Саратовська губ. 1
Польща 1	Терська обл. (Георгієвськ) 1
Люблінська губ. (Тарнув) 1	Казахстан 1
	Тургайська обл. 1

Таким чином, усі 34 особи, на котрих є дані (Сараєв і Стехов зустрічаються в обох переліках), народилися на території Російської імперії: 18 – в Україні, 13 – у Росії, по 1 – у Білорусії, Казахстані та Польщі.

Рік народження

<i>Начальники УНКГБ (УМГБ)</i>		<i>Начальники УНКВД (УМВД)</i>	
1898 1	1907 1	1894 1	1904 2
1900 1	1908 3	1898 1	1905 1
1903 5	1909 1	1900 1	1906 1
1904 2	1910 2	1901 1	1907 1
1905 4	1912 1	1903 3	1908 2
			1914 1

Разом за роками отримуємо: 1894 – 1, 1898 – 1, 1900 – 2, 1901 – 1, **1903 – 7, 1904 – 4, 1905 – 5**, 1906 – 1, 1907 – 2, **1908 – 5**, 1909 – 1, 1910 – 2, 1912 – 1, 1914 – 1. На 1900–1910 рр. припадає 30, із них на 1903–1905 рр. – 16 осіб.

Вікова амплітуда в начальників УНКГБ – 14 років (ще одне покоління), у начальників УНКВД – 20 років (уже різні покоління). Домінуюча більшість з'явилася на світ у першому десятилітті ХХ ст. (час перемін, перезавантаження). Майже половина – упродовж 1903–1905 рр. У 1917 р. (час революції) їм було по 12–14 років – підлітковий вік із пошуками себе, цілей у житті, суперечки з батьками, конфлікти з оточенням. До того ж семеро (кожен п'ятий) – безбатченки (Поперека – батько загинув у 1914 р. (4 роки); Сараєв – батько помер у 1918 р. (15 років); Сидоров – батько помер у 1921 р. (11 років); Сурков – батько помер у 1919 р. (15 років); Стехов – батьки померли в 1900 р. (2 роки), виховувався в коваля; Шевченко – батько загинув у 1918 р., під час повстання проти Центральної Ради, мати померла того ж року (6 років); Шестаков – батько помер у 1919 р. (10 років), виховувався у сестри-учительки).

Національність

<i>Начальники УНКГБ (УМГБ)</i>		<i>Начальники УНКВД (УМВД)</i>	
українці 10	росіяни 11	українці 8	росіяни 7

Соціальне походження

<i>Начальники УНКГБ (УМГБ)</i>		<i>Начальники УНКВД (УМВД)</i>	
робітники 12	селяни 4	робітники 6	селяни 9
службовці 4	кустарі 1		

Попри очікувану гегемонію вихідців із робітництва, вона відсутня.

Освіта

<i>Начальники УНКГБ (УМГБ)</i>		<i>Начальники УНКВД (УМВД)</i>	
1		2	
сільська школа 1	початкова 5	приходська школа 1	початкова 4
трудова школа 1	н/середня 6	сільська школа 2	н/середня 2
заводська школа 1	н/вища 7	земська школа 1	середня 1
земська школа 1		вище початкове училище 2	н/вища 4

1	2
<i>вище початкове училище 3</i>	2-класне училище 2 вища 1
міське училище 1	4-класне училище 1
6-класне училище 1	<i>гімназія 1</i>
семирічка 4	<i>інститут 4</i>
<i>гімназія 1</i>	військова школа 1
технікум 4	прикордонна школа 2
<i>інститут 5</i>	військове училище 1
радпартшкола 3	військова академія
комуністичний університет 1	
військово-політичне училище 1	
військово-політична академія 1	

Наявна інформація про освіту 28 осіб. Із них: початкова – 8, неповна середня – 7 (разом – 54%), середня – 1, незакінчена вища – 11, вища – 1 (Асмолов; вищу освіту мав також Дмитрієв, відсутній у переліку). Характерно, що серед типів навчальних закладів, в яких здобували освіту начальники УНКГБ, немає військових (військова та прикордонна школи, військові училища й академії), а серед типів закладів, в яких навчалися начальники НКВД, немає партійно-ідеологічних (радпартшкола, комуністичний університет, військово-політичне училище, військово-політична академія). Очевидно, це стало наслідком остаточного розмежування «органів» у післявоєнний період на два відомства – НКГБ і НКВД.

Членство й час вступу до ВКП(б)

<i>Начальники УНКГБ (УМГБ)</i>		<i>Начальники НКВД (УМВД)</i>	
1918 1	1930 2	1918 1	1930 3
1923 1	1931 3	1920 1	1931 1
1924 1	1932 1	1924 1	1932 1
1926 1	1937 1	1927 1	1939 1
1927 1	1938 1	1928 3	
1928 3	1939 2		
1929 2	1940 1		

Найважливіша інформація про час вступу до ВКП(б) 32 осіб, що розкладається наступним чином: 1918 – 1, 1920 – 1, 1923 – 1, 1924 – 1, 1926 – 1, 1927 – 2, 1928 – 6, 1929 – 2, 1930 – 4, 1931 – 4, 1932 – 2, 1937 – 1, 1938 – 1, 1939 – 2, 1940 – 1. Тобто 18 (56%) із 32 осіб стали членами партії в 1928–1932 рр. («висуванці»), що накладається на роки першої п'ятирічки й так званого «великого перелому», пов'язаного зі згоранням непу, початковим етапом форсованої індустріалізації, суцільною колективізацією на селі та зміцненням тоталітарного режиму. Відсутність тих, хто вступив до партії в 1933–1936 рр. пов'язана, очевидно, з третьою генеральною чисткою ВКП(б) 1933–1934 рр. і кампанією з обміну партквитків 1935–1936 рр., коли було припинено прийом нових членів. Ті ж, хто пройшов чистку, на ділі довели свою відданість сталінській системі.

Початок роботи в «органах»

<i>Начальники УНКГБ (УМГБ)</i>		<i>Начальники УНКВД (УМВД)</i>	
1920 2	1932 4	1920 3	1934 1
1922 1	1933 2	1921 1	1936 2
1923 1	1935 1	1924 2	1937 1
1925 1	1937 1	1930 1	1939 2
1929 2	1938 2	1932 1	1947 1
1931 2	1939 2		

Найважливіша інформація про початок роботи в «органах» 34 осіб, що розкладається так: 1920 – 5, 1921 – 1, 1922 – 1, 1923 – 1, 1924 – 2, 1925 – 1, 1929 – 2, 1930 – 1, 1931 – 2, 1932 – 5, 1933 – 2, 1934 – 1, 1935 – 1, 1936 – 2, 1937 – 2, 1938 – 2, 1939 – 4, 1947 – 1. Звідси: 30 із 34 (88%) начальників УНКГБ і УНКВД західних областей УРСР працювали в «органах» під час «Великого терору». Помітні три «сплески» приходу майбутніх керівників обласних управлінь: 1920 (4), 1932 (5), 1939 (3). Перший – це пік збройного протистояння радянської влади й українського селянства (ВЧК – «озброєний загін партії»), другий – завершення «великого перелому» («висуванці»), третій – чистка «органів» після «Великого терору» («беріївський призив»). Переважна більшість спочатку

ставали членами партії, а згодом ішли працювати в «органи». Окремо стоять 10 осіб, котрі стали комуністами вже маючи тривалий чекістський стаж (Сурков – у ЧК із 1920, у партії – із 1924 рр., Сараєв – 1920, 1930 рр., Костенко – 1920, 1940 рр., Завгородній – 1921, 1930 рр., Коломієць – 1922, 1939 рр., Строкач – 1924, 1927 рр., Антонюк – 1924, 1928 рр., Цветухін – 1929, 1937 рр., Шестаков – 1931, 1939 рр., Шевченко – 1932, 1938 рр.). Серед них, як бачимо, ряд видних чекістів, котрі посідали ключові місця в апараті НКВД і МГБ – Сараєв (начальник управління 2-Н МГБ УРСР), Строкач (начальник УШПР, заступник наркома, нарком (міністр) внутрішніх справ УРСР), Цветухін (начальник 1-го спецвідділу НКВД УРСР, начальник 2-го відділу НКГБ УРСР, начальник 5-го управління МГБ УРСР), Шевченко (заступник міністра держбезпеки УРСР). Цікаво, що з «призову» 1920 р. лише Грушко став членом партії того ж року (інші – Сурков, Сараєв, Костенко – через 4, 10, 20 років); із «призову» 1932 р. тільки Шевченко вступив до партії пізніше (через 6 років), інші (Гриценко, Матвієнко, Майструк, Сидоров) прийшли в партію в роки «великого перелому», за кілька років до початку роботи в «органах»; із призову 1939 р. всі мали солідний попередній партійний стаж (Стехов – 21 рік, Михайлов – 15, Яковенко – 9). Звідси висновок: важливість членства в партії перед вступом до «органів» зростала впродовж 1920–1930-х рр. у геометричній прогресії.

Звання на час призначення на посаду начальника управління НКВД–НКГБ (МВД–МГБ) в одній із західних областей УРСР

<i>Начальники УНКГБ (УМГБ)</i>	<i>Начальники УНКВД (УМВД)</i>
комісар дб 1	комісар міліції 2-го рангу 1
комісар дб 3-го рангу 1	генерал-лейтенант 1
генерал-майор 2	генерал-майор 4
полковник дб 9	полковник дб 4
полковник 5	полковник 5
підполковник дб 3	підполковник дб 1
	підполковник 1

Серед працівників НКГБ (МГБ) генеральські звання мали 4 чол., спеціальні – 16; серед працівників НКВД – 6 і 5 відповідно (спеціальні звання для співробітників органів держбезпеки було скасовано указом Президії Верховної Ради СРСР від 6 липня 1945 р., натомість для них запроваджувалися військові звання, аналогічні армійським). Очевидно, що це ще один наслідок відомчого розмежування. Домінуюча кількість новопризначених начальників обласних управлінь були полковниками: НКГБ (МГБ) – 14, НКВД(МВД) – 9. Загальна картина: комісар держбезпеки – 1, комісар держбезпеки 3-го рангу – 1, комісар міліції 2-го рангу – 1, генерал-лейтенант – 1, генерал-майор – 6, полковник державної безпеки – 13, полковник – 10, підполковник державної безпеки – 4, підполковник – 1. Комісарами державної безпеки були Воронін і Малінін (у віці 36 і 37 років), комісаром міліції – Грушко, генерал-лейтенантом – Строкач, генерал-майорами – Асмолов, Булига, Кожевников, Поперека, Трубников, Сабуров.

Вік та час призначення на посаду начальника управління НКВД–НКГБ (МВД–МГБ) в одній із західних областей УРСР

<i>Начальники УНКГБ (УМГБ)</i>		<i>Начальники УНКВД (УМВД)</i>	
35 2	42 2	36 2	44 3
36 2	43 1	37 1	45 1
37 1	44 1	39 1	46 1
39 3	47 2	40 1	49 1
40 2	51 1	41 1	50 2
41 3	54 1	42 1	55 1

Середній вік начальників УНКГБ – 41,4 роки, начальників УНКВД – 43,6 роки. Тобто, це були люди середнього віку, близького до піку професійної зрілості й активності, який, водночас, характеризується застоєм у розвитку особистості, особливо за низького освітнього цензу. Наймолодші – Шевченко і Шестаков (35 років), найстарший – Стехов (55 років).

**Останнє місце роботи до призначення
на посаду начальника управління НКВД-НКГБ (МВД-МГБ)
в одній із західних областей УРСР**

<i>Начальники УНКГБ (УМГБ)</i>	<i>Начальники УНКВД (УМВД)</i>
центральний апарат МГБ СРСР 1	1
резерв МГБ СРСР 1	1
заступник наркома держбезпеки республіки 2	заступник міністра держбезпеки УРСР 1 3
центральний апарат МГБ УРСР 2	2
начальник УНКГБ (УМГБ) 6	начальник УМГБ 2 8
заступник начальника УНКГБ (УМГБ) 5	5
	міністр внутрішніх справ УРСР 1 1
центральний апарат НКВД СРСР 1	1
	центральний апарат НКВД (МВД) УРСР 2 2
	начальник УНКВД (УМВД) 4 4
заступник начальника УНКВД 1	заступник начальника УНКВД (УМВД) 2 3
	начальник відділу УНКВД 1 1
ОВ ЧА 1	1
контррозвідка ЧА 1	1
	командир дивізії військ НКВД 1 1
	командир партизанського з'єднання 1 1
Усього 21	15 36

12 осіб було призначено з рівноцінних посад – начальників управлінь НКГБ–НКВД, ще 8 – із посад заступників начальників УНКГБ–УНКВД, разом – 20 (55,5%). 7 прийшли з центрального апарату НКГБ–НКВД (МГБ–МВД) УРСР і СРСР, 1 – міністр внутрішніх справ УРСР, 3 – заступники міністра держбезпеки, разом – 11 (30,5%). Тобто, наддосвідчені керівні чекістські кадри. «Маргінали» – особливий відділ, контррозвідка, внутрішні війська, партизани.

Наявність досвіду роботи у західних областях УРСР

<i>Начальники УНКГБ (УМГБ)</i>	<i>Начальники УНКВД (УМВД)</i>
наявний 11	4 15
довоєнний 3	1 4
ні 10	12 22
Усього 24	17 37

Домінували кадри з відсутністю досвіду роботи у західних областях УРСР – 59%, що ж до тих, хто мав довоєнний досвід – таких було лише 11%.

Ротація

Зміни начальників управлінь НКВД–НКГБ (МВД–МГБ) західних областей УРСР у 1944–1953 рр.

Область	УНКГБ (УМГБ)	УНКВД (УМВД)	Усього
Волинська	3	4	7
Дрогобицька	3	3	6
Львівська	4	3	7
Рівненська	4	4	8
Станіславська	4	4	8
Тернопільська	3	3	6

Таким чином, як начальники УНКГБ (УМГБ), так і начальники УНКВД (УМВД) у західних областях УРСР упродовж 1944–1953 рр. змінювались у середньому раз на два-три роки, що свідчить, з одного боку, про службову відповідність («служебное соответствие») кадрового складу й реалізацію ним поставлених завдань, а з іншого – про намагання керівництва за допомогою систематичних ротацій освіжити та мотивувати цей кадровий склад.

Термін і час перебування на посаді начальників управлінь НКВД–НКГБ (МВД–МГБ) західних областей УРСР у 1944–1953 рр.

УНКГБ (УМГБ)	УНКВД (УМВД)
сумарний термін – 730 місяців	сумарний термін – 636 місяців
середній термін – 35 місяців	середній термін – 30 місяців
близько 3 років	2,5 роки
мінімуми (до року) – 5	мінімуми (до року) – 7
максимуми (8–9 років) – 2	максимуми (5–6 років) – 2

Загальна середня тривалість перебування на посаді – 2 роки 9 місяців. Загальна кількість мінімумів – 12 (серед них 7 припадає на Львівську та Дрогобицьку обл. (нинішня Львівська), загальна кількість максимумів – 4.

Серед мінімумів 5 припадає на ротацію 9 жовтня 1944 р. (у цей день з'явився спільний наказ НКВД–НКГБ СРСР № 001240/00380 «Про заходи щодо посилення боротьби з оунівським підпіллям

і ліквідації озброєних банд ОУН у західних областях Української РСР». За цим актом для «посилення» роботи органів НКВД-НКГБ було передбачено реорганізувати районні відділення НКВД-НКГБ у районні відділи, в їх складі створити ВББ (3-5 досвідчених оперативників, для цього відрядити до західних областей 250 працівників), переглянути склад начальників РВ НКВД-НКГБ, замінити тих, хто не відповідає своєму призначенню (для цього направити по 50 досвідчених начальників РВ), відбулася заміна начальників УНКГБ у 3 областях – Львівській (Волошенко – Воронін), Волинській (Мартинов – Шестаков), Тернопільській (Майструк – Малінін; Майструк був призначений начальником УНКГБ звільненої Дрогобицької обл.), замінено начальника УНКВД у Рівненській обл. (Приходченко – Трубников).

6 мінімумів припадає на ротацію 19 березня – 11 червня 1953 р., котра була пов'язана з об'єднанням 15 березня того року МГБ і МВД СРСР у МВД СРСР під керівництвом Л. П. Берії, при цьому з 6 начальників УМГБ західних областей на посаді начальника УМВД залишився лише 1 – Стехов (Дрогобицька). За три місяці Л. П. Берія провів нову ротацію начальників УМВД, при цьому у західних областях УРСР на посаді залишився лише Сараєв (Рівненська).

Три начальники УНКГБ попрацювали в декількох західно-українських областях: Майструк (Тернопільська, Дрогобицька, Львівська), Шевченко (Рівненська, Станіславська, Львівська, Тернопільська), Решетов (Чернівецька, Рівненська). Один (Сараєв) був як начальником УНКГБ (Станіславська), так і начальником УНКВД (Тернопільська, Рівненська). Також Трубников працював начальником УНКВД у Рівненській, Львівській і Тернопільській обл. Характерно, що архівна справа з персональною справою Трубникова, звільненого з органів МВД після арешту Л. П. Берії, була вилучена СБУ з Державного архіву Тернопільської області на початку 1990-х рр.⁵

⁵ Держархів Тернопільської обл., ф. П-1, оп. 1, спр. 2532: Матеріали на колишнього начальника УМВС по Тернопільській області генерал-майора Трубнікова В.М. 29 травня 1951 – 7 серпня 1953 рр., 164 арк.

«Нетиповим» можна вважати усунення з посади начальника УМГБ Рівненської обл. полковника Т. А. Михальчука (10 серпня 1951 р.) – згідно з висновком, затвердженим заступником міністра держбезпеки УРСР, він був звільнений «за допущення порушення радянської законності в підлеглих органах», оскільки «роботу підлеглого йому апарату належним чином не контролював, у результаті чого працівниками Зарічненського, Держненського, Рівненського райвідділів і 5-го відділу УМГБ було допущено порушення радянської законності»⁶. Справжнім приводом для звільнення Т. А. Михальчука стала фальсифікація працівниками 5-го відділу УМГБ з його відома справи про молодіжну націоналістичну організацію, котра нібито існувала у середній жіночій школі № 1 міста Рівного.

Цікаво, що у Волинській обл. заступником начальника УНКВД (УМВД) у 1945–1950 рр. був О. В. Гриценко, а начальником УМВД у 1948–1953 рр. – Т. Ф. Гриценко. Тобто, упродовж 1948–1950 рр. і начальник, і заступник начальника УМВД мали однакове прізвище.

Окрім внесених до таблиць, обласні управління як виконавчі обов'язків очолювали: УНКГБ у Волинській обл. – полковник Будкін Федір Васильович (червень–грудень 1949 р.); УНКГБ у Тернопільській обл. – підполковник держбезпеки Дмитрієв Петро Павлович, 1907 р. н., м. Юзівка, українець, закінчив Північнокавказький енергетичний інститут (1931 р., 4 роки навчання), член ВКП(б) з 1930 р., інженер, на партійній роботі з 1938 р., у НКВД – з 1939 р., був начальником УНКВД Чернігівської, Дніпропетровської, Чернівецької обл., УНКГБ Сумської обл., із грудня 1944 р. працював інженером на Донбасі та Криму. Єдиний (!) серед усіх начальників УНКВД і УНКГБ західних областей УРСР, хто здобув повноцінну вищу цивільну освіту. Хоча Асмолов А.Н. (очолював УМВД Рівненської обл. лише 3 місяці) теж мав вищу військову освіту – закінчив Московське піхотне училище та академію імені М. В. Фрунзе (1939 р.).

Зауважимо, що замість відкликаною в розпорядження НКГБ УРСР Дмитрієва секретар Тернопільського обкому КП(б)У Ком-

⁶ ГДА СБ України, м. Рівне, спр. П-2970, т. 1, арк. 57–58.

панець пропонував республіканському ЦК призначити на посаду заступника Дмитрієва – Федора Климентійовича Ільїна (Чижова), 1902 р. н., члена ВКП(б) з 1927 р., перебував на партійній роботі у Чернігівській обл., у НКВД – з 1938 р., на посаді заступника начальника УНКВД Смоленської обл.⁷ Ф. К. Ільїн був чи не єдиним із рекомендованих після звільнення західних областей УРСР на посаду начальників управлінь НКВД–НКГБ, хто належав до ключових виконавців масових розстрілів. Наказом НКВД СРСР № 001365 від 26 жовтня 1940 р. він, серед 125 працівників НКВД СРСР, Калінінської, Смоленської і Харківської обл., був нагороджений «за успішне виконання спеціальних завдань» (розстріл польських офіцерів)⁸. Зрештою, на місце Дмитрієва призначили Майструка.

* * *

Виступаючи у травні 1945 р. на нараді секретарів обкомів КП(б)У з кадрових питань західних областей УРСР, секретар республіканського ЦК О. І. Кириченко визнав:

«Коли я сказав деяким товаришам, що у західних областях повинні бути начальники НКВД, НКГБ із місцевих товаришів, то вони зробили при мені гримасу, а потай говорили, що Кириченко страшні речі заявляє, а коли я те саме сказав про секретарів обкомів, то вони очевидно вирішили, що я зовсім з глузду з'їхав»⁹.

Відкидання задекларованого О. І. Кириченкою підходу до формування керівних номенклатурних кадрів у західних областях УРСР призвело до критичного розриву й непорозуміння між компартійною номенклатурою та місцевими мешканцями, які, по суті, репрезентували чужорідні соціуми та існували самі по собі, вступаючи в безпосередній контакт лише епізодично, під час «наскоків» на села груп партійних активістів чи співро-

⁷ Держархів Тернопільської обл., ф. П-1, оп. 1, спр. 118, арк. 17.

⁸ «Даже собаки от нас шарахались» // Новая газета: Спецвыпуск «Правда ГУЛАГа». – 2008. – № 6. – 7 июля.

⁹ Цит. за: *Першина Т.* Формування управлінських кадрів в Західній Україні в 1944–1948 рр.: регіональні особливості // Сторінки воєнної історії України. – К., 2009. – Вип. 12. – С. 307.

бітників каральних органів. Органи НКВД–НКГБ (МВД–МГБ) у західних областях УРСР в особі їхніх керівників були «заряджені» на впокорення регіону, утвердження тут радянської влади, і з цим завданням вони впоралися, у тому числі завдяки своїм особистим рисам. Не останню роль тут зіграв підбір керівників каральних структур. Інше питання – який концепт історичної пам'яті населення Західної України був зумовлений брутальними методами «другої радянзації», і як це відбилося на його подальшому ставленні до радянської влади.

Жив'юк А. Руководители органов НКВД–НКГБ (МВД–МГБ) западных областей УССР: количественные и качественные характеристики (1944–1953 гг.)

В статье осуществлён анализ состава руководителей органов НКВД–НКГБ (МВД–МГБ) западных областей УССР в 1944–1953 гг. На основании обработки массива биографических данных начальников областных управлений определены принципы подбора работников на эти должности, причины и волны их ротации, смоделирована качественная характеристика руководителя областного управления НКВД–НКГБ (МВД–МГБ), исходя из репрезентативной выборки количественных показателей.

Ключевые слова: народный комиссариат внутренних дел, народный комиссариат государственной безопасности, министерство внутренних дел, министерство государственной безопасности, западные области УССР, советизация, номенклатура.

Zhyviuk A. Leaders of NKVD–NKGB (MVD–MGB) Bodies in Western Regions of the Ukrainian SSR (1944–1953): quantitative and qualitative characteristics

The article analyzes the leaders of NKVD–NKGB (MVD–MGB) bodies in western regions of the Ukrainian SSR in 1944–1953. On the basis of processing biographical data array of regional NKVD–NKGB (MVD–MGB) heads the principles of employees selection for these positions, causes and waves of their rotation are defined; qualitative characteristics of the head of the regional NKVD–NKGB (MVD–MGB), based on a representative sample of quantitative indicators are modeled.

Key words: People's Commissariat for Internal Affairs, People's Commissariat for State Security, Ministry of Internal Affairs, Ministry of State Security, the western region of Ukrainian SSR, Sovietization, nomenclature.

ДЕРЖАВНИЙ ТЕРОР РАДЯНСЬКОЇ ДОБИ

УДК 323.282(477.6+477.7)«1920»(045)

*Віктор ЧЕНЦОВ,
Дмитро АРХІРЕЙСЬКИЙ**

Репресивна політика більшовицького режиму на Катеринославщині в 1920-х рр.

Досліджуються перебіг та регіональні особливості діяльності апаратів органів державної безпеки Катеринославщини в 1920-х рр.

Ключові слова: політичні репресії, державний терор, Катеринославщина, ДПУ УСРР.

Дослідження політичних репресій 1920-х рр. дозволяє детально проаналізувати діяльність політичного керівництва СРСР та радянської України, зокрема у формуванні й розбудові системи державного терору. Якщо «червоний терор» чимало дослідників пояснювали перебігом громадянської війни, то

* *Ченцов Віктор Васильович* – докт. іст. наук, в. о. ректора Академії митної служби України; *Архирейський Дмитро Володимирович* – докт. іст. наук, доцент кафедри російської історії Дніпропетровського національного університету імені Олеся Гончара.

репресивні акції щодо різних груп населення в 1920-х рр. у радянській історіографії інтерпретували як «боротьбу проти контрреволюції та її спроб підірвати могутність нової радянської держави»¹.

Загальні проблеми політичних репресій упродовж 1920-х рр. уже відомі науковій громадськості². Утім, реалізацію репресивних настанов більшовицьких очільників у регіонах України почали досліджувати лише останнім часом. Значну роботу провели авторські колективи обласних редколегій науково-документальної серії книг «Реабілітовані історією». У томах, присвячених різним областям, оприлюднено чимало нових архівних документів, опубліковано цікаві наукові розвідки. Однак особливу увагу фахівців привернула діяльність місцевих апаратів органів державної безпеки. Саме вони стали інструментом у руках більшовицьких керівників, що безпосередньо проводили репресивні акції. Зокрема, цікаві регіональні особливості було виявлено при аналізі діяльності чекістських органів Катеринославщини.

У 1920-х рр. Катеринослав був четвертим містом України за чисельністю населення, мав потужну промисловість, заклади освіти, культури, був важливим транспортним центром. На території губернії знаходилися й інші промислові осередки – Кривий Ріг, Кам'янське тощо. Основу сільськогосподарського виробництва губернії складали заможні селяни. Саме вони стануть соціальною базою численних повстанських загонів початку 1920-х рр., спротиву більшовицькій колективізації 1930-х рр. Утім, на початку 1920-х рр. реальну загрозу новій владі становили залишки білогвардійських і петлюрівських підпільних організацій. Так, під час наступу армії генерала П. Врангеля в 1920 р. чекісти Амур-Нижньодніпровська зірвали задум місцевих білогвардійців підняти повстання й захопити місто. За ви-

¹ *Голинков Д.Л.* Крушение антисоветского подполья в СССР. – Москва: Политиздат, 1986. – Кн. 1. – 333 с.; Кн. 2. – 397 с. та ін.

² *Білокін С.* Масовий терор як засіб державного управління в СРСР (1917–1941 рр.): Джерелознавче дослідження. – К., 1999. – 447 с.; *Політичний терор і тероризм в Україні XIX–XX ст.: Історичні нариси.* – К.: Наукова думка, 2002. – 952 с.; та ін.

роком губернської колегії ЧК було розстріляно організатора змови – Гудкіна-Графського. У самому Катеринославі підпільна організація білогвардійців намагалася створити бойові дружини з числа студентів, передавала розвідувальну інформацію до врангелівського штабу, готувалася до здійснення диверсій. За цією справою чекістам удалося заарештувати понад 40 учасників «білого підпілля», але його керівникові, денікінському офіцерові Леонову, удалося втекти за лінію фронту³. Петлюрівське підпілля, на думку чекістів, очолювалося Центральним повстанським комітетом і мало розгалужену мережу. У багатьох регіонах України виявлялися та знищувалися його осередки. Зокрема, на Криворіжжі, у с. Гурівка було розкрито організацію, до складу котрої входили Скляр, Власенко, Михайленко, Ткаченко та ін.⁴

Загалом у 1920 р. органи ЧК в Україні заарештували понад 45 тис. осіб, з яких 3879 розстріляли, 5692 запроторили до концтаборів, 334 – до тюрем, 1772 відправили на фронт, 317 вислали до інших губерній. Загальна кількість тих, хто пройшов через надзвичайні комісії за різновидами звинувачень у відсотковому відношенні розподілялася таким чином: 46% було засуджено за бандитизм і кримінальні злочини, 36% – за «контрреволюційну діяльність», 11% – за посадові злочини, 5% – за дезертирство, 2% – за шпигунство. Було розстріляно 40% засуджених за «контрреволюційну діяльність», а 51% – ув'язнено в концтаборах і тюрмах⁵. Зважаючи на кількість арештів та ухвалених вироків, чекісти широко користувалися правом негайного арешту.

Масштаби репресій початку 1920-х рр. безпосередньо пов'язувалися з політичною та економічною ситуацією в Україні. Криза 1921–1922 рр. посилювалася голодом і масовим безробіттям, що викликало загальне незадоволення населення політикою більшовиків. Оцінюючи сприйняття курсу правлячої партії в 1921 р., катеринославські чекісти інформували політичне керівництво:

³ ВЧК–ГПУ: Документи и материалы. – Москва, 1995. – С. 199–200.

⁴ Там же. – С. 203–208.

«Настрій робітників великих підприємств незадовільний, адже жоден завод продовольством не забезпечується [...], студентство і дрібнобуржуазна інтелігенція більше цікавиться задоволенням власних шкурних інтересів [...]. За їхніми словами, становище радвлади взагалі й компартії зокрема більш скрутне, ніж будь-коли [...]. Продовольства нема й узяти немає звідки. Настрій службовців радустанов здебільшого незадовільний, пригнічений унаслідок поганого продовольчого стану [...]. Щодо ставлення робітників до радвлади й компартії, то воно байдуже. Вони взагалі перестали цікавитися політикою та засуджують радвладу, мовляв, вона довела їх до голоду і злиднів. Щодо здачі підприємств в оренду робітники говорять, що радвлада сама не у змозі впоратися з промисловістю й віддає колишнім господарям [...]. На комуністів дивляться з усмішкою і вказують на них як на радбурів, а Леніна і Троцького називають царьками, що засіли у Кремлі»⁶.

Доведені до відчаю, робітники відмовлялися виходити на роботу, організовували так звані «волинки», страйки. Одним із найбільших за розмахом у 1921 р. було припинення роботи на Катерининській залізниці⁷. Спалахнули страйки й на катеринославських заводах – Брянському, Старр, Гантке, швейній фабриці. Працівники залізничних майстерень намагалися зупинити рух потягів, здійснити напад на управління залізниць, мали намір улаштувати демонстрацію в місті⁸.

27 травня 1921 р. керівництво Катеринославського губвиконкому ухвалило рішення

«повісти найенергійнішу боротьбу через органи ЧК з окремими особами і групами, які активно виступають і тягнуть за собою невідомих робітників на контрреволюційні виступи на ґрунті протруднощів [...]. Щодо натхненників і керівників заворушень не зупинятися перед найжорстокішими репресивними заходами»⁹.

⁵ ГДА СБ України, ф. 13, спр. 253, арк. 38.

⁶ Держархів Дніпропетровської обл., ф. 1, оп. 1, спр. 212, арк. 58.

⁷ Там само, спр. 671, арк. 51.

⁸ Отчёт Екатеринославской губернской чрезвычайной комиссии с 1 января 1920 г. по 1 ноября 1921 г. – Дніпропетровськ, 1994. – С. 51–52.

⁹ Держархів Дніпропетровської обл., ф. 1, оп. 1, спр. 201, арк. 51–56.

Уже 1 червня співробітники губЧК провели обшуки й арешти залізничників-страйкарів. У місті оголосили воєнний стан, увели війська. За два дні залізничні майстерні було закрито, а спеціальна «трійка» почала «чистку» трудових колективів. У листопаді 1921 р. виїзна сесія Верховного трибуналу УСРР ухвалила вирок у «справі катеринославського страйку». За офіційними даними, чотирьох підсудних розстріляли, троє отримали по п'ять років ув'язнення. Утім, деякі автори повідомляють про десятки заарештованих і розстріляних¹⁰.

У червні 1921 р. на Катеринославщині чекісти розкрили організацію Союзу російської молоді, що виступала під гаслами «Хай живуть Установчі збори!» і «Бий жидів, рятуй Росію!». До її складу входили навіть співробітники міліції М. Коноваленко, П. Пустоваров, гімназист Н. Барков та ін.¹¹ Водночас тривали чекістські операції проти «петлюрівщини», що визнавалася «найбільш злісним ворогом радянської України». У березні 1921 р. у Києві було організовано Всеукраїнський центральний повстанський комітет (Центрповстанком) на чолі з «п'ятіркою», котра представляла «вищу владу УНР у підпіллі». У губерніях створювалися місцеві повстанські комітети, завданням яких була підготовка збройного виступу на травень 1921 р. Із об'єктивних причин тоді повстання підняти не вдалося, а вже в липні розпочалися масові арешти. Особливу роль у розгромі Центрповстанкому відіграли катеринославські чекісти. Саме їм удалося затримати не тільки членів Повстанського комітету Катеринославщини, Херсонщини і Таврії, але й простежити їхні зв'язки, виявити керівників організації¹². До рук ЧК потрапила «Декларативна частина програми Союзу української держави», де вик-

¹⁰ Гринченко В.Г. «Маленький Кронштадт»: События 1921 г. в Екатеринославе // Политические партии и движения Украины XIX–XX вв. – Днепропетровск, 1993. – С. 109–119; Держархів Дніпропетровської обл., ф. 1, оп. 1, спр. 456, арк. 93; ф. 3, оп. 1, спр. 27, арк. 51–52; К труда (Екатеринослав). – 1921. – 4 июня; Мельгунов С.П. Красный террор в России: 1918–1923. – Симферополь, 1991. – С. 95.

¹¹ К труда. – 1921. – 1 июня.

¹² Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі – ЦДАВО України), ф. 2, оп. 2, спр. 305, арк. 4–6.

ладалися основні принципи Всеукраїнського повстанського комітету¹³. До слідчих справ учасників повстанкомів як речові докази додавалися накази, адресовані «повстанським військам УНР», із закликами до збройної боротьби з більшовиками¹⁴.

За постановою колегії Катеринославської губЧК 25 серпня 1921 р. зі 114 заарештованих у справі було розстріляно 52 членів повстанкому, серед них 28 – представники інтелігенції, 15 – селяни, 4 – робітники¹⁵. У числі репресованих за звинуваченням «у контрреволюції, що проявилася в підготовці у всеукраїнському масштабі повстання проти радвлади і заміні її петлюрівським урядом УНР», були І. Бардашов, К. Рибка, Ф. Бузько та багато інших¹⁶.

Чекісти Катеринославщини порушували також карні справи за заклики до дезертирства з лав Червоної армії, участь в «антирадянських повстаннях», зв'язки з «бандитами» тощо¹⁷. Громадянина Б. Мухіна, наприклад, відправили на 10 років до концтабору за те, що він надіслав до газети «Известия» «провокаційного листа»; В. Добровольського засудили до примусових робіт до кінця громадянської війни «як політика, що втік із білими»; Ф. Лавришович відбував тюремне покарання за нелегальний перехід польсько-радянського кордону¹⁸.

Дані ДПУ дозволяють аналізувати масштаби репресій в Україні у 1921–1922 рр. Так, 1921 р. щомісяця у середньому заарештовували 6262 особи, 1922 р. – 2662¹⁹. Об'єктивними причинами відчутного зниження «показників» були реорганізація надзвичайних органів, передача деяких функцій судам, а також зміна методів роботи, пов'язана з переходом від масових репресій до локальних арештів.

¹³ ЦДАВО України, ф. 3361, оп. 1, спр. 10, арк. 2.

¹⁴ Там само, арк. 184–187.

¹⁵ Там само, арк. 152–153.

¹⁶ Держархів Дніпропетровської обл., ф. 1, оп. 1, спр. 199, арк. 80–81; спр. 484, арк. 9.

¹⁷ ГДА СБ України, спр. 23115, 23676, 23809, 26695.

¹⁸ Там само, спр. П-4306, П-7930, 31175.

¹⁹ ЦДАВО України, ф. 2, оп. 2, спр. 466, арк. 53.

На початку 1920-х рр. більшовицькі очільники розпочали цілеспрямовані репресії проти представників інтелігенції. Взаємовідносини між комуністичним керівництвом та інтелектуальною верствою суспільства були складними з моменту встановлення більшовицького режиму. Лідери компартії оцінювали роль інтелігенції у «світовому майбутньому», керуючись «класовим підходом». Оскільки за соціальною належністю їх відносили до «ворожого табору», відповідно формувалося негативне ставлення до носіїв «буржуазних» культурних цінностей. Комуністична ідеологія прищеплювала трудящим думку про існування двох основних класів: робітників і селян; інтелігенція ж розглядалася лише як «прошарок». Компартія пропагувала ідею тотального контролю над інтелігенцією, використання її інтелектуальної праці й нещадної розправи над інакодумцями.

Дослухаючись до партійних теоретиків, місцеві комуністи, що мали, як правило, невисокий інтелектуальний рівень, упроваджували у життя близькі їм за духом настанови «вождів». Ще під час громадянської війни представників інтелігенції переслідували як «саботажників», «білогвардійців», «контрреволюціонерів». Під жорстким контролем та загрозою арешту опинилися співробітники наукових установ, навчальних закладів, культурно-просвітницьких організацій. Так, на початок 1923 р. було закрито всі осередки відомого товариства «Просвіта».

В інформаційних зведеннях місцевих органів держбезпеки в розділах «Професура», «Студентство», «Учительство», «Інтелігенція» обов'язково повідомлялося про «ідеологічні напрями в різних групах, ступінь впливу серед них різних антирадянських та українських політичних угруповань»²⁰. Гостра боротьба «з витіснення буржуазної ідеології» розгорнулася у вищих навчальних закладах. У 1921 р. із вишів республіки виключили понад 4 тис. студентів із числа «різних контрреволюційних елементів» та 7 тис. тих, хто «лише вважав себе студентами». У 1922 р. після чергової такої чистки за межами вищої школи опинилося 8 тис. осіб²¹.

²⁰ ГДА СБ України, ф. 13, спр. 195, т. 1, арк. 3.

²¹ Шевчук Г.М. Культурне будівництво на Україні (1921–1925 рр.). – К., 1963. – С. 375.

У Дніпропетровську, зокрема, органи ДПУ спостерігали за «шовіністичним угрупованням» професора Д. Яворницького. Надходили дані, що місцева

«українська професура, яка виїжджає з експедиціями та екскурсіями на Дніпробуд, провадить там серед селян антирадянську шовіністичну агітацію».

Наводилися висловлювання професорів Синявського, Яворницького, Пархоменка, аспіранта Білого про поточні події радянської дійсності²². Дніпропетровське ДПУ повідомляло, що Яворницький «оточив себе групою шовіністично налаштованих» науковців, таких, як Чапля, Матвієвський, професор Пархоменко, інспектор Козар. Останнього чекісти характеризували як «найбільш яскраву антирадянську особу», адже він висловлював ось такі погляди:

«Українізація – це один із засобів, який використовується компартією, аби запобігти національному повстанню на Україні. Давши українському народові вільно використовувати мову, влада не допускає українського національного руху і карає тих, хто наслідують навіть думати про це»²³.

Учасники групи Яворницького, обмінюючись думками про стан господарства в Україні, доходили висновку, що республіка нещадно експлуатується Москвою.

«Москва, – нібито вважав сам Яворницький, – потужна тепер. Якби відокремити від неї Україну й інші підкорені народи, вона б нічого тоді не була варта»²⁴.

Секретні співробітники ДПУ отримали завдання з'ясувати, як це дніпропетровське «угруповання» практично втілює у життя свої погляди. Доповідали, що Яворницький і Козар, які працювали в музеї, були пов'язані з місцевим куркульством, адже «часто можна [було] спостерігати групи куркулів, що приходять до музею побачити професора Яворницького і, взагалі, поспілкуватися».

Узагальнюючи повідомлення, ДПУ УСРР доповідало до Москви, що прагненням «групи Яворницького» було:

²² ГДА СБ України, ф. 13, спр. 370, т. 3, арк. 125–126.

²³ Там само, арк. 156.

²⁴ Там само, арк. 158.

«1) захопити в свої руки вплив на сільське вчителство, через нього провадити роботу по недопущенню у сільради комуністів і бідняків, а навпаки, просуванню до них заможних селян; 2) заперечувати землеустрій, зберегти за заможним селянством його наділи землі; 3) обробляти у шовіністичному дусі селянську молодь, яку призвали на службу у Червону армію; 4) прагнути до об'єднання з національностями Кавказу і Польщі проти росіян і євреїв, виховуючи в народі націоналістичні тенденції, “викривати” серед селянства “гніт” України Москвою і “жидами”»²⁵.

Обмежуючи вплив цього «угруповання» на селянство, студентство, інтелігенцію, співробітники ДПУ УСРР встановили постійний нагляд і фіксували зв'язки з професорами Єфремовим, Рудницьким, Федорівським, Синявським²⁶.

Із листопада 1927 р., після повідомлення місцевого комсомольця, дніпропетровські чекісти почали спостереження за «націоналістичною організацією» в місті Кам'янському, яка діяла на заводі ім. Дзержинського й нібито нараховувала понад 270 осіб. Відповідна агентурна справа отримала назву «Домна». Під наглядом опинилися деякі робітники цього підприємства, зокрема С. Юркін та М. Печенюк. Незабаром до рук чекістів потрапили програмні документи організації, в яких, серед іншого, зазначалося:

«Наше завдання – зробити Україну такою, якою (вона) повинна бути – незалежною. Тільки не буржуазною, а робітничо-селянською. Для цього [...] треба зробити таке:

1. Організувати всіх щирих українців, котрі готові віддати своє життя на користь Україні.

2. Організацію цю назвати “Повстанець”.

3. Організація повинна бути створена за типом запорізького війська.

4. У “Повстанці” не повинно бути ні начів, ні предів, а будеється організація таким чином:

На загальному зібранні щирих українців обирається військовий гетьман, якому відтоді усі підкоряються. Цей гетьман призначає собі помічників і розсилає їх по округах. Помічники гетьмана беруться за роботу згідно з інструкцією і зветься курінними отаманами.

²⁵ ГДА СБ України, ф. 13, спр. 370, т. 3, арк. 160.

²⁶ Там само, арк. 180.

Кожний отаман призначає собі 5–7 помічників, яким доручає організувати сотні, і зватися вони будуть сотниками.

Гетьмана знає лише курінний отаман. Більше його ніхто не повинен знати. Гетьман же знає усіх.

Сотник повинен зібрати навколо себе 8–9–10 добрих хлопців, з яких кожний організує по 10 і більше чоловік.

Помічники сотників зуться десятниками, які не знають один одного. Організовані в десятки знають лише людей свого десятка»²⁷.

Через те, що дана справа нібито свідчила про «прагнення контрреволюції поширити свій вплив не тільки на село, але й на робітників», чекісти приділили їй серйозну увагу. Повідомляючи про результати боротьби з місцевою «українською громадськістю» в 1927 р., секретний відділ ДПУ УСРР називав такі цифри: заарештовано 107 осіб, з яких 13 вислано за межі республіки²⁸.

Підсумовуючи стан справ «по лінії боротьби з українською контрреволюцією» до березня 1928 р., керівництво ДПУ УСРР зазначало:

«[...] загострення міжнародних обставин і низка економічних та політичних ускладнень усередині країни за останні півроку окрилили надії українських контрреволюційних елементів і сприяли посиленому зростанню їхньої активності. Українська контрреволюція поживалась, посилюючи свій натиск у боротьбі з радвладю».

Із метою «паралізувати активність української контрреволюції» в ніч з 5 на 6 березня 1928 р. відбулися масові арешти й обшуки²⁹. Потенційними кандидатами у в'язні у Дніпропетровському окрузі продовжували залишатися брат С. Єфремова – П. Єфремов, професори Пархоменко та Яворницький³⁰.

Упродовж 1923–1924 рр. поряд із безпосередніми політичними репресіями застосовувалися опосередковані форми бо-

²⁷ ГДА СБ України, ф. 3, оп. 1, спр. 2, арк. 168.

²⁸ Там само, арк. 261.

²⁹ Центральный архив Федеральной службы безопасности Российской Федерации (далі – ЦА ФСБ РФ), ф. 2, оп. 8, д. 391, л. 206.

³⁰ ГДА СБ України, ф. 3, оп. 2, спр. 4, арк. 29–31.

ротьби з «потенційними ворогами». Час від часу компартія оголошувала чистки державних установ, навчальних закладів тощо. Так, із Катеринославського гірничого інституту, наприклад, було виключено близько 40 студентів з «антирадянським минулим»³¹.

Із великою недовірою співробітники ДПУ ставилися до технічної інтелігенції, так званих «спеців». Їх, як правило, підозрювали в економічному шпигунстві на користь закордонних держав. Уже у середині 1920-х рр. в УСРР розпочалися судові процеси, фігурантами яких були спеціалісти – «шкідники» та «шпигуни».

У Катеринославі 4 червня 1925 р. почалося слухання справи про «економічне шпигунство» на металургійному заводі в Кам'янському. Двадцятьом підсудним – інженерам, бухгалтерам – висунули звинувачення у шпигунстві на користь колишніх власників, перевищенні витрат зі «шкідницькими цілями». Наприклад, за вказівкою «хазяїв» із 24 панцерників державного замовлення вчасно було зроблено нібито тільки 2. Більшість обвинувачених категорично заперечували свою провину³².

Процеси над «спецами» були частиною загальної репресивної політики стосовно інтелігенції. Але специфіка полягала в тому, що технічну інтелігенцію обвинувачували в «економічних злочинах», «диверсіях». Серед громадськості формувалася думка про винуватість в «економічних негараздах» не більшовицького керівництва, а «буржуазних спеців». Водночас місцеві апарати ДПУ надавали переконливі докази «економічної» чи «технічної контрреволюції»³³.

На початку 1924 р. збільшилася кількість арештів, проведених співробітниками ДПУ УСРР. Якщо наприкінці 1923 р. за ДПУ

³¹ ЦА ФСБ РФ, ф. 2, оп. 2, д. 529, л. 71–86.

³² Даниленко В.М., Касьянов Г.В. Сталінізм на Україні в 20–30-ті роки. – К., 1991. – С. 296; Держархів Дніпропетровської обл., ф. 2160, оп. 4, спр. 133, арк. 1–2; ЦА ФСБ РФ, ф. 2, оп. 2, д. 529, л. 572.

³³ Звезда (Екатеринослав). – 1925. – 10 июня; 19 июня; О некоторых приёмах и методах борьбы контрреволюции против советской власти (материалы истории) ВЧК–ОГПУ–НКВД. – Москва, 1939. – С. 154–155.

числився 1631 ув'язнений, то впродовж 1924 р. через тюрми пройшло 19 670 осіб, із них 943 були звинувачені в «контрреволюційній діяльності», 749 – належності до антирадянських партій, 4632 – «шпигунстві» і «зраді Батьківщини», 2557 – бандитизмі й масовому безладі, 3367 – злочинах проти порядку в Україні, 203 – злочинах проти особистості, 1689 – майнових, 353 – службових і посадових злочинах³⁴.

Також чекісти намагалися контролювати прямих опонентів більшовизму. У першу чергу це стосувалося тієї категорії людей, що за радянською термінологією проходили як «колишні». У 1928 р. Дніпропетровське ДПУ, наприклад, заарештувало «колишнього контррозвідника» О. Шаповалова. За звинуваченнями в належності до білогвардійської організації в тюрмах ДПУ на Дніпропетровщині утримувалися І. Сокіл, Є. Нероді, О. Білоножкін³⁵.

Серйозну загрозу більшовики вбачали у згуртуванні опозиційних сил у молодіжному середовищі. Під постійною підозрою перебувало студентство, особливо те, яке «виявляло петлюрівсько-націоналістичні погляди». Починаючи з 1927 р. під наглядом ДПУ опинилися студенти Дніпропетровського гірничого інституту М. Котик, І. Мостовий і С. Дудник. На окружній загально-студентській конференції в лютому 1927 р., присвяченій питанням українізації, згадана група молоді відкрито виступила проти політики партії щодо студентства. У дебатах за доповіддю представника Наркомпросу Радченка Котик прямо заявив:

«Влада абсолютно не дбає про поліпшення економічного стану студента [...] 23 карбованці стипендії – це голодна норма. Влада робить помилки, думаючи, що студентам надають матеріальну допомогу їхні батьки. Батьки не можуть допомогти своїм синам-студентам, тому що селяни живуть гірше, ніж китайці, а як живуть китайці, про це ми всі добре знаємо. Не краще живуть і робітники, які, на перший погляд, ніби цілком задоволені заробітною платнею. У дійсності, завдяки зростанню дорожнечі, платня робітників далеко не задовольняє прожитковий мінімум».

³⁴ ЦА ФСБ РФ, ф. 2, оп. 2, д. 529, л. 593.

³⁵ Там же, оп. 6, д. 333, т. 2, л. 532; д. 334, т. 3, л. 53, 60; д. 335, т. 4, л. 111, 482; д. 336, л. 1996.

Торкаючись заходів влади щодо впровадження українізації, М. Котик зупинився на окремих моментах доповіді Радченка й на противагу їй, оперуючи різними фактами, зазначив:

«Розмов і резолюцій багато, а наслідків ніяких. Ні правління, ні осередок не вживають ніяких заходів для підготовки викладацького складу, а навпаки, сприяють, щоб українізація не вкорінялася. Не хочуть добре за справу взятися, пригнічені “русотяпами”, тому що самі такі ж. І так, як бачите, зверху донизу засилля росіян, і це в українській державі. Я питаю вас, що ж робити далі? Моя думка, що до цього питання треба інакше підійти, яким-небудь іншим шляхом, узяти зовсім іншу лінію [...], бо представники влади тільки говорять про українізацію й навіть навмисно заважають тим, хто хоче українізуватися»³⁶.

Виступ М. Котика справив велике враження на аудиторію та зібрав значну кількість прихильників. Після такої відвертості студентом зацікавилися в місцевому відділі ДПУ. З'ясувалося, що на врочистих зборах у гірничому інституті на честь 10-річчя Жовтневої революції, розмовляючи з асистентом Ревою, Котик заявив останньому:

«Я хочу після доповіді виступити і довести, що, здійснюючи Жовтневий переворот, зробили невиправну помилку».

А коли в наступній розмові з тим самим Ревою торкнулись опозиції, Котик на запитання, чому він її захищає, відповів:

«Я підтримую опозицію, тому що вона розвалює ВКП, а також я вважаю, що єдність і монолітність ВКП – це найбільше гальмо у розвитку продуктивних сил СРСР».

І пізніше М. Котик неодноразово був помічений «у проведенні антирадянської агітації» не лише у стінах свого вишу, але й у студентському гуртожитку.

На початку 1928 р. ДПУ отримало інформацію, що на помешканнях М. Котика й М. Дудника почали періодично збиратися інші студенти. Було встановлено, зокрема, що їх відвідували студенти гірничого інституту І. Мостовий, П. Бойко, М. Дудник, О. Куренко та ін. Збираючись у різний час нібито для спільних занять, ці студенти обговорювали питання національної полі-

³⁶ ГДА СБ України, ф. 3, оп. 1, спр. 3, арк. 200–201.

тики партії. Окрім поточних подій, вони приділяли більше уваги сучасній українській літературі, відкрито симпатизуючи Винниченкові, Хвильовому, а також цілком підтримували позицію Шумського. Такі зібрання відбувалися впродовж 1928 р.³⁷

На підставі всіх цих даних 31 січня 1929 р. ДПУ заарештувало Котика, Бойка та обох Дудників, звинувативши їх у тому, що вони, «будучи студентами гірничого інституту і будучи шовіністично настроєні, проводили серед студентів антирадянську роботу шовіністичного забарвлення, гуртуючи навколо себе учнівську молодь».

У процесі слідства збиралися матеріали про «антирадянські висловлювання» заарештованих, з яких можна судити про їхні політичні переконання. Зокрема, І. Мостовий серед студентів висловлював незгоду з тим, що

«хліб, вугілля, цукор й інші товари відправляються з України до Росії». «У крайньому разі, – казав І. Мостовий, – на Україні повинно залишатися більше продуктів і сировини. Робиться ж навпаки. За рахунок України задовольняють потреби Росії».

Торкаючись питання здійснення радянською владою національної політики, студент заявляв:

«Політика проводиться лише на папері. Усі відповідальні посади, за малим винятком, зайняті росіянами або євреями. У зв'язку з цим українські комуністи почувають себе пасинками у ВКП».

Для підтвердження своєї тези І. Мостовий наводив приклад із промовою О. Шумського. Він говорив:

«Шумський виступив на захист українських комуністів, а його за такі виступи негайно зняли з відповідальної роботи».

Зупиняючись на економічних і фінансових труднощах у країні, аналізуючи заходи влади, І. Мостовий зазначав:

«Невміла політика радвлади привела країну у безвихідь. Виходом зі становища обрали самооподаткування і хлібозаготівлі. Ударність здійснень цих кампаній розлютила селянство, і загальний стан не покращився, а, навпаки, погіршився»³⁸.

³⁷ ГДА СБ України, ф. 3, оп. 1, спр. 8, т. 6, арк. 79.

³⁸ Там само, спр. П-8805.

Не менш «кримінальними» ДПУ вважало й висловлювання М. Котика:

«Якби я мав силу, я б їм показав. Ми, українці, повинні згуртуватися, і тоді не будемо залежні від росіян. Нам треба вчитися в більшовиків, як об'єднуватися, і тоді ми будемо міцними. Подивіться, як вони обезкрилили народ».

Смерть С. Петлюри цей студент сприйняв як національну трагедію. Він доводив:

«Акт убивства Петлюри – це спроба вбити український національний рух».

Виправдання вбивці – С. Шварцбарда – М. Котик розцінював як зневажання української нації:

«Якщо Шварцбарда виправдали тому, що він убив Петлюру як погромника й бандита, тим самим весь український рух визнано так само погромним і бандитським».

Із подібною оцінкою М. Котика цілком погоджувався і І. Мостовий. Оцінюючи радянську владу, М. Котик заявляв:

«Я більшовиків зневажаю тому, що вони мої вороги. Їх перебування при владі явище тимчасове. Історія ще не довела і не виправдала факт захоплення більшовиками влади у Жовтні»³⁹.

Вивчаючи минуле піднаглядних студентів, співробітники ДПУ виявили і «куркульське їх походження», і участь у «політ-бандах» та в «українському шовіністичному русі», і навіть неодноразові арешти органами ЧК. Постановою Особливої наради М. Котика й І. Мостового було ув'язнено в концтаборі терміном на три роки кожного⁴⁰. Відбуваючи покарання, вони продовжували залишатися вірними власним переконанням. Так, І. Мостовий у таборі вступив до групи «націоналістів-самостійників» і після звільнення йому «заборонили проживати на Україні». М. Котик, відбувши свій термін, був висланий на Крайню Північ ще на три роки⁴¹. Дніпропетровська справа М. Котика й І. Мостового – яскравий зразок розправи з інакомислячими, які дотри-

³⁹ ГДА СБ України, ф. 3, оп. 1, спр. 8, т. 6, арк. 82.

⁴⁰ Там само, арк. 97–98.

⁴¹ Там само, арк. 99, 105.

мувалися винятково легальних форм боротьби з правлячим режимом.

У 1927–1928 рр. почали проявлятися серйозні прорахунки в усіх галузях промислового виробництва. Застаріле технічне устаткування, недостатня кваліфікованість робочої сили призводили до аварій, нещасних випадків на виробництві. Не можна, звичайно, не визнавати й існування загрози диверсій та свідомого шкідництва, обумовлених як зовнішніми, так і внутрішніми чинниками⁴². Останні дозволяли очільникам компартії перекладати повну відповідальність за власні прорахунки на уявних чи реальних «ворогів народу». Урівнявши «недбалість» із державними злочинами, політичне керівництво країни знову визнало «цапом-відбувайлом» за системні помилки в економіці «технічну інтелігенцію». Економічні підрозділи ДПУ УСРР, ведучи боротьбу зі злочинами у сфері економіки, ставали зручним знаряддям для фабрикування політичних судилищ над «шкідниками». Першим із них став сумнозвісний «Шахтинський процес» 1928 р.⁴³

Також ДПУ УСРР готувало процес у справі про «економічну контрреволюцію» в Південнорудному тресті (ПРТ) Криворізького басейну. Зокрема, було заарештовано головного інженера ПРТ В. Мухіна, головних інженерів Марганецького рудоуправління – П. Шестопалова, Чубарівського рудоуправління – П. Логійка, завідувачів копальнями В. Яценка, К. Шишкіна, Т. Дуліна, інших провідних спеціалістів (усього 19 осіб). Їм висунули звинувачення у створенні організації, що мала на меті

«поставити рудну промисловість у катастрофічне становище, при якому повернення чи передача її в концесію колишнім власникам було б неминучим»⁴⁴.

⁴² История советской разведки. – Вып. 3 (1926–1929). – Москва, 1961. – С. 85–87.

⁴³ Див.: Красильников С.А., Савин А.И., Ушакова С.Н. Шахтинский процесс 1928 года: источники в контексте эпохи // Шахтинский процесс 1928 г.: подготовка, проведение, итоги: В 2 кн. Кн. 1 / Отв. ред. С. А. Красильников. – Москва: РОССПЭН, 2011. – 975 с.

⁴⁴ ГДА СБ України, ф. 13, спр. 192, арк. 1.

Джерелом фінансування цієї «підпільної організації» співробітники ДПУ визнали Паризький комітет Союзу промисловців Росії й зацікавлені іноземні фірми, у тому числі німецькі «Равак і Грюнфельд», «АЕГ», «Сіменс», англійська «Віккерс», американська «Дженерал електрик».

Співробітники ДПУ визначили час виникнення організації початком 1920-х рр. До її складу включили 38 осіб, майже всіх керівників правління тресту, усіх головних інженерів рудних управлінь та електростанцій. Поїздки Мухіна та інших керівників тресту за кордон, переговори з представниками іноземних компаній набули у ході слідства винятково кримінального забарвлення. «Спецам» ставили у провину виконання директив колишніх власників Брянського, Дніпровського, Криворізького та Французького товариств, що начебто зводилися до збереження надр, вартісного оновлення копалень, здійснення зайвих закупівель імпортного устаткування, усебічної підтримки бажання колишніх власників повернути підприємства. Одним із пунктів обвинувачення було отримання заарештованими від західних промисловців грошей на суму 200 тис. руб. як хабарів і на підтримку організації⁴⁵.

Було виявлено «шкідницькі групи» також на дніпропетровських заводах ім. Петровського та ім. Леніна. Типовою можна назвати долю технічного директора цих заводів (колишніх Шодуар і Брянки) К. Шпальті, заарештованого у квітні 1928 р. До революції підприємства належали французькій і німецькій групам акціонерів. Директорами-розпорядниками їх були німці Гренке, Гок, Дубс, які після революції виїхали за кордон, залишивши доручення на керування заводами К. Шпальті. Особисто Шодуар ухвалив кандидатуру К. Шпальті на посаду директора. У подальшому К. Шпальті підтримував із членами правління зв'язки, отримуючи фінансову допомогу на розвиток підприємств. Слідство інтерпретувало ці факти, а також роботу директора як

«невіру у тривалість більшовицької влади й бажання зберегти заводи для їхніх колишніх власників».

⁴⁵ ГДА СБ України, ф. 13, спр. 192, арк. 8–9.

І хоча ці закиди ніяк не в'язалися зі звинуваченням К. Шпальти у «злісному шкідництві», надзвичайна сесія обласного суду засудила його до 8 років ув'язнення. У касаційній скарзі К. Шпальті, підтвердивши факт матеріальної підтримки заводів із-за кордону, категорично заперечував, що це було платнею за шкідництво.

«Навпаки, – писав він до Верховного суду УСРР, – упродовж цілого ряду років я проводив велику роботу з відновлення заводу і збільшення його продуктивності»⁴⁶.

У листопаді–грудні 1928 р. дніпропетровські чекісти «розкрили» «контрреволюційну організацію» на Катеринославській залізниці. Шістьох її членів на чолі з інженером А. Воскобойниковим засудили до 1–2 років ув'язнення. Але вже в листопаді 1929 р. окрввідділ ДПУ, використовуючи ті самі судові матеріали, сфабрикував нову «справу шкідників». Згідно з обвинуваченням, провідні спеціалісти-залізничники здійснили дії, спрямовані на послаблення мобілізаційної, економічної та політичної сили залізниці. П. Крендовському, І. Удалеву, Л. Флерову, П. Вельсу інкримінували виконання «свідомо шкідливих розпоряджень» Центрального управління залізничного транспорту, унаслідок чого нібито було знищено 127 паровозів. За рішенням колегії ОДПУ СРСР від 23 листопада 1929 р. П. Крендовського та А. Воскобойникова розстріляли, П. Вельса, Л. Флерова й І. Удалева ув'язнили в концтаборі на 10 років. Усіх їх було реабілітовано у квітні 1991 р. Під час вивчення матеріалів кримінальних справ упадає в очі неприхована тенденційність при складанні актів експертних комісій, що підтверджували «шкідницькі дії» спеціалістів. Так, зазначаючи, що 127 паровозів було списано за наказом вищих інстанцій, водночас комісія робила висновок, нібито звинувачені повинні були усвідомлювати «характер» подібних розпоряджень⁴⁷.

Особливу увагу дніпропетровські чекісти приділяли настроям селянства. На початку 1920-х рр. аграрна політика більшовиків практично зводилася до встановлення повного контролю

⁴⁶ ГДА СБ України, ф. 13, спр. 192, спр. 416.

⁴⁷ Там само, спр. 25229, т. 1–8.

над розподілом сільськогосподарської продукції та придушення селянського опору. Несправедливі ціни, конфіскаційний характер заходів нової влади спонукав селян до масового спротиву. Ще у середині 1921 р. на території тільки однієї Катеринославської губернії, за офіційними даними, діяло 7 повстанських збройних формувань загальною чисельністю 650 бійців⁴⁸. Наприкінці того ж року нараховувалося вже 12 збройних загонів (понад 900 повстанців)⁴⁹. В урядовому бюлетені зазначалося, що за період з 1 червня до 1 грудня 1921 р. в межах Катеринославської губернії «бандити» здійснили 39 нападів на населені пункти, станції, мости, склади тощо⁵⁰. На початку 1922 р. на Катеринославщині діяли повстанські загони отаманів Петраша, Голика, Начиненого, Іванова, Левченка та ін.

Військові наради на місцях мали право створювати різноманітні надзвичайні органи. Так, у жовтні 1922 р. Катеринославська губерньська військова нарада ухвалила рішення оголосити Катеринослав та округу «загроженими бандитизмом» і створила «надзвичайну трійку» у складі голови губвідділу ДПУ, голови губревтрибуналу та представника 30-ї дивізії РСЧА з правом застосування смертної кари. Відповідно до «Інструкції про надзвичайні трійки» на них покладалися завдання ліквідації збройної спротиву, організації «міцного радянського апарату», «проведення державних продрозкладок», «роззброєння населення» тощо. Такі «трійки» мали повноваження оголошувати в повітах воєнний стан, здійснювати каральні експедиції у села з правом розстрілу підозрюваних на місці. Криворізька повітова «трійка» від 10 грудня 1922 до 25 січня 1923 рр. заарештувала 130 осіб, із них 31 – розстріляли⁵¹.

У січні 1923 р. Катеринославська губерньська військова нарада повідомила повітові військові наради про створення губернь-

⁴⁸ ЦДАВО України, ф. 3204, оп. 2, спр. 49, арк. 1.

⁴⁹ Отчёт Екатеринославской губернской чрезвычайной комиссии с 1 января 1920 г. по 1 ноября 1921 г. – С. 42, 96.

⁵⁰ ЦДАВО України, ф. 3204, оп. 2, спр. 11, арк. 1.

⁵¹ Держархів Дніпропетровської обл., ф. 1, оп. 1, спр. 671, арк. 50; ф. 3225, оп. 1, спр. 1, арк. 24; ф. 3364, оп. 1, спр. 1, арк. 12.

ської надзвичайної сесії, а в березні того року звернулася до Постійної наради при РНК УСРР із проханням дозволити виконання вироків сесії після утвердження губпрокурором, мотивуючи це тим, що передача їх у центр «уповільнює справу»⁵².

Жорстоким методом боротьби з повстанським рухом було використання системи заручництва. Матеріали військових нарад Катеринославщини свідчать про те, що взяття селян у заручники з високою ймовірністю їх подальшого розстрілу широко практикувалося у сільських районах губернії. Заручників брали під виконання продрозкладок, здачу зброї та видачу повстанців, гарантію безпеки для радянських активістів чи представників влади. Широко використовувалися також так звана кругова порука та інститут відповідачів (призначених владою осіб, які власною головою мали відповідати за «революційний порядок на місцях»).

Каральні акції, ліквідація збройних повстанських формувань на тлі реалізації засад нової економічної політики на початку 1920-х рр. певним чином зменшили масштаби повстанської боротьби. Тож у середині 1920-х рр. основну увагу чекісти зосередили на заможних верствах сільського населення та колишніх бійцях повстанських формувань. Зокрема, для міцних господарів було значно збільшено сільськогосподарський податок, їм не продавали трактори, позбавили виборчих прав.

Якісно інша ситуація склалася у другій половині 1920-х рр. «Ножиці цін» на промислову та сільськогосподарську продукцію змусили селян не поспішати з продажем хліба задешево державі. У відповідь узимку 1927–1928 рр. очільники СРСР наказали застосувати для проведення хлібозаготівлі силові методи. Офіційно було оголошено, що «куркулі» навмисно приховують «надлишки» збіжжя, прирікаючи міста на голодну смерть. Методами брутального тиску на селян у січні–лютому 1928 р. в Україні було заготовлено 70 млн пудів хліба.

Розпочався новий конфлікт між державою та селянством. Дії місцевого апарату провокували селян на стихійні виступи. Зокрема, дніпропетровські чекісти повідомляли:

⁵² Держархів Дніпропетровської обл, ф. 1, оп. 1, спр. 644, арк. 12, 22.

«Куркулі села Благословення Криворізького округу організували в день десятиріччя Жовтневої революції весілля. П'яна юрба куркулів під спів "Ітернаціоналу" ходила з весіллям по селу, приваблюючи до себе селян і насміхаючись, освистувала учнів і комсомольців, які проходили повз них. Завдяки цьому задуму з весіллям свято Жовтневої революції було зірване»⁵³.

В інформаційних зведеннях часто згадувалося словосполучення «куркульські прояви». Під цю кваліфікацію підпадало спалення майна, погрози, залякування, напади та вбивства активістів, «злісно-постійна агітація», дискредитація радянських працівників, поширення провокаційних чуток, підкуп бідняків і середняків, організація таємних зібрань і т. ін. Особливо органи державної безпеки переймалися питанням організованих виступів «куркулів». За заклики до селянських зборів і агітацію проти нового землевпорядкування в тюрму ДПУ, наприклад, потрапили «хлібороби-власники» хут. Ново-Григорівський, с. Кочережки та хут. Ново-Успенівський Дніпропетровського округу С. Колодка, В. Шаповал, Ф. Грунський, Т. Безкороний, Д. Герасименко та ін.⁵⁴

У другій половині 1920-х рр. чекісти продовжували розробляти «лінію махновщини». На їхню думку, небезпека відродження широкого селянського руху залишалася. У циркулярі ДПУ УСРР від 6 квітня 1926 р. «Про махновців» констатувалося, що «Махно поновлює свої спроби ідейного керівництва над куркульськими елементами українського села».

Місцевих чекістів зобов'язали вжити заходів для виявлення всіх махновців, які проживали на території України і притягти їх до кримінальної відповідальності. У 1928 р. було заарештовано 21 колишнього махновця. За півріччя 1929 р. – ще 40⁵⁵. У Межівському районі Дніпропетровського округу, крім того, ДПУ виявило склад зброї, а також заарештувало С. Єремельця, І. Циганка, А. Комарову, І. Бичека, Ф. Тарасенка, Г. Чорнокнижного⁵⁶.

⁵³ ГДА СБ України, ф. 13, спр. 370, т. 1, арк. 9.

⁵⁴ Там само, спр. 166, арк. 153; ф. 3, оп. 1, спр. 10; арк. 321; спр. 11, арк. 146–148; оп. 2, спр. 4, арк. 68.

⁵⁵ Там само, спр. П-8567; ф. 13, спр. 445, т. 1, арк. 27; ф. 3, оп. 2, спр. 4, арк. 69.

⁵⁶ Там само, ф. 3, оп. 1, спр. 10, арк. 302–303.

Подальша практика лише підтвердила наміри більшовицьких очільників посилити тиск на селянство. На засіданні політбюро ЦК КП(б)У 5 липня 1929 р. було ухвалено

«скласти перелік куркульсько-поміщицьких господарств, що активно виступали проти наших заходів у царині хлібозаготівель, для вислання за межі України».

Того ж року, за повідомленням ДПУ УСРР, із 8139 арештованих «куркулів» 1103 було запроторено до концтаборів або вислано з республіки⁵⁷. Упродовж весни–осені 1929 р. лише у 22 округах УСРР віддано під суд близько 33 тис. селян, звинувачених у саботажі хлібозаготівель⁵⁸.

Іншим фронтом радянської української суспільства стала боротьба з релігійними осередками. Більшовицьке керівництво проголосило політику войовничого атеїзму та формування нового соціалістичного світогляду людини шляхом знищення «релігійних забобонів», правовою підставою для чого став декрет «Про відокремлення церкви від держави і школи від церкви». Зокрема, передбачалося, що церква вже не матиме права власності, не отримуватиме субсидій, не братиме участі в навчально-виховному процесі тощо⁵⁹.

Під час громадянської війни репресії проти віруючих та духовництва не виділялися на тлі загальної трагедії. Вони розглядалися лише як один із засобів у боротьбі за утримання більшовиками політичної влади. Оскільки переважна більшість населення колишньої Російської імперії була віруючою, постало складне завдання переконати громадян у «новій вірі» – комунізмі. Але більшовики не бажали чекати довго та вдалися до перевірених методів – політичного тиску й репресій. Активні віруючі, «релігійний актив» перебували на спеціальному обліку місцевих органів ДПУ УСРР⁶⁰. Ще в 1920 р. чекісти «завели дис-

⁵⁷ Винниченко І. Україна 1920–1980-х: депортації, заслання, вислання. – К., 1994. – С. 18.

⁵⁸ XI з'їзд Комуністичної партії (більшовиків) України (5–15 червня 1930 р.): Стенографічний звіт. – Х., 1930. – С. 262.

⁵⁹ КПРС в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК. – К., 1979. – Т. 2. – С. 49.

⁶⁰ «Взять на учёт всё духовенство» // Источник. – 1994. – № 6 – С. 102–105.

локацію всіх у губерніях України церков, синагог, молитовень, мечетей та ін.», мотивуючи свої дії тим, що

«серед духівництва почала спостерігатися діяльність, котра мала явно політичний характер. У повітах через неврожай було влаштовано молебні на полях, де деякі священники проводили проповіді двозначно, а іноді – однозначно контрреволюційного характеру»⁶¹.

Було вироблено своєрідну методичку «роботи» зі священнослужителями, у рамках якої передбачалося:

«1. Користуватися у своїх цілях самим духівництвом, особливо тим, яке посідає важливе у церковному житті службове становище [...], змушуючи їх під загрозою суворої відповідальності видавати щодо духовенства ті чи інші розпорядження, що можуть бути нам корисними, наприклад припинення забороненої агітації з приводу декретів про закриття монастирів та ін.

2. З'ясувати характер окремих єпископів, вікаріїв, аби на рисі честолюбства розігрувати різного роду варіанти, заохочуючи їхні побажання та задуми.

3. [...] Матеріальне зацікавлення того чи іншого інформатора серед духівництва потрібне, оскільки на цьому ґрунті ще можна домовитися з попом, але сподіватися на його доброзичливе ставлення до радянської влади не можна. При цьому субсидії – грошові та натурою – без сумніву, зв'язуватимуть його з нами і в іншому розумінні, а саме в тому, що він буде вічним рабом ЧК, який боїться розконспірувати свою діяльність. Повинно практикуватися вербування інформаторів і через залякування в'язницею та таборами за незначними приводами – за спекуляцію, порушення розпоряджень влади та ін. [...]»⁶².

Священнослужителів, які не йшли на співпрацю з більшовицьким режимом, засуджували за «підтримку контрреволюціонерів». Так, у 1921 р. постановою ВЧК про звинувачення у шпигунстві було розстріляно інспектора Катеринославської

⁶¹ Держархів Дніпропетровської обл., ф. 7, оп. 1, спр. 417, арк. 11; ЦА ФСБ РФ, ф. 2, оп. 5, д. 307, л. 11.

⁶² Полосин С. Вечный раб ЧК // Известия. – 1993. – 22 января; Русская православная церковь в советское время (1917–1991): Материалы и документы по истории отношений между государством и церковью. – Москва, 1995. – Кн. 1. – С. 215–216.

духовної семінарії А. Муріна⁶³. Широкого розголосу набула справа катеринославського архієпископа Агапіта. У ніч із 12 на 13 листопада 1922 р. співробітники ДПУ здійснили обшук в архієрейському саду, де знайшли коштовності. Агапіта заарештували як «приховувача цінностей» та передали справу до губрев-трибуналу для публічного слухання⁶⁴. У пресі було розгорнуто кампанію дискредитації архієпископа, перераховувалися всі його «гріхи»:

«До революції Агапіт був головою Катеринославського губернського відділу “Союза русского народа”. Під час повернення Петлюри в Києві влаштував молебні вдячності на славу Петлюри. Коли приходить Денікін [...], виїздить на Принцеві острови, де приймає у себе вищу знать світової контрреволюції [...]. При Врангелі – Агапіт у Криму»⁶⁵.

Після показового суду 1922 р. на Катеринославщині не залишилося жодного тихонівського єпископа РПЦ. Слідом за Агапітом у в'язницях ДПУ опинилися вищі церковнослужителі Іоанікій, Серафим, Сергій, Онуфрій. У серпні 1922 р. завершився судовий процес над єпископом павлоградським, який виступав проти вилучення церковних цінностей⁶⁶.

У боротьбі із РПЦ чекісти використали представників радикальної течії в російському православ'ї – обновленців, представників «Живої церкви». На основі документів ДПУ дослідники переконливо довели, що вагому підтримку обновленського руху надавали саме чекісти⁶⁷. Після звільнення 16 серпня 1922 р. «на спочинок» архієпископа Агапіта (ще до арешту), то вже на-

⁶³ Держархів Запорізької обл., ф. 2, оп. 2, спр. 10, арк. 34.

⁶⁴ Держархів Дніпропетровської обл., ф. 5, оп. 1, спр. 324, арк. 176.

⁶⁵ Звезда. – 1922. – 17 ноября.

⁶⁶ Держархів Дніпропетровської обл., ф. 1, оп. 1, спр. 1602, арк. 100; ГДА СБ України, спр. П-24171.

⁶⁷ Тригуб О. Розкол Російської православної церкви в Україні (1922–1939 рр.): між Державним політичним управлінням та реформацією. – Миколаїв: Вид-во ЧДУ ім. Петра Могили, 2009. – 300 с.; Бабенко Л. Динаміка розкольніцьких тенденцій у Російській православної церкві на початку 1920-х рр.: чекістський сегмент // З архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ. – 2012. – № 2. – С. 283–299 та ін.

прикінці серпня того року до обновленців перейшло 12 священників Катеринославської єпархії, серед них були павлоградський єпископ Серафим, кафедральний протоієрей Катеринослава В. Мстиславський, причет Троїцької церкви та ін.⁶⁸

В ОДПУ СРСР та ДПУ УСРР було створено спеціальне відділення по роботі з «церковниками та сектантами», яке займалося агентурно-оперативною діяльністю, формуванням обліків духовництва та віруючих, підготовкою інформаційно-аналітичних записок тощо. Так, в інформаційно-аналітичній записці Катеринославського губвідділу ДПУ наводилися статистичні дані кількості віруючих протестантських течій: менонітів – 30 тис., баптистів – 10 тис., євангелістів – 4 тис., молокан – 3 тис. На території губернії діяли також осередки адвентистів, мальованців, толстовців, іоаннітів, духоборів, скопців та ін.⁶⁹

Наприкінці 1920-х рр. репресії щодо протестантських осередків посилилися. Так, у с. Мар'їнка Катеринославської губернії іоанніти ще в 1920–1921 рр. створили сільськогосподарський колектив. Очільниця релігійного осередку Карагачева оголосила себе «богородицею». У 1926 р. за «контрреволюційні виступи» її та ще двох активістів було вислано на Соловки. Очолила колектив рада з 15 осіб, що виступила проти державних кампаній із самообкладання, хлібозаготівлі, реалізації селянської позики. Зважаючи на відкритий спротив, місцевий партійно-радянський апарат вирішив ліквідувати громаду та конфіскувати її майно, адже на 274 особи припадала значна кількість зерна, 20 верблюдів, 36 коней, 40 корів, 100 свиней, 300 овець. На «паралізацію» діяльності іоаннітів до Мар'їнки було відряджено співробітника ДПУ, котрий одразу заарештував Я. Чорнокнижного, К. Апанасенка, П. Терещенка, М. Непаду й зібрав компромат ще на сімох осіб, «які проводили в артілі антирадянську роботу». Після арештів на загальних зборах колективу чекісту вдалося домогтися передплати на позику індустріалізації, іоанніти здали державі 2 тис. пудів хліба⁷⁰.

⁶⁸ Живая церковь. – 1922. – № 2.

⁶⁹ Держархів Дніпропетровської обл., ф. 1, оп. 1, спр. 1602, арк. 141.

⁷⁰ Там само, оп. 1, спр. 10, арк. 12, 13.

У 1928 р. у Славгороді Дніпропетровського округу також заарештували шістьох членів релігійної громади хлистів на чолі з Просвіриним. У серпні 1929 р. було взято під варту духоборів, членів комуни с. Вільне Новомосковського району І. Рокаєва й Г. Пахнуру. Їх також звинуватили «в антирадянській діяльності та пропаганді», а за заклики не брати до рук зброї, скликання несанкціонованих з'їздів засудили до ув'язнення в концтаборі терміном на три роки кожного⁷¹.

У 1929 р. чекісти почали арешти членів релігійного осередку суботників. Ще 1921 р. в Юр'ївському районі Катеринославщини, згідно з рішенням з'їзду представників цієї течії (відбувся у с. Зачепилівка Полтавського округу), утворилася сільсько-господарська комуна «Царство світла», де нелегально існувала Союзна рада суботників⁷². Оскільки комуна справно сплачувала податки, місцеві керівники певний час не звертали уваги на зібрання суботників, поїздки проповідників в інші релігійні громади. Поступово «Царство світла» набуло всесоюзного авторитету. Союзну раду очолювали Ф. Гвоздик, Т. Грицайчук, М. Кислиця. Невдовзі їм удалося організувати декілька інших комун⁷³. Занепокоєння властей викликала антимілітаристська риторика, адже 1925 р. на нелегальному з'їзді суботники ухвалили не визнавати службу в армії⁷⁴. Крім того, вони ігнорували радянські свята, не допускали до своєї школи державних учителів. Кожну пропозицію влади суботники обговорювали на зборах, закликаючи «міцно триматися своєї віри»⁷⁵. Криза у стосунках із місцевим партійно-радянським апаратом вибухнула з початком хлібозаготівельних кампаній. Співробітники місцевого відділу ДПУ охарактеризувало комуно суботників як «опору куркульства», звинувативши її членів в агітації проти хлібозаготівель 1928–1929 рр.⁷⁶ Значну частину комунарів було визна-

⁷¹ ГДА СБ України, спр. П-7035.

⁷² Там само, спр. П-7222.

⁷³ Там само, ф. 3, оп. 2, спр. 4, арк. 24.

⁷⁴ Там само, спр. П-7222, арк. 276.

⁷⁵ Там само, арк. 83–84.

⁷⁶ Там само, арк. 311.

но «вихідцями з буржуазії та куркульсько-дворянських станів». У спецповідомленнях наголошувалося, що комуна організована тільки завдяки підкупові, що вона «приховує всі заходи радянської влади» й т. ін. На цій підставі, ураховуючи «політичне існування контрреволюційної організації в умовах масової боротьби на селі, що розгорнулася», ДПУ УСРР ліквідувало громаду суботників, заарештувавши й засудивши 19 осіб до ув'язнення в концтаборі чи заслання на Крайню Північ⁷⁷.

Репресивні заходи спрямовувалися і проти єврейських релігійних громад. Упродовж 1920-х рр. місцеві керівники намагалися знайти легальні підстави для припинення діяльності осередків юдаїзму. У 1929 р. партійно-радянські чиновники за підтримки співробітників ДПУ без особливих пояснень почали закривати синагоги, нелегальні хедери та єшиботи, арештовувати служителів культу. Так, 31 березня постановою ВУЦВК хоральну синагогу Дніпропетровська передали під клуб швейної фабрики. До кримінальної відповідальності притягли рабинів Шнеєрсона, Шемтова та ін.⁷⁸

Характерно, що наприкінці 1920-х рр. ДПУ почало «викривати контрреволюційні групи церковників», «попівські антирадянські організації», а не поодиноких священнослужителів та представників церковного активу. Тож коли у серпні 1928 р. у с. Петриківка Дніпропетровського округу заарештували священиків РПЦ Абрамова, Федосьєва, Тихона, Статьєва, Волкорева, то їм інкримінували розповсюдження чуток «про близьке падіння влади, агітацію паломництва до Козельського монастиря» («контрреволюційної бази тихонівців»), заклики відмовитися від щеплення проти віспи – «печатки антихриста»⁷⁹. Постановою Особливої наради «злочинців» відправили до Сибіру терміном на три роки кожного.

Політичного переслідування зазнали також прихильники Істинно православної церкви⁸⁰. Їх звинувачували у створенні

⁷⁷ ГДА СБ України, спр. П-7222, арк. 320.

⁷⁸ Там само, оп. 1, спр. 11, арк. 131.

⁷⁹ Там само, спр. П-8380; ф. 3, оп. 1, спр. 7, арк. 23.

⁸⁰ Там само, ф. 13, спр. 392.

1928 р. «антирадянської організації», що ставила за мету «повалення радянської влади шляхом збройного повстання». Центр організації нібито перебував у Ленінграді, а в Україні – філії, одна з яких – на Дніпропетровщині (понад 20 «істинних» на чолі з П. Поповим)⁸¹. Адептам ІПЦ приписували «бойкот заходів радянської влади», «ігнорування радянського способу життя», «неповагу до патріаршої РПЦ», «підтримку “провидців та ясновидців”», «віру у прозріння», «очікування кінця світу» тощо⁸². За рішенням Особливої наради при колегії ДПУ УСРР віруючі ІПЦ направлялись у північні концтабори, висилалися на поселення⁸³.

Арешти священників викликали спротив віруючого місцевого населення. Іноді конфлікти відбувалися із застосуванням зброї. У доповідній записці Криворізького окрвідділу ДПУ УСРР описувалися події, що відбулися 1929 р. у с. Березівка Криворізького округу:

«Було здійснено арешт місцевого попа, колишнього петлюрівця Колоса. Під час арешту біля будинку попа зібрався натовп жінок і почав вимагати звільнення Колоса. Після вивезення попа з села віруючі (переважно жінки чисельністю до 300 осіб з Березівки й навколишніх хуторів) підійшли до сільради та вимагали звільнення попа. У натовпі були вигуки: “Бий голову, комуністів і комсомольців, дайте звістку в інші села, нехай збереться більше людей – звільнимо батюшку!”. Із сільради силою витягли надвір голову і чергову по сільраді, комсомолку. Після цього віруючі влаштували збори, на яких було ухвалено постанову клопотати про звільнення Колоса. До села виїхав уповноважений окрвідділу ДПУ, який після розслідування заарештував вісьмох зачинателів волинки»⁸⁴.

Переслідувань зазнавали і священнослужителі Української автокефальної православної церкви. Так, у ніч на 10 вересня

⁸¹ ГДА СБ України, ф. 13, спр. 392, арк. 387–388.

⁸² *Калибанов А.И.* Религиозное сектанство в прошлом и настоящем. – Москва, 1973. – С. 187.

⁸³ ГДА СБ України, спр. 6574, арк. 91–95; спр. 65744, арк. 26–27.

⁸⁴ Там само, ф. 3, оп. 1, спр. 11, арк. 234.

1929 р. у Дніпропетровському окрузі було проведено арешт 18, а у Криворізькому – 6 автокефалів⁸⁵.

Паралельно зі спробами змінити світогляд пересічного громадянина, керівники компартії намагалися позбутися політичних опонентів та впровадити однопартійну диктатуру. Упродовж 1920-х рр. більшовицька верхівка країни спрямовувала органи державної безпеки на поступову ліквідацію інших партій та організацій. Ще під час громадянської війни розпочалися політичні звинувачення та переслідування членів меншовицького крила РСДРП. Соціал-демократи користувалися авторитетом у робітничому середовищі України, зберігали вплив у керівництві профспілок, у тому числі в Катеринославі. Це, безперечно, не влаштовувало більшовиків, які вважали профспілкові організації власною «зоною впливу». Місцеві партійні керівники намагалися постійно дискредитувати меншовицьких лідерів, співробітники ВУЧК–ДПУ паралельно знаходили підстави для взяття їх під варту. Після арештів 1920 р. організації соціал-демократів усе ж зберігалися в багатьох містах республіки. Події у Кронштадті 1921 р. спричинили масові репресії проти політичної опозиції, зокрема членів соціалістичних партій. Арешти розпочалися ще до 11 березня 1921 р., а вже станом на 13 березня лише в Катеринославі за ґратами опинилося 113 зі 175 членів РСДРП, котрі мешкали в губернії⁸⁶.

Соціал-демократи намагалися впливати на молодіжне середовище, створюючи осередки в навчальних закладах. У січні 1922 р. більшовики здійснили репресивні акції проти меншовицького руху серед молоді. Також меншовикам було офіційно заборонено працювати у профспілкових організаціях⁸⁷.

У березні 1922 р. ДПУ УСРР заарештувало 54 активних членів РСДРП, у тому числі 24 меншовиків у Катеринославі⁸⁸. Бага-

⁸⁵ ГДА СБ України, ф. 3, оп. 2, спр. 4, арк. 198–200.

⁸⁶ Там само, ф.13, спр. 17, т. 4, арк. 13–14.

⁸⁷ *Кокін С.А., Мовчан О.М.* Ліквідація більшовиками правоєсерівської і меншовицької опозиції в Україні: 1920–1924 рр. – К., 1993. – С. 38.

⁸⁸ ГДА СБ України, ф. 13, спр. 254, арк. 55.

тьох із них вислали до Туркестану і на Крайню Північ. У відозві Катеринославського комітету РСДРП вказувалося:

«1 квітня 1922 р. влада вислала на Північ 21 соціал-демократа меншовика, яких упродовж двох тижнів протримали без висунення їм жодних звинувачень, без будь-якої подоби суду, без допитів і слідства, у підвалах губЧК. Як безшумно, тихцем, крадькома було проведено арешти соціал-демократів, так само таємно, без розголосу більшовики здійснили їх вислання з міста. Їхня газетка не знайшла можливим, точніше в неї забракло хоробрості хоча б сухо, двома рядками повідомити населення про арешти та вислання найстарших катеринославських робітників соціал-демократів – металістів, друкарів та інших»⁸⁹.

Незважаючи на масові арешти й заслання, улітку 1922 р. катеринославські меншовики продовжували свою політичну роботу. Тільки в губернському центрі місцеві чекісти взяли на облік понад 70 членів РСДРП⁹⁰. У вересні–жовтні відбулися чергові арешти. А вже в листопаді 1922 р. пленум Катеринославського губкому РСДРП навіть констатував розгром місцевого партійного осередку⁹¹. Проте Катеринослав усе ж залишався одним із головних меншовицьких центрів, тут навіть було налагоджено видання партійно-пропагандистської літератури⁹².

Репресії методично вилучали членів соціал-демократичної партії з повсякденного політичного життя. До жовтня 1923 р. чисельність партії меншовиків в Україні скоротилася, за офіційними даними, до 418 осіб, причому 140 із них проживали саме в Катеринославі⁹³. У листопаді ЦК КП(б)У ухвалив скликання з'їзду колишніх меншовиків, на якому вони мали «саморозпуститися»⁹⁴. Аналогічне рішення схвалили члени катеринославсь-

⁸⁹ Держархів Дніпропетровської обл., ф. 1, оп. 1, спр. 671, арк. 10.

⁹⁰ ГДА СБ України, ф.13, спр. 414, т. 8, арк. 233.

⁹¹ Держархів Дніпропетровської обл., ф. 1, оп. 1, спр. 592, арк. 117.

⁹² История советской разведки. – С. 218.

⁹³ *Подболотов П.А.* Крах эсеро-меньшевистской контрреволюции. – Москва, 1975. – С. 114.

⁹⁴ Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі – ЦДАГО України), ф. 1, оп. 16, спр. 1, арк. 7.

кої організації соціал-демократів. Наприкінці 1923 р. практично всі осередки РСДРП в Україні заявили про саморозпуск⁹⁵. 1–3 лютого 1924 р. відбувся Всеукраїнський з'їзд соціал-демократів, котрий оголосив про розпуск РСДРП у СРСР⁹⁶. Однак частина меншовиків категорично відмовилася визнавати це рішення. Наприклад, катеринославські меншовики надрукували листівку:

«Наш народ зробився ареною огидної комуністичної провокації. Більшовицька влада, безсила боротися терором, засланням і відновленням найгірших методів царської охранки зі зростаючим впливом соціал-демократії на робітничі маси, зараз застосує нечувану політичну авантюру – ініціювання з'їзду колишніх меншовиків»⁹⁷.

Хоча кампанія саморозпуску завдала відчутного удару по катеринославській організації РСДРП, на 1924 р. остання нараховувало 30 осіб і користувалася повагою в робітників заводу ім. Петровського⁹⁸. У травні навіть було сформовано Катеринославське бюро РСДРП(м), до складу якого ввійшли Рубінштейн, Шмоткін, Москалик⁹⁹. Більшовицьке керівництво наказало співробітникам ДПУ розпочати арешти. Уже в ніч із 23 на 24 липня в Катеринославі було взято під варту 28 соціал-демократів¹⁰⁰.

Після арештів 1925–1926 рр. невеличка група РСДРП(м) у Дніпропетровську ще існувала, але її діяльність чекісти визначали як «пасивно-вичікувальну». Усі дії фактично обмежувалися читанням літератури, обміном думками, поширенням «Соціалістического вестника»¹⁰¹. Але згодом ДПУ УСРР на підставі аналізу надісланих доповідних записок виділило дніпропет-

⁹⁵ Мовчан О.М. Придушення меншовицької опозиції в профспілковому русі України (1920–1924 рр.) // Укр. іст. журн. – 1993. – № 2. – С. 46.

⁹⁶ Правда. – 1924. – 3, 5 февраля.

⁹⁷ Держархів Дніпропетровської обл., ф. 1, оп. 1, спр. 230, арк. 121.

⁹⁸ ГДА СБ України, ф. 13, спр. 414, т. 13, арк. 646.

⁹⁹ Процесс контрреволюционной организации меньшевиков (1–9 марта 1931 г.): Стенография судебного процесса, обвинительное заключение и приговор. – Москва, 1931. – С. 12.

¹⁰⁰ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 16, спр. 1, арк. 69.

¹⁰¹ ГДА СБ України, ф. 13, спр. 423, т. 1, арк. 52.

ровську групу меншовиків, очолювану Александровим, як «політично активну». Такі висновки було зроблено після тривалого оперативного стеження, аналізу висловлювань, перлюстрації кореспонденції¹⁰². Зрештою ДПУ змусило Александрова, Ткаченка, Кольцова задекларувати рішення про вихід із партії соціал-демократів наступним чином:

«Уважаю, що діяльність РСДРП не відповідає інтересам робітничого класу та спрямована на підтримку буржуазії»¹⁰³.

У 1927 р. ДПУ УСРР заарештувало 14 соціал-демократів, 8 із них – у Дніпропетровську. Декого вислали за межі республіки, інші були змушені публічно зректися політичної діяльності¹⁰⁴. У 1928–1929 рр. співробітники ДПУ знову почали фіксувати окремі прояви політичної діяльності меншовиків. У Дніпропетровську, зокрема, розповсюджувалися листівки з підписами «Ми з Вами. РСДРП», «Група соціал-демократів»¹⁰⁵. Після проведеної оперативної роботи в 1930 р. у Дніпропетровську, Кривому Розі, Запоріжжі було взято під варту 18 меншовиків¹⁰⁶. Остаточно російських соціал-демократів в Україні фізично знищили під час «Великого терору».

Не менш жорстких і тотальних переслідувань упродовж 1920-х рр. зазнавали й соціалісти-революціонери. До 1920 р. в Україні діяло кілька відповідних партій: правих (ПСР), лівих (ПЛСР) есерів, декілька українських есерівських політичних організацій. Практично всі вони через різне бачення перебігу революційного процесу, майбутнє держави поділялися на фракції. Останні за спільністю політичних засад або створювали нові партії, або об'єднувалися з уже існуючими, зокрема з КП(б)У.

Оскільки есери користувалися значною популярністю серед населення, більшовицькі очільники намагалися максимально сприяти дробленню есерівського руху, поглинанню їхніх фрак-

¹⁰² ГДА СБ України, ф. 13, спр. 370, т. 1, арк. 35, 165.

¹⁰³ Там само, арк. 56.

¹⁰⁴ Там само, арк. 36, 59.

¹⁰⁵ Там само, арк. 189.

¹⁰⁶ Там само, спр. 17, т. 4, арк. 35, 61.

цій компартією, а тих, кого не вдавалося таким чином нейтралізувати, планувалося відлучити від активної політичної діяльності, у тому числі шляхом репресій.

Уже 1920 р. в радянській Україні відбулися арешти правих есерів, есерів-синдикалістів (інтернаціоналістів) та максималістів. Зокрема, у Катеринославі чекісти провели операцію проти інтернаціоналістів. Так, заарештованого Осипова після тривалого ув'язнення чекісти переконали в тому, що звільняють його тільки на поруки місцевого комітету партії лівих есерів. Через те, що досі катеринославська ЧК не практикувала репресій проти його партії, Осипов надав таке поручительство за підписами голови й секретаря губкому УПЛСР. Довідавшись про адреси останніх, чекісти заарештували й етапували до Харкова всіх членів місцевої есерівської організації¹⁰⁷. Правих есерів у Катеринославі взагалі заарештували за списками, складеними осередками КП(б)У на заводах і в установах¹⁰⁸.

Не менш напруженими були стосунки більшовиків із лівими есерами, котрі до літа 1918 р. навіть входили до правлячої коаліції. Наприкінці громадянської війни осередки лівих есерів у республіці, окрім Катеринослава, існували також в Одесі та Харкові. Наполягаючи на посиленні репресій проти цієї партії, ВУЧК у доповідях РНК УСРР у березні 1921 р. зазначала, що ПЛСР своєю опозиційністю «служить організаційним центром контрреволюції».

На відміну від меншовиків, Катеринослав для есерів не був значним центром діяльності. І все ж упродовж першої половини 1920-х рр. тут діяли різні їх осередки, що намагалися розповсюджувати партійну літературу, завойовувати симпатії студентів і робітників місцевих заводів. Тому наприкінці 1923 р. Катеринославський губком КП(б)У за допомогою місцевого відділу ДПУ організував кампанію з «саморозпуску» місцевого осередку правих есерів. Група з 34-х есерівських діячів виступила у пресі з заявою про свій розрив із ПСР, а частина з них

¹⁰⁷ Отчёт Екатеринославской губернской чрезвычайной комиссии с 1 января 1920 г. по 1 ноября 1921 г. – С. 81–82.

¹⁰⁸ Держархів Дніпропетровської обл., ф. 1, оп. 1, спр. 58, арк. 133.

звернулася до місцевого більшовицького керівництва з проханням про вступ до лав КП(б)У¹⁰⁹.

За даними ДПУ, на 1924 р. у Катеринославі фіксувалася невеличка група правих есерів із 3–4 осіб, пов'язаних спільністю інтересів, однак вони не проводили активної політичної діяльності. У 1926 р. їх кількість збільшилася до 15 осіб. На тлі лібералізації економічної політики вони намагалися проводити політичну роботу. Після цього керівників групи (Берлін, Солейний, Голосов) було відразу заарештовано¹¹⁰.

В огляді Дніпропетровського відділу ДПУ за 1926 р. зазначалося, що з облікованих 100 правих і 50 лівих есерів переважна більшість припинила політичну діяльність. Лише окремі особи «залишилися вірними своїм старим есерівським переконанням. Проте ніякої есерівської роботи по Катеринославу не спостерігалось»¹¹¹.

Але репресії проти есерів тривали. У січні 1928 р. у Дніпропетровську заарештували 20 соціалістів-революціонерів¹¹². Того ж року в рамках справи «Конгломерат» за ґратами опинилися 18 відомих у минулому на Дніпропетровщині есерів та есдеків. Члени губернського комітету Ларін, Чернега, Багацький, Воблий та інші у селах Очеретоватому, Спаському, Підгородньому начебто створили «підпільну повстанську організацію», «займалися агітацією серед селянства», «закликали до зриву податкових і перевиборчих кампаній»¹¹³.

Вагомий вплив у регіоні мала Українська комуністична партія. Короткий час існування її на Катеринославі був сповнений провокаціями й переслідуваннями як із боку більшовицьких організацій, так і чекістів. Це призвело до фактичного розпаду осередків УКП. Так, катеринославські чекісти в 1922 р. спостерігали серед місцевих укапістів апатію й «бажання відійти від усілякої роботи». Використовуючи дискусії щодо подальшої

¹⁰⁹ Держархів Дніпропетровської обл., ф. 1, оп. 1, спр. 1077 а, арк. 46.

¹¹⁰ ГДА СБ України, ф. 1, оп. 1, спр. 19, т. 4, арк. 6.

¹¹¹ Держархів Дніпропетровської обл., ф. 1, оп. 1, спр. 1077 а, арк. 46.

¹¹² ГДА СБ України, ф. 3, оп. 1, спр. 17, арк. 2.

¹¹³ Там само, ф. 13, спр. 370, т. 1, арк. 293.

політичної діяльності УКП (продовження самостійного політичного існування або злиття з КП(б)У), чекісти «посприяли» розпаду місцевого осередку партії. У серпні 1922 р. ЦК УКП «за бездіяльність, невиконання статуту й постанов з'їздів і конференцій, а також за несплату членських внесків і невиконання партійного продподатку» розпустив катеринославську губернську організацію¹¹⁴.

Утім, діяльність місцевих осередків не припинилася. У січні 1923 р. співробітники Катеринославського ДПУ заарештували секретаря губкому укапістів І. Манжелія. Спочатку йому інкримінували належність до УКП, але згодом формулювання змінили на «контрреволюційну агітацію». У ході слідства І. Манжелію закидали «антирадянські висловлювання» на мітингу в період збору продподатку, на лекціях із політекономії для робітників і незаможників, на вечорі, присвяченому 4-й річниці загибелі К. Лібкнехта і Р. Люксембург. Справжньою ж причиною арешту був особистий авторитет І. Манжелія, обраного робітниками на з'їзд рад Новомосковського повіту. Сам арештований, звертаючись до прокурора, писав:

«Справа, очевидно, іде до того, аби, передавши мене до суду, позбавити виборчого права до рад. На мою думку, у цьому весь секрет мого арешту. [...] Мене не дивує становище комуністів у Німеччині, Франції, особливо в Італії, де панує реакція, фашизм, але мене дивує становище комуністів там, де влада належить працюючим. Для мене незрозуміло, чому білогвардійця Руднева, який служив у денікінській контррозвідці, звільнено з в'язниці під підписку, а мене, комуніста, навіть під підписку звільнити не можна»¹¹⁵.

Для дискредитації місцевих членів УКП катеринославське ДПУ в 1923 р. навіть готувало відкритий судовий процес¹¹⁶.

Незважаючи на тиск, 1924 р. в Катеринославі осередок УКП, що охоплював гірничий та медичний інститути, нараховував 20 осіб, на трубному і Брянському заводах налічувалося ще 23

¹¹⁴ Держархів Дніпропетровської обл., ф. 1, оп. 1, спр. 623, арк. 10; спр. 635, арк. 171.

¹¹⁵ Там само, ф. 8, оп. 1, спр. 21, арк. 58, 94, 119, 134.

¹¹⁶ Там само, спр. 9, арк. 1.

члени. Загалом катеринославська організація УКП у вересні 1924 р. нараховувала 150 членів і була найбільшою в УСРР. Місцеві укапісти намагалися у цей час провести своїх представників навіть у сільради, проводили агітаційну роботу серед студентської й робітничої молоді¹¹⁷.

Співробітники катеринославського ДПУ брали участь не лише в арештах членів УКП – вони подавали інформацію про місця їх роботи. Після відповідної проробки укапістів дискредитували та усували з посад. Але активна політична діяльність одразу провокувала арешти. Так, після першотравневої маніфестації в Катеринославі (1924 р.), участь в якій узяла колона укапістів чисельність до 1000 осіб, у губвідділ ДПУ було викликано секретаря губкому УКП Дідича, члена губкому Ковбасу, члена губкому УкрЮС (спілка молоді УКП) Стороженка, членів організації Бута, Андріївського, Матвієнка. Наслідком нетривалої розмови став арешт. Згодом декого звільнили під підписку про невиїзд. Після закінчення слідства справу було направлено до суду, який призначили на 16 липня 1924 р. Але 4 липня у ДПУ знову викликали Авдієнка, Дідича, Манжелія, Недолю, Побігайла, Стороженка й оповістили їх під розписку про скасування суду й повернення справи на дорозслідування. Укапістам було наказано негайно виїхати в розпорядження ДПУ УСРР. До Харкова також перевезли ув'язнених Ковбасу, Бута, Андріївського¹¹⁸.

Такі дії властей викликали обурення прихильників УКП. На організованих зборах робітники й селяни ухвалювали такі звернення та резолюції:

«Репресії над УКП вважаємо репресіями над робітничим класом України, а тому вимагаємо негайного звільнення арештованих товаришів – членів Української компартії», «[...] вимагаємо негайного повернення дев'яти товаришів із заслання і звільнення з катеринославського ДОПРу тринадцяти та харківського – двох товаришів катеринославської організації»¹¹⁹.

¹¹⁷ ГДА СБ України, ф. 13, спр. 423, т. 1, арк. 184; ЦА ФСБ РФ, ф. 2, оп. 2, д. 524, л. 566.

¹¹⁸ Держархів Дніпропетровської обл., ф. 8, оп. 1, спр. 9, арк. 22.

¹¹⁹ Там само, спр. 15, арк. 16, 41, 52.

ЦК УКП наполягав на проведенні публічного судового процесу. Проте суд так і не відбувся. Політбюро ЦК КП(б)У 30 липня 1924 р. визнало недоцільність організації подібного процесу¹²⁰. ДПУ отримало наказ вислати активістів за межі УСРР. Таким чином, укапістів вивезли спочатку до Москви, а потім до в'язниці в Тюмені¹²¹. 20 вересня в районі Кам'янки Катеринославського округу було заарештовано членів УКП Сенкевича й Матвієнка, 29 вересня – секретаря паровозного осередку УКП Неклесу, партійців Щуся та Чалика¹²².

Співробітники ДПУ змушували укапістів підписуватися під заявами про відмову від політичної діяльності. Так, секретаря Катеринославського губкому УКП Магра спонукали дати підписку про нерозповсюдження друкованих матеріалів ЦК партії та передачу їх на цензурування до відділу ДПУ¹²³. Членів УКП – робітників заводу ім. Петровського – змусили опублікувати заяву про вихід з УКП

«з огляду на те, що вважаємо єдиною революційною комуністичною партією – партію КП(б)У»¹²⁴.

У ніч на 14 жовтня 1924 р. було здійснено обшук у члена УКП Мудрика. Разом із ним заарештували укапістів Щуся, Трегубова. 15–17 жовтня до Катеринославського ДПУ викликали й узяли під варту також Магра, Троня, Олійника, Горяного. Уже 19 жовтня загальні збори катеринославської організації УКП за присутності члена ЦК партії Речицького направили протести з приводу арештів у прокуратуру й губком КП(б)У. Однак вони не допомогли¹²⁵. У листопаді 1924 р. за «антиурядову агітацію» за ґрати потрапив член УкрЮСу О. Погребний. У меморандумі, складеному на нього чекістами, зазначалося:

¹²⁰ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 16, спр. 1, арк. 89.

¹²¹ Держархів Дніпропетровської обл., ф. 8, оп. 1, спр. 9, арк. 44, 66; спр. 1588, арк. 76; спр. 1598, арк. 76.

¹²² Там само, ф. 1, оп. 1, спр. 230, арк. 179; ф. 8, оп. 1, спр. 21, арк. 154, 203, 233.

¹²³ Там само, ф. 8, оп. 1, спр. 21, арк. 244.

¹²⁴ ГДА СБ України, ф. 13, спр. 423, т. 1, арк. 75.

¹²⁵ Держархів Дніпропетровської обл., ф. 1, оп. 1, спр. 616, арк. 209.

«Тип карного злочинця, крикун. Є виконавцем волі інших учасників. Завжди зятято захищає позиції УКП»¹²⁶.

На середину листопада 1924 р. у в'язниці Катеринослава перебувало понад 30 місцевих членів УКП, які постійно зверталися до урядових інстанцій зі скаргами, заявами, погрожуючи голодуванням. У першу чергу увага акцентувалася на тому, що розправляються саме з комуністами. Незадоволений таким розвитком подій, ЦК КП(б)У зажадав пояснень у Катеринославського губкому партії, який мав виправдовуватися

«через недогляд [...] за комуністами ДПУ, які сильно форсували цю справу»¹²⁷.

Постановою від 14 листопада 1924 р. політбюро ЦК КП(б)У визнало недоцільність масових арештів укапістів до вирішення питання про цю партію в Комінтерні та 28 листопада розпорядилося звільнити всіх заарештованих катеринославців¹²⁸. Зрештою Комінтерн оголосив розпуск УКП як «дрібнобуржуазної» й «націоналістичної» партії. Із 1925 р. колишні укапісти, котрі не визнали цього рішення, переслідувалися органами безпеки як «контрреволюціонери».

У 1927 р. на Дніпропетровщині ДПУ притягло до відповідальності «контрреволюційну» організацію – Керівне бюро УКП, якій приписували підготовку збройного повстання проти радянської влади, боротьбу за відновлення незалежності України, намір здійснити терористичні й диверсійні акти¹²⁹. Матеріали слідства у цій справі було сфабриковано, що визначила в 1994 р. прокуратура України¹³⁰.

Під репресії потрапляли й політичні опоненти – члени компартії, які пропонували деяке коригування політико-економічного курсу. Такі пропозиції сприймалися як «політична опо-

¹²⁶ ГДА СБ України, ф. 13, спр. 423, т. 1, арк. 74.

¹²⁷ Держархів Дніпропетровської обл., ф. 1, оп. 1, спр. 1586, арк. 127; спр. 1588, арк. 117.

¹²⁸ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 16, спр. 1, арк. 144 зв.

¹²⁹ ГДА СБ України, спр. П-26103.

¹³⁰ Там само, спр. П-26203, т. 2, арк. 154.

зиція», «спроби порушити єдність комуністичної партії», «підігравання контрреволюційним силам». Упродовж 1920-х рр. партійні дискусії, боротьба різних груп впливу в РКП(б)–ВКП(б) чітко означили противників Й. Сталіна. Окремі лідери партії мали вагому підтримку в місцевих осередках. Так, у 1923 р. в Катеринославі діяла група «робітничої опозиції», очолювана Ф. Золотовим. Значним авторитетом тут користувався й А. Шустер, який повернувся з Москви та пропагував «опозиційні ідеї» Л. Троцького¹³¹.

У 1926 р. до Дніпропетровська з Ленінграда прибула група активних учасників зинов'євської опозиції: Ю. Портнов, О. Малишева, І. Петров, Н. Рагузін та ін. Вони встановили контакти з представниками місцевої «робітничої опозиції» А. Шустером і М. Луговим. Після переговорів було створено опозиційний центр для проведення політичної роботи з робітничими колективами підприємств швейної, шкіряної, деревообробної промисловості, заводів ім. Петровського, «Комінтерн», «Червоний Профінтерн»¹³².

У 1927 р. «троцькістськими» осередками у Дніпропетровську керували Раппопорт, Литовський, Брагинський, Бейзеров, Зусь, Смирнов, Клейн, Шустер. Загалом на обліку Дніпропетровського окрвдділу ДПУ перебувало 1683 особи, виключені із партії як «опозиціонери»¹³³. Також на фабриці ім. Володарського, у Кайдаках, Амур-Нижньодніпровському діяли численні «комсомольські троцькістські центри». На вимогу їхніх керівників Полонського, Йоффе, Помбрака в роботі дотримувалася сувора конспірація, при листуванні застосовувався шифр¹³⁴. Але такі заходи все ж особливо не допомагали через розгалужену мережу агентури, що виявляла канали зв'язку та постачання літератури, нелегальні друкарні тощо.

У листопаді 1927 р. Дніпропетровськ відвідав Х. Раковський, колишній голова уряду УСРР, якого теж звинувачували у при-

¹³¹ ГДА СБ України, ф. 3, оп. 1, спр. 51, т. 1, арк. 37, 39.

¹³² Там само, арк. 39.

¹³³ Там само, арк. 11; т. 7, арк. 2.

¹³⁴ Там само, спр. 51, т. 1, арк. 122; т. 7, арк. 76.

четності до «троцькістської опозиції». Група місцевих опозиціонерів, виключених із партії (М. Єрьомін, П. Зайцев, П. Шаповал, І. Передерій), 7 листопада звернулася до гостя з проханням роз'яснити робітникам заводу ім. Леніна погляди опозиції. Але ЦК КП(б)У заборонив Х. Раковському виступати. Така позиція республіканських компартійних очільників обурила робітництво¹³⁵. У Дніпропетровську з'явилися прокламації, появу котрих співробітники ДПУ оцінили як

«факт антирадянської й антипартійної діяльності, спрямованої на розпалення серед робітників антагонізму проти радвлади та партії»¹³⁶.

XV з'їзд ВКП(б), який відбувся у грудні 1927 р., постановив виключити з партії 75 провідних учасників троцькістсько-зинов'євської опозиції і 23 прибічників опозиційної «платформи 15-ти». Подібне відбувалось і в регіонах. Тільки з дніпропетровської організації між XIV і XV з'їздами партії було виключено 62 особи, щодо 12 застосовано партстягнення¹³⁷.

Утім, опозиція не здавалася. У березні–квітні 1928 р. у Дніпропетровську було відновлено діяльність опозиційного центру, до якого входили М. Луговий, А. Шустер, С. Раппопорт, О. Зусь та Ю. Портнов. Для координації дій місто розподілили на чотири райони, призначивши в кожному керівника опозиції¹³⁸. Опозиціонери сформулювали пропозиції до наказів заводських комітетів, що пропонувалися для ухвалення на робітничих зібраннях і загальнозаводських конференціях. Ішлося про «роздержавлення» профспілок, вирішення житлової проблеми, вплив робітників на адміністрацію підприємств тощо¹³⁹. Деякі матеріали дніпропетровські опозиціонери отримували з Москви через Шустера й Ахматова. Кошти на поточну політичну роботу збирали серед самих опозиціонерів або під час благодійних акцій. Так, 21–22 січня 1928 р. у Дніпропетровську виступав

¹³⁵ ГДА СБ України, ф. 3, оп. 1, спр. 51, т. 8, арк. 2–3.

¹³⁶ Там само, арк. 20.

¹³⁷ Там само, арк. 169.

¹³⁸ Там само, т. 1, арк. 40.

¹³⁹ Там само, т. 8, арк. 171.

поет М. Голодний, і всі зібрані кошти було передано опозиціонерам¹⁴⁰.

Керівництво ВКП(б) пропонувало розглядати опозиційні групи та фракції як антирадянські політичні організації. Зазначалося, що діяльність троцькістів небезпечна, адже «спрямована на розкладання соціально-спорідненого середовища – робітничої маси й дезорганізацію наших власних лав»¹⁴¹. Місцевим апаратам ДПУ було видано санкцію на ліквідацію осередків опозиціонерів. Масові арешти членів опозиції відбулися навесні 1928 р. У ніч на 22 квітня у Дніпропетровську, зокрема, було взято під варту 12 осіб. Під час обшуків виявили значну кількість троцькістської літератури. Після проведення слідства опозиціонерів в позасудовому порядку вислали: С. Лугового та П. Каменського – до Сибіру, О. Зуся й А. Шустера – на Урал, С. Раппопорта – у Казахстан. М. Смирнова та Ю. Портного, які вчасно подали заяви про повний розрив з опозицією, звільнили¹⁴².

У Дніпропетровську політичні засади опозиції намагалися далі пропагувати М. Бейзеров, Д. Денисов, Р. Горб, Е. Шустер-Брудник, А. Лозовський, М. Ахматов, С. Полянський, П. Овсянников. Саме вони склали кістяк нового «троцькістського осередку», сформувавши «робочу трійку», обравши районних керівників і навіть призначивши дублерів на випадок арешту¹⁴³. Робота проводилася з дотриманням найсуворішої конспірації. Опозиціонери прагнули підтримувати будь-які виступи робітників, вели боротьбу за обрання своїх представників на виборні посади на підприємствах. Дискусії у «червоних кутках» при читанні газет використовувалися для роз'яснення робітникам помилковості політики партії. Троцькістам навіть удалося створити декілька гуртків серед молоді¹⁴⁴.

Після пожвавлення опозиціонерів, співробітники Дніпропетровського окрвідділу ДПУ знову вдалися до арештів. Уже 27

¹⁴⁰ ГДА СБ України, ф. 3, оп. 2, спр. 3, арк. 94; спр. 4, арк. 99.

¹⁴¹ Там само, ф. 13, спр. 157, арк. 87.

¹⁴² Там само, ф. 3, оп. 1, спр. 5, арк. 4.

¹⁴³ Там само, спр. 51, т. 1, арк. 42; спр. 120, арк. 131–133.

¹⁴⁴ Там само, спр. 51, т. 7, арк. 25.

липня 1928 р. у місті було затримано представника Всесоюзного троцькістського центру Бінкіна. На допиті він не заперечував опозиційної роботи, але відмовився назвати своїх однодумців. У ніч із 18 на 19 жовтня заарештували М. Бейзерова, П. Вайнштока, В. Галицького. На допитах вони відмовилися відповідати на запитання щодо опозиційної діяльності¹⁴⁵. У листопаді 1928 р. пройшла нова хвиля арештів комуністів-опозиціонерів. У ніч на 7 листопада у Дніпропетровську було затримано членів «троцькістського центру» Лозовського й Полянського¹⁴⁶.

На початку 1929 р. виразно визначився курс влади на розгром «контрреволюції в партії». Від звільнень із роботи, поодиноких арештів, примушення до відмови від опозиційної діяльності ДПУ УСРР перейшло до масових операцій проти троцькістського активу. Наприкінці січня 1929 р. в УСРР відбулася перша така операція. Підготовчим етапом до неї стали арешти опозиціонерів в Одесі і Дніпропетровську, а приводом послужила активність троцькістів напередодні виборів у ради. У Дніпропетровську, зокрема, до в'язниці потрапило 11 осіб, 4 з яких (Ясинського, Гапонова, Кесса, Шайновського) вислали за межі республіки¹⁴⁷. На 24 січня 1929 р. намічались арешти 120 осіб у 12 округах УСРР. Операція розтяглася на тиждень. У Дніпропетровську було заарештовано ще 6 осіб¹⁴⁸. Арешти січня, березня–травня 1929 р. суттєво дезорганізували опозиціонерів. В їхньому середовищі відбувся фактичний розкол на декілька течій. Троцькісти УСРР, щоправда, зберегли декілька організацій, у тому числі незначну у Дніпропетровську. Зрештою, наприкінці 1929 р. троцькістська опозиція в республіці практично припинила існування.

Отже, вивчаючи діяльність регіональних органів державної безпеки, дослідники простежують повсякденний механізм реалізації настанов політичного керівництва компартії. На прикладі Катеринославського губернського відділу ВУЧК–ДПУ, окруж-

¹⁴⁵ ГДА СБ України, ф. 3, оп. 1, спр. 8, т. 6, арк. 106.

¹⁴⁶ Там само, ф. 13, спр. 411, т. 1, арк. 505.

¹⁴⁷ Там само, ф. 3, оп. 1, спр. 10, арк. 99, 120–122, 295.

¹⁴⁸ Там само, спр. 11, арк. 58.

них відділів ДПУ УСРР Дніпропетровщини проявляються динаміка й регіональні особливості політичних репресій 1920-х рр. Зокрема, місцеве партійно-радянське керівництво координувало дії губ/окрвідділів ДПУ під час проведення арештів членів політичних партій – опонентів більшовиків, ліквідації релігійних та опозиційних структур. Регіональні особливості в динаміці державного терору проявилися в наявності численних осередків політичної опозиції серед членів компартії. Їх наявність була закономірною через поширення в робітничому середовищі «лівацьких» настроїв. Також серед головних напрямів агентурно-оперативної роботи на Дніпропетровщині була протидія різноманітним релігійним осередкам (передусім протестантизму). Зважаючи на масштаби та динаміку політичних репресій, верхівка компартії визначила державний терор як універсальний метод забезпечення функціонування радянської державної системи.

Ченцов В., Архирейский Д. Репрессивная политика большевистского режима на Екатеринославщине в 1920-х гг.

Исследуются ход и региональные особенности деятельности аппаратов органов государственной безопасности Екатеринославщины в 1920-х гг.

Ключевые слова: политические репрессии, государственный террор, Екатеринославщина, ГПУ УССР.

Chentsov V. Arkhireyskyi D. Bolshevik repressive policy in Ekaterynoslav region in 1920th

The article devoted to course and regional specifics of state security activity in Ekaterynoslav region in 1920th.

Key words: political repression, state terror, Ekaterynoslav region, GPU of Ukrainian SSR.

З ІСТОРІЇ ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ

УДК: 355.405.7(47+57)«1935/1946»(045)

*Віталій ЛИТВИНЕНКО,
Валерій ОГОРОДНІК**

Відділи військової цензури та політичного контролю НКВС-НКДБ СРСР у Червоній армії та Військово-морському флоті (кін. 1930-х – березень 1946 рр.)

Досліджуються аспекти становлення та розвитку політичної цензури органів НКВС-НКДБ напередодні й під час Другої світової війни, форми, методи політичної фільтрації приватного та ділового листування у СРСР та УРСР.

Ключові слова: листи, пошта, кореспонденція, військова цензура, політичний контроль, відділ «В», НКВС, НКДБ, політичні репресії, оперативний облік, оперативний контроль.

Після винайдення людством писемності розпочався новий етап історичного розвитку, пов'язаний із постійним прагненням особи передати наявну інформацію на певну відстань. Ар-

* *Литвиненко Віталій Андрійович* – завідувач відділом ГДА СБ України; *Огороднік Валерій Юрійович* – канд. іст. наук, головний зберігач фондів ГДА СБ України.

кушу паперу людина ввіряла своє повідомлення, збагачуючи його власними емоціями. Недарма існує вислів, що лист – це дзеркало душі автора. Проте численні війни, політичні події, прагнення отримати достовірну картину про реальні настрої створили передумови для таємного перегляду кореспонденції. Саме з цих причин до ланцюга «автор–листоноша–адресат» додався ще один важливий елемент – «читач чужих листів», який із часом отримав офіційний статус – цензор. Як окремих державний інститут військова цензура (ВЦ) сформувалася в XIX ст. У Російській імперії посаду військового цензора запровадили 1810 р., у Сполучених Штатах Америки – 1861 р., коли під час Громадянської війни журналістам заборонили публікувати інформацію, що могла б стати у пригоді Конфедерації.

Проблему генезису апаратів цензури на території України досліджували О. Бахтуріна¹, Є. Гончарова², Д. Іванов³, В. Измозик⁴, О. Кирієнко⁵, Г. Салтика⁶, Т. Полусмак⁷, С. Чернопруд⁸ та ін. Історичні аспекти розвитку цензури, у контексті нашого дослід-

¹ *Бахтуріна А.Ю.* Политика Российской империи в Восточной Галиции в годы Первой мировой войны. – Москва, 2000. – 264 с.

² *Гончарова Е.А.* Система перлюстрации в России в конце XIX – начале XX в. // Вопросы истории. – 2008. – № 1. – С. 96.

³ *Иванов В.Д.* Формирование военной цензуры России 1810–1905 гг.: Дисс. ... канд. ист. наук. – Москва, 2000. – 18 с.

⁴ *Измозик В.С.* «Черный кабинет»: к истории перлюстрации в России // Родина. – 2000. – № 10. – С. 48.

⁵ *Кирієнко О.* Діяльність органів військової цензури 1914–1917 рр.: історико-правові аспекти // Укр. істор. збірник. – К., 2009. – Вип. 12. – С. 160–166; *Його ж.* Приватна кореспонденція в полі зору російської військової цензури (1914–1917) // Проблеми історії України XIX–XX ст. – К., 2009. – Вип. XVI. – С. 108–114.

⁶ *Салтык Г.А.* Военная цензура в России в начале XX в. // Цензура и доступ к информации: История и современность: Тезисы докладов Междунар. науч. конф. – Санкт-Петербург, 2005. – С. 46–47.

⁷ *Полусмак Т.* Цензурное законодательство дореволюционной России: Дисс. ... канд. юрид. наук. – Нижний Новгород, 2003. – 42 с.

⁸ *Чернопруд С.* Законодательные акты по защите гостайны в Российской империи в начале XX в. // Вопросы защиты информации (Москва). – 1996. – № 4 (35). – С. 25–29.

ження, вивчали Г. Белобородова, О. Вільшанська, А. Вороженцева, І. Міронова, які детально описали діяльність військових цензорів у деяких колишніх російських губерніях як напередодні, так і під час Першої світової війни⁹. Історію становлення цензури радянської доби досліджували А. Блюм¹⁰, Т. Горяєва¹¹, Г. Жирков¹², В. Золотарьов¹³, О. Колпакіді, М.Серяков¹⁴ та ін.

⁹ *Белобородова А.А.* Военная цензура в России: 1914–1917 гг.: (На материалах Курской губернии) // Юг России в прошлом и настоящем: История, экономика, культура: В 2 т.: Сб. науч. тр. IV Междунар. науч. конф. – Белгород: БелГУ, 2006. – Т. 1. – С. 106–109; *Её же.* Организация военно-цензурной службы в Курской губернии // Актуальные проблемы государственного и муниципального управления: содержание и механизмы трансформации: В 4 т.: Сб. науч. ст. по матер. VI Междунар. науч.-практ. конф. – Курск: КИГМС, 2007. – Т. IV. – С. 119–123; *Вільшанська О.Л.* Повсякденне життя населення України під час Першої світової війни // Укр. іст. журн. – 2004. – № 4. – С. 59; *Вороженцев А.Г.* Из истории военной цензуры в период Первой мировой войны (по материалам Саратовской губернии) // Проблемы истории Саратовского края и документальное наследие: Мат. научн. конф. – Саратов, 2006; *Міронова І.С.* Діяльність Одеської військово-польової пошти в період Першої світової війни // Наукові праці: Наук.-метод. журнал (Миколаїв). – 2008. – Т. 96. – Вип. 83: Історичні науки. – С. 180–183.

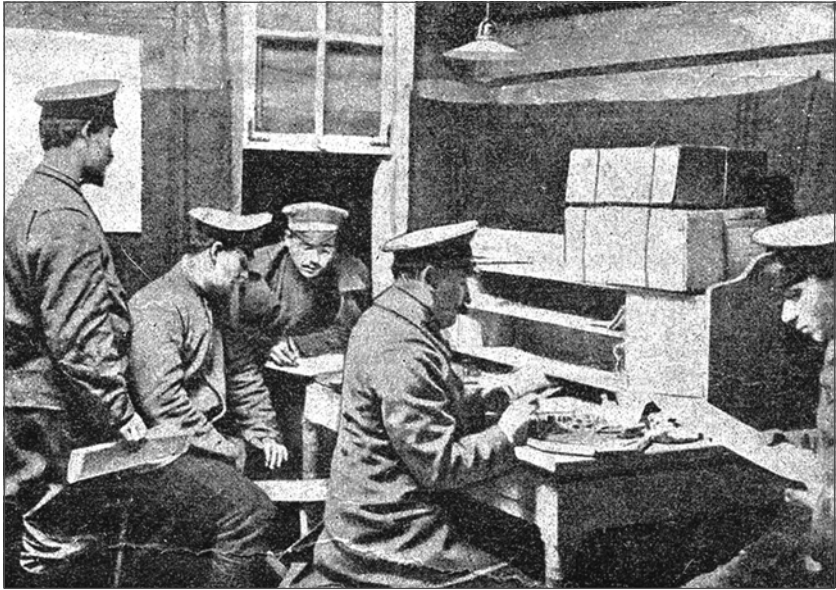
¹⁰ *Блюм А.В.* Советская цензура в эпоху тотального террора: 1929–1953. – Санкт-Петербург: Академический проект, 2000. – 312 с. та ін.

¹¹ *История советской политической цензуры: Документы и комментарии / Отв. состав., предисл. и коммент. Т. М. Горяева.* – Москва, 1997. – 672 с.

¹² *Жирков Г.В.* История цензуры в России XIX–XX вв.: Учеб. пособ. – Москва: Аспект-Пресс, 2001 [Электронный ресурс]: <http://evartist.narod.ru/text9/35.htm>

¹³ *Золотарьов В.А., Шаповал Ю.І., Пристайко В.І.* ЧК–ГПУ–НКВД в Україні: особи, факти, документи. – К.: Абрис, 1997. – 608 с.; *Золотарьов В.А.* Секретно-політичний відділ ДПУ УСРР: справи та люди. – Х.: Фоліо, 2007. – 319 с.; *Його ж.* Керівний склад НКВС УСРР під час «Великого терору» (1936–1938 рр.): соціально-статистичний аналіз // З архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ. – 2009. – № 2. – С. 86–115; *Його ж.* Начальницький склад НКВС УСРР у середині 30-х рр. // Там само. – 2001. – № 2. – С. 326–342.

¹⁴ *Колпакиди А.И., Серяков М.Л.* Щит и меч: Руководители органов государственной безопасности Московской Руси, Российской империи, Советского Союза и Российской Федерации. – Санкт-Петербург: Нева; ОЛМА-ПРЕСС Образование, 2002. – 736 с.

Перегляд кореспонденції співробітниками військової цензури під час Першої світової війни.

Отже, тему контролю державними інститутами друкованої та поштово-телеграфної кореспонденції доволі широко висвітлено сучасними науковцями. Однак діяльність апаратів військової цензури в радянській Україні напередодні, під час та після Другої світової війни ще не була предметом спеціальної уваги. Метою цієї статті є дослідження процесу становлення та розвитку військової цензури й політичного контролю в УРСР наприкінці 1930 – упродовж 1940-х рр.

У сучасній історіографії поняття «військова цензура» визначається як форма контролю військовими чи іншими державними органами відкритих видів інформації (друковані, радіо, телебачення, кіно, твори образотворчого мистецтва, експозиції музеїв тощо), приватного листування – для недопущення витoku відомостей, що становлять військову таємницю та спеціально охороняються державою як різновид державної таємниці. «Політичний контроль» – це системний збір із подальшим ана-

лізом інформації, отриманої з різних джерел державного апарату про настрої у суспільстві, реагування верств населення на діяльність державної влади, поведінку й наміри екстремістських, антидержавних груп, організацій¹⁵. В усі історичні часи політичний контроль завжди включав у себе декілька основних елементів: збір інститутами влади інформації про відповідні настрої населення, цензура, політичний розшук і репресії.

В Україні система більшовицького політконтролю сформувалася на основі законодавчих актів РСФРР. Так, 27 жовтня (9 листопада) 1917 р. за підписом голови Раднаркому В. Леніна було оприлюднено декрет «Про друк», за яким дозволялося закривати газети, котрі закликали до непокори уряду, «сіяли смуту шляхом наклепницького перекручення фактів або закликали до дій злочинного характеру»¹⁶. В. Ленін писав:

«Ми й раніше заявляли, що закриємо буржуазні газети, якщо візьмемо владу в руки. Терпіти існування цих газет означає перестати бути соціалістом»¹⁷.

У результаті за жовтень 1917 – червень 1918 рр. припинили роботу понад 470 опозиційних до більшовицької влади газет¹⁸. Іншим антидемократичним документом став декрет «Про революційний трибунал друку» від 28 січня 1918 р., в якому за «контрреволюційні виступи» передбачалися різні види покарання – від накладання штрафу й закриття газети до позбавлення політичних прав чи свободи авторів або керівників друкованих видань¹⁹. Упродовж 1918–1919 рр. більшовики конфіскували всі приватні друкарні та націоналізували паперову

¹⁵ *Измозик В.С.* Глаза и уши режима: Государственный политический контроль за населением советской России в 1918–1928 гг. – Санкт-Петербург, 1995. – С. 157.

¹⁶ Декрет о печати от 27 октября 1917 г. // Декреты советской власти. Т. I: 25 октября 1917 г. – 16 марта 1918 г. – Москва: Госполитиздат, 1957. – С. 24–25.

¹⁷ *Ленин В.И.* Полное собрание сочинений. – Москва, 1974. – Т. 35. – С. 53–54.

¹⁸ *Жирков Г.В.* История цензуры в России XIX–XX вв. [Электронный ресурс]: <http://evartist.narod.ru/text9/35.htm>

¹⁹ Декрет о революционном трибунале печати от 28 января 1918 г. // Декреты советской власти. – Т. I. – С. 45.

промисловість. Жоден орган друку не міг з'явитися без дозволу радянського уряду. Юридичним підґрунтям політичного свавілля у сфері інформації стала Конституція РСФРР 1918 р., де свобода слова гарантувалася лише робітникам і найбіднішому селянству.

Військова та політична цензура від початку формувалася як один з елементів контролю більшовицького керівництва за всіма сферами життя суспільства. Їх створення відбувалося за умов громадянської війни. Наприкінці червня 1918 р. було сформовано військово-цензурне відділення при оперативному відділі наркома у військових справах. У грудні 1918 – жовтні 1919 рр. його реорганізували у 3-й відділ (Центральний військово-цензурний відділ). Обсяги роботи підрозділу невпинно збільшувалися, що спричинило наступну зміну його статусу. У жовтні 1919 – березні 1921 рр. військово-цензурний відділ передали у відання реєстраційного управління польового штабу Реввійськради РСЧА. У серпні 1921 р. функції військової цензури перейшли до інформаційного відділу ВЧК, де було створено відповідний підвідділ.

Першими документами, котрі регламентували роботу ВЦ, стали «Положення про військову цензуру газет, журналів і всіх творів друку погодинного» та «Перелік відомостей, що підлягають попередньому перегляду» (від 21 червня 1918 р.), підписані головою Реввійськради Л. Троцьким. Для організації роботи відділів ВЦ на місцях було розроблено та затверджено «Положення про військову цензуру» від 23 грудня 1918 р. та «Інструкцію військовим цензорам». Слід зазначити, що згадані нормативні акти щороку уточнювалися та вдосконалювалися.

Паралельно створювалася система політичного контролю за друкованим словом. Так, у червні 1922 р. було сформовано відділ ПК ДПУ РСФРР, завданням якого стала перлюстрація поштово-телеграфної кореспонденції, контроль за випуском усієї друкованої продукції, кіно- та фотоматеріалів, роботою

Емблема
наркомату пошти і
телеграфів.

друкарень, книгарень тощо. Від 21 червня 1922 р. відділ політичного контролю ДПУ РСФРР очолював Борис Євгенович Етінгоф, а з 1 травня 1923 р. – Іван Захарович Сурта. У червні 1925 р. його об'єднали з інформаційним відділом ОДПУ СРСР, надавши новій структурній одиниці назву відділу інформації й політконтролю (начальники: Георгій Євгенович Прокоф'єв (4 лютого 1924 – 15 липня 1926 рр.), Микола Миколайович Алексєєв (15 липня 1926 – 9 лютого 1930 рр.), Іван Васильович Запорожець (1930 – листопад 1931 рр.).

5 березня 1931 р. відділ інформації й політконтролю було об'єднано з секретним відділом та створено новий підрозділ – секретно-політичний відділ (СПВ) ОДПУ СРСР. Його керівником призначили Георгія Андрійовича Молчанова (17 листопада 1931 – 10 липня 1934 рр.). На нову структурну одиницю поклалися, окрім іншого, завдання створення умов для перевірки всієї зовнішньої (міжнародної) та внутрішньої кореспонденції іноземців, які проживали на території СРСР, усіх поштових відправлень, листів конкретних осіб за списками оперативних та інших підрозділів ОДПУ, у період колективізації – листів, надісланих із сільської місцевості в армію, на флот тощо. Цензуруванню піддавалися будь-які згадки про голод в УСРР, стихійні лиха й навіть погану погоду. У цей же період запроваджено заборону на розголошення або поширення інформації щодо проявів антисемітизму у СРСР, а це явище в дореволюційний період представлялося винятково як «провокація царського уряду». СПВ ДПУ УСРР було організовано 5 квітня 1931 р.²⁰

Початок 1930-х рр. в радянській Україні ознаменувався резонансною оперативною розробкою під шифром «Весна». Загалом архівно-кримінальна справа налічувала понад тисячу томів²¹. Її причиною став перлюстрований особливим відділом (ОВ) 21-ї дивізії, що дислокувалася у Сибіру, приватний лист, зміст котрого мав «антирадянський характер», до того ж чекісти побачили тут ознаки існування в Конотопській окрузі повстансь-

²⁰ Золотарьов В.А., Шаповал Ю.І., Пристайко В.І. ЧК–ГПУ–НКВД в Україні: особи, факти, документи. – С. 11, 14.

²¹ ГДА СБ України, ф. 6, спр. 67093-фп у 3449 т.

кої організації на чолі зі Яковом Васильовичем Шкорбатом²². Таким чином, перлюстрація одного листа та подальша оперативна розробка органів ДПУ УСРР зламала долі тисяч командирів РСЧА, 328 основних фігурантів справи було засуджено до смертної кари або різних строків ув'язнення²³.

У 1933 р. розпочався новий етап у розвитку військової цензури. У січні з'явилася постанова уряду, за якою передбачалося створити інститут уповноваженого РНК СРСР з охорони військових таємниць у пресі. Відповідне положення було затверджене урядовою постановою в листопаді 1933 р. Уповноважений РНК СРСР (він же – начальник Головліту СРСР) здійснював контроль за охороною військових таємниць як в офіційних, так і в авторських виданнях на території всього СРСР.

Постанова ЦВК СРСР від 10 липня 1934 р. про ліквідацію ОДПУ та створення НКВС призвела до посилення політичної цензури. У структурі крайових, республіканських та обласних апаратів нового наркомату передбачалася організація управлінь державної безпеки (УДБ). Контроль за ними здійснювало союзне Головне управління державної безпеки (ГУДБ). Основними завданнями УДБ визначалася боротьба зі «зрадниками Батьківщини», шпигунством, «контрреволюцією», терором, шкідництвом, диверсіями та іншими державними злочинами; охорона держтаємниць; ужиття всіх необхідних заходів щодо запобігання державним злочинам; виконання спеціальних завдань уряду СРСР із гарантування суспільного ладу та держбезпеки.

У відповідності до наказу НКВС СРСР «Про організацію органів НКВС на місцях» від 13 липня 1934 р., кураторство над відділеннями/пунктами ПК доручалося залишеному у системі НКВС СПВ центрального апарату ГУДБ НКВС і в регіональних підрозділах УДБ НКВС – УНКВС. Керівниками СПВ – 4-го відділу ГУДБ НКВС СРСР – у період з липня 1934 по лютий 1941 рр. були:

- Молчанов Георгій Андрійович (10.07.1934–28.11.1936);

²² Документ № 37 «Шифротелеграма повпреда ОДПУ по Сибірському краю Л. М. Заковського Конотопському окрвдділу ДПУ УСРР» від 14 червня 1930 р. // 3 архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ. – 2002. – № 1. – С. 153.

²³ Там само. – С. 75.

- Курський Володимир Михайлович (28.11.1936–15.04.1937);
- Агранов Яків Саулович (15.04–17.05.1937);
- Литвин Михайло Йосифович (17.05.1937–20.01.1938);
- Цесарський Володимир Юхимович (28.03–28.05.1938);
- Журбенко Олександр Спиридонович (28.05–15.09.1938);
- Кобулов Богдан Захарович (15.09.1938–29.07.1939);
- Серов Іван Олексійович (29.07–02.09.1939);
- Федотов Павло Васильович (04.09.1939–26.02.1941)²⁴.

В Україні впродовж 1920–1930-х рр. контроль за поштово-телеграфною кореспонденцією здійснювали аналогічні союзним пункти ПК. У різні часи вони підпорядковувалися наступним структурним відділам ДПУ УСРР – УДБ НКВС УРСР:

- відділу інформації й політконтролю ДПУ УСРР (листопад 1925 – березень 1931 рр.);
- СПВ ДПУ УСРР (квітень 1931 – липень 1934 рр.);
- СПВ УДБ НКВС УСРР (липень 1934 – грудень 1936 рр.);
- 4-му відділу УДБ (1-ше управління) НКВС (грудень 1936 – березень 1938 рр.);
- 2-му відділу 1-го управління (УДБ) НКВС (березень–вересень 1938 р.);
- 2-му спецвідділу НКВС (вересень 1938 – лютий 1941 рр.).

Керівниками СПВ ДПУ УСРР – СПВ УДБ НКВС у різні часи були:

- Люшков Генріх Самойлович (04.04–17.08.1931)²⁵;
- Кривець Юхим Хомич (20.09.1931–21.02.1933)²⁶;
- Александровський Михайло Костянтинович (21.03–15.12.1933)²⁷;

²⁴ Петров Н.В., Скоркин К.В. Кто руководил НКВД, 1934–1941: Справочник. – Москва: Звенья, 1999. – 502 с. [Електронний ресурс]: <http://www.memo.ru/history/NKVD/kto/titul.htm>

²⁵ Золотарьов В.А., Шаповал Ю.І., Пристайко В.І. ЧК–ГПУ–НКВД в Україні: особи, факти, документи. – С. 508–510.

²⁶ Там само. – С. 495.

²⁷ Там само. – С. 524–525.

- Козельський Борис Володимирович (15.12.1933–02.01.1936)²⁸;
- Рахліс Пейсах Меєрович (01.1936–31.03.1937)²⁹;
- Абугов Ошер Йосипович (31.03–20.07.1937)³⁰;
- Герзон Матвій Михайлович (20.07–25.10.1937)³¹;
- в. о. Перцов Давид Аронович (10–12.1937)³²;
- Хатеневєр Арон Меєрович (07.12.1937–09.05.1938)³³;
- в. о. Гольдман Соломон Ісакович (09–20.05.1938)³⁴;
- Яралянц Олександр Олександрович (20.05–11.1938)³⁵;

²⁸ Золотарьов В.А., Шаповал Ю.І., Пристайко В.І. ЧК–ГПУ–НКВД в Україні: особи, факти, документи. – С. 490–491.

²⁹ Там само. – С. 537–538.

³⁰ Петров Н.В., Скоркин К.В. Кто руководил НКВД, 1934–1941. – С. 81.

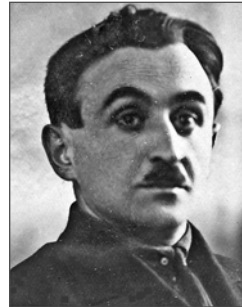
³¹ Золотарьов В.А., Шаповал Ю.І., Пристайко В.І. ЧК–ГПУ–НКВД в Україні: особи, факти, документи. – С. 450–451.

³² Там само. – С. 531.

³³ Там само. – С. 567.

³⁴ Там само. – С. 453.

³⁵ Яралянц Олександр Олександрович народився 14.01.1903 р. у м. Тифліс (Грузія). Вірменин. Освіта вища. Член ВКП(б) з червня 1926 р. В органах НК–НКВС із весни 1921 р.: курсант при курсах СОУ, потім статист РСО ЧК Грузії (весна 1921 – осінь 1922 рр.); штатний практикант відділу ЕКО ПП ОДПУ в Ленінградському ВО (01–02.1932); уповноважений 5-го відділу ЕКО ПП ОДПУ ЛВО (02.1932–1.06.1933); оперуповноважений 5-го відділу ЕКО ПП ОДПУ ЛВО (1.06.1933–11.02.1934); пом. начальника 4-го відділення ЕКО ПП ОДПУ ЛВО (11.02.1934–09.1936); пом./заст. начальника ЕКО УДБ УНКВС по Західносибірському краю (ЗСК) (09–12.1936); начальник 12-го відділення КРО ГУДБ НКВС (12.1936–03.1937); начальник 4-го відділення 3-го відділу ГУДБ НКВС (03–10.08.1937); начальник 3-го відділу УДБ / пом. начальника УНКВС по Саратовській обл. (17.08.1937–02.1938); начальник 4-го відділу УДБ НКВС УРСР (20.05.1938–13.03.1939); в. о. наркома внутрішніх справ УРСР (08.1938); заст. наркома внутрішніх справ УРСР (ст. на 10.1938). Звільнений з органів НКВС 13 березня 1939 р. за ст. 38 (п. «б») «Положення про проходження служби керівного складу ГУДБ». Звання: капітан держбезпеки (15.06.1938) (див.: ГДА СБ України, ф. 12, спр. 3118-ос).

О. О. Яралянц.

- Павличев Леонід Михайлович (31.12.1938–10.01.1939)³⁶;
- Машлятин Василь Семенович (11.04.1939–22.04.1940)³⁷;

³⁶ Павличев Леонід Михайлович народився 23.02.1908 р. у м. Ярославль (Росія). Росіянин. Освіта середня. Член ВКП(б) з 1929 р. В органах ЧК–НКВС із 1931 р.: практикант ПП ОДПУ Горьківського краю (1931–01.06.1932); уповноважений 3-го відділення СПВ ПП ОДПУ по Горьківському краю (01.06.1932–20.09.1934); оперуповноважений 3-го відділення СПВУДБ УНКВС по Горьківському краю (20.09.1934–01.07.1935);

Л. М. Павличев.

пом. начальника 2-го відділення СПВ УДБ по Горьківському краю (1.07–1.11.1935); пом. начальника 3-го відділення СПВ УДБ по Горьківському краю (01.11.1935–25.06.1936); в. о. начальника 3-го відділення СПВ УДБ по Горьківському краю (11.07–20.09.1936); начальник 2-го відділення СПВ УДБ по Горьківському краю (20.09–28.12.1936); пом. начальника СПВ – 4-го відділу УДБ по Горьківському краю (28.12.1936–08.01.1937); начальник 5-го відділення 4-го відділу УДБ НКВС УРСР (20.01–06.1938); пом. начальника 4-го відділу УДБ НКВС УРСР (06–28.07.1938); заст. начальника УНКВС по Київській обл. (28.07–31.12.1938); в. о. начальника, потім начальник 4-го відділу УДБ НКВС УРСР (31.12.1938–10.01.1939); начальник 2-го відділу УДБ НКВС УРСР (10.01.1939–26.07.1940). Звільнений з органів 22 липня 1940 р., перебував під слідством. Згідно з висновком у його справі, затвердженим Л. Берією 19 липня 1940 р., переведений з оперативної роботи до ГУШОСДОР. Звання: мол. лейтенант (19.03.1936), лейтенант (28.01.1937), ст. лейтенант (15.06.1938), капітан (1939) держбезпеки (див.: ГДА СБ України, ф. 12, спр. 3186-ос).

³⁷ Машлятин Василь Семенович народився 01.01.1900 р. у м. Таганрог (Росія). Росіянин. Освіта середня. Член ВКП(б) з березня 1925 р. В органах ЧК–НКВС із 1922 р.: співробітник відділення ДТВ ДПУ ст. Таганрог (22.06–29.08.1922); курсант школи ТВ ОДПУ (Харків, Москва; 09.1922–12.11.1923); агент, старший агент, дільничний уповноважений, помічник уповноваженого при відділеннях ДТВ на ст. Козятин, Житомир, Коростень (Південно-Західної залізниці), Таганрог (Донецької залізниці; 29.11.1923–1.01.1930); ст. уповноважений, уповноважений Південного окружного контррозвідувального ТВ ДПУ, Харків (08.01.1930–28.10.1933); начальник оперативних пунктів на пристанях міст Київ і Запоріжжя ТВ ДПУ (28.10.1933–15.09.1935); оперуповноважений водного відділу ТВ УДБ НКВС (15.09.1935–01.01.1937); оперуповноважений 6-го відділу, пом. начальника 3-го відділення 11-го відділу УДБ

- Курицін Іван Андрійович (03.1940–31.05.1941)³⁸;
- в. о. Суригін Микола Олександрович (06.1941–22.08.1942)³⁹.

В. С. Машлятин.

І. А. Курицін.

М. О. Суригін.

НКВС УРСР (01.01–10.1937); пом. начальника відділення 11-го відділу УДБ НКВС УРСР (10.1937–14.08.1938); в. о. начальника, потім начальник 12-го відділу УДБ НКВС УРСР (14.08.1938–04.1939); начальник 2-го спецвідділу НКВС УРСР (04.1939–22.04.1940); начальник УНКВС по Чернігівській обл. (20.04.1940–28.03.1941); начальник УНКДБ по Чернігівській обл. (15.04–09.05.1941). Звання: лейтенант (09.01.1936); ст. лейтенант (20.05.1938); капітан (28.04.1939) держбезпеки. Нагороди: знак «Почётный работник ВЧК–ГПУ (XV)» (14.08.1938). Звільнений з органів у зв'язку зі смертю 09.05.1941 р. (див.: САЗ УСБУ в Чернігівській обл., спр. 2201-ос).

³⁸ Курицін Іван Андрійович народився 1911 р. у с. Севостьянове Єлатомського р-ну Рязанської обл. (Росія). Росіянин. Освіта середня. Член ВКП(б) з 1930 р. В органах ЧК–НКВС із 4 липня 1937 р.: оперуповноважений 3-го відділу ГУДБ НКВС СРСР (07–10.1937); ст. інструктор політвідділу 2-го спецвідділу НКВС СРСР (11.1937–03.1939); начальник 1-го відділення 2-го спецвідділу НКВС СРСР (03.1939–31.03.1940); в. о. начальника 2-го спецвідділу НКВС УРСР (03–02.12.1940); начальник 2-го спецвідділу НКВС УРСР (02.12.1940–31.05.1941); секретар парткомітету НКДБ УРСР (01.05–17.06.1941); начальник 2-го спецвідділу НКВС УРСР (з 01.04.1942). Подальша доля невстановлена. Звання: лейтенант (21.03.1939); ст. лейтенант (22.01.1942) держбезпеки (див.: ГДА СБ України, ф. 12, спр. 3497-ос).

³⁹ Суригін Микола Олександрович народився 1906 р. у с. Лезбино Галицького р-ну Ярославської обл. (Росія). Росіянин. Освіта неповна середня. Член ВКП(б) з 1932 р. В органах ЧК–НКВС із 1921 р.: переписувач адміністративного відділу повітового Ярославського евакуаційного пункту

Згідно з наказом наркомату оборони (НКО) № 031 (0131) від 1 червня 1935 р., було затверджено «Положення про організацію військової цензури в РСЧА». Таким чином, НКО поновив право проводити цензурування листів у військах та на флоті.

Наприкінці 1930 – на початку 1940-х рр. в умовах наростання воєнної загрози почалося вдосконалення системи цензури. Для запобігання витоку через армійську кореспонденцію небажаної інформації, протидії розголошенню військової таємниці НКВС СРСР у січні 1940 р. видав низку актів щодо поліпшення роботи пунктів ПК, інших спецвідділів регіональних апаратів НКВС:

- наказ НКВС СРСР № 0056 від 14 січня 1940 р. «Про запровадження цензури на всі види поштово-телеграфної корес-

ту (05-08.1921); сторож-кур'єр Чухімського МВ ОДПУ Ярославської обл. (04-09.1924); сторож-кур'єр канцелярії Галицького повітового відділу ОДПУ Ярославської обл. (09.1924-21.08.1925); фельд'єгер Галицького МВ ОДПУ Ярославської обл. (01.01.1926-09.1929); пом. оперуповноваженого Галицького РВ ДПУ Ярославської обл. (09.1929-01.02.1930); пом. оперуповноваженого Костромського РВ ДПУ Костромської обл. (01.02.1930-01.04.1932); оперуповноважений Костромського РВ ДПУ (01.04.1932-01.10.1935); польовий оперуповноважений ОВ НКВС 49-ї СД (01.10.1935-05.03.1936); начальник Селівановського РВ НКВС Івановської обл. (05.03.1936-04.07.1937); пом. начальника Ковровського МВ НКВС Івановської обл. (04.07.1937-15.03.1938); начальник 4-го відділення 12-го відділу УДБ НКВС УРСР (15.03.1938-01.05.1939); заст. начальника 2-го спецвідділу НКВС УРСР (01.05.1939-22.08.1942); заст. начальника 2-го спецвідділу УНКВС по Челябінській обл. (22.08.1942-01.01.1943); начальник 2-го спецвідділу НКВС УРСР (01.01-06.1943); начальник відділу «В» НКДБ УРСР (06.1943-15.03.1946); начальник відділу «В» МДБ УРСР (15.03.1946-01.04.1953); в. о. начальника 6-го спецвідділу МВС УРСР (01.04-14.05.1953); начальник 6-го спецвідділу МВС УРСР (14.05.1953-01.04.1954); начальник 8-го відділу 4-го управління КДБ при РМ УРСР (01-17.04.1954). Звільнений у запас 17 квітня 1954 р. за станом здоров'я. Звання: мол. лейтенант (23.02.1936), лейтенант (23.08.1938); ст. лейтенант (22.01.1942); майор (11.02.1943); підполковник (05.03.1945) держбезпеки; полковник (20.04.1949). Нагороди: ордени «Знак пошани», Червоного прапора, Великої Вітчизняної війни I ст., медалі «За оборону Сталінграда», «За Перемогу над Німеччиною у Великій Вітчизняній війні 1941-1945 рр.» (див.: ГДА СБ України, ф. 12, спр. 15553-ос).

понденції в діючих частинах Червоної армії та Військово-морського флоту»⁴⁰;

- наказ НКВС СРСР № 0074 від 18 січня 1940 р. «Про порядок здійснення політичного контролю за міжнародною та внутрішньою поштово-телеграфною кореспонденцією»⁴¹;
- наказ НКВС СРСР № 0077 від 19 січня 1940 р. «Про затвердження положення про розпорядок роботи та обов'язки співробітників політконтролю НКВС СРСР»⁴².

На основі аналізу цих трьох директивних документів простежимо організацію процесу обробки поштово-телеграфної кореспонденції. Так, пункти 7–8 наказу № 0056 зобов'язували наркома внутрішніх справ УРСР І. Серова створити на базі Київського військово-сортувального пункту відділення цензури з включенням їх до складу 2-го спецвідділу НКВС УРСР. Керівництво відділеннями цензури по республіці нарком внутрішніх справ СРСР Л. Берія наказав доручити заступникові начальника 4-го відділення 2-го спецвідділу НКВС УРСР лейтенантові державної безпеки Олександрові Васильовичу Зайцеву.

Через чотири дні іншим наказом НКВС СРСР (№ 0074 від 18 січня 1940 р.) Л. Берія скорегував порядок організації роботи цензури, оголошений наказом № 0056. Скасовувалася чинність п. 7 наказу № 0056 та поверталася цензорам попередня назва – відділення/пункти ПК. Також заборонялося проводити будь-яку гласну цензуру поштово-телеграфної кореспонденції – як міжнародної (пошта іноземних посольств, торгових представництв, іноземних кореспондентів і приватних осіб), так і в ЧА й ВМФ, що дозволялося наказом № 0056.

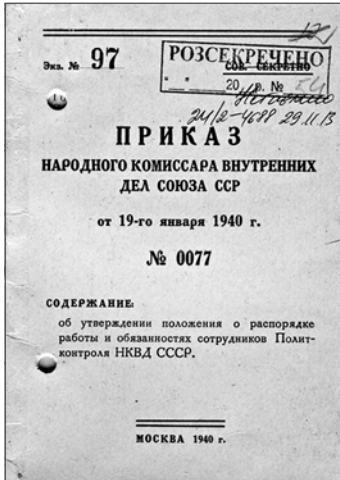
Перегляду пунктами ПК, згідно з наказом № 0056, підлягала вся поштово-телеграфна кореспонденція військовослужбовців. Цензорам дозволялося перлюструвати звичайні, рекомендовані або цінні листи, телеграми, посилки. Розпечатані листи цензори мали піддавати хімічній обробці на предмет виявлення

⁴⁰ ГДА СБ України, ф. 9, спр. 208-сп, арк. 12–16.

⁴¹ Там само, арк. 17–20.

⁴² Там само, спр. 15-сп, арк. 55–62.

тайнопису, а в посылках шукати бактеріологічні або вибухові речовини. На перевірених листах слід було ставити штамп «Переглянуто цензурою». Однак ці норми поширювалися лише на

Титульний лист оперативного наказу НКВС СРСР № 0074.

гласну цензуру. Натомість під час негласного перегляду цензори керувалися п. 3 наказу № 0074, що забороняв їм розрізати листи, викреслювати текст, проводити явну хімічну обробку та ставити штамп «Переглянуто цензурою». 19 січня 1940 р. Л. Берія затвердив нове положення «Про порядок роботи й обов'язки співробітників політконтролю НКВС СРСР», яке було розіслане по всіх пунктах ПК⁴³.

Конфіскації, згідно з п. 5 наказу № 0056 та пп. 4 і 7 наказу № 0074, підлягали листи, що містили інформацію, котра визнавалася забороненою для розголошення:

- антирадянського, «провокаційно-наклепницького» змісту;
- з антирадянськими листівками або закличками;
- із відомостями про склад, чисельність або найменування частин ЧА і ВМФ; місця їх розташування й передислокацію; персональні дані старшого та вищого командного складу армії, флоту; характер робіт зі зміцнення пунктів дислокації, озброєння та склад гарнізонів; військові перевезення й технічний стан залізничних і шосейних доріг та водних шляхів; стан телефонних, телеграфних ліній і місця розташування радіостанцій; хід боїв на фронтах, кількість загиблих або поранених, результати бомбардування; епідемічні захворювання; залізничні й автомобільні катастрофи, плани задуманих або проведених операцій; недостатнє продовольче забезпечення в тилу, прохання про висилку фіктивних документів для отримання відпусток тощо.

⁴³ ГДА СБ України, ф. 9, спр. 15-сп, арк. 56–62.

Конфісковані листи, написані військовослужбовцями, цензори передавали в ОВ відповідних військових з'єднань. Листи на адресу військовослужбовців, затримані цензурою, направлялися до територіальних управлінь НКВС за місцем проживання відправника для подальшого оперативного використання або проведення слідства. Персональні міжнародні листи з «антирадянським змістом» дозволялося конфісковувати лише за згодою (санкцією) начальника 2-го спецвідділу НКВС СРСР Євгена Петровича Лапшина (15.09.1938–26.02.1941)⁴⁴ або територіального керівника НКВС. Конфісковувати кореспонденцію іноземних посольств, торгових представництв або закордонних кореспондентів дозволялося лише з санкції наркома внутрішніх справ СРСР або його заступника.

Наприкінці травня 1940 р. НКВС СРСР підбив підсумки щодо організації роботи та виконання наказів №№ 0056, 0074 і 0077 обласними пунктами ПК і пунктами ПК міжнародного обміну кореспонденцією «Мінськ–Київ». У результаті перевірки 2-м спецвідділом НКВС СРСР, що тривала з 7 по 29 квітня 1940 р., було виявлено низку прорахунків і порушень. Як грубе порушення було кваліфіковано невиконання вимог наказу НКВС № 0077 від 19 січня 1940 р. щодо місця перебування керівників пунктів ПК, методів відкриття кореспонденції, недостатню або відсутню політико-виховну роботу з особовим складом, затримку відправлення термінової кореспонденції з армії та флоту, прошиту нитками⁴⁵.

Заступник наркома внутрішніх справ СРСР В. Меркулов наказом № 00684 від 31 травня 1940 р. керівникам УНКВС країв, областей та наркомам внутрішніх справ союзних республік наказував ужити таких організаційних заходів:

- перевести начальників пунктів ПК у приміщення, де розташовувався сам пункт;
- звільнити районні пункти ПК областей від обробки документів внутрішнього та військового характеру, залишивши за ними лише адресатів, що перебували на оперативному контролі;

⁴⁴ Петров Н.В., Скоркин К.В. Кто руководил НКВД, 1934–1941. – С. 263.

⁴⁵ ГДА СБ України, ф. 9, спр. 208-сп, арк. 78–79.

- шляхом скорочення штатів у районних пунктах ПК посилювати обласні, крайові й республіканські пункти;
- заборонити ручне розпечатування кореспонденції, лише за допомогою спецпристрою – «паровідкривача»;
- перебудувати процес і суворо дотримуватися пунктів «Положення про розпорядок роботи й обов'язки співробітників політконтролю НКВС СРСР» від 19 січня 1940 р.⁴⁶

Статистичні дані звіту про перевірку пункту ПК міжнародного обміну (Мінськ–Київ) продемонстрували масштаби місячного обігу листів. Так, у березні 1940 р. на пункт надійшло 460 310 міжнародних, внутрішніх і вихідних листів. Оброблено цензорами 97 676 документів, що становило 21,22% від загального обсягу. Такий показник, згідно з наказом НКВС СРСР № 00684 від 31 травня 1941 р., заступником наркома внутрішніх справ В. Меркуловим було визнано відмінним, а співробітникам київського та мінського пунктів ПК Занемонцю, Зайченку, Фурману, Турьянову та Сокальській оголошувалася подяка⁴⁷.

Чисельність цензорських відділів станом на вересень–жовтень 1939 р. становила 10 пунктів ПК, а у вересні 1940 р. у 23 областях УРСР уже працювало 64 пункти⁴⁸. Згідно з доповідною запискою наркома внутрішніх справ республіки І. Серова та заступника наркома І. Ткаченка, у березні–грудні 1940 р. через Київський пункт ПК щоденно проходило від 30 до 35 тис. міжнародних листів, переважно із Західної України в Генерал-губернаторство й у зворотному напрямку. Натомість наявний штат міг обробити лише 9–10 тис. документів. Звісно, що більшу частину кореспонденції доводилося переглядати поверхово або лише на наявність «антирадянських вкладень», без докладної перлюстрації, чим порушувалася основна мета – оперативна цінність⁴⁹.

⁴⁶ ГДА СБ України, ф. 9, спр. 208-сп, арк. 78, 80–81.

⁴⁷ Там само, арк. 79–80.

⁴⁸ Там само, ф. 16, оп. 1, спр. 376, арк. 307; спр. 457, арк. 184.

⁴⁹ Радянські органи державної безпеки у 1939 – червні 1941 р.: документи ГДА СБ України / Упоряд. В. Даниленко, С. Кокін. – Вид. дім «КМА», 2009. – С. 154–155; ГДА СБ України, ф. 16, оп. 1, спр. 457, арк. 92–93.

У спецповідомленні начальника 2-го спецвідділу НКВС УРСР І. Куріцина наркомові внутрішніх справ УРСР І. Серову від 3 січня 1941 р. вказувалося, що на Київському пункті ПК

«за час з 1-го до 31-го грудня 1940 р. прочитано 129 050 документів, що направлялися поляками за кордон, які проживають у західних областях України»⁵⁰.

Відзначимо, що після приєднання у вересні 1939 р. до УРСР західноукраїнських земель на міських пунктах ПК Києва, Харкова, Одеси, Дніпропетровська, що обробляли міжнародну кореспонденцію, посилилося навантаження листами до нових 6 областей. І тут виникла ще одна проблема, яка суттєво впливала на затримку відправки листів – 80–90% їх писалися польською або німецькою мовами, а штатних дво- або більше мовних перекладачів бракувало, що не дозволяло швидко й цілісно опрацювати весь масив кореспонденції. Натомість поверхове або часткове опрацювання міжнародних відправлень суперечило наказам Л. Берії про прискіпливе опрацювання всієї закордонної кореспонденції. Наступною проблемою, за твердженням заступника наркома внутрішніх справ УРСР І. Ткаченка, стала «провокація» поштової адміністрації Генерал-губернаторства, спрямована на зрив роботи пунктів ПК:

«Із метою створення труднощів для обробки документів, що йдуть із Німеччини у західні області УРСР, німці, затримуючи їх у себе по кілька днів, викидають їх після того до нас десятками й сотнями тисяч одночасно»⁵¹.

Вирішення цих проблем керівництво НКВС УРСР убачало в доукомплектуванні обласних (Львівського, Тернопільського, Луцького, Станіславського, Дрогобицького, Рівненського, Аккерманського, Чернівецького, Київського) й міських (Київ, Харків, Одеса, Дніпропетровськ) пунктів ПК перекладачами з польської мови, хіміками, фотографами та помічниками оперуповноважених на:

- Київ, 2-й спецвідділ УНКВС УРСР: перекладачів – 10, хіміків – 1, фотографів – 1;

⁵⁰ Радянські органи державної безпеки у 1939 – червні 1941 р. ... – С. 1183.

⁵¹ Там само. – С. 154.

- Харків, 2-й спецвідділ УНКВС УРСР: перекладачів – 3, помічників оперуповноважених – 1;
- Одеса, 2-й спецвідділ УНКВС УРСР: перекладачів – 3, помічників оперуповноважених – 1;
- Дніпропетровськ, 2-й спецвідділ УНКВС УРСР: перекладачів – 3, помічників оперуповноважених – 1⁵².

Доукомплектування, за вказівкою І. Ткаченка, мало завершитися наприкінці 1940 р., оскільки

«крім цілковитої обробки вхідної закордонної кореспонденції, буде також доручено обробку вихідних за кордон відкритих документів»⁵³.

Такі організаційні заходи наприкінці 1940 – на початку 1941 рр. дозволили поліпшити роботу пунктів ПК та сприяли збільшенню показників виявлення й конфіскації листів. Наприклад, із 129 050 прочитаних у грудні 1940 р. документів відібрано й вилучено було 6 520 листів, котрі, на думку цензорів, відрізнялися «контрреволюційно-націоналістичним» характером, де критикувалася більшовицька влада або висловлювалися сподівання на відновлення польської державності⁵⁴. Із найбільш показових фрагментів листів формувалися «Спецповідомлення за матеріалами ПК», які ледь не щодня лягали на стіл партійно-державного керівництва УРСР і СРСР. Прикладом одного з «контрреволюційних меморандумів» слугує витяг із доповідної начальника 2-го спецвідділу НКВС УРСР І. Куріцина наркомуні внутрішніх справ республіки І. Серову від 3 січня 1941 р.:

«Любий і дорогий брате. Опишу тобі наше життя. Більшовик свою частину Польщі назвав Західною Україною, під багнетами змушували всіх людей голосувати, що хочемо належати до Росії, і оголосили на увесь світ, що люди з радістю й добровільно просили про приєднання до Росії. Це є страшний караул, безправ'я, терор і примус, досягнутий насильством над бідним і незахищеним народом. Жахлива й страшна більшовицька й комуністична влада. У піснях і газетах на увесь світ для пропаганди вих-

⁵² ГДА СБ України, ф. 16, оп. 1, спр. 457, арк. 93.

⁵³ Радянські органи державної безпеки у 1939 – червні 1941 р. ... – С. 155.

⁵⁴ Там само. – С. 1183–1185.

валяються, що тут воля, радість, щастя й благополуччя, а немає в усьому світі такої убогості й неволі, як під червоними катами більшовиками. Вся влада в жидівських руках, усі опираються на велике підлабунництво й брехню, тут немає милості, жалості й справедливості. Більшовики говорять, що влада робітничо-селянська, а тут сам жид при владі, і над робітниками, над селянством і взагалі шпигунство з боку розбійників. Якби всі ці держави обрушилися на Росію й цим принесли б існуючому народові волю й звільнення від більшовицького ярма. Це була б справедлива заслуга перед богом і усім миром. Тут народи, пригноблені більшовиками, тільки чекають на таку милість, коли б хто почав воювати з більшовицькою Росією, тоді б тут усі повстали й допомогли, і та вся більшовицька Червона армія сама б перетворилася би в білу. Якби скинути із себе й з усієї Росії те ярмо й гніт тих червоних катів. Прошу тебе, дай цей лист почитати у своєї парафії через ксьондза Пробош, іди в комітет польських організацій (с. Трейнець, 210 пов. Мостиска, Дрогобицька обл., Коротек Михайлина)»⁵⁵.

Деякі конфісковані чекістами листи потрапляли до категорії «наклепницьких» та «провокаційних» через те, що в них повідомлялося про виселення мешканців Західної України у глиб СРСР, про долі висланих і про важке матеріальне становище. Усі вилучені цензурою листи, що заслуговували на оперативну увагу слідчих органів, разом із меморандумами направлялися у відповідні оперативні відділи обласних УНКВС для проведення подальшої «розробки» їхніх авторів.

Згідно з указом Президії Верховної Ради УРСР від 12 березня 1941 р., НКВС СРСР поділявся на дві самостійні одиниці – власне наркомат внутрішніх справ і народний комісаріат державної безпеки (НКДБ). Кураторство над усіма пунктами ПК у СРСР доручалося проводити новоутвореній штатній одиниці союзного НКДБ – 4-му відділу. Керівником його призначили колишнього начальника 2-го спецвідділу (оперативно-технічний) НКВС СРСР Є. Лапшина (26.02–31.07.1941). Верховна Рада УРСР 21 березня 1941 р. також внесла відповідні зміни та доповнення до ст.ст. 45 і 48 Конституції УРСР. НКДБ УРСР одержав статус

⁵⁵ Радянські органи державної безпеки у 1939 – червні 1941 р. ... – С. 1183–1184.

союзно-республіканського наркомату, а його керівником призначили П. Мешика. Функції 2-го спецвідділу НКВС (зокрема контроль та кураторство над пунктами ПК) передавалися новоствореному 4-му відділу НКДБ УРСР під керівництвом колишнього начальника 2-го спецвідділу І. Куріцина (03.1940 – 31.05.1941), а з червня 1941 р. його наступника М. Суригіна (06.1941).

Зміна назв та підпорядкування фактично не вплинула на роботу цензорів. Наприклад, порівнюючи згадане вище спецповідомлення начальника 2-го спецвідділу НКВС УРСР І. Куріцина на адресу наркома внутрішніх справ УРСР І. Серова від 3 січня 1941 р. та післяреформене спецзведення начальника вже 4-го відділу І. Куріцина на адресу наркома держбезпеки УРСР П. Мешика від 14 березня 1941 р., ми не бачимо між ними ніякої різниці, ані за формою, ані за критеріями, ані за змістом⁵⁶. Так, за два дні існування 4-го відділу НКДБ УРСР (із 12 по 14 березня 1941 р.) підконтрольні йому пункти ПК опрацювали 38 235 міжнародних вихідних листів, з яких 4235 було конфісковано як документи, що мали «провокаційно-наклепницький» і «антирадянський характер» про життя у СРСР та факти примусового виселення у віддалені райони країни:

«Для нас усіх настало щасливе життя під сонцем сталінської Конституції. Серед поляків масові арешти, вивозять дітей, вивозять у глиб Росії, у Сибір, у неопалюваних товарних вагонах, вивозять їх голодувати й мучитися у степи Казахстану (Угорщина, табір пол. біженців, Пртибила Петро)»⁵⁷.

У квітні 1941 р. новий начальник 4-го відділу НКДБ СРСР Є. Лапшин (26.02–31.07.1941), підбиваючи підсумки роботи відділів/відділень республік та областей, відзначав, що за період із лютого по квітень 1941 р. зареєстровано понад 5 тис. випадків надходження до пунктів поштового обміну кореспонденції листів у пошкодженому вигляді, із грубими слідами відкриття й неналежного заклеювання. Більша їх частина при-

⁵⁶ Радянські органи державної безпеки у 1939 – червні 1941 р. ... – С. 1183–1185, 1198–1202.

⁵⁷ Там само. – С. 1201–1202.

падала на пункти ПК Тернопільщини та Рівненщини. У Львівській області, за даними Є. Лапшина, мали місце факти відкриття поштових відправлень у протизаконних цілях – крадіжка грошей, речей тощо. Відтак наказувалося: посилити особистий контроль начальників четвертих відділів/відділень НКДБ УРСР за якістю обробки документів; у випадках виявлення дефектів проводити розслідування та притягати винуватців до відповідальності аж до звільнення; новопризначених працівників ПК до роботи допускати лише після попереднього навчання досвідченими співробітниками⁵⁸.

6 червня 1941 р. заступник начальника 4-го відділу НКДБ УРСР М. Суригін звітував, що за травень цензори опрацювали 287 110 міжнародних документів, з яких конфіскували 10 478 «контрреволюційно-повстанських» і «провокаційно-наклепницьких». Також указувалося, що перших було 800 штук, а їх автори, використовуючи умовний або завуальований текст, висловлювали свої «антирадянські настрої» та сподівання на повалення комуністичного режиму за допомогою Німеччини. М. Суригін навів фрагмент одного з листів:

«Життя у нас погане. Люди живуть так, як при фараоні. Поки ще терпимо, доки терпець не увірветься. Такого уряду не знає історія. Чекаємо весни, однак, поки сонце зійде, роса очі виїсть. Цей уряд нічим не можна задовольнити, все давай і давай, і все мало, що моє, то не твоє – чиста свобода. Слава Україні! Твій брат Іван (с. Тучно, Львівська обл., Івасків Іван)»⁵⁹.

Також М. Суригін звертав увагу керівництва НКВС СРСР на збільшенні у внутрішній кореспонденції інформації про примусове виселення мешканців Західної України до віддалених районів СРСР. Так, у результаті обробки цензорами внутрішніх листів упродовж 27–30 травня 1941 р. було вилучено 75, відправлених зі Львова, де описувалися операції з виселення.

«Як видно із виявлених повідомлень, – доповідав М. Суригін у спецзведенні на ім'я П. Мешика № 90184/4 від 06.06.1941 р., –

⁵⁸ ГДА СБ України, ф. 9, спр. 86-сп, арк. 252–253.

⁵⁹ Радянські органи державної безпеки у 1939 – червні 1941 р. ... – С. 1202–1207.

питання про проведення виселення все більше стає предметом обговорення серед к-р націоналістичних елементів, які всіляко використовують це у своїй антирадянській діяльності».

Далі він цитував деякі листи:

«У нас вивозять людей. Я йшла із міста і бачила, коли відходив ешелон з людьми. Це була жахлива картина. Люди у вагонах плакали, ті, що стояли на вулиці, теж плакали, навіть чоловіки і ті плакали. Дуже було багато жінок з маленькими дітьми. (Львівська обл., с. Ряснопольське, Пажух Юзеф Миколайович)»;

«Із Львова кудись вивозять людей. Вночі автомашини приїжджають з НКВС, забирають жінок, дітей і чоловіків. За дві ночі забрали 6000. По селах робиться те ж саме. Тут люди почали досить відкрито висловлювати своє незадоволення... (Львів, вул. Левандовка, 55, Буряк Михайло)»⁶⁰.

Отже, наведені приклади директивних і звітних документів НКДБ УРСР дозволяють стверджувати, що робота пунктів ПК передвоєнного часу перебувала на постійному контролі керівництва органів держбезпеки республіки. Усі прорахунки в роботі усувалися в найкоротший час. Упродовж досліджуваного періоду формувалася система критеріїв щодо інформації, котра підпадала під заборону з подальшою конфіскацією поштово-телеграфної кореспонденції. Також контроль за приватним листуванням ставав приводом для постановки адресата на спецконтроль, його оперативної розробки з подальшим притягненням до кримінальної відповідальності.

Із початком німецько-радянської війни партійне керівництво СРСР об'єднало НКДБ і НКВС в єдину структуру – НКВС (20 липня 1941 р.). Відповідно, станом на серпень 1941 р. аналогічні республіканські відомства теж було реорганізовано в комісаріат внутрішніх справ УРСР. Уже наприкінці 1941 – на початку 1942 рр. із чекістських звітних документів зникає словосполучення «за матеріалами ПК», на зміну йому приходять – «за матеріалами військової цензури». Кураторство над нею покладалося на 2-гі спецвідділи НКВС–УНКВС і 3-тє управління НКО. Керівником 2-го спецвідділу НКВС СРСР було призначено колишнього

⁶⁰ Радянські органи державної безпеки у 1939 – червні 1941 р. ... – С. 1207–1209.

начальника 4-го відділу НКДБ СРСР Є. Лапшина (31.07.1941–12.05.1943). В УРСР відбулися аналогічні зміни.

Крім розгалуженої мережі підконтрольних НКВС осередків цензури, існував також відділ ВЦ при Головному військовому штабі РСЧА, що за час війни змінив декілька кураторів:

- відділ ВЦ Головного розвідувального управління (ГУР) Генерального штабу (ГШ) РСЧА (09–23.10.1942);
- відділ центральної ВЦ НКО (23.10.1942–18.09.1943);
- відділ ВЦ Генерального штабу РСЧА (09.1943–02.1946).

23 жовтня 1942 р. наказом наркома оборони Й. Сталіна статус відділу центральної ВЦ було підвищено шляхом виведення зі складу ГУР та підпорядкування НКО. 18 вересня 1943 р. «з метою поліпшення керівництва військовою цензурою» відповідний відділ було включено до складу Генштабу.

16 грудня 1943 р. наказом НКО № 0451 було введено в дію «Положення про військову цензуру у Червоній армії (на воєнний час)» замість чинного доти положення від 22 липня 1935 р., відповідно до якого

«органи військової цензури Червоної армії здійснюють контроль за змістом усіх друкованих видань, радіопередач і фотокінопродукції, наглядаючи за тим, щоб ці органи пропаганди не стали засобом для розголошення військової таємниці».

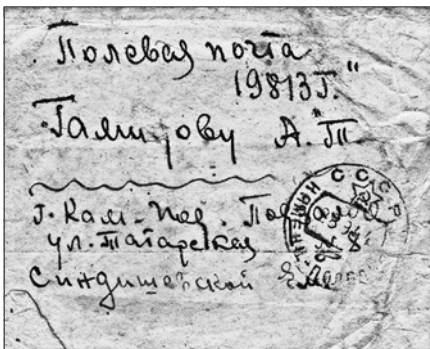
У РСЧА цензурі не підлягали лише накази й директиви. Усі військові цензори підпорядковувалися відділу ВЦ ГШ. Перлюстраційна робота оголошувалася секретною:

«[...] усі цензурні зміни, викреслювання або вилучення (тексту. – Авт.) могли бути відомі, крім цензора, лише редакторів, його заступників і їхнім прямим начальникам»⁶¹.

Війна Німеччини з СРСР стала серйозним випробуванням для всієї радянської системи. Створений у передвоєнні роки механізм державного управління за короткий термін слід було пристосувати до нових, надзвичайних, умов. Зокрема, уже в липні–серпні 1941 р. гостро постало питання про збереження державної таємниці, недопущення поширення через поштово-

⁶¹ Цензура в СССР [Електронний ресурс]: http://ru.wikipedia.org/wiki/Цензура_в_СССР

телеграфний зв'язок різного роду «антирадянських висловлювань», пораженьських настроїв, провокаційних і наклепницьких повідомлень, що підривали обороноздатність і державну безпеку СРСР. Із цією метою Державний комітет оборони (ДКО) СРСР за підписом його голови – Й. Сталіна ухвалив 6 липня 1941 р. постанову «Про заходи щодо посилення політичного контролю поштово-телеграфної кореспонденції». Другий пункт цього документа зобов'язував НКВС СРСР організувати 100%-й перегляд листів і телеграм. Для втілення у життя цих вимог ще неліквідований НКДБ СРСР, а згодом НКВС СРСР ухвалили низку внутрішніх наказів та інструкцій, якими регламентувався порядок роботи та виконання конкретних завдань поштової цензури. По-перше, регіональні підрозділи мали істотно збільшити штати пунктів ПК. По-друге, в усіх областях, що перебували в умовах воєнного стану, поновлювалася військова цензура на вхідну й вихідну поштово-телеграфну документацію. По-третє, поштово-телеграфний обмін із країнами, задіяними у війні проти СРСР або такими, що розірвали з ним політичні й дипломатичні стосунки, припинявся. На переглянутих документах, згідно з наказами НКВС СРСР № 0051 від 8 січня 1942 р. (внутрішня, загальногромадянська та військова кореспонденція) і № 001219 від 13 квітня 1942 р. (міжнародна кореспонденція), знову почали ставити штамп «Переглянуто військовою цензурою». Грифи ВЦ було затверджено наказом НКВС СРСР № 0051

Конверт із
зазначенням польової пошти.

від 8 січня 1942 р., вони містили цифрові індекси діючих обласних, крайових, республіканських центрів або літери військово-поштових баз. Різновид між пунктами цензури всередині області, краю, республіки встановлювався за порядком номера, який присвоювався кожному пункту у відповідності до кількості цензорів (наприклад, «Польова пошта 19813Г», «По-

льова пошта 28354»; з індексом «А» пропускався, з індексом «К» вилучався)⁶².

На телеграмах для запобігання їх повторному перегляду, поштово-телеграфні установи зобов'язувалися робити відмітку – «ВЦ». Кожен особистий лист, як цивільних громадян до військовослужбовців, так і навпаки, підлягав перевірці. Червоноармійцям діючої армії заборонялося вказувати номери військових з'єднань (бригад, дивізій, корпусів, армій), назви фронтів, областей, міст, містечок. Під заборону потрапляли й персональні дані командирів (прізвища, звання, посади), зазначення родів військ, характеристика армійської діяльності відправника, виду, кількості озброєння та бойової техніки. Правила внутрішнього листування в тилкових районах країни були менш жорсткими. Дозволялося проходження інформації щодо місця перебування військовослужбовця, пунктів проходження на марші, висвітлення деяких моментів військового побуту тощо.

Службова кореспонденція (офіційне листування закладів та підприємств) як правило не цензурувалася. Однак в інструкції 1942 р. наголошувалося, що траплялися випадки використання службової кореспонденції «в антидержавних цілях». Тож цензорів зобов'язували перевіряти документи: підозрілі за зовнішнім виглядом; без зворотної адреси; що надходили до установ від приватних осіб тощо.

У зв'язку з катастрофічними поразками Червоної армії, швидким просуванням вермахту вглиб країни та втратою величезних територій у травні–липні 1942 р. спеціальним розпорядженням Головного політичного управління РСЧА заборонялося в листах і бесідах (зокрема медпрацівників і поранених бійців у шпиталях) описувати реальний стан на фронтах, матеріально-побутове забезпечення військ, становище та настрої цивільного населення тощо.

Л. Берія наказом НКВС СРСР № 002117 від 27 березня 1942 р. затвердив оновлену «Інструкцію про роботу військових цензорів НКВС СРСР», котру розробив начальник 2-го спецвідділу НКВС СРСР Є. Лапшин. Одним із головних завдань було регла-

⁶² ГДА СБ України, ф. 9, спр. 213-сп, арк. 20.

ментування та роз'яснення для збільшених у сотні разів пунктів ВЦ порядку роботи й обов'язків працівників. Так, розділи I («Загальні правила цензури»), III («Обов'язки співробітника військової цензури») цього документа та довідка по 2-му спецвідділу НКВС УРСР від 21 січня 1942 р. дають можливість скласти уявлення про права, функціональні обов'язки й вертикаль штатного розпису апаратів ВЦ:

1) По центральному апарату:

- начальник/в. о. начальника – 1 посада: контроль за 3-ма пунктами ВЦ (Ворошиловград, Старобільськ, Куп'янськ); контроль за виконанням запитів відділів фронтів щодо комплектування армійських відділень ВЦ; радіорозвідка, радіоконтррозвідка, оперативний радіозв'язок, виробництво прийомо-передавачів;
- начальник відділення – 3 посади;
- заступник начальника відділення – 2 посади;
- оперуповноважений – 4 посади;
- помічник оперуповноваженого – 3 посади;
- перекладач – 4 посади;
- стенографіст – 2 посади.

2) По регіональних відділеннях:

- начальник відділення ВЦ/старший пункту ВЦ – керівництво відділенням/пунктом, надання дозволу на конфіскацію листа, питання щодо подальшого використання матеріалів цензури. Систематичне (не менше одного разу на місяць) навчання цензорів технічним моментам роботи, підвищення їх кваліфікації та політичне виховання, із «прищепленням їм чекістських навиків і дотримання твердої дисципліни»;
- старший оперуповноважений/оперуповноважений – керівництво групою цензорів, консультації цензорів у процесі роботи, винесення рішень про вилучення текстів, підготовка матеріалів для подальшого оперативного використання, а також для інформування (спецповідомлень, доповідних записок тощо);
- помічник оперуповноваженого – контроль за якістю роботи цензорів шляхом повторної перевірки не менше 300–400 листів щоденно; особливий щоденний контроль за ново-

прийнятими цензорами впродовж усього випробувального терміну методом повторного перерахування опрацьованих ним листів;

- технічний контролер – прийом від цензорів перевіреної кореспонденції, кількісний її облік і контроль за якістю технічної обробки (відкриття, заклейка, наявність штампу);
- цензори⁶³.

Розділ II інструкції 1942 р., що мав заголовок «Конфіскація листів», у сорока пунктах подавав чіткі визначення, яка саме «антирадянсько-провокаційно-наклепницька» інформація підлягає забороні з подальшою конфіскацією листа. Право вилучення листів цивільних громадян і червоноармійців надавалося начальникам 2-х спецвідділів/відділень НКВС–УНКВС, начальникам відділень ВЦ при військово-поштових базах і військово-поштових сортувальних пунктах, начальникам районних (РВ) і міських (МВ) відділів НКВС. Усі вилучені з обігу листи, незалежно від причин, зберігалися впродовж не менше двох тижнів. Знищення відбувалося за актом, з обов'язковим погодженням (затвердженням) начальників 2-х спецвідділів НКВС–УНКВС; начальників особливих відділів в армійських підрозділах; начальників районних або міських відділів НКВС при районних пунктах ВЦ. В актах про знищення звичайних листів зазначалася їх кількість і причини конфіскації. При знищенні кореспонденції на замовлення складалися окремі акти, куди вносилися номери замовлень та адресатів (куди, кому, від кого). Конфісковані листи, що становили для чекістів оперативний інтерес, як і раніше, передавалися відповідним відділам НКВС–УНКВС і використовувалися ними як речові докази під час слідства та суду.

Також у розділі I (п. 4) інструкції 1942 р. регламентувалася процедура відправлення посилок:

«Відповідно до поштових правил НКЗ, поштовими установами посилки приймаються лише у відкритому вигляді й запечатуються відправником на пошті. Пересилати в посилках будь-які письмові повідомлення або друковані видання ЗАБОРОНЯЄТЬСЯ. Органами військової цензури посилки, як правило,

⁶³ ГДА СБ України, ф. 9, спр. 213-сп, арк. 25–26; ф. 16, оп. 1, спр. 526, арк. 59.

не перевіряються. Перевірку посилок необхідно проводити у вибіркового порядку»⁶⁴.

Листи родичів фронтовиків із різними скаргами підлягали негайному перенаправленню до територіальних органів НКВС для перевірки викладених у них фактів і надання допомоги. Цензорів також зобов'язували пропускати внутрішню кореспонденцію з вкладеними грошима незалежно від суми. Для уникнення крадіжок начальники відділень ВЦ, старші пунктів і груп персонально відповідали й суворо контролювали процес обробки такої кореспонденції:

«Листи з грошима запечатуються цензорами для відправки у присутності старших груп, після перевірки останніми правильності вкладки»⁶⁵.

Загалом, порівнюючи попередні нормативні документи 1940–1941 рр. з інструкцією 1942 р., можна стверджувати, що робота цензорів за період із 1940 по 1942 рр. суттєво не змінилася. Новизною стало те, що працівникам пунктів ПК – ВЦ визначили чіткі терміни:

- загальногромадянське внутрішнє й міжнародне листування – до 36 год. із моменту надходження листа;
- кореспонденція, адресована в армію й з армії до тилу – до 24 год. із моменту надходження листа;
- телеграми – до 3 год. із моменту подачі їх поштовими закладами⁶⁶.

Після звільнення частини території країни політбюро ЦК ВКП(б) через постанову й указ Президії ВР СРСР від 14 квітня 1943 р. у черговий раз ініціювало поділ НКВС на два самостійних наркомати – НКДБ і НКВС. НКДБ УРСР було відновлено у травні 1943 р., а його керівником став С. Савченко. Структура й завдання відомства, як і раніше, мали відповідати загально-союзному НКДБ. Також постановою РНК СРСР від 19 квітня 1943 р. на базі управління особливих відділів НКВС СРСР було створено Головне управління контррозвідки «Смерш» із підпо-

⁶⁴ ГДА СБ України, ф. 9, спр. 213-сп, арк. 20.

⁶⁵ Там само, арк. 22.

⁶⁶ Там само.

рядкуванням його НКО СРСР. Тією ж постановою організувалися управління контррозвідки «Смерш» НКВМФ СРСР і відділ контррозвідки «Смерш» НКВС СРСР. 21 квітня 1943 р. Й. Сталін підписав постанову ДКО № 3222 сс/ів «Про затвердження положення про ГУКР “Смерш” НКО СРСР».

Не обійшли увагою партійно-державні керівники таку делікатну справу, як перевірка чужої кореспонденції. Для цього у системі центрального апарату НКДБ СРСР та УРСР було вперше створено спеціальний відділ, який завдяки периферійним сателітам виконував роботу суто з перегляду поштово-телеграфної кореспонденції. Він одержав особливу назву – відділ «В» (7.06.1943–15.03.1946). Керівником відділу «В» НКДБ СРСР було призначено колишнього заступника начальника 2-го спецвідділу НКВС СРСР В. Смородинського (12.05.1943 – 15.09.1945)⁶⁷. Відділ «В» НКДБ УРСР очолив колишній начальник 2-го спецвідділу республіканського НКВС М. Суригін (06.1943–15.03.1946).

На нашу думку, створення такої самостійної вузькопрофільної штатної одиниці при центральних, республіканських і крайових апаратах НКДБ стало підтвердженням ефективності діяльності ПК – ВЦ у розробці, виявленні та ліквідації «антирадянськи налаштованих» громадян СРСР. Керівництво НКДБ СРСР усвідомило, що поштово-телеграфна кореспонденція є цінним джерелом, завдяки якому можна оперативно отримувати потрібну «свіжу» інформацію.

Наказ № 0066 про організацію та «Положення про відділ “В” НКДБ СРСР» було оголошено 7 червня 1943 р.⁶⁸ За два дні до цього новопризначений начальник відділу «В» НКДБ СРСР В. Смородинський розробив та подав на затвердження заступникові наркома держбезпеки НКДБ СРСР «Інструкцію про порядок обліку й інформування по матеріалах військової цензури» № 16, що стала певним підсумком урахування попередніх проблем та змін у відборі інформації. Зокрема, у додатках детально регламентувалася система відбору, структуризації та обліку

⁶⁷ *Петров Н.В.* Кто руководил органами госбезопасности, 1941–1954: Справочник. – Москва: Звенья, 2010. – С. 804–805.

⁶⁸ ГДА СБ України, ф. 9, спр. 215-сп, арк. 28–33.

Форма № 4

КВАРТАЛЬНЫЙ ОТЧЕТ

о работе отделений и пунктов Военной цензуры НКГБ
за квартал 194 г.

А. Направлено писем и меморандумов (выписки, копии) в местные органы НКГБ, НКВД, отделы контрразведки НКО и НКВМФ, «Смерш» Прокуратуру.

Б. Результат оперативного использования материалов ВЦ:

- а) арестовано (число)
- б) заведено дел-формуляров (число)
- в) взято на операт. учет (число)
- г) произведено вербовок

В. Штатный некомплект:

в том числе:

- а) начальник
 - б) ст. оперуполномоч.
 - в) оперуполномоч.
 - г) пом. оперуполномоч.
 - д) контролеров
 - е) переводчиков
- (указать, каких языков)

Г. Текущая личная состав:

- а) принято за истекший квартал
- б) уволено за истекший квартал

Д. Проведено обследований периферийных пунктов

(указать каких)

Примечание: К отчету прилагаются акты обследования.

Е. Повышение квалификации и политвоспитательная работа:

Количество проведенных занятий, лекций и оперсовещаний и по каким вопросам

Начальник

(подпись)

« » 194 г.

Ж. Контроль качества обработки корреспонденции:

Кто проводил проверку	Проведено проверок	Проверено цензоров	Прочитано писем
Нач. отделения . . .			
Ст. оперуполн.			
Оперуполном.			
Пом. оперуполн.			

3. Обнаружено дефектов:

1. Пропуск писем, подлежащих «К»
2. Пропуск писем, в котор. след. изъять текст
3. Перепутано и утеряно вложений
4. Небрежное изъятие текста
5. Дефекты при вскрытии письма
6. Плохая заклейка письма
7. Неправильная штамповка

Начальник
(подпись)

Форма квартального звіту відділення військової цензури.

інформації для звітування перед вищим керівництвом по лінії роботи пунктів цензури⁶⁹.

Штатна структура відділу «В» НКДБ СРСР виглядала так:

- 1-ше відділення – керівництво армійськими, фронтовими та флотськими відділеннями ВЦ;
- 2-ге відділення – керівництво відділами й відділеннями «В» НКДБ союзних, автономних республік і УНКДБ країв та областей;
- 3-тє відділення – контроль за міжнародною поштовою й телеграфною кореспонденцією;
- 4-те відділення – перегляд транзитної і дипломатичної кореспонденції;
- 5-те відділення – розробка та забезпечення заходів з оперативної техніки по лінії ПК;
- інформаційна група – підготовка й узагальнення матеріалів, отриманих у результаті перегляду кореспонденції;
- група кадрів – формування фронтових, армійських і флотських відділів та відділень ВЦ НКДБ⁷⁰.

У периферійних органах, у складі НКДБ республік і УНКДБ країв та областей створювалися відділи, відділення «В», до складу яких увійшли відділення ВЦ, пункти ВЦ та відділення ВЦ при тилових військово-поштових сортувальних пунктах (ВПСП).

Штати по центральному та регіональним апаратам НКДБ УРСР затверджено наказами НКДБ СРСР № 00224 від 9 вересня 1943 р., № 00323 від 12 листопада 1943 р., № 0031 від 21 січня 1944 р.⁷¹:

<i>Посади по центральному апарату</i>	<i>Посади по регіональних підрозділах</i>
– начальник відділу	– начальник відділу/відділення
– заст. начальника відділу	– заст. начальника відділу/відділення
– секретар відділу	– ст. оперуповноважений

⁶⁹ ГДА СБ України, ф. 9, спр. 216-сп, арк. 13–21.

⁷⁰ Там само, спр. 215-сп, арк. 30–31.

⁷¹ Там само, спр. 45-сп, 46-сп.

- друкарка
 - начальник 1-го відділення
 - начальник 2-го відділення
 - начальник 3-го відділення
 - заст. начальника відділення
 - ст. оперуповноважений
 - оперуповноважений
 - перекладач вищої категорії
 - перекладач 1-ї категорії
 - перекладач 2-ї категорії
 - контролер 1-ї категорії
 - обслуговуючий персонал
 - помічник оперуповноваженого
 - секретар-друкарка
 - перекладач
 - фотограф
 - контролер 1-ї категорії
 - контролер 2-ї категорії
 - обслуговуючий персонал
 - комендант
 - водій
- Від 3 до 12 осіб*
- Усього: 58 осіб*

Штати відділів «В» – пункти ВЦ:

- Відділ «В» ЦП, Київський пункт ВЦ (у т. ч. ВВЦ при ВПСП № 31) – 424 особи;
- Ворошиловградський – 94 особи;
- Дніпропетровський (у т. ч. ВВЦ при ВПСП № 33) – 297 осіб;
- Запорізький – 58 осіб;
- Полтавський – 96 осіб;
- Сталінський – 142 особи;
- Сумський – 63 особи;
- Харківський (у т. ч. ВВЦ при ВПСП № 32, м. Харків) – 395 осіб;
- Чернігівський (у т. ч. ВВЦ при ВПСП № 31, м. Бахмач) – 193 особи;
- Вінницький (у т. ч. ВВЦ № 28, м. Жмеринка) – 246 осіб;
- Житомирський – 63 особи;
- Кам'янець-Подільський – 65 осіб;
- Кіровоградський (у т. ч. ВВЦ при ВПСП № 12, м. Знам'янка) – 156 осіб;
- Миколаївський – 55 осіб;
- Одеський (у т. ч. ВВЦ НКДБ № 204) – 159 осіб;
- Волинський (у т. ч. ВВЦ при ВПСП № 38, м. Ковель) – 119 осіб;
- Дрогобицький (у т. ч. ВВЦ при ВПСП № 9 – з 1945) – 40 осіб (станом на 1945 р. – 160 осіб);
- Ізмаїльський – 33 особи;
- Львівський (у т. ч. ВВЦ при ВПСП № 19) – 241 особа;

- Рівненський – 60 осіб;
- Станіславський – 40 осіб;
- Тернопільський – 55 осіб;
- Чернівецький – 41 особа;

*Усього: 3135 осіб*⁷².

У низових відділеннях ВЦ реорганізація не вплинула на керівний склад, а лише на підзвітність – начальникам відділів «В» НКДБ–УНКДБ. Міські, районні та тилові військово-поштові сортувальні пункти ВЦ очолили оперативні працівники або цензори 1-ї категорії. Їх вивели з підпорядкування територіальних органів УНКДБ у підзвітність начальників відділень «В» при УНКДБ. Виняток становила лише оперативно-розшукова робота, за реалізацію якої відповідали начальники МВ і РВ НКДБ УРСР. Кураторство й відповідальність за всі напрями роботи відділів/відділень ВЦ в УРСР покладалася на заступника наркома держбезпеки.

Для фронтових відділів ВЦ НКДБ «Положенням про відділ “В”» 1943 р. ставилися наступні організаційні завдання:

- керівництво роботою відділень ВЦ при військово-поштових сортувальних пунктах фронтів і військово-поштових базах армії та флоту;
- забезпечення систематичного контролю за роботою ВЦ;
- вирішення питань щодо взаємодії органів ВЦ із відділами й управліннями контррозвідки НКО та НКВМФ «Смерш», управлінням військ НКВС з охорони тилу фронту, командуванням частин ЧА і органами зв'язку польової пошти;
- інформування зацікавлених територіальних органів НКДБ, органів контррозвідки «Смерш», командування фронтів, управління військ НКВС з охорони тилу фронту за матеріалами ВЦ, що становили для них оперативний інтерес⁷³.

Порівнюючи функції й завдання за період з 1940 р. із зазначеними в «Положенні про відділ “В”» 1943 р., переконаємося в незмінності та послідовності курсу радянського керівництва на

⁷² Дані узагальнено на основі підрахунку кількості штатних посад для регіональних відділів «В» + пунктів ВЦ + відділень ВЦ при ВПСР.

⁷³ ГДА СБ України, ф. 9, спр. 215-сп, арк. 32–33.

тотальний контроль суспільно-політичних настроїв і здобуття оперативної інформації.

У липні 1943 р. начальник відділу «В» НКДБ СРСР В. Смородинський підписав низку директивних розпоряджень, що вносили корективи в регламент роботи й доповнювали перелік неврахованою раніше інформацією, котра підлягала технічному вилученню або конфіскації:

- циркуляр «Про порядок цензурування листування на трофейному папері й листівках» № 45 від 14 липня 1943 р.⁷⁴;
- циркуляр «Про перевірку системи подачі органами зв'язку кореспонденції у військову цензуру» № 55 від 22 липня 1943 р.⁷⁵;
- циркуляр «Про конфіскацію анонімних листів на адресу бійців і командирів ЧА» № 58 від 24 липня 1943 р.⁷⁶

Окрім тексту, цензори повинні були звертати увагу на зовнішній вигляд кореспонденції. В умовах воєнного часу гостро бракувало поштових конвертів, паперу тощо. Більшість листів писалися у відкритому вигляді на спеціальних або святкових поштових листівках або на аркушах учнівських зошитів, складених трикутничком.

Водночас збільшилася кількість листів, що писалися на трофейному папері або листівках. Відтак циркуляр № 45 від 14 липня 1943 р. зобов'язував співробітників відділу «В» звертати прискіпливу увагу на трофейне поштове приладдя. Цензорам заборонялося пропускати з подальшою конфіскацією та знищенням листівки із зображенням німецьких солдатів, офіцерів, їхнього побуту, воєнних дій чи парадної ходи; поштові листівки й конверти з цитатами нацистських вождів або антирадянськими лозунгами, нацистською емблематикою; іноземні листівки до релігійних або загальних свят (Різдво, Великдень, Новий рік); еротично-порнографічні листівки чи фотографії; листівки з карикатурами або інші лубочні видання; художні листівки на німецькій чи будь-якій іншій іноземній мові.

⁷⁴ ГДА СБ України, ф. 9, спр. 18-сп, арк. 32.

⁷⁵ Там само, арк. 39.

⁷⁶ Там само, арк. 41.

Лист-трикутник
військовослужбовця А. Т. Гамидова
із позначками військової цензури.

Поштова листівка
військовослужбовцю А.Т. Гамидову
із позначками військової цензури.

Німецька поштова листівка.

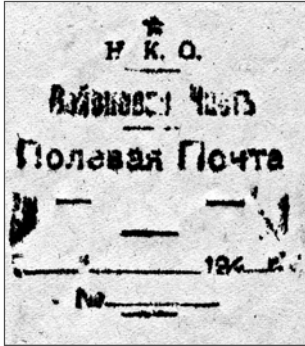

Німецька поштова листівка.

Дозволялося пропускати листи, написані на художніх листівках із зображенням різних пейзажів, міст, натюрмортів, репродукціями картин, на канцелярському або бланковому папері (бланки рахунків, журнали торгових фірм), якщо він не містив німецьких емблем і гасел⁷⁷.

В іншому циркулярі, № 55 від 22 липня 1943 р., акцентувалася увага на фактах доставки адресатам листів без штампів «Переглянуто військовою цензурою», затримання відділеннями ВЦ кореспонденції «антирадянського змісту» з підробленими цензурними штампами.

Начальник відділу «В» НКДБ СРСР В. Смородинський пропонував встановити додатковий, вибірковий контроль за перевіреною та прогрифованою цензурою поштово-телеграфною кореспонденцією, виявити можливі канали проникнення її через пошту та перекрити їх. Про всі випадки виявлення відсутніх чи підроблених грифів керівництво ВЦ – відділу «В» мало повідомляти центральний відділ «В» НКДБ СРСР⁷⁸.

Кліше фальшивого штампу польової пошти.

Відбиток фальшивого штампу польової пошти.

У циркулярі № 58 від 24 липня 1943 р. В. Смородинський зазначав:

⁷⁷ ГДА СБ України, ф. 9, спр. 18-сп, арк. 32–32 зв.

⁷⁸ Там само, арк. 39–39 зв.

«За останні часи відзначено випадки потрапляння анонімних листів на адресу бійців і командирів Червоної армії з повідомленнями про аморальну поведінку їхніх дружин або близьких».

Перевірка низки таких фактів встановила, що вони в переважній більшості мали провокаційних характер, а їхні автори – «антирадянськи налаштовані громадяни» – намагалися підірвати моральний стан військовослужбовців. Відтак начальник відділу «В» НКДБ СРСР В. Смородинський і начальник 2-го управління НКДБ СРСР П. Федотов пропонували всі анонімні листи подібного змісту конфіскувати. Про їх виявлення апарати цензури мали доповідати у НКДБ–УНКДБ за місцем відправки задля розслідування, розшуку й арешту авторів «провокаційних повідомлень», котрі прирівнювалися до категорії «антирадянські прояви та заклики»⁷⁹.

Велика кількість кореспонденції, у десятки разів збільшені штати цензурних відділів/відділень та різнохарактерність забороненої інформації не дозволяла оперативним відділам за виявленими фактами швидко організувати проведення оперативно-розшукових заходів (*детальніше див. додаток № 3*). Саме цим можна пояснити видання нових наказів та циркулярів відділу «В». Наприклад, директивною вказівкою № 76 від 4 вересня 1943 р. пропонувалося територіальним органам ВЦ різнохарактерну інформацію сортувати й пересилати у відповідні органи (прокуратура, «Смерш», НКВС тощо):

- повідомлення про шпигунство, диверсії, терор, антирадянські прояви, зраду Батьківщини, колабораціоністів та іншу інформацію, що могла зацікавити органи держбезпеки – до підрозділів НКДБ–УНКДБ;
- повідомлення про шпигунство, диверсії, терор, антирадянські прояви, зраду Батьківщини, колабораціоністів та інші документи, написані військовослужбовцями, – управлінням, відділам контррозвідки НКО, НКВМФ «Смерш» фронтів, флотилій, військових округів;
- повідомлення про бандитизм, пограбування, спекуляцію, дитячу безпритульність і злочинність, дезертирство або ухи-

⁷⁹ ГДА СБ України, ф. 9, спр. 18-сп, арк. 41–41 зв.

ляння від призову та інші кримінальні злочини – до відповідних органів НКВС;

- повідомлення про скарги сімей військовослужбовців армії та флоту, інвалідів війни на неналежне ставлення до них із боку місцевих органів влади – для розслідування в місцеві органи прокуратури з інформуванням про ці факти по партійній лінії (за необхідності оригінали листів дозволялося вилучати й передавати у прокуратуру як речові докази);
- інформація про серйозні прорахунки в роботі промисловості, транспорту, колгоспів і радгоспів, окремих ланок радпарату, епідемічні захворювання, скарги членів сімей військовослужбовців армії та флоту, інвалідів війни на матеріально-побутові умови мала відображатися в окремих повідомленнях для республіканських, крайових, обласних керівних партійних і радянських органів.

Інформування різних відомств про результати перевірки приватної кореспонденції, на нашу думку, мало на меті, по-перше, допомогти населенню у вирішенні власних проблем (скарги інвалідів, родин фронтовиків, боротьба з безпритульністю); по-друге, тут був і суто оперативний інтерес, що полягав у виявленні серед мешканців окупованих територій «колабораціоністів». Наприклад, пункти наказу НКВС СРСР № 001683 від 12 грудня 1941 р. «Про оперативно-чекістське обслуговування територій, звільнених від військ противника», директивних указівок НКВС УРСР № 33881/св та вказівки НКВС СРСР № 64 від 18 лютого 1942 р. роз'яснювали, з якими в першу чергу категоріями жителів звільнених районів слід працювати органам внутрішніх справ⁸⁰. Отже, до обов'язків НКВС–НКДБ входило

«через агентів, інформаторів і партизанів, а також чесних радянських громадян установити й заарештувати зрадників, провокаторів, як таких, хто перебували на службі німецької окупаційної влади, так і тих, хто допомагав їм у проведенні антирадянських заходів і переслідуванні партійно-радянського активу та чесних

⁸⁰ Органы государственной безопасности СССР в годы Великой Отечественной войны: Сб. док. – Москва, 2000. – Т. 2. – Кн. 2. – С. 413–414, 429–430; Т. 3. – Кн. 1. – С. 130–136.

радянських громадян [...]. Виявлених осіб, причетних до антирадянської роботи, негайно заарештовувати й віддавати під суд»⁸¹.

«Розробці», арешту та судовим санкціям піддавалися всі співробітники створених окупантами адміністративних органів і збройних формувань. Громадяни, чиє «співробітництво» з ворогом було незначним, бралися під оперативний нагляд. Решта мирних жителів зараховувалися до категорії «Перебував на окупованій території».

Ще однією, не менш важливою, складовою в роботі цензорів, про що свідчить низка згаданих вище директивних документів (наприклад, наказ НКВС СРСР № 002117 від 27 вересня 1942 р.), було виявлення прихованого, закодованого, зашифрованого або обумовленого тексту. Так, заступник наркома держбезпеки СРСР Б. Кобулов у циркулярі № 91 від 7 жовтня 1943 р. писав:

«Військовою цензурою НКДБ СРСР у різний час затримано низку листів сімейно-побутового характеру й патріотичного змісту, в яких за допомогою заздалегідь обумовлених способів (шифри, коди, умовні позначки) передавалися терористично-диверсійні та шпигунські завдання й антирадянські повідомлення»⁸².

Наведемо декілька прикладів:

- 1) Горьківський пункт ВЦ затримав приватно-побутовий лист, в якому шляхом перестановки слів у тексті цілком патріотичного характеру цензор виявив прихований, антирадянський, зміст.
- 2) Працівник ВЦ м. Ярославль затримав підозрілий лист, розрізав його поперек аркушу по середині літер і прочитав по вертикалі, за допомогою складання розрізаних частин, зміст диверсійного завдання, що ставилося перед адресатом.
- 3) Один із пунктів ВЦ на Далекому Сході затримав лист, у котрому шпигунська явка маскувалася як запрошення від жінки на побачення. Допомогла пильність цензора, адже текст було написано чоловічим почерком.

⁸¹ Органи государственной безопасности СССР... – Т. 2. – Кн. 2. – С. 414.

⁸² ГДА СБ України, ф. 9, спр. 18-сп, арк. 118–118 зв.

- 4) Ще в одному із документів цензори викрили тайнопис шпигунського характеру, виконаний на облігації державного займу. Допомогло те, що автор в основному тексті наполегливо рекомендував перевірити облігацію⁸³.

Для боротьби з новими методами приховування в листах інформації та з метою підготовки новопризначених кадрів НКВС СРСР наказом № 00289 від 16 жовтня 1943 р. видав «Інструкцію з хімічної обробки внутрішньосоюзної кореспонденції на предмет виявлення тайнопису»⁸⁴. Проте норми та правила, прописані в документі, були елементарними та могли стати у пригоді хіба що у воєнний період. Вони орієнтувалися на фронтові відділення ВЦ, що не мали у своєму розпорядженні стаціонарних лабораторій зі спеціалістами-хіміками. Так, в інструкції пропонувалося користуватися для виявлення прихованого тексту реактивами, що їх можна було виготовити в місцевих аптеках. Хімічний тайнопис виявлявся методом кварцування, «Інглікалом», розчинами хлориду заліза й метилену синього, сірчанам амонієм, азотнокислим сріблом тощо.

10 січня 1944 р. відділи/відділення «В» НКДБ–УНКДБ отримали оновлений перелік повідомлень військового характеру, заборонених і дозволених в особистому листуванні. Його розробив начальник відділу «В» НКДБ СРСР В. Смородинський, а затвердив заступник наркома держбезпеки СРСР Б. Кобулов⁸⁵.

Згідно з директивною вказівкою № 20 відділу «В» НКДБ СРСР від 11 лютого 1944 р., було проведено структурні зміни для більш детального розмежування роботи пунктів (відділень) ВЦ. Так, у кожному з них передбачалося:

- 1) Створити дві окремих групи:
 - цензорську – цензурування й направлення за адресами всіх листів позитивного характеру;
 - оперативну – повторне цензурування відібраних цензорською групою документів; виявлення інформації, що заслу-

⁸³ ГДА СБ України, ф. 9, спр. 18-сп, арк. 116–116 зв.

⁸⁴ Там само, спр. 215-сп, арк. 69–72.

⁸⁵ Там само, спр. 220-сп, арк. 3–6.

говувала на оперативний інтерес або забороненого до розголошення змісту; вилучення тексту методом викреслення, конфіскація листів та укладання меморандумів; облік кількості негативних висловлювань у листах. До цієї групи входили найбільш досвідчені, «політично грамотні» цензори 1-ї категорії. Штат оперативної групи залежав від кількості відібраних цензурою листів, однак не більше 15% до числа цензорів, зайнятих вичиткою кореспонденції.

- 2) Вивести технічних контролерів зі складу оперативної групи в безпосереднє підпорядкування начальників відділень (пунктів) ВЦ.

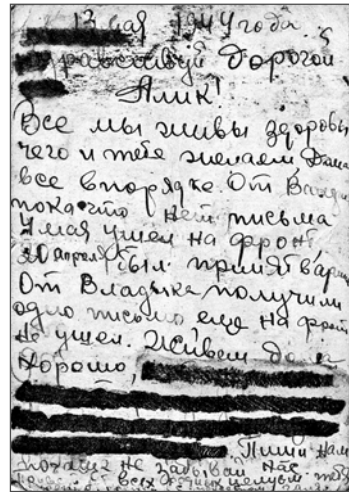
У великих відділеннях військової цензури, де перлюстрація кореспонденції відбувалася в підрозділах, розподіл на оперативну й цензорську групи проводився по кожному підрозділу. У районних пунктах ВЦ із невеликою кількістю цензорів оперативна робота з вилучення тексту, систематизації меморандумів із подальшим оперативним використанням покладалася на старших пунктів.

Керівництво оперативною та цензорською групами здійснювали оперуповноважені при цивільних пунктах ВЦ і старші оперуповноважені при армійських відділеннях ВЦ. До їхніх функціональних обов'язків належало: консультація цензорів; санкціонування викреслення текстів і перевірка правильності виконання; визначення документів, що підлягали подальшому оперативному використанню (в оригіналах, копіях чи меморандумах); направлення на розшифровку листів із тайнописним, закодованим чи зашифрованим змістом, а також контроль за своєчасним отриманням дешифрування; розробка заходів щодо встановлення авторів, які використовували в листах тайнопис, шифр або коди; організація роботи з виявлення за почерком авторів антирадянських анонімних листів, листівок; керівництво обліком по матеріалах ВЦ, відбір документів (виписки, меморандуми) для включення їх до місячних або тематичних спецповідомлень.

Апробація згаданих вище структурних змін, у першу чергу, мала пройти у центральному відділенні, а в разі успіху – по-

ширитися на всі пункти/відділення ВЦ республік, країв, областей, фронтів⁸⁶.

Для розуміння практики повсякденної діяльності цензури інтерес становить низка документів про підсумки роботи пунктів ВЦ і ПК. Так, у циркулярі № 133 «Про конфіскацію листів» від 25 грудня 1943 р. за підписом начальника відділу «В» НКДБ СРСР В. Смородинського вказувалося, що поряд із несанкціонованим вилученням великої кількості документів, котрі містили різні скарги населення, органи військової цензури безпідставно конфіскують листи з наріканнями на свою роботу. Наприклад, відділ «В» НКДБ Татарської АРСР вилучив документ, в якому йшлося:

Цензурований лист до військовослужбовця.

«Фотокартку [, про] яку ти писав, що фотографувався в Москві в 1941 році, я її не отримала, чому – не знаю, її в листі не було. Дорогий Андрію! Напевно, коли перевіряла військова цензура, то вийняти з конверту вийняла, а вкласти назад забула».

Співробітники відділу «В» УНКДБ по Омській області вилучили з листа такий уривок:

«Ось так посилай фото... Це фото може хтось чекає, а воно пропало. Це, видно, так працює військова цензура»⁸⁷.

З іншого директивного документа, № 20 від 11 лютого 1944 р., дізнаємося, що під час викреслення тексту цензори допускали грубі помилки, і це викликало нарікання з боку бійців і командирів Червоної армії на роботу ВЦ. Причини такого явища керівництво відділу «В» НКДБ СРСР убачало в недостатній кваліфікації працівників пунктів військової цензури, вибірковості у системі повторного контролю й завантаженні оператив-

⁸⁶ ГДА СБ України, ф. 9, спр. 220-сп, арк. 21 зв. – 22 зв.

⁸⁷ Там само, спр. 216-сп, арк. 73–74.

ного складу загально-організаційними питаннями, що відволікало їх від основних завдань з інструктажу та якості перевірки перлюстрованих листів. У результаті виникла низка технічних порушень:

- закреслення тексту («антирадянсько-провокаційно-наклепницького характеру») тоді, коли ці листи підлягали конфіскації;
- недбале викреслення, що давало адресату змогу все ж таки прочитати текст;
- нелогічні викреслення, у результаті чого текстова частина спотворювалася настільки, що зміст ставав ще більш небажаним. Наприклад, після тексту «я живу неважно» цензор викреслив три рядки, а далі залишив слова «ну, добре, пережити можна як-небудь». Або у фразі «Тату, цей рік у нас картоплі багато, а хліба мало» слово «мало» – викреслили⁸⁸.

Слід зазначити, що проблеми з харчовим забезпеченням, питання нестачі хліба, скорочення норм його видачі цивільному населенню стали забороненою для розголосу інформацією, що передбачалося директивною вказівкою відділу «В» НКДБ СРСР № 115 від 23 листопада 1943 р.⁸⁹

Задля усунення прорахунків керівництво союзного наркомату держбезпеки та відділу «В» НКДБ СРСР у травні 1944 – березні 1946 рр. ухвалило декілька документів щодо організації процесу роботи цензорів:

- циркуляр, затверджений заступником наркома держбезпеки СРСР В. Меркуловим, «Про поліпшення якості інформації по матеріалах військової цензури» № 57 від 13 травня 1944 р.⁹⁰;
- циркуляр, затверджений заступником наркома держбезпеки СРСР В. Меркуловим, «Про правила перегляду цінних листів» № 58 від 13 травня 1944 р.⁹¹;
- циркуляр, затверджений заступником наркома держбезпеки СРСР М. Свинелуповим, «Про заходи щодо листів членів сі-

⁸⁸ ГДА СБ України, ф. 9, спр. 220-сп, арк. 21–21 зв.

⁸⁹ Там само, спр. 18-сп, арк. 141.

⁹⁰ Там само, спр. 220-сп, арк. 44–45.

⁹¹ Там само, арк. 46.

мей військовослужбовців, що йшли на адресу командування військових частин Червоної армії» № 146 від 15 листопада 1944 р.⁹²;

- циркуляр заступника наркома держбезпеки СРСР Б. Кобулова «Про заходи щодо впорядкування роботи пунктів військової цензури НКДБ СРСР» № 14 від 27 січня 1945 р.⁹³;
- циркуляр, затверджений заступником наркома держбезпеки СРСР Б. Кобуловим, «Про вилучення з листів фотографій понівечених інвалідів Вітчизняної війни» № 15 від 26 січня 1945 р.⁹⁴;
- циркуляр, затверджений заступником наркома держбезпеки СРСР Б. Кобуловим, «Про повідомлення військового характеру, заборонені в поштово-телеграфному листуванні» № 38 від 8 березня 1945 р.⁹⁵

Прагнення керівництва наркомату до постійного вдосконалення роботи відділів цензури простежується у циркулярі НКДБ СРСР № 57 від 13 травня 1944 р.:

«Поштове листування, що контролюється органами військової цензури НКДБ СРСР, є досить цінним джерелом інформації про політичні настрої й висловлювання населення, про різного роду прорахунки в роботі промисловості, транспорту, сільського господарства, органів забезпечення тощо»⁹⁶.

На заключному етапі діяльності відділу «В» НКДБ СРСР–УРСР робота цензорів зазнала істотних змін:

- правила перегляду цінних листів змінилися від цілковитого до вибіркового. Конфіскація допускалася лише за рішенням наркома держбезпеки, начальників УНКДБ або відділу ВЦ НКДБ фронту;
- категорії відбору інформації – з перелікової до тематичної, найбільш актуальної на певний момент (наприклад, реагування населення на суспільно-політичні процеси). Розподіл

⁹² ГДА СБ України, ф. 9, спр. 220-сп, арк. 76.

⁹³ Там само, спр. 223-сп, арк. 25–26.

⁹⁴ Там само, арк. 38–38 зв.

⁹⁵ Там само, арк. 138–138 зв.

⁹⁶ Там само, спр. 220-сп, арк. 44.

її за територіальною належністю (відображення про становище в окремих районах, республіках, краях, областях) (*детальніше див. додаток № 3*);

- прагнення до створення умов рівномірного розподілу навантаження на співробітників та кадрового доукомплектування відділень/пунктів ВЦ. Слід зазначити, що станом на кінець 1944 – початок 1945 рр. добове навантаження на одного цензора зросло до 1200–1500 листів порівняно з 300 на початку війни. Штатна чисельність на 1 грудня 1944 р. по тилових відділеннях ВЦ збільшилася до 1589 співробітників;
- внесення до «Переліку повідомлень, що становлять військову таємницю і забороняються в особистому листуванні» нової категорії інформації – про союзницькі англійські й американські війська (дислокація, розпізнавальні знаки, пересування, участь у бойових діях та ін.);
- вилучення з листів фотографій інвалідів війни з демонстрацією каліцтв (ампутовані кінцівки, спотворені обличчя, втрачені очі тощо).

Із кінця літа 1944 р., згідно з циркуляром НКДБ СРСР № 103 від 21 серпня, відділи ВЦ мали поступово переходити до політики мирного часу, повертаючись до методів роботи довоєнної цензури – ПК. Тож заступник наркома держбезпеки Б. Кобулов зобов'язав начальників відділів кадрів і відділів «В»:

«Пристапити до відбору з числа найбільш досвідчених, із гарною політико-чекістською характеристикою співробітників ВЦ членів партії, кандидатів у члени партії та членів ВЛКСМ для агентурно-оперативної роботи у НКДБ–НКВС. Із числа найбільш кваліфікованих і перевічених цензорів, що мали довготривалий досвід роботи в ПК, керуючись розрахунками довоєнних штатів ПК».

Кінцевим терміном виконання Б. Кобулов визначив 1 листопада 1944 р.⁹⁷

Окрім листів на адресу військовослужбовців, їхні родини й організації відправляли поштою посилки та бандеролі, котрі також переглядалися цензурою у відповідності зі згаданими вище критеріями. Існував і ваговий ліміт відправлень – не більше

⁹⁷ ГДА СБ України, ф. 9, спр. 220-сп, арк. 68.

5 кг для рядових і сержантів, не більше 10 кг для офіцерів. Слід також зауважити, що на завершальному етапі війни через накопичення в бійців великої кількості трофейного майна масово поширилася практика відправлення військовослужбовцями посилок у тиллові райони країни.

Упродовж досліджуваного періоду керівництво органів державної безпеки дбало про підвищення професійного та кваліфікаційного рівнів працівників цензури. Звіти, рукописні написи про ознайомлення з документами, резолюції на нормативно-розпорядчих актах по лінії роботи ПК–ВЦ свідчать, що кожен новий наказ, указівка, інформаційне повідомлення чи циркуляр обов'язково опрацьовувалися та доводилися до особового складу на відповідних нарадах⁹⁸. Однак, крім знання вимог нормативно-правових документів, працівники цензури мали бути політично обізнаними для якісного опрацьовування кореспонденції (ситуація у країні та за її межами, ідейні засади ВКП(б), історія СРСР і світу тощо).

У циркулярі заступника наркома держбезпеки СРСР Б. Кобулова № 5 від 25 січня 1944 р. викладалася низка фактів, котрі ілюстрували, як слабкий політико-ідеологічний рівень цензорів поштово-телеграфного контролю впливав на якість виконання роботи:

«Цензор відділення ВЦ при головному ВПСЦ Корочкина на питання: з ким веде війну Радянський Союз, – відповіла, що Радянський Союз веде війну з Японією; цензор Арського пункту ВЦ Татарської АРСР Яніна не знала, що ЦК ВКП(б) є керівним органом нашої партії, також нічого не знала про розпуск Комінтерну; цензор армійського відділення ВЦ НКДБ № 184 Прокоф'єва нічого не знала про присвоєння звання Героя Соціалістичної Праці т.т. Молотову, Берія, Маленкову й Мікояну; цензор того ж відділення Ананьєва на питання – який державний пост займає тов. Молотов – відповіла: “Голова Президії Верховної Ради”. Особливо погано було організовано політосвіту цензорів у міських і районних пунктах ВЦ, де деякі штатні одиниці навіть не отримували свіжих газет»⁹⁹.

⁹⁸ ГДА СБ України, ф. 16, оп. 1, спр. 560, арк. 259.

⁹⁹ Там само, ф. 9, спр. 220-сп, арк. 7–7 зв.

Після війни відділи/відділення ВЦ було приведено до штатів довоєнного часу: відділи/відділення/пункти з підпорядкуванням відділу «В» НКДБ СРСР–УРСР до моменту ліквідації НКДБ 15 березня 1946 р. і створення Міністерства державної безпеки (МДБ). Станом на лютий 1946 р. у 25 областях УРСР діяло 80 пунктів цензури із 892 цензорами та 116 вакансіями¹⁰⁰. Важливість відділу «В» зумовила його статус самостійної одиниці при центральних і регіональних апаратах МДБ.

Отже, населення радянської України, довіряючи паперу свої думки й почуття, навіть не могло уявити масштабів перлюстрації. Ішлося не лише про заборону чи дозвіл на проходження тієї або іншої кореспонденції, а про суцільний контроль за політичними настроями громадян СРСР. Такі заходи спричинило бажання вищого партійно-державного керівництва СРСР «вилучати» інакомислячих громадян. Про це свідчать численні кримінальні справи проти тих, хто висловлював «антирадянські настрої» у приватній кореспонденції. Листи від цивільного населення до бійців діючої армії, а також у зворотному напрямку – від військовослужбовців-фронтовиків у тиллові райони СРСР, також переглядалися цензурою, а через свій зміст вони могли бути конфісковані та знищені, або ж текст зазнавав втручань. Поточна діяльність відділів цензури ретельно контролювалася керівництвом органів державної безпеки. Відібрана інформація кожні два тижні викладалася у звітах, що включали не лише аналіз кореспонденції, а і якість роботи цензорів. Слід звернути увагу, що дані про роботу цензурних органів у СРСР–УРСР перебували під заборорою. Їх розголошення, порушення цензурних процедур загрожували співробітникам відділів ПК – ВЦ не тільки адміністративними, але й кримінальними (ст. 185 КК УРСР, до 3-х місяців виправних робіт або штраф) покараннями. Водночас діяльність військово-цензурних органів під час Другої світової війни була одним із методів оперативної роботи щодо дотримання режиму нерозголошення державної таємниці, відстеження відповідних злочинів, викриття й ліквідації каналів поширення панічних чуток тощо.

¹⁰⁰ ГДА СБ України, ф. 16, оп. 1, спр. 560, арк. 256.

ДОДАТКИ**№ 1****Статистичні дані щодо роботи пунктів із перлюстрації
кореспонденції
(09.1939 – 03.1946)¹⁰¹**

За період	Усього	Внутрішня (вх. і вих.)	Міжна- родна	Із них конфіковано
09.1939	10 982 216	10 950 998	31 218	16 869
1–5.11.1939	500	—	—	—
12.1940	129 050	—	129 050	6520
1–25.01.1941	97 160	—	97 160	5130
10.02–10.03.1941 (вих. зі сходу України)	6270	—	6270	1079
01–04.1941	2000	—	2000	?
14.03.1941	38 235	—	38 235	4235
05.1941	287 110	?	287 110	10 478
23–25.06.1941	13 776	13 776	—	251
13–17.08.1941 (Харків)	95 480	—	—	540
16–20.08.1941 (Полтава)	32 464	—	—	117
21.08.1941	5937	—	—	18
23–28.08.1941 (Харків)	92 336	—	—	1123
02.1944	6 992 796	—	—	102 378
12.1945	20 400 560	20 200 994	199 566	60 569
01.1946	5 458 613	5 319 935	138 678	24 237
02.1946	7 830 531	—	—	15 632

¹⁰¹ Статистичні дані узагальнено на основі виявлених тижневих та щомісячних звітів роботи відділу «В» НКДБУРСР (див.: ГДА СБ України, ф. 16, оп. 1, спр. 359, арк. 251–257; спр. 363, арк. 97–102; спр. 376, арк. 272–307; спр. 508, арк. 1–10, 61–89, 189–208; спр. 518, арк. 240, 270–275, 293–299, 328–329; спр. 542 в, арк. 12–14; спр. 555, арк. 213–223, 237–247; спр. 556, арк. 60–62; спр. 558, арк. 174–185; спр. 559, арк. 43–53; спр. 560, арк. 256–259, 292–316).

№ 2
Дані щодо кількості оброблених листів (вхідна та вихідна
кореспонденція), написаних іноземними або
регіональними мовами СРСР
(02.1944 – 02.1946)¹⁰²

Мова	02.1944	12.1945	01.1946	02.1946
Азербайджанська	21	13 337	11 759	4414
Англійська	–	2294	48	–
Башкирська	–	1596	624	1416
Болгарська	–	352	14 650	350
Вірменська	217	14 686	7245	4558
Грузинська	–	20 290	12 165	5674
Єврейська	–	44 662	6305	3797
Казахська	5244	23 007	11 698	10 774
Каракалпацька	–	–	–	286
Киргизька	1050	904	165	820
Марійська	25	1033	2995	1859
Молдавська	–	63 552	26 641	16 513
Мордовська	–	–	–	30
Німецька	162	27 568	2579	7120
Північноосетинська	–	–	–	226
Польська	2	259 421	69 105	35 880
Румунська	–	89 792	17 315	18 663
Словацька	–	369	–	–
Таджицька	–	1920	3	71
Татарська	4484	31 418	28 074	20 129
Туркменська	485	3507	4060	5388
Угорська	–	5106	39	60
Удмуртська	25	757	925	300
Узбецька	4298	20 879	9412	5636
Французька	–	346	–	11
Чеська	4	1900	–	–
Чуваська	2185	3213	4443	4836

¹⁰² Статистичні дані узагальнено на основі виявлених щомісячних звітів роботи відділу «В» НКДБ УРСР (див.: ГДА СБ України, ф. 16, оп. 1, спр. 542 в, арк. 12–12 зв.; спр. 555, арк. 213, 237; спр. 559, арк. 43; спр. 560, арк. 292).

№ 3

**Дані щодо кількості обробленої вхідної та вихідної
кореспонденції з розбиттям її за категоріями забороненої
до витоку інформації
(02.1944–02.1946)¹⁰³**

Категорії інформації	За період			
	02.1944	12.1945	01.1946	02.1946
Антирадянські та к-р висловлювання	20	1044	28	544
Антирадянські листівки та к-р анонімки	194	15	5	7
Недоліки у промисловості	110	156	13	105
Недоліки в роботі колгоспів і радгоспів	531	4009	748	930
Недоліки в роботі транспорту	58	14	—	1
Недоліки в роботі радянського апарату	265	169	10	46
Скарги на роботу органів зв'язку	157	39	5	3
Скарги на роботу органів ВЦ	63	—	—	5
Скарги родин військовослужбовців	1406	822	781	1015
Скарги інвалідів Вітчизняної війни	51	289	62	309
Скарги евакуйованих	121	2	—	1
Скарги на мат.-побутові умови та забезпечення	4791	5565	756	2545
Скарги на харчове забезпечення	146	5557	1131	1617
Скарги на виробничу діяльність	11 916	—	—	—

¹⁰³ Статистичні дані узагальнено на основі виявлених щомісячних звітів роботи відділу «В» НКДБ УРСР (див.: ГДА СБ України, ф. 16, оп. 1, спр. 542 в, арк. 1-2 зв. – 13; спр. 555, арк. 213 зв. – 214, 237 зв. – 238; спр. 559, арк. 43 зв. – 44 зв.; спр. 560, арк. 256–257, 294–295).

Категорії інформації	За період			
	02.1944	12.1945	01.1946	02.1946
Скарги учнів ФЗН	568	1665	75	124
Скарги на податки	1796	740	191	453
Скарги на роботу лікарів	52	4	13	17
Скарги на антисанітарію	1	3	5	17
Скарги на офіцерів ЧА	6	9	2	5
Скарги демобілізованих із ЧА	—	9	—	—
Скарги на демобілізованих із ЧА	—	69	—	—
Повідомлення про епідемічні захворювання серед населення або військовослужбовців	6554	977	200	1302
Повідомлення про хвороби й падіж худоби	53	103	15	103
Повідомлення про бандитизм, басмацтво та грабежі	496	16 455	7649	14 491
Повідомлення про факти дитячої безпритульності та злочинності	1	4	—	—
Повідомлення про перебування в полоні	44	12	21	44
Дезертирство з трудового фронту	192	193	39	21
Занепадницькі настрої	906	240	367	396
Факти обмороження	3	6	—	—
Факти самострілу військовослужбовців	3	—	—	—
Факти дезертирства, зради, полону	36	5	3	5
Підозрілі листи (тайнопис, умовність)	—	212	—	2
З інформацією, що містить держтаємницю	—	7	1765	3715
Адресовані у Червоний Хрест	—	81	—	—

Категорії інформації	За період			
	02.1944	12.1945	01.1946	02.1946
Листи на контролі ПК	—	673	—	—
Спроби налагодити (відновити) зв'язки із закордоном та навпаки	—	5653	—	—
Прохання у сприянні виїзду з СРСР	—	1672	—	—
Із повідомленнями про арешти НКВС–НКДБ	—	252	—	—
Із проханнями про матеріальну допомогу	—	9300	—	—
Листи на адресу військовополонених	—	869	—	—
Листи від репатріантів	—	991	—	—
Листи від військовополонених та інтернованих	—	6377	—	—
Із різних питань забороненого характеру	—	255	—	324
Листи від сionістів, білоемігрантів, філателістів	—	19	—	—
Розшук родичів та знайомих	—	31	—	—

Нижче подаємо матеріали Галузевого державного архіву Служби безпеки України, в яких розкривається робота цензорських відділів. Документи відтворено згідно з археографічними правилами, мовою оригіналів. Наявні в тексті стилістичні й орфографічні помилки, що не впливають на зміст, виправлено без застережень. Відсутні слова, букви дописано у квадратних дужках.

Автори висловлюють щире подяку за допомогу в підготовці дослідження співробітникам ГДА СБ України Д. Бойко, І. Бухаревій, О. Катрєвичу, Ю. Копил, О. Михайлову, В. Окіпнюк, Т. Петруші, О. Сіроштан.

ДОКУМЕНТИ

№ 1

**Наказ народного комісара внутрішніх справ СРСР № 0056
про запровадження цензури на всі види поштово-телеграфної
вхідної та вихідної кореспонденції діючих частин
Червоної армії та Військово-морського флоту**

14 січня 1940 р.

Совершенно секретно¹⁰⁴

ПРИКАЗ

**НАРОДНОГО КОМИССАРА ВНУТРЕННИХ ДЕЛ Союза ССР
за 1940 год**

№ 0056. СОДЕРЖАНИЕ: О введении цензуры на все виды почтово-телеграфной входящей и исходящей корреспонденции действующих частей Красной армии и Военно-морского флота

№ 0056 14 января 1940 г. гор. Москва

Для предотвращения проникновения через красноармейскую корреспонденцию антисоветских провокационно-клеветнических и иных, направленных против государственных интересов Советского Союза, сведений, а также – разглашения военной тайны,

ПРИКАЗЫВАЮ:

1. Ввести на всю входящую и исходящую почтово-телеграфную корреспонденцию действующих частей Красной армии и Военно-морского флота цензуру.

2. Производить официальное вскрытие всей красноармейской корреспонденции: простые, заказные и ценные письма, телеграммы и посылки.

3. Всю вскрываемую корреспонденцию подвергать химической обработке на предмет возможного обнаружения тайнописи, бактериологических и взрывчатых веществ.

4. На просмотренных письмах накладывать штамп «Просмотрено цензурой».

¹⁰⁴ Гриф «Совершенно секретно» змінено на «Нетаємно» за рішенням ЕК з питань таємниць Служби безпеки України (реєстр. № акта 24/2-387 від 30.01.2014).

Прилагаемый оттиск штампа цензуры – утвердить.

5. Конфискации подлежат следующие письма:

а) антисоветского, провокационно-клеветнического содержания;
б) с контрреволюционными вложениями (листочки, воззвания);
в) содержащие сведения: о составе, численности и наименовании частей Красной армии и Военно-морского флота; о месте расположения и передвижения войсковых частей, эскадр, военных или морских отрядов или отдельных судов; фамилии старшего и высшего командно-политического состава Красной армии и Военно-морского флота; о характере работ по устройству укрепленных пунктов, их вооружении и численности гарнизона; о комплектовании новых войсковых соединений; о военных перевозках и техническом состоянии железных и шоссейных дорог и водных путей; о состоянии телеграфной и телефонной линий и месте расположения радиостанций; о ходе боев на фронте, количестве убитых и раненых, результатах бомбардировки; об эпидемических заболеваниях; о железнодорожных катастрофах и планах намечаемых или проводимых операций; о ходе выполнения заказов военного ведомства; о продовольственных затруднениях в тылу и просьбы в высылке фиктивных документов для получения отпусков.

6. Конфискованные письма, исходящих из действующих частей, направлять в особые отделы соответствующих войсковых соединений Красной армии и Военно-морского флота; конфискованные же письма, адресованные в действующие части Красной армии и Военно-морского флота, направлять в территориальные управления НКВД по месту жительства отправителя письма – для оперативного использования.

7. Для осуществления цензуры в отношении исходящей из действующих частей Красной армии и Военно-морского флота почтово-телеграфной корреспонденции организовать при военно-почтово-сортировочном пункте Наркомсвязи в Ленинграде отделение цензуры с непосредственным подчинением его 2-му специальному отделу Управления НКВД по Ленинградской области.

Начальником отделения цензуры исходящей из действующих частей Красной армии и Военно-морского флота почтово-телеграфной корреспонденции при 2-ом спецотделе УНКВД по Ленинградской области назначить лейтенанта государственной безопасности ЛУРЬЕ Якова Адольфовича, освободив его от должности заместителя начальника 3-го отделения 2 спецотдела УНКВД по Ленинградской области.

Начальнику УНКВД по Ленинградской области – комиссару государственной безопасности 2 ранга тов. ГОГЛИДЗЕ немедленно присту-

пить к организации работы отделения и его укомплектованию в соответствии с прилагаемой при этом штатной положенности¹⁰⁵.

Заместителю начальника 2 спецотдела НКВД СССР бригадному комиссару тов. САВИНОВУ, в соответствии с имеющейся договоренностью с Наркоматом связи, обеспечить поступление всей исходящей из действующих частей Красной армии и Военно-морского флота через военно-почтовые базы в Петрозаводске, Мурманске и Райволле корреспонденции в Ленинградский военно-почтовый сортировочный пункт для оперативной обработки.

8. Для осуществления цензуры в отношении направляемой в действующие части Красной армии и Военно-морского флота почтово-телеграфной корреспонденции создать при военно-почтово-сортировочных пунктах в городах: Москве, Ленинграде, Минске и Киеве отделения цензуры с включением их в состав 2 спецотделов соответствующих НКВД–УНКВД.

Назначить начальниками отделений цензуры:

а) при Московском военно-почтово-сортировочном пункте – лейтенанта государственной безопасности тов. ДУЛИНА Ивана Михайловича, освободив его от должности старшего оперуполномоченного 3 отделения 2 спецотдела НКВД СССР;

б) при Ленинградском военно-почтово-сортировочном пункте – младшего лейтенанта государственной безопасности тов. КУРЬЯКОВА Ульяна Кузьмича, освободив его от должности руководителя группы ПК 2 спецотдела УНКВД по Ленинградской области;

в) при Минском военно-почтово-сортировочном пункте – младшего лейтенанта государственной безопасности тов. НЕОМАНОВА Тимофея Исааковича, освободив его от должности начальника 2-го отделения 3-го отдела ЭКУ НКВД Белорусской ССР;

г) при Киевском военно-почтово-сортировочном пункте – лейтенанта государственной безопасности тов. ЗАЙЦЕВА Александра Васильевича, освободив его от должности заместителя начальника 4-го отделения 2 спецотдела НКВД УССР.

9. Заместителю начальника 2-го спецотдела НКВД СССР – бригадному комиссару тов. САВИНОВУ, начальнику УНКВД по Ленинградской области – комиссару государственной безопасности 2 ранга тов. ГОГЛИДЗЕ, народному комиссару Украинской ССР – комиссару государственной безопасности 3 ранга тов. СЕРОВУ и наркому внутренних дел

¹⁰⁵ Не друкується.

Белорусской ССР – старшему майору государственной безопасности тов. ЦАНАВА немедленно приступит к организации работы этих отделений и их укомплектованию на основе прилагаемой при этом штатной положенности¹⁰⁶.

Об исполнении доложить.

НАРОДНЫЙ КОМИССАР ВНУТРЕННИХ ДЕЛ СОЮЗА ССР
КОМИССАР ГОСУДАРСТВЕННОЙ БЕЗОПАСНОСТИ

[Л. БЕРИЯ]

Верно: пом[ощник] оперуполномоченного отделения
кодификации секретариата НКВД СССР
сержант государственной безопасности [підпис нерозбірливий]

*ГДА СБ України, ф. 9, спр. 208-сп, арк. 12–16.
Засвідчена копія, машинопис.*

№ 2

**Наказ наркома внутрішніх справ СРСР № 0074 про
порядок здійснення політичного контролю за міжнародною
та внутрішньою поштово-телеграфною кореспонденцією**

18 січня 1940 р.

Совершенно секретно¹⁰⁷

**ПРИКАЗ
НАРОДНОГО КОМИССАРА ВНУТРЕННИХ ДЕЛ Союза ССР
за 1940 год**

№ 0074. СОДЕРЖАНИЕ: О порядке осуществления политического контроля международной и внутренней почтово-телеграфной корреспонденции

№ 0074 18 января 1940 г. гор. Москва

Во изменение существующего порядка осуществления политического контроля почтово-телеграфной корреспонденции, как международной, так и действующих частей Красной армии и Военно-морского флота,

ПРИКАЗЫВАЮ установить следующий порядок осуществления политического контроля этой корреспонденции:

¹⁰⁶ Не друкується.

¹⁰⁷ Гриф «Совершенно секретно» змінено на «Нетаємно» за рішенням ЕК з питань таємниць Служби безпеки України (реєстр. № акта 24/2-4691 від 29.11.2013 р.).

1. Всю международную почтово-телеграфную корреспонденцию как инопосольств, торгпредств и инокорреспондентов, так и частных граждан – подвергать негласному политическому контролю.

2. Отменить существующий порядок гласной цензуры исходящей и входящей корреспонденции действующих частей Красной армии и Военно-морского флота.

3. При негласном просмотре почтово-телеграфной корреспонденции, как международной, так и действующих частей Красной армии и Военно-морского флота, – развертывание, наложение штампа «Просмотрено», вычеркивание текста и явную химическую обработку документов – отменить.

4. Международные документы, содержащие антисоветские провокационно-клеветнические или иные сведения, направленные против государственных интересов Союза ССР, подвергать конфискации. Конфискацию международных документов инопосольств, торгпредств и инокорреспондентов производить только с санкции моей или моего заместителя.

Конфискацию же международной корреспонденции частных граждан производить с санкции начальника 2-го спецотдела НКВД СССР и наркомов внутренних дел союзных и автономных республик – начальников краевых и областных управлений НКВД.

5. Предоставить право осуществления политического контроля международной корреспонденции дополнительно 2 спецотделам: НКВД Узбекской ССР, НКВД Туркменской ССР, НКВД Бурят-Монгольской АССР, УНКВД по Приморскому краю, УНКВД по Новосибирской области, УНКВД по Иркутской области.

6. Народному комиссару внутренних дел Узбекской ССР старшему майору государственной безопасности т. САДЖАЯ, народному комиссару внутренних дел Туркменской ССР майору государственной безопасности т. БОРЩОВУ, наркому внутренних дел Бурят-Монгольской АССР полковнику т. ТКАЧЕВУ, начальнику УНКВД по Приморскому краю старшему майору государственной безопасности т. ГВИШИАНИ, начальнику УНКВД по Новосибирской области майору государственной безопасности т. КУДРЯВЦЕВУ и начальнику УНКВД по Иркутской области капитану государственной безопасности т. СМИРНОВУ – организовать за счет существующих штатов пунктов ПК работу по негласному просмотру международной почтово-телеграфной корреспонденции.

7. Из корреспонденции действующих частей Красной армии и Военно-морского флота конфискации подвергать следующие письма:

а) антисоветского, провокационно-клеветнического содержания;
б) с контрреволюционными вложениями (листовки, воззвания);
в) содержащие сведения: о составе, численности и наименовании частей Красной армии и Военно-морского флота; о месте расположения и передвижения войсковых частей, эскадр, военных или морских отрядов или отдельных судов; фамилии старшего и высшего командно-политического состава Красной армии и Военно-морского флота; о характере работ по устройству укрепленных пунктов, их вооружении и численности гарнизона; о комплектовании новых войсковых соединений; о военных перевозках и техническом состоянии железных и шоссейных дорог и водных путей; о состоянии телеграфной и телефонной линий и месте расположения радиостанций; о ходе боев на фронте, количестве убитых и раненых, результатах бомбардировки; об эпидемических заболеваниях; о железнодорожных катастрофах и планах намечаемых или проводимых операций; о ходе выполнения заказов военного ведомства; о продовольственных затруднениях в тылу и просьбы о высылке фиктивных документов для получения отпусков.

8. Конфискованные письма, исходящие из действующих частей, направлять в особые отделы соответствующих войсковых соединений Красной армии и Военно-морского флота; конфискованные же письма, адресованные в действующие части Красной армии и Военно-морского флота, направлять в территориальные управления НКВД по месту жительства отправителя письма, – для оперативного использования.

9. Для обеспечения полного контроля и нормальных сроков прохождения исходящей корреспонденции действующих частей Красной армии и Военно-морского флота – обработку этой корреспонденции возложить на республиканские, краевые и областные пункты политического контроля.

Заместителю начальника 2-го спецотдела НКВД СССР бригадному комиссару т. САВИНОВУ, по договоренности с Наркоматом связи Союза ССР, обеспечить распределение исходящей из действующих частей Красной армии и Военно-морского флота корреспонденции по соответствующим республиканским, краевым и областными органам НКВД.

10. Во изменение пункта 7 приказа НКВД СССР № 0056 от 14 января 1940 г., отделение цензуры при военно-почтовом сортировочном пункте Наркомсвязи в Ленинграде – переименовать в отделение ПК, с оставлением штатной положенности отделения в 50 человек.

11. Созданные на основании приказа НКВД СССР № 0056 от 14 января 1940 г. в Москве, Ленинграде, Минске и Киеве отделения цензуры

для официального просмотра направляемой в действующие части Красной армии и Военно-морского флота почтово-телеграфной корреспонденции – переименовать в отделения ПК, возложив на них негласное осуществление политического контроля этой же корреспонденции.

НАРОДНЫЙ КОМИССАР ВНУТРЕННИХ ДЕЛ СОЮЗА ССР
КОМИССАР ГОСУДАРСТВЕННОЙ БЕЗОПАСНОСТИ [Л. БЕРИЯ]

Верно: пом[ощник] оперуполномоченного отделения
кодификации секретариата НКВД СССР
сержант государственной безопасности Цветков

*ГДА СБ України, ф. 9, спр. 208-сп, арк. 17–20.
Засвідчена копія, машинопис.*

№ 3

**Наказ наркома внутрішніх справ СРСР № 0077 про
затвердження положення щодо розпорядку роботи та
обов'язків співробітників політконтролю НКВС СРСР**

19 січня 1940 р.

Совершенно секретно¹⁰⁸

**ПРИКАЗ
НАРОДНОГО КОМИССАРА ВНУТРЕННИХ ДЕЛ СОЮЗА ССР
за 1940 год**

№ 0077. Содержание: Об утверждении положения о распорядке работы и обязанностях сотрудников политконтроля НКВД СССР

№ 0077 19 января 1940 г. гор. Москва

Объявляю для неуклонного руководства и исполнения положение «О распорядке работы и обязанностях сотрудников политконтроля НКВД СССР».

НАРОДНЫЙ КОМИССАР ВНУТРЕННИХ ДЕЛ СОЮЗА ССР
КОМИССАР ГОСУДАРСТВЕННОЙ БЕЗОПАСНОСТИ [Л. БЕРИЯ]

¹⁰⁸ Гриф «Совершенно секретно» змінено на «Нетаємно» за рішенням ЕК з питань таємниць Служби безпеки України (реєстр. № акта 24/2-4688 від 29.11.2013).

Сов[ершено] секретно¹⁰⁹

«УТВЕРЖДАЮ»

Нарком госбезопасности Союза ССР

Л. Берия

19 января 1940 г.

ПОЛОЖЕНИЕ**о распорядке работы и обязанностях сотрудников политконтроля НКВД СССР****Группы отборки документов**

1. Группа отборки документов обязана из поступающей от почтовых экспедиций корреспонденции Наркомсвязи отбирать документы по спискам, составленным по заданиям управлений и отделов НКВД СССР.

2. Кроме отборки документов по специальным заданиям группа занимается также извлечением подозрительных документов: написанных явно искаженным почерком, отпечатанных на машинке, шапирографе, рассылаемых в несколько адресов одним и тем же лицом, анонимок и подозрительных на контрреволюционные вложения.

3. Отобранные документы сортируются по группам и вместе с препроводительным паспортом передаются:

а) специальным заданиям – дежурному по отделению политконтроля для последующего направления в соответствующие оперативные отделы;

б) отобранные для проверки – на вскрытие.

4. На работников группы отборки – возлагается также очистка почтовых ящиков со специальными заданиями оперативных управлений и отделов НКВД.

Выполнение полученного от оперативного управления – отдела задания об очистке почтового ящика руководитель группы поручает сотрудникам группы по своему усмотрению.

5. На работников группы возлагается, в случае оперативной необходимости, доставка писем, телеграмм, денежных переводов и посылок адресату под видом работников Наркомсвязи.

Инструкцию для выполнения этих заданий работник получает непосредственно от начальника отделения политконтроля.

¹⁰⁹ Гриф «Совершенно секретно» змінено на «Нетаємно» за рішенням ЕК з питань таємниць Служби безпеки України (реєстр. № акта 24/2-4688 від 29.11.2013).

Группа вскрытия и заклейки

1. В обязанности работников группы входит тщательное и осторожное вскрытие и заклейка всех поступающих в группу документов (простых, заказных, воздушных, ценных писем).

2. Все поступающие из группы отборки документы подвергаются вскрытию.

а) Вскрытие документов производится исключительно паром. Косочкой вскрываются документы, содержащие в себе фотокарточки, написанные химическими чернилами и трудновскрываемые паром.

б) Документы поврежденные, рваные, испачканные – не вскрываются, а передаются в органы связи для предварительного наложения штемпеля о повреждениях, и только после этого подвергаются вскрытию.

3. Старший сотрудник группы по смене, получив из группы отработки документы, распределяет их среди сотрудников смены для вскрытия. Получив документы для вскрытия, сотрудник обязан предварительно просмотреть их и установить – нет ли фотовложений и все ли документы можно вскрывать паром. По вскрытии документа сотрудник группы обязан записать в паспорт свой контрольный номер, время и количество вскрытых документов и сдать их старшему по смене.

4. Старший по смене при получении от сотрудников группы документов обязан проверить количество вскрытых документов, качество проведенного вскрытия и передать их – международные – на химическую обработку, а внутренние – на читку.

5. Возвратившиеся из группы читки документы принимаются руководителем группы, который обязан сверить их по паспортам и распределить их между сотрудниками для заклейки.

6. Получив документы на заклею, сотрудник обязан тщательно проверить наличие вложения, а также проследить за тем, чтобы в письмо, вместе с вложением, не попали посторонние предметы (выписки из документов, препроводительные записки и т. д.).

После произведенной проверки сотрудник заклеивает письмо, накладывает кисточкой тонкий слой крахмальной жидкости на вскрытый клапан. Заносит в паспорт свой контрольный номер, число заклеенных документов и сдает их старшему группы.

7. Приняв заклеенные документы, руководитель группы обязан просмотреть качество заклейки и после этого документы сдать на штамповку.

8. Полученные документы от старшего группы штамповщик обязан отштемпелевать их установленным почтовым штампом, после чего сдать документы в почтовую экспедицию.

9. Обработка документов инопосольств, торговых представительств и инокорреспондентов, а также проверяемых по специальным заданиям оперативных отделов, производится специально выделенными на это сотрудниками группы.

10. Вскрытие и заделка документов инопосольств, торговых представительств и инокорреспондентов производится негласным порядком, особо тщательно и осторожно.

В случае наличия у сотрудника, производящего вскрытие этой категории документов, сомнения о возможности вскрытия документа аккуратно и без повреждения, [он] об этом докладывает начальнику отделения и действует в соответствии с полученными от него указаниями.

Вскрытые документы передаются в международную группу для чистки.

11. В обязанности группы входит: выборочный просмотр международной транзитной корреспонденции, идущей россыпью; переделка при необходимости конвертов, постановка на документах новых штампов; исправление и переделка дат на почтовых штампах, изготовление сургучных печатей и слепков; вскрытие и заделка документов, прошитых нитками, и фотографирование документов.

Химическая группа

1. Для обнаружения возможной тайнописи группа обязана подвергнуть химической обработке всю входящую и исходящую международную корреспонденцию.

2. В случае обнаружения тайнописи сотрудник группы обязан немедленно сдать этот документ начальнику группы или дежурному инженеру для производства индивидуальной обработки.

Всякий документ, вызывающий у сотрудников группы подозрение на присутствие тайнописи (редкое расположение строчек, подозрительные черточки под текстом, чистые листы бумаги и конверты), также сдается начальнику группы или дежурному инженеру для индивидуального химического контроля.

3. При обнаружении контрразведывательных вложений сотрудник обязан немедленно доложить об этом непосредственно начальнику отделения или его заместителю.

4. Химическая обработка корреспонденции инопосольств, торговых представительств и инокорреспондентов производится инженерами группы особо тщательно и аккуратно, средствами, не оставляющими после себя никаких следов.

В случае порчи такого документа сотрудник группы обязан немедленно об этом донести рапортом начальнику 2-го спецотдела НКВД СССР.

5. В обязанности контролеров группы входит химическая обработка документов; в обязанности техника – индивидуальная химическая обработка документов по заданию старшего инженера; в обязанности инженера – руководство работой контролеров и техников, по специальным заданиям, по своему усмотрению, – индивидуальный химический контроль.

Руководство работой всей группы возлагается на старшего инженера.

1. Группа политконтролеров международной почтовой корреспонденции осуществляет совершенно секретный политический контроль входящих и исходящих международных писем (простых, заказных, ценных).

2. В обязанности группы входит:

- а) читка писем;
- б) задержка писем, подлежащих конфискации;
- в) передача документов с товарным вложением для таможенного досмотра;
- г) изъятие денежных вложений и передача их по назначению;
- д) взятие на карточный учет лиц, ведущих подозрительную по содержанию переписку;
- е) ведение наблюдательных дел за перепиской разрабатываемых лиц;
- ж) передача материалов ПК для дальнейшей разработки оперативным отделам;
- з) выпуск спецсообщений и информационных сводок по материалам ПК.

3. Документы в группу поступают после химической обработки во вскрытом виде и рассортированные по странам.

Прием документов производится дежурным по группе, на которого также возлагаются следующие обязанности:

- а) распределением работы между контролерами;
- б) отправка проконтролированных документов на заклею;
- в) передача по назначению документов с товарными вложениями и изъятых денег;
- г) ведение учета задержанных заказных документов;

д) наблюдение за выполнением установленных сроков обработки документов.

4. Политконтролеры разбиваются по группам, возглавляемым оперуполномоченными. Группы обслуживают определенное количество стран.

На оперуполномоченных возлагаются следующие обязанности:

- а) проверка работы политконтролеров;
- б) решение вопроса об оперативном использовании подозрительных по содержанию и подлежащих конфискации документов;
- в) составление спецсообщений и информационных сводок по материалам ПК.

6. В помощь оперуполномоченному прикрепляется пом[ощник] оперуполномоченного, на которого возлагаются обязанности выборочной контрольной читки документов.

7. Ответственным за работу всей группы является старший оперуполномоченный.

Группа политконтролеров телеграфной корреспонденции

1. Группа политконтролеров телеграфной корреспонденции осуществляет совершенно секретный политический контроль всех входящих и исходящих международных телеграмм, а также внутренних – по специальным заданиям оперативных отделов.

2. На контролеров возлагаются следующие обязанности:

- а) просмотр телеграмм;
- б) задержка телеграмм, подлежащих конфискации;
- [в]] перлюстрация телеграмм по заданиям оперативных отделов;
- г) фотографирование всех кодированных и шифрованных телеграмм и направление их в 7-й отдел ГУГБ;
- д) направление оперативным отделам копий телеграмм подозрительного содержания;
- е) взятие на карточный учет частных лиц, ведущих телеграфную переписку с границей.

3. Руководство работой группы осуществляется оперуполномоченным.

Группа просмотра бандеролей

1. Группа просмотра бандеролей осуществляет негласный просмотр всех входящих, исходящих и транзитных международных бандеролей, а также внутренних бандеролей – по специальным заданиям оперативных отделов.

2. Бандероли из почтовой экспедиции поступают по конвейеру в группу, сортируются по странам и передаются на просмотр политконтролерам.

3. Просмотр осуществляется следующим порядком:

а) все входящие и исходящие бандероли просматриваются в целях возможного обнаружения и изъятия контрреволюционной литературы, листовок, воззваний, газетных вырезок, карикатур и тайнописи;

б) вся литература на иностранных языках, за исключением контрреволюционной, после досмотра политическими контролерами передается в органы Главлита;

в) контрреволюционная литература пропускается адресатам только по особому разрешению народного комиссара или его заместителя через «Международную книгу»;

г) транзитные бандероли, идущие россыпью, засортированные с литературой на иностранных языках, независимо от характера содержания, пропускаются. Также пропускаются транзитные заказные бандероли с белогвардейской литературой.

Простые транзитные бандероли с контрреволюционными воззваниями, листовками, газетами и белогвардейской литературой – конфискуются;

д) бандероли с вещевыми вложениями передаются через почтового представителя в таможенное управление Наркомвнешторга СССР;

е) входящие и исходящие международные бандероли просматриваются путем развязывания бандероли или же разреза, но с таким расчетом, чтобы самые¹¹⁰ вложения не были повреждены.

4. На политконтролеров этой группы возлагаются обязанности:

а) просмотр бандеролей в соответствии с изложенными в пункте 3-м правилами;

б) взятие на карточный учет частных лиц, ведущих обмен бандеролями.

[5.] Работу между политконтролерами группы распределяет пом[ощник] уполномоченного, на обязанности которого лежит также ведение наблюдательных дел.

6. Руководство группой возлагается на старшего оперуполномоченного.

¹¹⁰ Так у документі.

Группа читки внутренней корреспонденции

1. В обязанности политконтролеров группы входит читка всех входящих и исходящих документов, всей входящей и исходящей корреспонденции действующих частей Красной армии и Военно-морского флота, воинских соединений московского гарнизона, документов «до востребования» и выборочно корреспонденции гражданского населения города Москвы.

2. Политконтролеры группы обязаны: изымать все документы контрреволюционного, провокационно-клеветнического содержания, разглашающие военную и государственную тайну.

3. Все документы в группу поступают во вскрытом виде, непосредственно к помощнику оперуполномоченного, который по проверке количества поступивших документов обязан раздать их политконтролерам, а после читки их политконтролерами – вернуть на заклепку.

4. Руководство группой осуществляет старший оперуполномоченный, в обязанности которого входит повседневное наблюдение за работой политконтролеров и направление документов, требующих оперативного вмешательства, по соответствующим отделам и переписка по наблюдательным делам.

5. Оперуполномоченный группы ведет наблюдательные дела за подозрительной перепиской отдельных граждан.

6. Пом[ощник] оперуполномоченного обрабатывает материал периферии, составляет по прочитанному материалу спецсообщения, дает указания по сводкам периферии.

Непосредственное руководство и ответственность за работу групп политконтроля международной почтовой корреспонденции, телеграфной корреспонденции, просмотра бандеролей и химической обработки – возлагается на заместителя начальника 3-го отделения 2-го спецотдела НКВД СССР лейтенанта госбезопасности тов. **Гутерман**.

Непосредственное руководство и ответственность за работу групп отборки, вскрытия и заклепки, читки внутренней корреспонденции и дежурных по отделению возлагается на заместителя начальника 3-го отделения 2-го спецотдела НКВД СССР лейтенанта госбезопасности тов. **Сатинского**.

Руководство работой отделения в целом и пунктов политконтроля республиканских краевых и областных органов НКВД СССР – возлагается на начальника отделения лейтенанта госбезопасности тов. **Макарова**.

Ответственность за четкое и неуклонное выполнение настоящего положения как по Москве, так и в республиканских, краевых и областных отделениях политконтроля – возлагается на заместителя начальника 2-го спецотдела НКВД СССР бригадного комиссара тов. **Савинова**.

Начальник 2 спецотдела НКВД СССР
Майор государственной безопасности
18 января 1940 г.

[ЛАПШИН]

*ГДА СБ України, ф. 9, спр. 15-сп, арк. 55–62.
Друкарський примірник.*

№ 4

Доповідна записка наркома внутрішніх справ УРСР І. Серова заступникові наркома внутрішніх справ СРСР С. Круглову щодо роботи пунктів ПК НКВС УРСР

15 березня 1940 р.

Совершенно секретно¹¹¹

ЗАМ[ЕСТИТЕЛЮ] НАРОДНОГО КОМИССАРА ВНУТРЕННИХ ДЕЛ СССР
КОМИССАРУ ГОСУДАРСТВЕННОЙ БЕЗОПАСНОСТИ 3 РАНГА
тов. КРУГЛОВУ
г. Москва

Практика работы основных пунктов ПК Украины, дислоцированных в г.г. Киеве, Харькове, Одессе и Днепропетровске, которые обрабатывают международную корреспонденцию, показала, что эти пункты не справляются с возложенными на них заданиями вследствие малочисленного штата переводчиков.

После расширения территории Украинской ССР и организации дополнительно шести областей в Западной Украине, усилился поток международной корреспонденции – главным образом на польском языке, и через Киевский пункт ПК проходит в сутки в среднем 30–35 тысяч, а имеющийся штат переводчиков в состоянии обработать 9–10 тысяч документов.

Естественно, что большинство этой корреспонденции просматривается поверхностно или же только на предмет обнаружения антисо-

¹¹¹ Гриф «Совершенно секретно» змінено на «Нетаємно» за рішенням ЕК з питань таємниць Служби безпеки України (реєстр. № акта 24/2-2219 від 31.05.2013).

ветских вложений, без подробной его читки, как следствие этого оперативная эффективность не достигает нужной цели.

Для полного и глубокого осуществления политического контроля над международной корреспонденцией считаю необходимым увеличить штаты ПК в следующих городах:

Киев, 2 спецотдел УНКВД УССР – Переводчиков – 10

Химиков – 1

Фотографов – 1

Харьков, 2 спецотдел УНКВД УССР – Переводчиков – 3

Пом. оперупол. – 1

Одесса, 2 спецотдел УНКВД УССР – Переводчиков – 3

Пом. оперупол. – 1

Днепропетровск, 2 спецотдел УНКВД УССР – Переводчиков – 3

Пом. оперупол. – 1

О Вашем решении прошу мне сообщить.

НАРОДНЫЙ КОМИССАР ВНУТРЕННИХ ДЕЛ УССР

КОМИССАР ГОСУДАРСТВЕННОЙ БЕЗОПАСНОСТИ 3 РАНГА

[СЕРОВ]¹¹²

«15» марта 1940 г.

№ 991/сн

г. Киев

*ГДА СБ України, ф. 16, оп. 1, спр. 457, арк. 92–93.
Незасвідчена копія, машинопис.*

№ 5

Наказ наркома внутрішніх справ СРСР № 00684 щодо поліпшення роботи обласних пунктів ПК

31 травня 1940 р.

Совершенно секретно¹¹³

ПРИКАЗ

НАРОДНОГО КОМИССАРА ВНУТРЕННИХ ДЕЛ Союза ССР за 1940 год

00684. Содержание: О результатах проверки работы областных пунктов ПК

№ 00684

31 мая 1940 г.

г. Москва

¹¹² На другому аркуші документа помітка: «2 с/о».

¹¹³ Гриф «Совершенно секретно» змінено на «Нетаємно» за рішенням ЕК з питань таємниць Служби безпеки України (реєстр. № акта 24/2-387 від 30.01.2014).

Вторым специальным отделом НКВД СССР в период с 7 по 29-е апреля 1940 года произведена была проверка работы областных пунктов ПК (Калининской, Ивановской, Рязанской, Курской, Орловской областей) и пунктов ПК международного обмена (Минск—Киев), в результате чего установлено:

1. Вскрытие документов производится вручную: ногтем, косточкой, вследствие чего документы в своем большинстве имеют порывы, что ведет к расконспирации работы пунктов ПК (Курск, Брянск, Иваново, Александров).

2. Не выполняется приказ НКВД СССР за № 0077-1940 г. – об организации процесса обработки документов. В Ивановском, Курском, Орловском пунктах ПК сотрудники не закреплены на отдельных процессах работы, тем самым такая организация обработки не способствует изучению определенного участка работы, не повышает его деловой квалификации.

3. В пунктах ПК отсутствует систематический контроль за качеством выпускаемых документов со стороны руководителей пунктов ПК, а в большинстве пунктов эти руководители превращены в связных пункта ПК с оперативными отделами, в инспекторов по снабжению негласных сотрудников ПК промтоварами и продовольствием (Брянск, Иваново).

4. Проверкой вскрыт безобразный факт, когда бывш[ий] начальник второго спецотделения в Курске т. ЛОКТИОНОВ, не имея возможности обрабатывать прошитые документы, исходящие из действующей Красной армии, ежедневно их откладывал и в течение трех месяцев скопил до 10 тысяч. О скоплении документов не информировал Центр и, не получив санкции начальника управления, – уничтожил.

5. Пункты международного обмена Минск—Киев до сих пор не выполняют приказа НКВД СССР – о 100% негласной обработке международных документов (в марте месяце на Минский пункт ПК поступило всего 230 000 документов, а обработано всего лишь 48 338 документов, что составляет 21,3%. Входящих в том же месяце поступило 131 267 документов, а обработано только 7 132 документа, что составляет 5,5%. Исходящих поступило 99 043 документа, а обработано 42 206 документов, что составляет 42,5%).

В БССР также нарушается приказ НКВД СССР – о постановке на ПК. Постановку на ПК производят по заданию начальника отдела.

В пунктах отсутствует систематическая работа с наблюдательными делами, а сами наблюдательные дела до сих пор нигде не зарегистрированы. Кроме того, оперуполномоченные, помощники оперуполно-

моченных в областях, а также начальники отделений в республике находятся в помещении УНКВД или наркомата, тем самым непосредственного оперативного руководства работой пункта ПК не осуществляется.

6. В перечисленных пунктах ПК политико-воспитательная работа находится в запущенном состоянии, а социалистическое соревнование в ряде пунктов (Иваново, Курск, Орел, Рязань) совершенно отсутствует.

ПРИКАЗЫВАЮ:

1. Всем начальникам УНКВД краев и областей и наркомам внутренних дел союзных и автономных республик перевести руководителей пунктов ПК в помещения, где расположены пункты ПК.

2. Освободить районные пункты ПК областей от обработки документов (воинских и внутренних), оставив за ними только обработку документов по объектовым заданиям. За счет сокращения штатов в районных пунктах ПК усилить областные, краевые и республиканские пункты.

3. Всем пунктам ПК запретить обрабатывать документы вручную, а установить, как правило, вскрывать документы на паровскрывателях. Начальнику второго специального отдела НКВД СССР ст. майору госбезопасности тов. ЛАПШИНУ поручить специалистам разработать паровскрыватель, удовлетворяющий условиям районных и городских пунктов ПК.

4. Бывшего начальника 2 спецотделения по Курской области тов. ЛОКТИОНОВА арестовать на десять суток за самовольное уничтожение документов.

5. Начальника 3 отделения 2 спецотдела НКВД БССР сержанта госбезопасности т. КАЛПИНА и оперуполномоченного 2 спецотделения УНКВД по Ивановской области т. КУПРИЯНОВА, как не обеспечивающих руководство, от работы освободить.

6. Сотрудникам Киевского и Минского пунктов ПК т.т. ЗАНЕМОНЕЦ, ЗАЙЧЕНКО, ФУРМАН, ТУРЬЯН и СОКАЛЬСКОЙ – за отличные показатели в работе объявляю благодарность.

7. Всем начальникам 2-х спецотделов и отделений областей, краев, союзных и автономных республик перестроить процесс работы ПК на основании приказа за № 0077 от 19 января 1940 г., закрепив сотрудников по определенным отраслям работы.

8. Начальнику УНКВД по Калининской области майору госбезопасности тов. ТОКАРЕВУ, начальнику УНКВД по Ленинградской области комиссару госбезопасности 2-го ранга тов. ГОГЛИДЗЕ и народному комиссару внутренних дел БССР комиссару государственной безопаснос-

ти 3-го ранга тов. ЦАНАВА – обеспечить 100% обработку входящих и исходящих документов особых корпусов Красной армии и Военно-морского флота, находящихся в Латвии, Литве и Эстонии.

9. Всем начальникам УНКВД краев, областей и наркомам внутренних дел союзных и автономных республик приступить к организации учебы по повышению деловой квалификации сотрудников ПК, особенно по подготовке переводчиков.

10. Обязать всех начальников оперативных отделов информировать начальников 2-х спецотделов и отделений о принятых ими мерах по материалам ПК.

ЗАМЕСТИТЕЛЬ НАРОДНОГО КОМИССАРА
ВНУТРЕННИХ ДЕЛ СССР
КОМИССАР ГОСУДАРСТВЕННОЙ БЕЗОПАСНОСТИ 3-го РАНГА

[В. МЕРКУЛОВ]

ВЕРНО: Пом[ощник] оперуполномоченного отделения кодификации секретариата НКВД СССР

Сержант госбезопасности

П. Цветков

*ГДА СБ України, ф. 9, спр. 208-сп, арк. 78-81.
Засвідчена копія, машинопис.*

№ 6

Інформаційне повідомлення наркома внутрішніх справ УРСР

І. Серова заступникові наркома внутрішніх справ СРСР

В. Меркулову щодо технічного забезпечення роботи пунктів ПК НКВС УРСР

11 вересня 1940 р.

Совершенно секретно¹¹⁴

ЗАМ[ЕСТИТЕЛЮ] НАРОДНОГО КОМИССАРА ВНУТРЕННИХ ДЕЛ СССР
КОМИССАРУ ГОСУДАРСТВЕННОЙ БЕЗОПАСНОСТИ 3 РАНГА

тов. МЕРКУЛОВУ

г. Москва

В функции работы 2-го специального отдела НКВД УССР входят основные виды оперативной техники – службы литер «Н», литер «М», литер «Е», политконтроль и правительственная «ВЧ» связь.

¹¹⁴ Гриф «Совершенно секретно» змінено на «Нетаємно» за рішенням ЕК з питань таємниць Служби безпеки України (реєстр. № акта 24/2-2219 від 31.05.2013).

2-е спецотделы и отделения имеются в 23 областях УССР.

В сферу деятельности 2-го спецотдела НКВД УССР¹¹⁵ и его периферии входят 4 контрольные радиостанции, 7 пеленгаторных пунктов, 7 станций литер «М», 64 пункта ПК и 28 станций правительственной «ВЧ» связи.

На всех этих объектах имеется разнообразная аппаратура, требующая систематического ремонта.

На периферии ощущается острый недостаток в спецаппаратуре для ПК, часть которой пришла в полную негодность.

В областях возможности для ремонта и изготовления новых аппаратов отсутствуют. Поэтому 2-е спецотделы всю аппаратуру, пришедшую в негодность, и заявки на изготовление новых аппаратов направляют 2-му спецотделу НКВД УССР.

Из-за отсутствия в Киеве ремонтной базы последний лишен возможности удовлетворять эти требования, так как, например, лишь для направления на каждый пункт ПК по 2 паровскрывателя необходимо изготовить 128 аппаратов.

В результате это крайне отрицательно отражается на работе.

Прошу Вашего распоряжения 2-му спецотделу НКВД СССР об организации при 2-м спецотделе НКВД УССР производственно-ремонтной базы с штатом в 10–12 единиц.

В случае Вашего утвердительного решения нами будут представлены 2-му спецотделу НКВД СССР подробная схема и план производственной деятельности этого объекта.

НАРОДНЫЙ КОМИССАР ВНУТРЕННИХ ДЕЛ УССР
КОМИССАР ГОСУДАРСТВЕННОЙ БЕЗОПАСНОСТИ 3 РАНГА

СЕРОВ

«11» сентября 1940 г.

№ 3224/сн

г. Киев

*ГДА СБ України, ф. 16, оп. 1, спр. 457, арк. 184–186.
Оригінал. Машинопис.*

¹¹⁵ Слова «НКВД УССР» вписано від руки простим олівцем замість друкованого тексту «Центрального апарата».

№ 7

**Інформаційне повідомлення наркома внутрішніх справ УРСР
І. Серова першому секретареві КП(б)У М. Хрущову
про результати розшуку авторів анонімних листів****15 січня 1941 р.**Совершенно секретно¹¹⁶СЕКРЕТАРЮ ЦК КП(б)У
тов. ХРУЩЕВУ Н.С.

В ноябре месяце 1939 года УНКВД по Каменец-Подольской области, через обком КП(б)У, было получено анонимное письмо контрреволюционного содержания, адресованное ЦК ВКП(б).

В результате принятых агентурно-оперативных мероприятий и слушания почерков лиц, подозреваемых в авторстве анонимного письма, было установлено, что письмо контрреволюционного содержания, адресованное ЦК ВКП(б), было написано ЛУКОВЫМ Яковом Филипповичем, 1915 года рождения, уроженец села Павликовец, Фельштинского района, Каменец-Подольской области, работавшим педагогом неполной средней школы села Павликовец. Отец ЛУКОВА осужден за расхищение колхозного имущества. Было установлено, что ЛУКОВ писал клеветнические письма на сельский актив, избивал детей в школе.

Арестованный 29 октября 1940 года ЛУКОВ Я.Ф. признал себя виновным в том, что в период с 1932 по 1940 г. систематически писал в адрес руководителей партии и правительства анонимные контрреволюционные письма клеветнического содержания.

29 декабря 1940 года областной суд Каменец-Подольской области осудил ЛУКОВА Я.Ф. по ст. 54-10 ч. 1 УК УССР на 10 лет ИТЛ с лишением права голоса на 5 лет после отбытия наказания.

9 октября 1940 года УНКВД по Каменец-Подольской области сообщило о том, что в селе Зяньковцы Деражнянского района Каменец-Подольской области было обнаружено пять контрреволюционных листовок, исполненных карандашом, печатным шрифтом, на маленьких клочках бумаги, вырванных из тома В.И. ЛЕНИНА.

В результате проведенных агентурно-оперативных мероприятий и графических экспертиз почерков лиц было установлено, что автором

¹¹⁶ Гриф «Совершенно секретно» змінено на «Нетаємно» за рішенням ЕК з питань таємниць Служби безпеки України (реєстр. № акта 24/2-1112 від 27.03.2013).

листовок является житель села Зяньковец – КАЗАК Иван Миронович, 1922 года рождения, украинец, член ВЛКСМ.

Решением облсуда от 17.XII–1940 года КАЗАК И.М. осужден по ст. 54-10 ч. 1 УК УССР на 8 лет ИТЛ с поражением в правах на 5 лет.

НАРОДНЫЙ КОМИССАР ВНУТРЕННИХ ДЕЛ УССР [СЕРОВ]

«15» января 1941 г.

№ 237/сн

1 – адресату

1 – секр. наркома

1 – секр. 2 отд.

1 – исп. Алексееву

*ГДА СБ України, ф. 16, оп. 1, спр. 518, арк. 11–13.
Незасвідчена копія, машинопис.*

№ 8

Інформаційне повідомлення наркома внутрішніх справ УРСР

**І. Серова секретареві ЦК КП(б)У М. Хрущову та
начальникові 2-го відділу ГУДБ НКВС СРСР П. Федотову
про результати розшуку автора анонімного листа**

15 січня 1941 р.

Совершенно секретно¹¹⁷

СЕКРЕТАРЮ ЦК КП(б)У

тов. ХРУЩЕВУ Н.С.

НАЧ[АЛЬНИКУ] 2 ОТДЕЛА ГУГБ НКВД СССР

КОМИССАРУ ГОСБЕЗОПАСНОСТИ 3 РАНГА

тов. ФЕДОТОВУ

12 сентября 1940 года председателем В[ерхне]-Будаковского сельсовета Камышлянского района Полтавской области было получено анонимное письмо, в котором автор угрожал расправой над лицами, раскулачившими его отца и других родственников.

В результате принятых агентурно-оперативных мероприятий было установлено, что автором анонимного письма является уроженец села В[ерхней] Будаковки – ПАНЧЕНКО Андрей Яковлевич, работающий на строительстве № 1 Вита-Литовск, Святошинского района, Киевской области.

¹¹⁷ Гриф «Совершенно секретно» змінено на «Нетаємно» за рішенням ЕК з питань таємниць Служби безпеки України (реєстр. № акта 24/2-1112 від 27.03.2013).

Отец ПАНЧЕНКО Андрея вместе со всей семьей в 1931 году раскулачен и выслан в отдаленные места СССР.

Дядя ПАНЧЕНКО А.Я. – ПАНЧЕНКО Елисей Петрович также в 1931 году раскулачен и высылался за пределы УССР. В настоящее время работает в артели им. Буденного В[ерхне-] Будаковского сельсовета.

Расследованием установлено, что ПАНЧЕНКО Андрей с ПАНЧЕНКО Елисеем поддерживает письменную связь.

Произведенное сличение рукописи ПАНЧЕНКО Андрея Яковлевича с почерком анонимного письма полностью показало тождественность почерков обоих документов.

ДТО ЮЗЖД ПАНЧЕНКО А.Я. взят в активную агентурную разработку.

О результатах разработки сообщим дополнительно.

НАРОДНЫЙ КОМИССАР ВНУТРЕННИХ ДЕЛ УССР [СЕРОВ]
«15» января 1941 г.

№ 239/сн

1 – т. Хрущеву

1 – т. Федотову

1 – секр. наркома

1 – секр. 2 отд.

1 – исп. Иванову

*ГДА СБ України, ф. 16, оп. 1, спр. 518, арк. 6–7.
Незасвідчена копія, машинопис.*

№ 9

**Інформаційне повідомлення начальника 4-го відділу НКДБ
УРСР І. Куріцина наркомові держбезпеки УРСР П. Мешику
щодо результатів обробки міжнародної кореспонденції**

29 березня 1941 р.

Совершенно секретно¹¹⁸

НАРОДНОМУ КОМИССАРУ
ГОСУДАРСТВЕННОЙ БЕЗОПАСНОСТИ УССР
СТ. МАЙОРУ ГОСУДАРСТВЕННОЙ БЕЗОПАСНОСТИ
тов. МЕШИКУ

СПЕЦИАЛЬНОЕ СООБЩЕНИЕ

26 марта 1941 г. при обработке исходящей международной корреспонденции 4-м отделом НКГБ УССР выявлен документ провока-

¹¹⁸ Гриф «Совершенно секретно» змінено на «Нетаємно» за рішенням ЕК з питань таємниць Служби безпеки України (реєстр. № акта 24/2-1718 від 23.08.2013).

ционно-клеветнического антисоветского содержания, следовавший из Львовской области, Глинянский р-н, п/о Коровичи, с. Якторив от МИКОЛЕВА Михаила Никитовича в Германию, Бецайнунг Сталаг VIII 586 № в/п 14882, ЯРЕМЧИШИНУ Михаилу.

В результате химической обработки в документе обнаружена исполненная молоком тайнопись следующего содержания:

«...Здесь большая беда. Брат Филипп Гаврилов, мы ожидаем, чтобы нас освободили немцы от коммунистов. Отсюда много бегут в Германию. Не печалься, брат, что ты там, ищи там работу и будешь, так как мы здесь. Здесь было бы хорошо, если бы не было колхозов. Здесь очень плохо. Сапог нет, а если где и есть, то и за тысячу руб. не купишь. Угля нет, железа нет, коней нечем ковать. Очень большие налоги платят деньгами, мясом и зерном, никто не выдерживает. Дров не дают, много домов сломали – нечем ремонтировать. Много людей забрали в Сибирь, многих осудили. Будь там, когда напишем – тогда приедешь, так как мы здесь пропали. Сейчас хуже, чем было при Польше».

Открытый текст:

«...Дорогой товарищ, пишу тебе пару слов о себе. Мы все здоровы, я как обыкновенно дома. Больше я не могу тебе написать, так же, как и ты. Нам пока хорошо. Хотелось бы знать, как тебе. Знай, что здесь плохо, было бы очень хорошо, если бы не организовали колхозы и если бы не были большие налоги. Платят: деньгами, мясом, зерном, картофелем; надо еще работать. Ты пишешь, что страдаешь в неволе. Но знай, что может тебе легче, чем нам. Если тебя освободят, то не иди сюда, оставайся там, пока мы тебе не напишем. Сапоги не купили, их нет, а если есть, то надо 1000 руб. Ботинки на резиновой подошве стоят в кооперативе 75 руб., но кожаной нет, если хочешь купить хворост, чтобы топить, то если достанешь и то не хворост, а гниль, дерева на строительство не купишь, нет ни досок, ни кирпича, ни цемента, ни камня, ни железа, ни угля, и вообще ничего нет.

Сам не ест и другому не дает. Никто ничего не имеет и они ничего не имеют. Теперь ты можешь понять с этого, что они наделали. Рабочий, если опоздает на 5 минут на работу, то должен потом отработать бесплатно 6 месяцев, а если второй раз опоздает, то получает 1 год тюрьмы. Теперь в сто тысяч раз хуже, чем было при Польше. Тогда самый наихудший рабочий жил себе как пан, а сейчас он пропадает с голода, ходит голый и босый, портянками обертывает ноги. Раньше можно было в городе купить сапоги за 9 руб. и ходи себе, а теперь не сапоги, а хуже [нерозбірливо]. Раньше костюм стоил 25–30 золотых, те-

перь 300[–]400 руб., и тех нет, так как теперь частных магазинов, таких, как раньше были, нет, а есть кооперативы. Частные спекулируют, это все евреи, у них даже не купишь плохой бумаги, в кооперативе она стоит 8 коп., а евреи берут за нее 75 коп. – 1 рубль. Нам даже жить теперь не хочется.

Мы раньше слушали радио из России, и нам казалось, что там хорошо, а в действительности большое несчастье. Это была агитация, на радио. Если бы ты знал, как там, на Украине, то сам бы сказал: зачем жить.

Товарищ, много отреклось наших братьев от своей родной земли-матери, от своего языка и пошли на чужбину, где даже не понимают языка. Много ушло в Германию. Ты не знаешь, как здесь, поэтому хочешь вернуться домой. Если бы тебе все описать, то было бы целое сочинение.

От нас завербованных ребят пошло человек 30, потому что здесь плохо.

Больше нового ничего нет. Когда получишь, напишу больше. Твой сосед Андрей Ковалецкий Якторов...».

Документ «К» и вместе с копией настоящего спецсообщения направлен нач[альнику] 4 отделения УНКГБ по Львовской области для оперативного использования¹¹⁹.

За корреспонденцией МИКОЛЕВА М.Н. установлен ПК в г. Киеве.

НАЧАЛЬНИК 4 ОТДЕЛА НКГБ УССР
ЛЕЙТЕНАНТ ГОСУДАРСТВЕННОЙ БЕЗОПАСНОСТИ

Курицын¹²⁰

«29» марта 1941 г.

№ 88028/4

Разослано:
наркому госбезопасности УССР
нач. 4 отдела НКГБ СССР
нач. 2 управления НКГБ УССР
нач КРО УНКГБ Львов

*ГДА СБ України, ф. 16, оп. 1, спр. 508, арк. 185–188.
Оригінал, машинопис.*

¹¹⁹ Абзац виділено двома рисками з лівого боку.

¹²⁰ На документі помітка «4/IV [підпис нерозбірливий]» та проставлено штамп «Секретариат НКГБ УССР вх. 24 от 29.III.1941 г.».

№ 10

**Спеціальне повідомлення заступника начальника
4-го відділу НКДБ УРСР М. Суригіна
наркомів держбезпеки УРСР П. Мешику
щодо результатів обробки міжнародної кореспонденції**

9 квітня 1941 р.

Совершенно секретно¹²¹

НАРОДНОМУ КОМИССАРУ
ГОСУДАРСТВЕННОЙ БЕЗОПАСНОСТИ УССР
СТ. МАЙОРУ ГОСУДАРСТВЕННОЙ БЕЗОПАСНОСТИ
тов. МЕШИКУ

СПЕЦИАЛЬНОЕ СООБЩЕНИЕ

7 апреля 1941 г. при обработке исходящей международной корреспонденции 4-м отделом НККГБ УССР выявлен документ, следовавший из Станиславской области¹²² Тлумачского р-на п/о Тлумач (адрес и фамилия не указаны) в Германию, Сталаг 1ХС, команда № 701 в/п № 12567, Романюку Петру.

В результате химической обработки этого документа обнаружена тайнопись антисоветского, провокационно-клеветнического характера, нанесенная водным раствором сахара.

Содержание тайнописи приводится:

«Дорогой братец Петрусю, какой ты у Бога счастливый. Хоть ты и пленный, не вольный, но все же тебе лучше живется, чем мне. Ты еще не знаешь, какая это советская власть, а может быть, и знаешь, но не видишь нашего горя, нашего несчастья. Дорогой братец, если можешь, то не приходи домой. Выплачиваются большие налоги, деньгами и мясом. Все покупается для государства, и зерно, и картофель. А то еще принуждают народ записываться в колхоз. В деревне Букивни колхоз организован еще в прошлом году. У записавшихся в колхоз отбирается все, костюмы и даже подушки. В нашей деревне уже подано 9 заявлений о вступлении в колхоз. С Бурикивной уже ходят по селам за прошением хлеба. Дорогой братец, ты думаешь, что я тебя пугаю, чтобы

¹²¹ Гриф «Совершенно секретно» змінено на «Нетаємно» за рішенням ЕК з питань таємниць Служби безпеки України (реєстр. № акта 24/2-1718 від 23.08.2013).

¹²² Тут і далі підкреслено від руки червоним олівцем.

ты не приезжал домой. Если ехать домой, то лучше привязать себе на шею тяжелый камень и броситься в воду, где глубже. Такое добро здесь, братец, даже нельзя зарезать телянку, а когда зарежешь свинью, то и смолить нельзя, только надо снимать шкуру и продавать государству. Вот так, брат, живетесь трудовому народу в СССР. Все перешли на положение голодного, народ ходит зимой голый и босый. В следующий раз напишу еще интереснее. Прощай, до свидания. Спокойной ночи».

В открытом тексте автор пишет следующее:

«...Дорогой брат. Мы довольны, что ты здоров, также сообщаем, что мы живем очень хорошо, так что не могу всего написать на этой бумаге. Дорогой брат, ты на чужбине и не видишь нашего счастья. О, братец, какой ты счастливый, что не видишь нашего веселья, такого, о котором писал Тарас Григорьевич Шевченко: “Свои дети хуже ляха распинают ее”. Как раз оно является так. Дорогой брат, помнишь ты юбилейный вечер 30 января, как Иван Фибурный приходил за тобой? Может быть, с ним больше не увидишься, а так же и я, может быть, не увижу. Его забрали из дома осенью, и сейчас сидит в тюрьме. В Станиславе. Петра Шлока забрали шесть недель тому назад и неизвестно, где он и что с ним. Больше будет написано на чистой бумажке. Подержишь ее над паром, чтобы она отошла, а потом посыплешь пеплом и потрешь рукой».

Документ «К» и вместе с копией настоящего спецсообщения направлен НАЧ[АЛЬНИКУ] КРО УНКГБ по Станиславской области для оперативного использования.

ЗАМ[ЕСТИТЕЛЬ] НАЧАЛЬНИКА 4 ОТДЕЛА НКГБ УССР
ЛЕЙТЕНАНТ ГОСУДАРСТВЕННОЙ БЕЗОПАСНОСТИ

Суригин¹²³

«9» апреля 1941 г.

№ 88407/4

Разослано:

наркому госбезопасности УССР

нач. 4 отдела НКГБ СССР

нач. КРО УНКГБ Львов

нач. 4 отд. УНКГБ г. Станислав

ГДА СБ України, ф. 16, оп. 1, спр. 508, арк. 209–211.
Оригінал, машинопис.

¹²³ На документі помітки: «10/IV [підпис нерозбірливий]» та проставлено штамп «Секретаріат НКГБ УССР вх. 24 от 20.IV.1941 г.».

№ 11

**Указівка начальника 4-го відділу НКДБ СРСР Є. Лапшина
начальникові 4-го відділення УНКДБ Миколаївської області
Лискову про усунення недоліків у роботі пунктів ПК***17 квітня [1941 р.]*СОВ[ЕРШЕННО] СЕКРЕТНО¹²⁴

НАЧ[АЛЬНИКАМ] 4-Х ОТДЕЛОВ И ОТДЕЛЕНИЙ
НКГБ РЕСПУБЛИК И УНКГБ РЕСПУБЛИК
И ОБЛАСТЕЙ

Начальнику 4 отделения УНКГБ
Николаевск[ой] обл[асти]

т. ЛЫСКОВУ
г. Николаев

Участились случаи поступления в пункты почтового обмена корреспонденции в поврежденном виде, с грубыми следами вскрытия и небрежной заделки.

Так, за 15 дней в феврале–марте месяце было зарегистрировано свыше пяти тысяч документов с подобного рода дефектами. Большая часть их попадает на западные области УССР и БССР (Тарнопольская, Ровенская, Барановичская и Белостокская области), Казахскую ССР, Коми и Марийскую АССР, Свердловскую, Архангельскую, Вологодскую, Новосибирскую, Сталинградскую, Челябинскую, Омскую области, Краснодарский край и Молдавскую ССР.

Отмеченные факты свидетельствуют об отсутствии со стороны ряда 4-х отделов НКГБ и УНКГБ надлежащего контроля за качественной технической обработкой документов пунктами ПК.

Кроме того, ряд пунктов ПК, которым не предоставлено право контроля международной переписки, подвергают ее обработке, допуская прямое нарушение приказов народного комиссара.

В некоторых областях (Латвийской ССР, Львовской и Орловской обл.) установлены факты злоупотребления со стороны отдельных почтовых

¹²⁴ Гриф «Совершенно секретно» змінено на «Нетаємно» за рішенням ЕК з питань таємниць Служби безпеки України (реєстр. № акта 24/2-1718 від 23.08.2013).

работников, вскрывающих почту в противозаконных целях (хищение денег и проч.).

В связи с изложенным, предлагаю:

1. Начальникам 4-х отделов (отделений) НКГБ и УНКГБ проверить работу всех пунктов ПК и принять срочные меры по обеспечению действенного контроля за качеством обработки документов, периодически осуществляя этот контроль лично.

2. Производить расследование по каждому случаю дефектной обработки документов и привлекать к строжайшей ответственности бракоделов, вплоть до отстранения от работы негодных, плохо работающих сотрудников.

3. Работников ПК допускать к технической обработке документов только после предварительного обучения их опытными, хорошо знающими дело сотрудниками.

4. Пунктам контроля международной корреспонденции обработку последней поручить наиболее квалифицированным работникам, обеспечив особую тщательность обработки этих документов.

5. Систематически выявлять случаи повреждения документов почтовыми служащими и через соответствующие органы связи принять меры по расследованию и привлечению к ответственности виновных.

О принятых мерах сообщить не позднее 25 апреля с. г.

НАЧАЛЬНИК 4-ГО ОТДЕЛА НКГБ СССР
СТ. МАЙОР ГОСБЕЗОПАСНОСТИ

*Лапшин*¹²⁵

17/IV [1941 г.]
9/4/6143

*ГДА СБ України, ф. 9, спр. 86-сп, арк. 252–253.
Оригінал, машинопис.*

¹²⁵ На документі помітки: «Вх. № 24 III», «24/IV–41», «Получено 22/IV в 3 ч. дня Су[ригин]», «Читали: Тавасья[р]ов, Лепс[кая]».

№ 12

**Спецзведення заступника начальника 4-го відділу НКДБ УРСР
М. Суригіна наркомові держбезпеки УРСР П. Мешику
про реагування військовослужбовців Київського гарнізону
на німецький напад**

26 червня 1941 р.

Совершенно секретно¹²⁶

НАРОДНОМУ КОМИССАРУ
ГОСУДАРСТВЕННОЙ БЕЗОПАСНОСТИ УССР
СТ. МАЙОРУ ГОСУДАРСТВЕННОЙ БЕЗОПАСНОСТИ
тов. МЕШИКУ

СПЕЦИАЛЬНАЯ СВОДКА

О РЕАГИРОВАНИИ ВОЕННОСЛУЖАЩИХ КИЕВСКОГО ГАРНИЗОНА
В СВЯЗИ С НАПАДЕНИЕМ ГЕРМАНСКИХ ФАШИСТОВ
НА ГРАНИЦЫ СОВЕТСКОГО СОЮЗА
(По материалам ПК)

4-м отделом НКГБ УССР в результате обработки корреспонденции, исходящей от военнослужащих Киевского гарнизона за 23 и 24 июня 1941 г., прочитано 6895 документов, из которых отмечено положительных реагирований 442, отрицательных 56. Подвергнуто «К» 46 докум[ентов].

Нападение германских фашистов на границы Советского Союза вызвало среди бойцов Красной армии Киевского гарнизона гнев и возмущение поступком фашистских варваров.

С чувством глубокого патриотизма, любви и преданности к социалистической Родине бойцы и командиры выражают полную уверенность в разгроме врага.

В своих документах они пишут следующее:

Краснодарский край, Курганский р-н, ст. Родниковская, АМПИЛОВА
Фенц:

«...Пусть запомнят твердолобые фашисты, что Советский Союз сейчас имеет достаточное количество смертельных рубих и достаточно

¹²⁶ Гриф «Совершенно секретно» змінено на «Нетаємно» за рішенням ЕК з питань таємниць Служби безпеки України (реєстр. № акта 24/2-1718 від 23.08.2013).

силен, чтобы дать надлежащий отпор тому, кто попытается нарушить наши границы. Наша Рабоче-крестьянская Красная армия и Военно-морской флот покрыты неувядаемой славой отваги и героизма, могут отбить любую вылазку озверелого фашизма. Я, как воин Рабоче-крестьянской армии, даю Вам обещание, что по первому зову партии и правительства буду сражаться в первых рядах, защищая свою родную Родину...».

Док. «А»
(Киев 55, п/я 35, Судаков).

Смоленская обл., Сырокоренского с/с к-з «Коминтерн» КОЗЫРЕВУ Семену Акимовичу:

«...Наша доблестная Красная армия сумела отбить вражеские войска, и заняли их город Кенигсбург и сбили их 120 самолетов. Они хотели покушать нашего хлеба, так пусть покушают нашего пороха, если им так хочется, конечно, этого хлеба для них не пожалеем. Вот гады. Но наша Красная армия покажет им, как совать свое свиное рыло в наш советский огород...».

Док. «А»
(Киев 67, п/я 44, ХАРТИНОВ В.).

Киевск[ая] обл., Лисянского р-на с. Гожаловка, СЛЫНЬКО Д.П.

«...О войне вы уже знаете и речь МОЛОТОВА тоже слышали. Да, фашисты пытались бомбить нашу красавицу столицу Украины и др[угие]. города Советского Союза. Но им это не удастся, советская Украина будет цвести и еще больше расцветать в победе над гнусным фашистом. "Да здравствует тов. СТАЛИН", – кричит весь советский народ и "смерть Гитлеру", – повторяет десятки раз...».

Док. «А»
(Киев 67, п/я 44, ГОНЧАРЕНКО).

Днепропетровская обл., ст. Чаплино, хутор Журавлина, МАНЬКУ Г.П.

«...По первому зову наша армия нанесет самый жесткий удар Германии и всем зарвавшимся фашистам, мы дадим почувствовать им мощь и силу нашей Красной армии. За меня не волнуйтесь, у меня сейчас две задачи: или буду героем в победе за Родину, за СТАЛИНА, за СССР, или, может быть, придется пасть телом на чужой земле, но я предпочитаю первое, а раз любовь к Родине не имеет границ, значит и жизнь моя не имеет ни конца, ни края...».

Док. «А»
(Киев 55, п/я 140/2, КОНАНЕНКО П.А.).

Бойцы Красной армии приветствуют мероприятия советского правительства, направленные на изгнание зарвавшегося агрессора с советской территории, и выражают твердую и непоколебимую уверенность в победе советского народа над озверевшим фашизмом.

Выдержки из документов приводятся:

г. Львов, ул. Яновского 106, кв. 9, РОМАНЧЕНКО П.

«...Митя, ты знаешь, что германские сволочи-фашисты напали на нашу священную землю. Я поклялся, так как я есть боец РККА – драться со всей силой, со всем мужеством за свою Родину, за партию, за мирную жизнь нашего народа. Я, Митя, посвящаю всю жизнь делу ЛЕНИНА–СТАЛИНА, я в любую минутку по первому зову партии и рабоче-крестьянского правительства готов выступить грудью на защиту отечества. Дерись, Митя, как лев, дерись, бейся за нашу Родину, будь глубоко уверен, что мы победим, и это действительно так будет. Я глубоко уверен, что мы все, братья, будем биться до последней капли крови, если надо будет, любой из нас не пожалеет своей жизни...».

Док. «А»

(Киев, п/я 47, РОМАНЧЕНКО В.С.).

Орджоникидзевский край, г. Черкасск, пединститут,
АСЛАНОВУ Михаилу А.

«...Михаил, будем бить врага на его территории, мы покажем этим гадюкам, где раки зимуют. Мы им покажем, что из себя представляет наша любимая Красная армия. Мы покажем свое мужество и героизм. Мы покажем силу своей армии и боеспособность. Мы проявим мужество и героизм, для этого требуется только дух, а духу у нас хватит, особенно для немецких гадов. Ты только не забывай, что победа будет только за нами. Я клянусь, и дал клятву перед Родиной о том, что буду защищать свою Родину мужественно и храбро, и я эту клятву с гордостью выполняю для блага народа. И призываю вас всех быть готовыми на защиту Родины – СССР».

Док. «А»

(Киев 55, п/я 140/2, МИХАЙЛОВ М.Х.).

Полтавская обл., Семеновский р-н, с. Веремеевка, медпункт,
САМОЙЛЕНКО Т.М.

«...Сегодня слушал речь народного комиссара иностранных дел В. М. МОЛОТОВА, он сообщил, что на нашу страну Советов произведено зверское, неслыханное нападение. Сейчас, Таня, идет бой, старайся как наилучше и своевременно дать помощь воинам РККА. Не жалей сил и крови, а если будет необходимо, то не жалей и жизни, ибо ты ее

положишь за счастье народа, за Родину. Мы, воины РККА, в том числе и я, будем беззаветно преданы Родине, партии ЛЕНИНА–СТАЛИНА, будем беспредельными патриотами, защитниками нашей Родины...».

Док. «А»

(Киев 55, п/я 140, отд. 3, Леня).

Пишущие с чувством гордости сообщают, что Красная армия, оснащенная первоклассной техникой, разгромит фашистских варваров. Они высказывают готовность в любую минуту нанести смертельный удар зарвавшимся фашистам.

Характерные выдержки приводятся:

Горьковская обл., Арзамасский р-н, с. Понфилово ВДОВИН А.Г.

«...Мы не хотим войны. Войну нам навязали фашистские заправилы. Сегодня в 4 часа утра без объявления войны воровским способом немцы нарушили наши границы, начали бомбардировку наших мирных городов. Мы не хотим войны, но если ее нам навязали, то докажем свою мощь, свою силу. Пусть Гитлер узнает и почувствует, что это не малые страны, а могучий Советский Союз. Враг, конечно, сильный, но победа будет за нами. Только спокойно трудитесь на своих постах, выполняйте на много нормы в своей работе. Мы продолжаем мирно с еще большим напряжением учиться, чтобы быть в любой час готовым ко всяким неожиданностям, быть всегда готовым в горячем бою оказывать помощь нашим дорогим раненым бойцам, мужественно и храбро дерущимся за мирную счастливую жизнь своих отцов, матерей, жен и детей. Не далек тот день, когда я так же буду участвовать в войне, спасая жизнь нашим командирам и бойцам...».

Док. «А»

(Киев, п/о 67, п/я 41, ВДОВИН И.А.).

Горьковская обл., Почимковский р-н, Сыратно, ЛИТКИНУ Якову Федоровичу

«...Сегодня германские самолеты бомбардировали Киев. В ответ на этот фашистский бандитизм наше советское правительство приказало нашей Красной армии перейти в решительное наступление и задушить фашистских сволочей. И в этом сомневаться нечего, наша Красная армия с этим справится. Мы пока занимаемся, но готовы в любую минуту выступить и дать сокрушительный отпор врагу...»

Док. «А»

(Киев 67, п/я 41, фам[илии] нет).

Ярославск[ая] обл., р-н Новоселка, Макаровское п/с, КАНДИНУ В.В.

«...Дорогие мои родители, не слушайте никого и никаких сплетней, слушайте только радио и газеты, тогда вы будете спокойны. Мы уверены, что защитим страну и мирный труд наших отцов, матерей, братьев и сестер, в любую минуту готовы выступить на защиту Родины, если только позовет нас народ и великий СТАЛИН».

Док. «А»

(Киев 67, п/я 45, КАНДИН А.).

г. Куйбышев, областной № 26, гор. почтовое отделение, п/я 59,
РАЧКУ Якову Д.

«...22/VI в 4 ч. утра германские фашисты нарушили наш мирный договор и воровским образом перешли западную границу. Несколько бомбардировщиков германских бросили бомбы на нашей территории, моментально послышались ответы наших славных зенитчиков. Через некоторое время наши части Красной армии отбили и выгнали фашистских заправил с нашей священной земли. Наша армия пошла на тех, кто без объявления, воровским образом навязали нам войну. Мы не складывали рук, еще крепче сплотились и готовы к любой схватке...».

Док. «А»

(Киев, п/я 6, Ваня).

Проникнутые высоким чувством патриотизма бойцы Красной армии уверяют своих родных, что они полны решимости идти в победоносный бой и драться с врагом, не жалея своих сил и даже жизни для защиты мирного труда советского народа:

г. Старобельск, Ворошиловградской обл., ул. Труда № 4, МОХОВОЙ Е.Л.

«...Чувствую себя хорошо и бодро, как следует командиру Красной армии в этот ответственный момент для нашей армии. “Враг будет разбит на его земле”, – говорит наша великая сталинская большевистская партия и советское правительство. Таково твердое мнение всего нашего великого советского народа и могучей Красной армии и морского флота. Фашизм мы превратим в щепки, развалины, сотрем с лица земли. Гордые, непобедимые бойцы и командиры Красной армии, овеянные славой великого Октября, готовы сокрушить все, что прикажет наша партия, правительство, наш маршал и Герой Советского Союза тов. ТИМОШЕНКО...».

Док. «А»

(адрес не указан).

[...] Зафиксировано два документа, в которых сообщается об отдельных нарушениях воинской дисциплины и якобы имеющих место дезертирстве из воинских частей отдельных красноармейцев:

г. Львов, п/я 254/8, НИКУЛИНУ Ф.И.

«... Да, Федя, интересно, как я покинул казарму, т. е. свою часть, но еще интересней, как покинул Львов, но описывать я не буду, ибо ты догадываешься сам...? Понял...? ...».

Док. «К»

(Киев, п/я 132/2, ИЮГОВ И.П.).

г. Воронеж, ул. Ботурийская 24, кв.15, ЯЗЫКОВА А.Ф.

«...Вот ты там попробуй, может у Виктора есть знакомый врач, пусть дадут справку, хотя бы в самом большом ударе. В общем, что-то нужно выдумать. Если только можно. Твоя святая воля. Я здесь уже действовал, но ничего не выходит, а поехать очень хочется, мне очень хотелось бы быть у вас и встретиться с Виктором. Мне очень жаль, что, по всей вероятности, не придется с ним лично познакомиться. Танюша, у меня будет одна просьба к тебе лично. Я тебя убедительно прошу выполнить ее и напиши только одно слово "да". Ты помнишь, в прошлом году мы с тобой рассматривали одну вещь в сундуке, которая меня очень интересовала (в документе нарисован пистолет) понятно?».

Док. «К»

(Киев 33, п/я 57, ЯЗЫКОВ И.).

В ряде документов авторы сообщают сведения, разглашающие военную тайну:

Туркменская ССР, г. Ашхабад, п/я 50, КАЛАЦКИЙ

«...Папа, я в Гайсине, в 352 артиллерийском полку. Эх, и давали (нецензурное слово) жизни. Дохнуть свободно не было времени, потом я постарался попасть в учебную батарею. Там я жил, как японский бог. Но вот наступило 20 апреля. Был получен приказ грузить дивизию. За два дня погрузили снаряды, пушки, лошадей и через 3 суток очутились в Самборе, 60 км. от немецкой границы. Через полмесяца наш дивизион был направлен на работу в укрепленный р-н на границу. Днем 13 ч. роешь землю, а ночью ходишь с винтовкой. В лесах и горах банд очень много. И вот я решил смотаться отсюда. 5 июня я прибыл в Киев, сдал испытания, стал курсантом 1 артучилища. Э... (нецензурное слово) представь себе армейскую дисциплину умноженную в 1 мил. раз и ты получишь действительную дисциплину училища. Хотя здесь и кормят белым хлебом и маслом, но жить не мило. За один неправильный шаг наряды и гауптвахты. Эх, ошибся я, что сюда попал. Теперь у

меня одна мысль: или выбраться совсем отсюда (что очень трудно) или поступить на двухгодичный курс обучения. Так гораздо легче...».

Док. «К»

(г. Ржищев на Днестре, п/я 131/131, БОЙКО).

Воронеж, Воронежская обл., Шостиницкий р-н, сах. завод,
СОЛОДЕНКО Б.В.

«...Германскими самолетами был сброшен десант от наших лагерей за 15 км. Также бомбардировали наш аэродром около завода "Большевик", вследствие чего убито 150 ч. Наша рота назначена на оборону около Военгородка и Пущи-Водицы. Сброшенный десант, несколько человек пробралось к Лысой горе и складам, перерезали провода, телефонную линию, был ранен часовой...».

Док. «К»

(Киев 63, п/я 30-34, СОЛОДЕНКО В.В.).

В документах пишущие сообщают сведения несколько панического характера:

Смоленская обл., г. Смоленск, п/с Хохлово, к-з «Коминтерна»,
КУЧУКОВА С.З.

«...Я родился в огненные годы 1917 г., в революцию, и, вероятно, придется умереть в огненные годы, которые настали уже для нас... В 4 ч. 40 м. утра бомбили с самолетов Житомир, Винницу, Севастополь и в 4-50 утра стали бомбить столицу Украины Киев, где нахожусь и я сейчас. В Киеве тревога, режут гудки беспрерывно заводов, фабрик, паровозов, все поднялись на ноги. Киев стали бомбардировать, сволочи, и разбомбили Киевский центральный аэродром, и наши самолеты ни один не поднялся с этого аэродрома, просто жутко было сидеть в помещении. К 7 ч. утра 200 чел. убитых и раненых...».

Док. «К»

(Киев 55, п/я 140/2, КУЧУКОВ)

г. Жмеринка, Майский пер. 3, МЛЕКО Иван Алексеевич.

«...Сегодня на Киев налетело 400 самолетов, из которых 6 шт. добрались до Киева, а остальные были отогнаны нашей авиацией. В городе немного паники. Магазины, облипшие людьми, как мухами, ничего не имеют для продажи. За хлебом очередь. В общем, люди бросились делать запасы. В городе немцы бомбят только "военные объекты", а в самом деле бросают куда попадет. Много поймано шпионов, сброшенных на парашютах...».

Док. «К»

(Киев, п/я 51, МЛЕКО В.И.).

Все «К» документи, заслуживающие оперативного внимания, направлены нач[альникам] 3 отдела КОВО для оперативного использования.

ЗАМ[ЕСТИТЕЛЬ] НАЧАЛЬНИКА 4 ОТДЕЛА НКГБ УССР
ЛЕЙТЕНАНТ ГОСУДАРСТВЕННОЙ БЕЗОПАСНОСТИ

Сурыгин

«26» июня 1941 г.

№ 90772/4

Разослано:

наркомому госбезопасности СССР

наркомому госбезопасности УССР

нач. 3 отдела КОВО

*ГДА СБ України, ф. 16, оп. 1, спр. 508, арк. 345–356.
Оригінал, машинопис.*

№ 13

**Спецзведення заступника начальника 4-го відділу НКДБ УРСР
М. Суригіна наркомові держбезпеки УРСР П. Мешику про
реагування населення м. Києва на німецький напад**

27 червня 1941 р.

Совершенно секретно¹²⁷

НАРОДНОМУ КОМИССАРУ
ГОСУДАРСТВЕННОЙ БЕЗОПАСНОСТИ УССР
СТ. МАЙОРУ ГОСУДАРСТВЕННОЙ БЕЗОПАСНОСТИ
тов. МЕШИКУ

СПЕЦИАЛЬНАЯ СВОДКА

О РЕАГИРОВАНИИ НАСЕЛЕНИЯ г. КИЕВА В СВЯЗИ С НАПАДЕНИЕМ
ГЕРМАНСКИХ ФАШИСТОВ НА ГРАНИЦЫ СОВЕТСКОГО СОЮЗА
(По материалам ПК)

В результате обработки внутренней корреспонденции, исходящей от населения г. Киева, 4 отделом НКГБ УССР за 25 июня 1941 г. прочитано 6891 документ, из которых 195 документов с сообщениями отрицательного и даже провокационного характера подвергнуты «К».

Трудящиеся г. Киева в своих документах к родственникам и знакомым с большим подъемом продолжают обсуждать речь тов. МОЛО-

¹²⁷ Гриф «Совершенно секретно» змінено на «Нетаємно» за рішенням ЕК з питань таємниць Служби безпеки України (реєстр. № акта 24/2-1718 від 23.08.2013).

ТОВА, произнесенную им по радио 22 июня с. г., и героические бои частей Красной армии с германским фашизмом.

Чувства пишущих преисполнены классовой ненавистью к озверелому германскому фашизму и любовью и преданностью своей социалистической Родине.

Они с гордостью сообщают о несокрушимой мощи Красной армии и выражают твердую уверенность в полную победу над врагом, заявляя при этом следующее: «С нами партия, с нами правительство, с нами СТАЛИН. Победа будет за нами».

Наиболее характерные выдержки из документов приводятся:

г. Овруч, Житомирская обл., ул. Петровского 2, ГЕНДЛЕРУ Ф.А.

«...Надо надеяться, что скоро проклятому паршивцу будет конец. Здесь он найдет свою могилу. Он не будет никогда есть украинского хлеба. И никогда мы его видеть не будем. С нами 193-х миллионный народ, народ, который не знает и знать никогда не будет проклятого гада. С нами партия, с нами правительство, с нами СТАЛИН. Победа будет за нами. И мы не пощадим своей крови и даже жизни, чтоб прогнать подлых убийц с лица советской благородной земли. Я уверен в наш народ. Я уверен в нашу победу...».

Док. «А»

(Киев, Горького 39/18, ГЕНДЛЕР Л.Ф.).

Харьков, пл. Руднева № 32, кв. 32, ЛЕВИЦКОЙ М.В.

«...Очень здраво и ясно отнеслись к происходящему жители. Никакой паники, никакого лишнего шума... Женщины проняты чувством патриотизма, они предлагают всюду свои услуги, в госпиталях и медпунктах. Мужчины прощаются со своими семьями и идут выполнять свой долг перед Родиной тихо, спокойно, без слез и шума. И когда смотришь на серьезные, напряженные лица людей, становится спокойно на душе, и ты веришь в победу, потому что волелюбный народ никогда не был и не будет поработан. "Победа будет за нами", – сказал тов. МОЛОТОВ и этому верят, в этом уверены все граждане нашей прекрасной Родины. Пусть бесятся фашисты, пусть простирают свою кровавую лапу, они будут разбиты, как псы-рыцари на льду Чудского озера, как самураи у сопки Заозерной, изгнаны, как все интервенты, агрессоры, их укрепления будут разбиты и уничтожены, как линия Маннергейма на финском фронте...».

Док. «А»

(г. Киев, Воровского 31-а, кв. 2, ТЫШКОВСКАЯ О.В.).

Молд. ССР, г. Рыбница, п/я 40, подразделение 4, АЛЕКСАНДРОВУ Н.А.

«...Тов. МОЛОТОВ по радио сообщил о возмутительном, неслыханно наглom нападении на нашу Родину. Нападение было на Киев, Житомир, Севастополь и др. многие города. Это ужасная наглость фашистов. Ну что же, мой дорогой, будь бодр, мужествен, не падай духом, будем всеми силами защищаться от подлых врагов...».

Док. «А»

(Киев, Ленина 80, кв. 12, АЛЕКСАНДРОВОЙ).

Москва 21, Олсуфьевский пер. 1, кв. 17, КИРИЧЕК для ЛИТВИНСКОЙ

«...Дикий, кровожадный варвар-фашист, сволочь, нет слов, которыми можно было бы назвать такую низость, захотелось ему СССР. Но здесь его уже добьют... Здесь уже это животное ляжет. Я уверена в непобедимости нашей Красной армии. Знаешь, до какой подлости дошли, на свои самолеты подделали наши знаки звезды, чтобы их не определить. На границе варвары встречают сильный отпор. Если бы рабочие Германии задушили там же своих правителей, какой праздник был бы для человечества. Сколько ожило бы народа, освободились бы от пота, от диких расправ. Почему трудящиеся до сих пор молчат? Я почему-то уверена, что здесь теперь кровожадные фашисты, самые дикие существа, положат свои мерзкие головы».

Док. «А»

(Киев, ул. Щорса 23/П, КИРИЧЕК).

В значительной части документов пишущие сообщают, что несмотря на неоднократные налеты фашистских самолетов на г. Киев, жизнь в городе протекает нормально, трудящиеся с честью и уверенно выполняют свои служебные обязанности. Каждый из них проникнут чувством ответственности за дело обороны Родины:

Иванков, Киевск[ая]. обл., ул. Шевченко, ЖЕЛНОВОЙ [...]

«...Киев производит хорошее впечатление. Чувствуется организованность, бодрость, советский патриотизм. Паники нет. Народ деловито и уверенно выполняет свои обязанности...»¹²⁸.

Док. «А»

(Киев, Крещатик 28, кв. 1, ЖЕЛНОВ Н.А.).

Каменец-Подольск, Остропольский р-н, с. Черна, КОВТОНЮК В.М.

«...22 числа начались военные действия с Германией, и Киев подвергся бомбардировке. Но все спокойно в городе, жизнь протекает нормально, так как наши города и села защищает доблестная и непобе-

¹²⁸ Два абзаца тексту виділено зліва від руки синім олівцем.

димая Красная армия. Вот и я еду на защиту своих священных границ...».

Док. «А»

(Киев, адрес и фамилия отправителя не указаны).

Ст. Гайворон, Одесская обл., дом НКПС 24, кв. 2, КОЖУХОВА М.В.

«...Дорогая родня, итак, война. Слушая заявление В. М. МОЛОТОВА по радио, просто не верилось, что эти с[воло]чи так обнаглели, что посмели напасть на Советский Союз. В городе сохранилось спокойствие, обыденная жизнь, никакой паники и никто не знал, что это летели вражеские самолеты, и что их отгоняли. Война, по-видимому, будет продолжительной, и нам всем нужно подготовиться ко всем неприятностям и последствиям. Не беспокойтесь обо мне...».

Док. «А»

(Киев, ж.д. колония, Стадионная 3, Средне-тех[нические] курсы Юза, КОЖУХОВ Б.И.).

Аналогичных документов отмечено около 50.

В ряде документов авторы их, выражая готовность к защите социалистической Родины, сообщают о своем неотложном желании вступить добровольцами в ряды Красной армии и немедленно отправиться на фронт.

В отдельных документах сообщается, что с первых дней войны многие идут добровольцами на фронт.

Отдельные выдержки приводятся:

Днепропетровск, ул. Ленинградская, 3, кв. 3, НАДЕЛЮ З.Б. и КАЦУ Ф.Н.

«...Здравствуйте, родные. Ну, вот и война. За минувшие два дня мы уже не раз видели над собой самолеты врага. Киев, правда, им не удалось ущипнуть. Киев живет хорошей жизнью гордых и чудесных людей. Частые тревоги, недалеко фронт, но в планах людей не видно страха. Тысячи добровольцев. Трудно удовлетворить все просьбы. Я ходил тоже сегодня в военкомат с заявлением, не дождавшись повестки. Пока велели ждать. Но я все же думаю завтра уехать на фронт. Я буду счастлив, если не оставят в обозе. Крепко целую вас в эту торжественную минуту борьбы за большое, правое дело. Ваш Ефим...».

Док. «А»

(Киев, [ул.] Толстого, 25, кв. 39, КАЦ Е.Н.).

ЛССР, Каунас, п/я 758, Леониду Иван[овичу] ЛЫСЯКУ.

«...Здравствуй, любимый. Мы с тобой родимые в бурю революции должны доказать Родине, что мы достойные сыны и дочери нашей

Родины. Как только кончится тревога, иду в военкомат и буду просить, чтобы меня зачислили в часть. Буду так же, как и ты, громить фашистскую банду Гитлера. Ты, я знаю, не отдашь легко свою жизнь, ты им, гадам, покажешь нашу мощь, нашу преданность Родине, но и я не прощу. Ух, как я ненавижу этих проклятых собак-агрессоров-гитлеровцев. Какие сволочи, ведь вчера они в 4 ч. налетели на Киев, а в 5 ч. объявили войну. За меня не беспокойся. В Киеве все в порядке, только частые тревоги. Крепись, родной. Скоро победа...».

Док. «А»

(Киев, Н.-Павловская, 2, кв. 12, ЛЫСЯК).

Богуслав, Корсунская, 43, ЛОЙФАНФЕЛЬДУ.

«...В Киеве настроение приподнятое. Народ кипит желанием отомстить врагу. Записываются добровольцы тысячами. Даже старые; готовы...».

Док. «А»

(Киев, Красноармейская, 54, БРОДСКИЙ).

Аналогичных документов отмечено 12.

Наряду с положительными реагированиями отмечено 195 документов, в которых авторы их, подвергаясь паническим настроениям, распространяют провокационные сведения о результатах бомбардировки германскими самолетами г. Киева и якобы о полном отсутствии в продаже продуктов питания, очередях за ними и др.

Отдельные, наиболее резкие, выдержки из документов приводятся:

с. Воропаев, В.-Дубичанский р-н, Киевск. обл., ЕРМАК Иван Савич.

«...Дорогие родители, вы себе не можете представить нашего положения, через каждые 1/2 ч. объявляют воздушную тревогу, как только отбой, побежим за хлебом, но везде такие очереди за всем, что страшно смотреть, ничего нигде нельзя достать: ни бублика, ни французской булки, даже торт и шоколад все как под метелку. Вчера достали буханку хлеба, сели и скушали. Все время над Киевом летают вражеские самолеты, но под маркой СССР. Вчера над Киевом было 8 самолетов, 5 сбили, а 3 пропали без вести. Вчера были сброшены бомбы на Подоле, вокзале, Лукьяновке. Много было жертв. По радио передали, что только 200 чел., а на самом деле это неправда. На Соломенке есть тюрьма, и когда сбросили бомбы, то как раз попало в тюрьму, то убили всех тюремщиков, больше 800 чел. Сегодня опять напали 3 немецких само-

лета и на Трухановом острове разрушили электростанцию, а на Арсенале 4 военных общежития уничтожены. Все это, что я пишу, суцця правда. Вы подумаете, откуда мы это знаем. А вот откуда. При нашей школе есть санитарная команда, это наши ученики учились на мед. сестер, а теперь их забрали, и они с носилками бегают и подбирают раненных. Экзаменов они сдавать не будут. Они приходят к нам и рассказывают. Ох, как тяжело здесь жить. Сегодня у нас в общежитии был директор и сказал, что домой не спешите, а организационно идти на помощь для перевязки раненых. И неохота мне вас огорчать, но скрывать нечего, что Нина в Западной. Мне жалко братьев, что пойдут на фронт. Оля...».

Док. «К»

(Киев, [ул.] Дикая 9–6–7, ЕРМАК).

Житомирск. обл., ст. Попельня, с. Сокильча, ЯКОВЧУК.

«...Вчера целый день была тревога. По радио передали, что в Финляндии немцы заняли часть нашей территории. Говорили, что 200 чел. убитых и бесчисленное количество раненных. У нас возле Пост-Волынска разбились пассажирский поезд и аэродром. Много убитых и раненных. С первого же дня немцы пустили 500 самолетов на Севастополь и на Житомир. Так Гитлер обманул советскую власть. На десять лет заключал договор, а на 2 года набрался запаса. Советская власть отправляла ему все продукты, пока сказал достаточно, уже хватит. И не объявляя войны, он наступил. Вчера 500 чел. разносили повестки. Забирают с работы, даже домой не пускают. Везде, куда ни помотришь, плач. Взялись прочищать трамвайную дорогу к военному госпиталю, чтобы можно было возить раненных. За всем большие очереди, нельзя пройти в магазин. Будет большое несчастье. Немцы победят или наши, одно из двух, но говорят, что в советской стране осталось мало людей...».

Док. «К»

(Киев, [ул.] Никольская, 16/32, ЯКОВЧУК).

Черниг. обл., Олишевский р-н, с. Ченер, БАБАРЫКА А.

«...Не знаю, как у вас, но у нас берут всех мужчин, ребят, девушек, женщин и отправляют неизвестно куда. Все время тревога. С продуктов ничего не увидишь. Прямо хоть с голода подыхай. Нигде нет ни булочки, ни хлеба, ни конфет и даже редиски. Только и видно, как самолеты бросают бомбы. Киев во многих местах разрушен, есть много жертв, народ убегает не знает куда. В общем, если не изменится обстановка,

то будет плохо. В магазинах ничего нет, и на базаре такие цены: 8 руб. кг картофеля, 70 руб. пуд муки. Людей арестовывают, берут кого куда...».

Док. «К»

(Киев, [ул.] Короленко, 34, кв. 13, БАБАРЫКА М.).

ст. Ольшаница, м. Тараща, ул. Вернигорщина, НЕВГАД.

«...В Киеве сейчас такое творится, что страшно смотреть на свет. Соломенка горела, Святошино горело, Пост-Вольнск горел. 3 самолета германских сбито, их сбили на Черной горе, около военного склада, а очереди за всем, что страшно смотреть. У нас на заводе маски действительные выдавали. В воскресенье такое делалось, гудки гудели, стреляли зенитки. Фастов горел так, что страшно и жутко было смотреть на свет божий...».

Док. «К»

(Киев, Воинский пер., общежитие з-д 393, НЕВГАД)

Все «К» документы, заслуживающие оперативного внимания, были направлены в 3 управление НКГБ УССР для оперативного использования.

ЗАМ[ЕСТИТЕЛЬ] НАЧ[АЛЬНИКА] 4 ОТДЕЛА НКГБ УССР
ЛЕЙТЕНАНТ ГОСУДАРСТВЕННОЙ БЕЗОПАСНОСТИ

Сурыгин¹²⁹

«27» июня 1941 г.

№ 90776/4

Разослано:

наркомун госбезопасности СССР

наркомун госбезопасности УССР

нач. 3 управления НКГБ УССР

*ГДА СБ України, ф. 16, оп. 1, спр. 508, арк. 357–365.
Оригінал, машинопис.*

¹²⁹ На першому аркуші документа проставлено штамп: «Наркомун доложено».

№ 14

**Спецзведення наркома внутрішніх справ УРСР В. Сергієнка
члену військової ради Південно-Західного напрямку
М. Хрущову про реагування населення Харкова
на початок німецько-радянської війни**

Вересень 1941 р.

Совершенно секретно¹³⁰

*Меркулову*¹³¹

*Члену военного совета войск Юго-Западного направления –
тов. Хрущеву Н.С.*¹³²

СПЕЦСВОДКА

о реагированиях населения г. Харькова по вопросу войны СССР
с гитлеровской Германией
(по материалам военной цензуры)

За время с 23 по 28 августа 1941 г.

За время с 23-го по 28-е августа с. г. харьковской военной цензурой было прочитано 92 336 писем, исходящих из Харькова и Харьковской области, из коих отмечено 12 742 положительных и 1123 отрицательных реагирований, связанных с вопросами войны СССР с гитлеровской Германией.

Все положительные реагирования отражают патриотические чувства населения Харькова, стремящегося всеми силами помочь Красной армии в деле скорейшего разгрома фашистских банд.

Отрицательные меморандумы, исходявшие от военнослужащих: СТАРОСТИНА, КОЙФМАНА, СОСЕНКОВА, ЧЕСТНЕЙШЕЙ, ВЕРГИНА, ДЕМЧЕНКО, КОФАНОВА, НЕЛИНОВА, ЦЫБУЛЬНИКА, СКРЫГИНА, ЕРАХТИНА, ХОДЯКОВА, СПИЦИНА, и ряд меморандумов без указания фамилий отправителей направлены в особый отдел НКВД ХВО за №№ 858, 848, 849, 868 и 3/91276.

¹³⁰ Гриф «Совершенно секретно» змінено на «Нетаємно» за рішенням ЕК з питань таємниць Служби безпеки України (реєстр. № акта 24/2-1112 від 27.03.2013).

¹³¹ Тут і далі у документі курсивом подано слова, вписані від руки.

¹³² Вписано замість викресленого машинописного напису: «Секретарю ЦК КП(б)У».

По фактам антисоветских настроений гражданских лиц приняты меры по линии территориальных органов НКВД¹³³.

По сути изложенного проинформирован военный совет войск Юго-Западного направления.

НАРКОМ ВНУТРЕННИХ ДЕЛ УССР
КОМИССАР ГОСУДАРСТВЕННОЙ БЕЗОПАСНОСТИ 3 РАНГА [СЕРГИЕНКО]

« » сентября 1941 г.

№ _____
гор. Харьков

*ГДА СБ України, ф. 16, оп. 1, спр. 518, арк. 328–329.
Незасвідчена копія, машинопис.*

№ 15

**Витяг із довідки начальника 2-го спецвідділу НКВС УРСР
М. Суригіна наркомові внутрішніх справ УРСР В. Сергієнку
про кадрове забезпечення та результати роботи спецвідділу**

21 січня 1942 р.

Совершенно секретно¹³⁴

НАРОДНОМУ КОМИССАРУ ВНУТРЕННИХ ДЕЛ УССР
КОМИССАРУ ГОСУДАРСТВЕННОЙ БЕЗОПАСНОСТИ 3 ранга
тов. СЕРГИЕНКО

СПРАВКА
по 2 спецотделу НКВД УССР

Личный состав – В настоящее время аппарат отдела состоит:

и.о. нач. отдела1
нач. отделений3
зам. нач. отделений2

¹³³ Вписано від руки замість викресленого машинописного напису: «Меморандуми панического характера, о продовольственных затруднениях и исходивших от учеников ФЗО переданы в СПО УНКВД при №№ 855, 859, 860 и 861».

¹³⁴ Гриф «Совершенно секретно» змінено на «Нетаємно» за рішенням ЕК з питань таємниць Служби безпеки України (реєстр. № акта 24/2-1092 від 27.03.2013).

оперуполномоченных4
п/оперуполномоченных3
переводчиков4
стенографисток2

Отдел сейчас проводит следующие работы:

- а) радиоразведка и радиококтрразведка,
- б) оперативная радиосвязь,
- в) осуществление военной цензуры,
- г) производство приемо-передатчиков.

[...] Военная цензура.

На территории УССР действует 3 пункта цензуры:

- а) Ворошиловград,
- б) Старобельск,
- в) Купянск.

Они осуществляют цензуру всей проходящей гражданской корреспонденции.

В эти города выехал зам[еститель] нач[альника] отделения – старший лейтенант госбезопасности тов. Зайцев.

Все заявки особых отделов фронтов по комплектованию армейских отделений ВЦ выполнялись.

Оперативное руководство ими, по указанию НКВД СССР, осуществляется особыми отделами. [...]

НАЧАЛЬНИК 2 СПЕЦОТДЕЛА НКВД УССР
ЛЕЙТЕНАНТ ГОСУДАРСТВЕННОЙ БЕЗОПАСНОСТИ

*Сурыгин*¹³⁵

«21» января 1942 г.
п. Меловое.

*ГДА СБ України, ф. 16, оп. 1, спр. 526, арк. 59–62.
Оригінал, машинопис.*

¹³⁵ На документі помітки: «2-й спецотдел», «Секретариату, в дело 14.VI–42 г., “В-С” В. Сергієнко».

№ 16**Наказ наркома внутрішніх справ СРСР № 002117
про затвердження інструкції «Про роботу органів
військової цензури НКВС СРСР»****27 вересня 1942 р.**Совершенно секретно¹³⁶**ПРИКАЗ
НАРОДНОГО КОМИССАРА ВНУТРЕННИХ ДЕЛ Союза ССР
за 1942 г.**

№ 002117. Содержание: О[б] утверждении инструкции «О работе органов военной цензуры НКВД СССР».

№ 002117 27 сентября 1942 г. гор. Москва

1. Утвердить объявляемую при этом инструкцию «О работе военных цензоров НКВД».

2. Начальнику 2 спецотдела НКВД СССР тов. ЛАПШИНУ, наркомам внутренних дел республик, начальниками УНКВД краев и областей организовать изучение всем личным составом органов военной цензуры настоящей инструкции.

Приложение: Инструкция о работе военных цензоров НКВД.

Народный комиссар внутренних дел Союза ССР
Генеральный комиссар государственной безопасности [Л. БЕРИЯ]

¹³⁶ Гриф «Совершенно секретно» змінено на «Нетаємно» за рішенням ЕК з питань таємниць Служби безпеки України (реєстр. № акта 24/2-4691 від 29.11.2013).

Совершенно секретно¹³⁷
Хранить наравне с шифром

«УТВЕРЖДАЮ»
Народный комиссар
внутренних дел Союза ССР
Генеральный комиссар
государственной безопасности
Л. БЕРИЯ
27 сентября 1942 г.

ИНСТРУКЦИЯ
О РАБОТЕ ВОЕННЫХ ЦЕНЗОРОВ НКВД СССР

Введение

Государственным комитетом обороны Союза ССР на всю почтово-телеграфную корреспонденцию по СССР введена военная цензура.

Военная цензура имеет целью пресечение всякого рода сообщений, могущих нанести ущерб государственным интересам Советского Союза, охрану от разглашения в почтово-телеграфной переписке военной тайны и выявление всякого рода вражеской, шпионской переписки.

В соответствии с решением Государственного комитета обороны Союза ССР Народным комиссариатом внутренних дел Союза ССР созданы отделения и пункты военной цензуры, осуществляющие проверку всей внутренней почтово-телеграфной корреспонденции.

І. ОБЩИЕ ПРАВИЛА ЦЕНЗУРЫ

1. Военной цензуре подлежит вся почтово-телеграфная корреспонденция, за исключением адресованной членам правительства.

2. Служебная корреспонденция, т. е. официальная переписка учреждений и предприятий, как правило, не цензурируется.

Однако, в целях пресечения использования служебной корреспонденции в антигосударственных целях, органы военной цензуры периодически просматривают следующие служебные документы:

- а) подозрительные во внешнему виду;
- б) не имеющие обратного адреса;
- в) идущие в учреждения от частных лиц.

¹³⁷ Гриф «Совершенно секретно» змінено на «Нетаємно» за рішенням ЕК з питань таємниць Служби безпеки України (реєстр. № акта 24/2-4691 від 29.11.2013).

3. Вся без исключения радиотелеграфная корреспонденция, независимо от адресования (частная, служебная или правительственная), цензурируется обязательно.

4. В отношении проверки посылок устанавливается следующий порядок:

Согласно почтовых правил НКС, почтовыми учреждениями посылки принимаются только в открытом виде и заделываются отправителями на почте.

Пересылать в посылках какие бы то ни было письменные сообщения или печатные издания ЗАПРЕЩАЕТСЯ.

Органами военной цензуры посылки, как правило, не просматриваются. Проверку посылок необходимо осуществлять в выборочном порядке.

5. Общегражданская внутренняя и международная переписка органами военной цензуры задерживается для проверки не свыше 36 часов с момента подачи почтовыми учреждениями.

Корреспонденция, адресованная в действующую Красную армию и из действующей Красной армии в тыл – не свыше 24 часов.

Телеграммы просматриваются цензурой в сроки не свыше 3 часов с момента подачи их почтовыми учреждениями.

6. Все проверенные цензурой письма и телеграммы штампуются цензорскими грифами «ПРОСМОТРЕНО ВОЕННОЙ ЦЕНЗУРОЙ», установленными приказом НКВД СССР за № 0051 от 8/І–1942 г. (для внутренней, общегражданской и воинской корреспонденции) и приказом НКВД СССР за № 001219 от 13/VI–1942 года (для международной корреспонденции).

Во избежание повторного просмотра телеграмм, телеграфные учреждения обязаны телеграммы, прошедшие проверку, передавать со служебной отметкой «ВЦ».

Гриф военной цензуры, утвержденный приказом НКВД СССР за № 0051 от 8/І–1942 г., имеет обозначение только соответствующих областных, краевых, республиканских центров или литеров военно-почтовых баз. Различие между пунктами цензуры внутри области, края, республики устанавливается по порядку номера, который присваивается пункту в соответствии с количеством цензоров.

II. КОНФИСКАЦИЯ ПИСЕМ

7. Конфискации подлежат письма:

а) содержащие различного рода к-р материалы: листовки, брошюры, карикатуры, различного рода религиозно-пропагандистские изда-

ния (книги, брошюры, листовки, репродукции и т. п.), за исключением религиозных изданий антифашистского и патриотического характера;

б) содержащие антисоветские, провокационно-клеветнические, шпионские и иные, направленные во вред государственным интересам Советского Союза сообщения, в том числе сведения о военных действиях;

в) письма шифрованные, кодированные и подозрительные по содержанию;

г) письма, содержащие нижеследующие сообщения, составляющие военную тайну и не подлежащие оглашению:

1. О штатах частей, учреждений и других организаций армии, воздушного и морского флотов.

2. О численности всякого рода частей, учреждений и организаций армий и флота, а также численности командного состава как в целом, так и по группам: высшего, среднего и младшего.

3. О названии, нумерации и местонахождении воинских соединений, артиллерийских, инженерных, авиационных и всяких иных складов военного и мобилизационного имущества.

4. О передвижении войсковых частей, учреждений и заведений военного ведомства, военных морских, речных и воздушных судов.

5. О местонахождении и передвижении военных эшелонов и транспортов и других поездов военного характера.

6. О вооружении, снаряжении, обмундировании, довольствии, санитарном состоянии частей Красной армии и флота.

7. О боевой готовности армии и флота.

8. О симуляции, дезертирстве и членовредительстве в частях Красной армии.

9. О взрывах, поджогах и эпидемиях в воинских частях, учреждениях и заведениях военеведа.

10. Жалобы красноармейцев на недостатки снабжения продовольствием и обмундированием.

11. Посылаемые красноармейцам всевозможные фиктивные документы о происшествиях в семье, требующие их приезда.

12. О пораженческих и упаднических настроениях.

13. О продукции военной промышленности, численности занятых в ней рабочих, создании новых предприятий и ликвидации существующих, об охране предприятий и учреждений военной промышленности.

14. Об охране мостов, железнодорожных узлов, прочих сооружений стратегического характера.

15. О стратегических путях сообщений, их состоянии, постройке новых путей и т. д.

16. О техническом состоянии разного рода телеграфных и телефонных линий, как военных, так и правительственных, о сооружении, местонахождении и техническом состоянии радиостанций.

17. О назначении, местонахождении и техническом состоянии крепостей, фортов, укреплениях районов военных баз, о [б] их вооружении, рисунки и чертежи этих сооружений, районов и т. д.

18. О производстве всякого рода работ в укреплениях морских баз, военных портах, на судах военного флота.

19. О всех технических достижениях и военных изобретениях во всех областях военного дела, а также технических средств агитации (агитснаряды и т. п.).

20. О состоянии гражданского флота.

21. О работе по подъему затонувших военных судов [СССР].

22. О переименовании военных судов.

23. О предполагаемых постройках новых воздушных и морских судов.

24. О гибели военных грузов, авариях с судами военного флота и воздушными кораблями.

25. О бюджете наркоматов обороны и военно-морского флота.

26. О всевозможных заготовках для нужд армии и флота.

27. О деятельности разведывательных органов Красной армии.

28. О закупке предметов вооружения и снаряжения за границей.

29. О посылке за границу предметов вооружения и снаряжения, а также военных отрядов.

30. Описание жизни военнопленных у противника, когда в этих описаниях сообщаются положительные моменты.

31. Сообщения конкретного характера о деятельности Коминтерна и Наркоминдела.

32. Сообщения о нелегальном переходе границы.

33. О результатах бомбардировок нашей территории армией противника.

34. О работе НКВД.

35. Сообщения о местонахождении бандитских шаек, повстанческих отрядов, их численности и способе борьбы с ними.

36. О политической деятельности белой эмиграции.

37. Сообщения о преступлениях политического характера.

38. Частные письма, содержащие жалобы членов семей красноармейцев, могущие повлиять отрицательно на моральное состояние военнослужащего.

Письма семей военнослужащих с жалобами необходимо немедленно направлять в территориальные органы НКВД для проверки фактов и оказания помощи.

39. Предупреждения об арестах, обысках, ревизиях.

40. Сообщения о репрессиях в армии и об арестах родственников военнослужащих.

8. Деньги, пересылаемые в письмах внутри страны, пропускаются по адресу беспрепятственно, независимо от суммы.

Начальники отделений военной цензуры и старшие пунктов и группы обязаны организовать строгий контроль прохождения писем с денежными вложениями. Письма с деньгами заделываются цензорами к отправке в присутствии старших групп, после проверки последними правильности вложения.

9. Пересылаемые в простых и заказных письмах партийные и комсомольские билеты должны изыматься и направляться соответственно в сектор партийного билета ЦК ВКП(б), ЦК ВЛКСМ или в соответствующие политотдел армии (в армиях); паспорта и военные билеты так же изымаются и направляются: первые – в территориальные органы милиции, последние – в соответствующие военкоматы.

Все остальные документы из писем изъятию не подлежат.

При изъятии названных документов из писем в письмо вкладывается краткая справка, извещающая получателя о том, куда направлен пересылавшийся документ.

10. Внутригражданские и воинские письма с вырезками из армейских газет, с советскими агитационными материалами на немецком языке, а также чистая бумага, советские марки, конверты, пересылаемые в письмах, при отсутствии подозрения на тайнопись – конфискации не подлежат.

11. Художественные открытки и виды, пересылаемые внутри страны, с тыла на фронт и с фронта в тыл, проверяются по содержанию и при отсутствии подозрения на тайнопись или условную переписку (шифр, код, микрофотографии и т. п.) – пропускаются по адресу.

12. Право конфискации гражданских и красноармейских писем предоставляется начальниками 2 спецотделов (отделения) НКВД–УНКВД и начальникам отделений военной цензуры при военно-почто-

вых базах и военно-почтовых сортировочных пунктах – начальникам райотделов и горотделов НКВД.

13. Все конфискованные письма, независимо от мотива конфискации, хранятся сроком не менее 2 недель.

Конфискованные письма, представляющие оперативный интерес, передаются 2 спецотделам и отделениям и соответствующим оперативными отделам НКВД–УНКВД, которые могут уничтожить указанные письма только по миновании надобности, но не ранее 2 недель со дня получения.

Оперативные отделы обязаны в случае конфискации писем, присланных на заключение, ставить об этом в известность соответствующие 2 спецотделы (отделения).

Передаваемые оперативным отделам конфискованные письма, прошедшие военную цензуру, могут быть использованы в качестве документальных доказательств при следствии и судебном разбирательстве.

Конфискованные письма уничтожаются только по акту с обязательным утверждением начальников 2 спецотделов НКВД–УНКВД или начальников особых отделов армий, в районных пунктах – нач[альниками] гор(рай)отделов НКВД.

Примечание: В актах об уничтожении простых писем указывается количество писем и мотивы конфискации. На уничтожение заказных писем составляются отдельные акты с указанием номера заказа и адресатов (куда, кому, от кого).

III. ОБЯЗАННОСТИ СОТРУДНИКА ВОЕННОЙ ЦЕНЗУРЫ

14. Обязанности цензора.

Цензор осуществляет проверку корреспонденции. Все процессы обработки письма: вскрытие, проверка на содержание, заклепка, наложение цензорского штампа – выполняет каждый цензор.

15. При проверке корреспонденции цензор, прежде всего, должен определить, не является ли она вредной для государственных интересов Советского Союза и может ли быть отправлена адресату.

При обнаружении в письмах к-р листовок, воззваний и иных а/с документов цензор обязан немедленно доложить об этом начальнику отделения или его заместителю (старшему группы), которому и передать материалы.

Корреспонденция, содержащая политически вредные высказывания, сообщения или сведения, задерживается цензором как подлежащая полному или частичному изъятию текста и передается для просмотра старшему группы.

Цензор обязан так же отработать корреспонденцию, которая по содержанию представляет оперативный или информационный интерес.

16. При проверке писем цензор должен иметь в виду возможность наличия в письмах тайнописи, кодов, шифров и других условностей.

Особое внимание при этом необходимо обратить на следующее:

а) на письма, в тексте которых имеются неясности (смысл фразы кажется непонятными или построение ее не свойственно данному языку);

б) всякие отметки в тексте письма (прокальвания, подчеркивания, точки под буквами и словами);

в) необычное начертание букв, неправильное расположение марок и т. п.;

г) чрезмерно подробное описание незначительных событий (погода и т. д.), могущее служить кодом;

д) возможное нахождение текста под сургучными печатями, почтовыми марками, другого рода наклейками на письмах, на внутренней стороне и под цветной прокладкой конверта;

е) марки с воинских писем бесплатных отклеивать обязательно;

ж) обилие цифр в письме, графики с обозначением температуры больного, графики метеорологических наблюдений и т. п.;

з) всякого рода рисунки и картинки, могущие содержать условные знаки и условные изображения;

и) толстые открытки, которые могут быть склеенными;

к) текст, написанный на пишущей машинке, как будто испорченным шрифтом, в котором некоторые буквы выводятся из строчки (выше и ниже);

л) изменение расстояния между словами соответственно точке или тире на азбуке Морзе;

м) странное расположение текста, дешифруемого накладыванием на письмо шаблона с прорезями. В некоторых случаях видно, что отдельные слова написаны либо широко, либо сжато.

Вскрытие письма должно быть тщательным. Особое внимание необходимо обращать на то, чтобы не повредить адреса и самого письма. Письма вскрываются по одному, а не пачками, и обязательно с адресной стороны, причем срезается тонкая кромка конверта.

17. После проверки письмо должно быть аккуратно заклеено. Тонкий слой клея нужно наносить на край конверта узкой полоской, чтобы не приклеить самого письма. В необходимых случаях письма можно заклеивать полоской бумаги.

18. Графы «ПРОСМОТРЕНО ВОЕННОЙ ЦЕНЗУРОЙ» должны быть на письмах ясными и отчетливыми.

19. Обязанности технического контролера.

В обязанности технических контролеров входит приемка от цензоров проверенной корреспонденции, количественный ее учет и контроль качества технической обработки (вскрытие, заклейка, наложение цензорского штампа).

20. Обязанности пом[ощника] оперуполномоченного.

На пом[ощников] оперуполномоченных возлагается контроль качества работы цензоров путем повторной проверки не мене 300–400 писем в день.

Контроль работы цензоров должен проводиться в следующем порядке:

а) ежедневно контролем должно быть охвачено максимально большое количество цензоров;

б) вновь принятые цензоры в течение испытательного срока контролируются ежедневно, при этом повторной читке должна подвергаться вся проверенная ими корреспонденция;

в) особое внимание при контроле необходимо обратить на проверку качества работы вновь принятых сотрудников, сотрудников, при проверке которых ранее уже были обнаружены дефекты в работе, сотрудников, недостаточно дисциплинированных и т. д.

21. Все обнаруженные при контрольной проверке дефекты в работе цензоров (как по содержанию, так и по технической обработке) должны регистрироваться в отдельной книге, в которую заносятся следующие данные: фамилия и номер цензора, когда производилась контрольная проверка, сколько писем перечитано, какие дефекты обнаружены, кем производилась проверка, расписка проверявшего, расписка цензора и какие меры приняты в отношении виновного.

Все производимые проверки должны фиксироваться независимо от того, обнаружен ли при этом брак в работе или нет.

22. Обязанности ст[арших] оперуполномоченных и оперуполномоченных.

В обязанности ст[арших] оперуполномоченных и оперуполномоченных пунктов военной цензуры входит руководство работой цензорской группы, консультация цензоров в процессе работы, решение вопросов об изъятии текстов, подготовка материалов, предназначенных для оперативного использования, а также для информации (спецсообщений, докладных записок и т. д.).

23. Обязанности начальников отделений военной цензуры.

Начальники отделений военной цензуры (или старшие пунктов) руководят работой отделений (пунктов), решают вопросы о конфискации писем, об использовании материалов цензуры.

Начальники отделений военной цензуры обязаны заниматься систематически обучением цензора технике работ и повышением их квалификации. Не реже одного раза в месяц с цензорами проводятся занятия на общеполитические темы и по специальным вопросам цензурной работы.

На начальников отделений возлагается ответственность за политическое воспитание цензоров, привитие им чекистских навыков и соблюдение ими твердой дисциплины.

24. Проверка на тайнопись.

Проверке на ТС массовыми и индивидуальными средствами химконтроля подвергаются письма, отобранные по заданиям, и письма, выявленные при чтке как подозрительные на тайнопись.

Индивидуальное исследование корреспонденции производится на основе «Наставления по детальному исследованию корреспонденции на тайнопись». Дополнительной обработкой может служить тщательный просмотр корреспонденции с помощью электрического освещения с целью обнаружения микроминиатюр, давленных текстов и т. п.

Документы, вызывающие у цензора подозрение на тайнопись (редкое расположение строчек, подозрительные черточки под текстом, чистые листы бумаги и конверты), сдаются старшему группы или инженеру для индивидуального химического контроля.

Пункты и отделения военной цензуры, которые не производят самостоятельной проверки на наличие тайнописи, письма, подозрительные на тайнопись, направляют для исследования во 2 спецотдел НКВД СССР.

Начальник 2-го спецотдела НКВД СССР
ст. майор госбезопасности

[Е. ЛАПШИН]¹³⁸

Верно: *Рогоза*

*ГДА СБ України, ф. 9, спр. 213-сп, арк. 18–26.
Засвідчена копія, машинопис.*

¹³⁸ На документі помітки: «Вх. 82, 8/IX–44 г.».

№ 17

**Указівка начальника відділу «В» НКДБ СРСР
В. Смородинського начальника відділів «В» НКДБ–УНКДБ
та відділень військової цензури НКДБ армій, фронтів і флотів
про контроль якості технічної обробки листів**

28 травня 1943 р.

Совершенно секретно¹³⁹

«Утверждаю»

Зам[еститель] наркома госбезопасности СССР

Комиссар госбезопасности 2 ранга

[прізвище заретушовано]

НАЧАЛЬНИКАМ ОТДЕЛОВ «В» НКГБ–УНКГБ и
НАЧАЛЬНИКАМ ОТДЕЛЕНИЙ ВОЕННОЙ ЦЕНЗУРЫ НКГБ
АРМИЙ, ФРОНТОВ И ФЛОТОВ

О контроле качества технической обработки писем

Проверкой работы ряда отделений и пунктов военной цензуры установлено, что зачастую контроль качества технической обработки писем осуществляется лишь по трем пунктам: вскрытие, заклепка и наложение цензурского штампа.

Благодаря такой практике многие другие дефекты в технической обработке документов остаются необнаруженными, и оперативные работники не обращают внимания цензоров на устранение этих дефектов.

В целях усиления борьбы с браком в технической обработке документов оперативному составу отделений и техническим контролерам при проверке обработанных цензорами писем обратить внимание на устранение следующих дефектов:

А. Вскрытие

1. Срезывание адреса отправителя или получателя (№№ полевых почт, №№ домов, название улиц и населенных пунктов, фамилий и т. д.).

2. Неправильное вскрытие секреток и угольников, вследствие чего разрезается текст письма.

¹³⁹ Гриф «Совершенно секретно» змінено на «Нетаємно» за рішенням ЕК з питань таємниць Служби безпеки України (реєстр. № акта 24/2-389 від 30.01.2014).

3. Неправильное вскрытие конвертов, вследствие чего разрезается вложение.

4. Небрежная обработка трудновскрываемых конвертов, в результате которой рвутся письма или конверты (письма с приклеенными вложениями, прошитые нитками и т. д.).

Б. Клейка

5. Плохая клейка письма (не заклеен вовсе или слабо заклеен конверт, приклеено вложение к конверту, густо наложен клей), отчего загрязняется письмо или склеиваются конверты друг с другом.

6. К конвертам не делается подклейки, что необходимо в тех случаях, когда вложение нельзя свернуть пополам: фото, художественные открытки и т.д.

7. Неправильное складывание угольников, вследствие чего адрес остается внутри.

8. Складывание пополам фото, художественных открыток и других вложений, подвергшихся при этом порче.

В. Наложение цензорского штампа

9. Неправильное наложение цензорского штампа: неясный оттиск, забит календарный штемпель или адрес, забиты письменные сообщения на открытках; цензорский штамп ставится в ненадлежащем месте (на лицевой стороне конвертов, секреток, угольников, фотоизображений и т. д.).

10. Наложение цензорского штампа на невскрытых, следовательно – нецензурированных документах.

11. Отсутствие штампа на процензурированных письмах.

Г. Изъятие текста

12. Плохое вычеркивание текста, вследствие чего изъятые места восстанавливаются (прочитываются).

13. Вычеркивание карандашом по чернильному тексту и использование несоответствующего цвета чернил.

14. Небрежное изъятие текста, вследствие чего текст на обратной стороне трудно читается или рвется само письмо.

15. Сплошная заливка изымаемых текстов тушью или чернилами вместо вычеркивания их по строчкам.

16. Вырезание части письма при наличии текста на обороте.

17. Общее загрязнение письма (заливка чернилами, тушью, мастикой и т. д.).

Начальникам отделений (старшим пунктов) тщательно проинструктировать техконтролеров по существу их работы, предупредив об ответственности за пропуск документов с внешним техническим браком.

При повторной читке обработанных цензорами писем также необходимо обращать внимание на качество технической обработки писем, и, прежде всего, на технику изъятия нежелательных текстов.

НАЧАЛЬНИК ОТДЕЛА «В» НКГБ СССР
Полковник госбезопасности

[СМОРОДИНСКИЙ]¹⁴⁰

№ 10

28/V–1943 года

Верно: [Жаркова]

*ГДА СБ України, ф. 9, спр. 216-сп, арк. 11–12 зв.
Засвідчена копія, машинопис.*

№ 18

Інструкція начальника відділу «В» НКДБ СРСР В. Смородинського щодо порядку обліку та звітності за матеріалами військової цензури

5 червня 1943 р.

«УТВЕРЖДАЮ»

СОВ. СЕКРЕТНО¹⁴¹

Зам[еститель] народного комиссара
государственной безопасности
Союза ССР
комиссар госбезопасности 2 ранга

ИНСТРУКЦИЯ

О порядке учета информации по материалам военной цензуры

1. Первичным документом, на котором строится учет и отчетность отделения (пункта) военной цензуры, является «ежедневный отчет контролера» (форма № 1).

2. Ежедневный отчет контролера включает следующие данные:

¹⁴⁰ На документі дві резолюції: «т. Жидкин, тщательно изучить и проинструктировать цензоров. [Підпис нерозбірливий]. 17.IV.1945 г.» та «Проведено занятие, б/VIII 45 г. [Підпис нерозбірливий]».

¹⁴¹ Гриф «Совершенно секретно» змінено на «Нетаємно» за рішенням ЕК з питань таємниць Служби безпеки України (реєстр. № акта 24/2-389 від 30.01.2014).

а) «Всего отобрано писем»

В этой графе показывается, сколько всего прочитано писем за истекший день, включая все операции (вскрытие письма, заклейка и наложение цензорского штампа).

Примечание. Контролеры, обрабатывающие национальную корреспонденцию, должны показать количество обработанной корреспонденции по каждому языку в отдельности.

б) «Количество писем с изъятым текстом».

в) «Количество писем, подвергнутых конфискации».

г) «Количество писем, содержащих отрицательные высказывания или сообщения об отрицательных фактах и настроениях» – этот учет ведется в соответствии с «примерным перечнем» отрицательных высказываний и сообщений, встречающихся в личной переписке (Примерный перечень и Пояснения к нему – прилагаются).

д) «Количество писем, в которых разглашается военная и государственная тайна» – данные по этому разделу не включаются в число отрицательных высказываний, а показываются отдельно.

3. Устанавливается следующий порядок заполнения контролерами ежедневного отчета:

а) при обнаружении письма, содержащего отрицательные высказывания или сообщения, контролер обязан в соответствующей графе поставить номер, установленный по примерному перечню, и в графе «регистрация» отметить карандашом единицу; например, обнаружив жалобу семьи военнослужащего, контролер ставит № 8 (по Примерному перечню) и дальше в графе «регистрация» против № 8 отмечает единицу;

б) если письмо по своему содержанию подлежит «К» или часть текста подлежит изъятию, контролер после согласования этого вопроса со старшим пункта (группы) или оперуполномоченным ставит единицу в соответствующем разделе «Б» или «В»;

в) по истечении рабочего дня контролер обязан подсчитать количество единиц по каждому разделу и чернилами отметить в графе «все-го» сколько прошло документов «К» и с изъятыми текстами, а также отрицательных высказываний и сообщений;

г) заполненный и подписанный бланк ежедневного отчета контролер обязан сдать к концу рабочего дня оперуполномоченному или старшему по пункту (группе).

4. К концу рабочего дня оперуполномоченный (старший по пункту или группе) обязан свести все отчеты контролеров за данный день в

«ежедневный отчет по отделению (пункту, группе)» (форма № 2), составленный в полном соответствии с отчетом контролера.

В форме № 2 предусмотрены также данные о количестве обработанной корреспонденции на национальных языках.

Начальник отделения ВЦ (старший по пункту или группе) обязан ежедневно представлять отчет по форме № 2 начальнику отдела (отделения) «В» НКГБ–УНКГБ.

5. На первое число каждого месяца данные ежедневного отчета по отделению (пункту) сводятся в месячный отчет по отделению (пункту) (форма № 3), составленный также в соответствии с отчетом контролера, с включением в него дополнительных сведений о направлении нецензурированных писем в другие органы ВЦ, о результатах контроля качества обработки корреспонденции и обнаруженных дефектах в работе контролеров.

6. Месячный отчет отделения ВЦ (пункта) направляется:

а) отделениями ВЦ армий и фронтов, не позднее 3 числа каждого месяца в отдел «В» НКГБ СССР;

б) районными, городскими и областными пунктами ВЦ отделам (отделениям) «В» НКГБ–УНКГБ по принадлежности, не позднее 3 числа каждого месяца.

Сводный отчет по республике, краю или области направляется в отдел «В» НКГБ СССР не позднее 10, а отчеты отделений ВЦ при тыловых ВПСР не позднее 3 числа каждого месяца.

Примечание: В отчетах отделений ВЦ при ВПСР сведения об отрицательных сообщениях или высказываниях должны представляться по областям и республикам в соответствии с зоной прикрепления.

7. Один раз в квартал, отделения (пункты) ВЦ представляют квартальный отчет (форма № 4), включающий следующие данные:

а) направление писем или меморандумов (выписки, копии) в местные органы НКГБ, НКВД, отделы контрразведки НКО и НКВМФ «Смерш» и в прокуратуру для оперативного использования (пункт «А»);

б) результаты оперативного использования материалов ВЦ (пункт «Б»);

в) штатный некомплект с указанием вакантных должностей (пункт «В»);

г) текучесть личного состава за отчетный квартал (пункт «Г»);

д) сведения об обследовании периферийных пунктов ВЦ с перечислением, каких именно. К отчету прилагаются акты обследования (пункт «Д»);

е) повышение квалификации и политвоспитательная работа: количество проведенных занятий, лекций, докладов и оперсовещаний, и по каким вопросам.

Порядок представления квартальных отчетов устанавливается тот же, что и для месячных отчетов (раздел б).

8. К месячному отчету, направляемому в отдел «В» НКГБ СССР и в соответствующие республиканские, краевые и областные органы НКГБ, должны быть приложены выдержки из наиболее характерных писем, иллюстрирующие отрицательные сообщения и высказывания.

По каждому вопросу приводятся две–три наиболее характерные выдержки.

9. После каждой выдержки указывается, что сделано с приводимым письмом: конфисковано, изъят текст, направлено по «А».

Примечания:

1. Изъятые места в приводимых выдержках подчеркиваются.

2. При направлении письма или меморандума с него в соответствующие органы НКГБ для оперативного использования, указывается, куда направлено письмо, когда, за каким номером.

10. Кроме месячных отчетов отделы (отделения) «В» НКГБ–УНКГБ, а также отделения ВЦ НКГБ армий, фронтов, на основании материалов, добытых в результате цензурирования корреспонденции, могут выпускать спецсообщения по отдельным, наиболее актуальным вопросам, например:

а) политико-моральное состояние бойцов и командиров Красной армии, положение в частях, госпиталях и т. д.;

б) положение семей военнослужащих, эвакуированного населения и т. д.;

в) продовольственное положение;

г) отношение населения и военнослужащих к наиболее важным внешним и внутренним политическим событиям;

д) состояние различных отраслей народного хозяйства (работа фабрик, заводов, шахт, транспорта, строительств, колхозов, совхозов и т. д.).

Спецсообщения подобного характера на местах направляются руководящим органам партии и власти, командованию частей Красной армии – соответственно.

В спецсообщениях – приводить выдержки из писем.

Спецсообщения по письмам, представляющим оперативную ценность (сообщения террористического характера, о к-р формировани-

ях, об а/с выступлениях, о фактах предательства и измены Родине, о диверсиях и других вражеских действиях) представлять незамедлительно НКГБ СССР.

Начальник отдела «В» НКГБ СССР
Полковник госбезопасности **СМОРОДИНСКИЙ**

№ 16

5 июня 1943 года.

Форма № 1

ЕЖЕДНЕВНЫЙ ОТЧЕТ КОНТРОЛЕРА

за « » 194 г.

..... ценз. №

А. Обработано писем

Б. Писем с изъятыми текстами

В. Конфисковано

Г. Отрицат. высказ. и сообщений

..... (по примерному перечню)

№№	РЕГИСТРАЦИЯ	Всего

Итого

Д. Разглаш[ение] военной тайны

(подпись)

Форма № 2

ЕЖЕДНЕВНЫЙ ОТЧЕТ ОТДЕЛЕНИЯ (пункта, группы)

за « » 194 г.

А. Всего обработано писем

в том числе национальных:

а) на татарском языке

б) на узбекском языке

в) и т. д.

Б. Кол-во писем с изъятыми текстами

В. Кол-во писем, подвергнутых «К».

Г. Отрицательные высказывания и сообщения

..... (по примерному перечню)

№№	Всего	№№	Всего

Итого отрицательных высказываний и сообщений

Д. Кол-во писем, разглаш[ающих] воен[ную] и гос[ударственную] тайну

Начальник отд-ния ВЦ НКГБ

(старш. пункта, группы)

« » 194 г.

Форма № 3

МЕСЯЧНЫЙ ОТЧЕТ

о работе отделений и пунктов военной цензуры НКГБ

за « » 194 г.

А. Всего обработано писем

в том числе национальных:

а) на татарском языке

б) на узбекском языке и т. д.

Б. Направлено в другие органы ВЦ на цензурирование:

На каком языке	Куда (город)	Сколько
Таджикском	Сталинабад	25
Коми	Сыктывкар	10

В. Количество писем с изъятыми текстами

Г. Количество писем, подвергнутых «К»

Д. Отрицательные высказывания или сообщения об отрицательных фактах и настроениях, встречающиеся в личной переписке:

(по примерному перечню)

1.

2.

3.

и т. д.

Всего:

Е. Количество писем с разглашен[ием] госуд[арственной] и воен[ной] тайны

Ж. Контроль качества обработки корреспонденции:

Кто проводил проверку	Проведено проверок	Проверено цензоров	Прочитано писем
Нач. отделения . . .			
Ст. оперуполн			
Оперуполном			
Пом. оперуполн			

3. Обнаружено дефектов:

1. Пропуск писем, подлежащих «К»
2. Пропуск писем, в котор. след. изъять текст
3. Перепутано и утеряно вложений
4. Небрежное изъятие текста
5. Дефекты при вскрытии письма
6. Плохая заклейка письма
7. Неправильная штамповка

Начальник

(подпись)

Форма № 4

КВАРТАЛЬНЫЙ ОТЧЕТ

о работе отделений и пунктов военной цензуры НКГБ
за квартал 194 г.

А. Направлено писем и меморандумов (выписки, копии) в местные органы НКГБ, НКВД, отделы контрразведки НКО и НКВМФ, «Смерш», прокуратуру.

Б. Результат оперативного использования материалов ВЦ:

- а) арестовано (количество)
- б) заведено дел-формуляров (количество)
- в) взято на операт. учет (количество)
- г) произведено вербовок

В. Штатный некомплект:

в том числе:

- а) начальник
- б) ст. оперуполномоч.
- в) оперуполномоч.
- г) пом. оперуполномоч.
- д) контролеров
- е) переводчиков

(указать, каких языков)

Г. Текущность личного состава:

а) принято за истекший квартал

б) уволено за истекший квартал

Д. Проведено обследований периферийных пунктов:

(указать каких)

Примечание: К отчету прилагаются акты обследования.

Е. Повышение квалификации и политвоспитательная работа:

Количество проведенных занятий, лекций и оперсовещаний и по каким вопросам

Начальник

(подпись)

« » 194 г.

СОВ. СЕКРЕТНО

ПРИМЕРНЫЙ ПЕРЕЧЕНЬ

отрицательных высказываний или сообщений об отрицательных фактах и настроениях, встречающихся в личной переписке военнослужащих действующей Красной армии и тыловых частей

1. А[нти]с[оветские] и к[онтр]р[еволюционные] высказывания. 2. Антисоветские листовки. 3. Упаднические настроения: проявление усталости от войны, жалобы на тяжесть службы и т. д. 4. Жалобы на недостаток питания. 5. Жалобы на вещевое довольствие. 6. Сообщения об эпидемических заболеваниях. 7. Жалобы на неудовлетворительную работу медсанбатов и госпиталей. 8. Жалобы на антисанитарию. 9. Факты обмороживания. 10. Факты самострелов (членовредительства). 11. Сообщения о фактах дезертирства, предательства и перехода на сторону врага. 12. Жалобы на командиров и политработников. 13. Сообщения об эпизоотии и падеже конского состава. 14. Сообщения о пребывании в плену.	{ (Снятие копий и составление меморандумов воспрещается. Такие письма немедленно сдаются старшему группы для оперативного использования)

15. Жалобы на работу органов связи.
16. Жалобы на работу органов военной цензуры.

Начальник отдела «В» НКГБ СССР
полковник госбезопасности

[СМОРОДИНСКИЙ]

СОВ. СЕКРЕТНО

ПОЯСНЕНИЯ

к примерному перечню отрицательных сообщений,
учитываемых по переписке военнослужащих действующей
Красной армии и тыловых частей

1. Антисоветские и контрреволюционные высказывания.
К ним относятся всякие антисоветские, контрреволюционные высказывания и провокационно-клеветнические измышления.
2. Антисоветские листовки.
Антисоветские и контрреволюционные листовки и анонимки, религиозно-пропагандистские документы (молитвы и пр.), имеющие контрреволюционную окраску, а также непротивленческого характера.
Снятие копий и составление меморандумов с антисоветских и контрреволюционных документов воспрещается. Такие письма контролерами регистрируются и немедленно сдаются старшему группы для оперативного использования.
3. Упаднические настроения, проявление усталости от войны, жалобы на тяжесть службы.
Учитываются все проявленные в письмах упаднические и панические настроения: выражения усталости от войны, пессимистические высказывания, неверие в нашу победу, жалобы на тяжесть службы и т. д.
4. Жалобы на недостаток питания.
Учитываются только сообщения, подлежащие «К» или изъятию текста.
5. Жалобы на вещевое довольствие.
Учитываются только сообщения, подлежащие «К» или изъятию текста.
6. Сообщения об эпидемических заболеваниях.
Учитываются все сообщения об эпидемических заболеваниях в армии.
7. Жалобы на неудовлетворительную работу медсанбатов и госпиталей.
Учитываются жалобы на: несвоевременную медицинскую помощь, отсутствие лекарств, плохое состояние помещений медсанбатов и гос-

питалей, плохой уход за больными и ранеными, плохое обращение со стороны медперсонала и т. д.

Учитываются жалобы, которые заслуживают принятия мер.

8. Жалобы на антисанитарию.

Учитываются все жалобы на отсутствие бань, смены белья, появление вшей.

9. Факты обмороживания.

Учитываются все сообщения о фактах обмороживания.

10. Факты самострелов (членовредительства).

Учитываются все сообщения о фактах самострелов (членовредительства).

11. Сообщения о фактах дезертирства, предательства и перехода на сторону врага.

Учитываются все сообщения.

12. Жалобы на командиров и политработников.

Учету подлежат жалобы на командиров и политработников, касающиеся: неправильных действий и приказаний, превышения власти, недостойного поведения отдельных командиров, неумелого руководства боевыми операциями, непредставления к наградам за боевые заслуги.

13. Сообщения об эпизоотии и падеже конского состава.

Учету подлежат все сообщения.

14. Сообщения о пребывании в плену.

Учитываются сообщения о пребывании в плену. Сообщения о групповом выходе из окружения учету не подлежат. Меморандумы с таких писем направляются в отдел контрразведки НКО и НКВМФ «Смерш».

15. Жалобы на работу органов связи.

Учету подлежат все сообщения, касающиеся: фактов задержки в получении писем, телеграмм, пропажи из писем вложений (денег и др. пересылаемых предметов), пропажи посылок, хищений содержимого посылок и всех прочих фактов, свидетельствующих о неудовлетворительной работе органов связи.

16. Жалобы на работу органов военной цензуры.

Учитываются все без исключения, встречающиеся в письмах, жалобы на неудовлетворительную работу военной цензуры.

Жалобы на работу данного пункта ВЦ проверяются и сообщаются в отдел «В» НКГБ СССР с результатом проверки (расследования).

Примечание: Всякого рода отрицательные высказывания или сообщения по вопросам, не предусмотренным настоящим

перечнем, учитываются только в тех случаях, когда они имеют важное значение.

Начальник отдела «В» НКГБ СССР
полковник госбезопасности [СМОРОДИНСКИЙ]

СОВ. СЕКРЕТНО

ПРИМЕРНЫЙ ПЕРЕЧЕНЬ

отрицательных высказываний или сообщений об отрицательных фактах и настроениях, встречающихся в личной переписке гражданского населения

1. А[нти]с[оветские] и к[онтр]р[еволюционные] высказывания.	}	(Снятие копий и составление меморандумов воспрещается. Такие письма немедленно сдаются старшему группы для оперативного использования)
2. А[нти]с[оветские] листовки и к[онтр]р[еволюционные] анонимки.		
3. Сообщения о неполадках в промышленности.
 4. Сообщения о неполадках в работе колхозов и совхозов.
 5. Сообщения о недочетах в работе транспорта.
 6. Сообщения о недостатках в работе советского аппарата.
 7. Жалобы на работу органов связи.
 8. Жалобы на работу органов военной цензуры.
 9. Жалобы семей военнослужащих.
 10. Жалобы инвалидов Отечественной войны.
 11. Жалобы эвакуированных.
 12. Жалобы на материально-бытовые условия.
 13. Жалобы на продовольственные затруднения.
 14. Жалобы учащихся школ ФЗО и РУ.
 15. Жалобы на налоги.
 16. Сообщения об эпидемических заболеваниях среди населения.
 17. Сообщения об эпизоотии и падеже скота.
 18. Сообщения о бандитизме, басмачестве и грабежах.
 19. Сообщения о фактах детской беспризорности и преступности.
 20. Сообщения о дезертирстве с трудового фронта.
 21. Упаднические настроения.

Начальник отдела «В» НКГБ СССР
полковник госбезопасности [СМОРОДИНСКИЙ]

СОВ. СЕКРЕТНО

ПОЯСНЕНИЯ

к примерному перечню отрицательных сообщений,
учитываемых по переписке гражданского населения

1. Антисоветские и контрреволюционные высказывания.

К ним относятся всякие антисоветские, контрреволюционные высказывания, провокационно-клеветнические измышления.

2. Антисоветские листовки и контрреволюционные анонимки.

Всякие антисоветские и контрреволюционные листовки и анонимки, религиозно-пропагандистские документы (молитвы и пр.) как контрреволюционного, так и непротивленческого характера.

Снятие копий и составление меморандумов с этих документов воспрещается.

Такие письма контролерами регистрируются и немедленно сдаются старшему группы для оперативного использования.

3. Сообщения о неполадках в промышленности.

Учитываются документы, в которых сообщаются конкретные данные об отрицательных явлениях в промышленности (срыв промфинпланов, нехватка сырья, простои, неудовлетворительное положение рабочих, плохое руководство предприятиями и т. д.).

4. Сообщения о неполадках в работе колхозов и совхозов.

Учитываются документы, в которых сообщаются конкретные данные об отрицательных явлениях в сельском хозяйстве (срыв посевной, уборочной, нехватка семян, рабсилы, горячего, тягловой силы, невыдача продуктов по трудодням, плохая работа правлений колхозов и т. д.).

5. Сообщения о недочетах в работе транспорта.

Учитываются сообщения о перебоях в работе железнодорожного транспорта, беспорядках на отдельных участках железных дорог, крушениях, отсутствии топлива и т. д.

Те же данные учитываются по морскому и речному судоходству.

Письма с жалобами на трудности железнодорожного (водного) сообщения общего характера не учитываются.

6. Сообщения о недостатках в работе советского аппарата.

Учету подлежат жалобы на факты бюрократизма и волокиты в отдельных звеньях советского аппарата, государственных и кооперативных учреждений, факты преступных действий отдельных лиц, превышения власти и т. д.

Регистрируются лишь жалобы, по которым следует принять оперативные меры.

7. Жалобы на работу органов связи.

Учету подлежат все сообщения, касающиеся: фактов задержки в получении писем, телеграмм, пропажи из писем вложений (денег и др. пересылаемых предметов), пропажи посылок, хищений содержимого посылок и всех прочих фактов, свидетельствующих о неудовлетворительной работе органов связи.

8. Жалобы на работу органов военной цензуры.

Учитываются все без исключения встречающиеся в письмах жалобы на неудовлетворительную работу военной цензуры.

Жалобы на работу данного пункта ВЦ проверяются и сообщаются в отдел «В» НКГБ СССР с результатом проверки (расследования).

9. Жалобы семей военнослужащих.

Учету подлежат все жалобы семей военнослужащих на:

- а) невыплату денег по аттестатам;
- б) нарушение законов о льготах и пособиях;
- в) бюрократическое и бездушное отношение со стороны местных органов власти к нуждам семей военнослужащих.

Все прочие жалобы общего характера, как например, продовольственные затруднения, эпидемические заболевания и т. д., учитываются в соответствующих графах.

Учету подлежат только те жалобы, по которым принимаются соответствующие меры (конфискация, изъятие текста, составление меморандумов для направления в местные органы НКГБ).

10. Жалобы инвалидов Отечественной войны.

Учету подлежат все жалобы инвалидов Отечественной войны на:

- а) недостатки медицинской помощи (ортопедия);
- б) отсутствие заботы о трудоустройстве инвалидов;
- в) непредоставление положенных льгот и пособий;
- г) бездушное и бюрократическое отношение со стороны местных органов власти к нуждам инвалидов.

Жалобы общего характера учитываются в соответствующих графах.

11. Жалобы эвакуированных.

Учитываются только жалобы, вытекающие из специфических условий эвакуированных, и при условии, если эти письма заслуживают принятия оперативных мер («К», изъятия текста или составление меморандумов).

Жалобы общего характера учитываются в соответствующих графах.

12. Жалобы на материально-бытовые условия.

Учитываются сообщения, подлежащие «К» или изъятию текста.

13. Жалобы на продовольственные затруднения.

Учитываются сообщения, подлежащие «К» или изъятию текста.

14. Жалобы учащихся ФЗО и РУ.

Учитываются жалобы на: непорядки в училищах и общежитиях, антисанитарные условия, плохое питание и обмундирование, сообщения о неудовлетворительной постановке занятий в училищах.

Учитываются только письма, подлежащие «К» или изъятию текста, в зависимости от содержания письма.

15. Жалобы на налоги.

Учитываются жалобы, подлежащие «К» или изъятию текста.

16. Сведения об эпидемических заболеваниях среди населения.

Учитываются все сообщения об эпидемических заболеваниях среди населения (неединичного характера).

17. Сообщения об эпизоотии и падеже скота.

Учету подлежат все сообщения об эпизоотии и массовом падеже скота.

18. Сообщения о бандитизме, басмачестве и грабежах.

Учитываются все сообщаемые факты бандитизма и грабежей, а также сообщения о басмачестве.

19. Сообщения о фактах детской беспризорности и преступности.

Учитываются все сообщаемые в письмах факты.

20. Сообщения о дезертирстве с трудового фронта.

В этой графе учитываются сообщения о фактах дезертирства с различных предприятий, оборонных сооружений, школ ФЗО и РУ.

21. Упаднические настроения.

Учитываются все проявленные в письмах упаднические и панические настроения: выражения усталости от войны, пессимистические высказывания, неверие в нашу победу и т. д.

Примечание:

1. Всякого рода отрицательные высказывания или сообщения по вопросам, не предусмотренным настоящим перечнем, учитываются только в тех случаях, когда они приобретают актуальное значение.

2. Такого рода сообщения, как о дезертирстве из Красной армии, о предательстве и измене Родине, пособничестве немецко-фашистским оккупантам, о репрессиях за политические преступления и т. п., в ежедневном отчете контролеров не регистрируются. Все письма с указанными сообщениями или меморандумы с них обязательно направляются для оператив-

ного использования в соответствующие территориальные органы НКГБ или НКВД, отделы контрразведки НКО и НКВМФ «Смерш» или прокуратуру.

Начальник отдела «В» НКГБ СССР
полковник госбезопасности [СМОРОДИНСКИЙ]¹⁴²

*ГДА СБ України, ф. 9, спр. 216-сп, арк. 13–21 зв.
Друкарський примірник.*

№ 19

Наказ наркома державної безпеки СРСР № 0066 про оголошення «Положення про відділ "В" НКДБ СРСР»

7 червня 1943 р.

Совершенно секретно¹⁴³

**ПРИКАЗ
НАРОДНОГО КОМИССАРА ГОСУДАРСТВЕННОЙ БЕЗОПАСНОСТИ СССР
за 1943 год**

№ 0066. Содержание: С объявлением «Положения об отделе "В"»

№ 0066 7 июня 1943 года г. Москва

Отдельным приложением к настоящему приказу объявляется «Положение об отделе «В» НКГБ СССР».

С «Положением об отделе «В» НКГБ СССР» ознакомить только оперативный состав органов военной цензуры.

Приказ и приложение разослать по принадлежности.

ЗАМ[ЕСТИТЕЛЬ] НАРОДНОГО КОМИССАРА
ГОСБЕЗОПАСНОСТИ СОЮЗА ССР
Комиссар госбезопасности 2-го ранга

[...]¹⁴⁴

Верно: [підпис нерозбірливий]

¹⁴² На документі помітка: «№ 16 от 5/VI–43».

¹⁴³ Гриф «Совершенно секретно» змінено на «Нетаємно» за рішенням ЕК з питань таємниць Служби безпеки України (реєстр. № акта 24/2-389 від 30.01.2014).

¹⁴⁴ Прізвище закреслено. Імовірніше за все – Кобулов Б.З.

Совершенно секретно¹⁴⁵
Хранить наравне с шифром

«УТВЕРЖДАЮ»
Зам[еститель] народного комиссара
госбезопасности Союза ССР
комиссар госбезопасности 2 ранга
КОБУЛОВ

ПОЛОЖЕНИЕ
об отделе «В» НКГБ Союза ССР

I. Задачи отдела «В»

На отдел «В» НКГБ СССР и его периферийные органы возлагаются следующие задачи:

1. Контроль всех видов внутренней и международной почтово-телеграфной корреспонденции (простые, заказные и ценные письма, бандероли, посылки, телеграммы и радиограммы).

2. Просмотр дипломатической и международной транзитной корреспонденции.

3. Отборка писем по оперативным заданиям органов НКГБ, НКВД, отделов и управления контрразведки НКО «Смерш».

4. Проведение оперативных мероприятий по линии почтово-телеграфной связи по заданиям органов НКГБ, НКВД, отделов и управлений контрразведки НКО и НКВМФ «Смерш» (выемка корреспонденции, установка лиц при вручении документов и т. п.).

5. Руководство, контроль и оказание практической помощи в работе общегражданским, фронтовым, армейским и военно-морским органам военной цензуры.

6. Формирование и подбор кадров фронтовых, армейских и флотских отделов и отделений военной цензуры.

7. Информация руководящих, партийных и советских органов и командования Красной армии по материалам, полученным в результате контроля корреспонденции¹⁴⁶.

¹⁴⁵ Гриф «Совершенно секретно» змінено на «Нетаємно» за рішенням ЕК з питань таємниць Служби безпеки України (реєстр. № акта 24/2-389 від 30.01.2014).

¹⁴⁶ Абзац виділено зліва від руки синім олівцем.

ПРИМЕЧАНИЕ: а) право контроля всей внутренней почтовой и телеграфной корреспонденции предоставлено исключительно отделу «В» НКГБ СССР и его местным органам;

б) просмотр международной почтово-телеграфной корреспонденции производится только в следующих городах: Москве, Баку, Ереване, Владивостоке, Ашхабаде, Ташкенте, Алма-Ата, Чите, Улан-Удэ, Александровске, Оха-на-Сахалине, Петропавловск-на-Камчатке, Мурманске и Архангельске. Остальным пунктам военной цензуры контролировать международную корреспонденцию воспрещается;

в) открытие новых гражданских и военных отделов (отделений) военной цензуры производится только с разрешения НКГБ СССР.

II. Организационная структура отдела «В» НКГБ СССР и его периферийных органов

В соответствии с задачами, возложенными на отдел «В» НКГБ СССР, в его составе организованы:

1 отделение

Руководит работой армейских, фронтовых и флотских отделов и отделений военной цензуры.

2 отделение

Руководит работой отделов и отделений «В» НКГБ союзных и автономных республик и УНКГБ краев и областей.

3 отделение

Контролирует международную почтовую и телеграфную корреспонденцию.

4 отделение

Осуществляет просмотр транзитной и дипломатической корреспонденции.

5 отделение

Разрабатывает и проводит мероприятия по оперативной технике по линии ПК.

Информационная группа

Подготавливает информационные сообщения по материалам, полученным в результате цензурирования корреспонденции.

Группа кадров

Формирует фронтовые, армейские и флотские отдела и отделения военной цензуры НКГБ.

Периферийные органы отдела «В» НКГБ СССР

1. В составе НКГБ республик и УНКГБ краев и областей создаются отделы (отделения) «В», в систему которых входят общегражданские отделения и пункты военной цензуры, а также отделения военной цензуры при тыловых военно-почтовых сортировочных пунктах.

2. Отделения военной цензуры в республиканских, краевых и областных центрах возглавляются начальниками отделений военной цензуры, а пункты ВЦ – начальниками пунктов, подчиняющимися непосредственно начальникам отделов «В» НКГБ–УНКГБ.

Городские и районные пункты военной цензуры возглавляются старшими пунктов, выделяемыми из числа оперативных работников или цензоров 1 категории, и подчиняются также начальникам отделов (отделений) «В» НКГБ–УНКГБ, а в оперативном отношении – начальникам городских и районных отделов¹⁴⁷ (отделений) НКГБ, на которых возлагается непосредственная ответственность за работу этих пунктов.

Отделения военной цензуры при тыловых военно-почтовых сортировочных пунктах возглавляются начальниками отделений, подчиняющимися непосредственно начальникам отделов «В» НКГБ–УНКГБ.

3. Начальники отделов (отделений) «В» НКГБ–УНКГБ непосредственно руководят «ПК» и контрольно-инспекторскими группами.

4. Ответственность за работу отделов и отделений военной цензуры на местах возлагается на заместителей народных комиссаров государственной безопасности республик и заместителей начальников управлений НКГБ краев и областей – соответственно.

5. Фронтовые отделы военной цензуры НКГБ:

а) осуществляют руководство работой отделений военной цензуры при военно-почтовых сортировочных пунктах фронтов и военно-почтовых базах армий и флотов;

б) обеспечивают систематический контроль за работой отделений ВЦ;

в) разрешают вопросы, касающиеся работы органов ВЦ, с отделами и управлениями контрразведки НКО и НКВМФ «Смерш»; управлениями войск НКВД по охране тыла фронта, командованием частей Красной армии и органами полевой почты связи;

г) информируют заинтересованные территориальные органы НКГБ, органы контрразведки «Смерш», командование фронта, а также управ-

¹⁴⁷ Тут і далі підкреслено від руки синім олівцем.

ления войск НКВД по охране тыла фронта по материалам военной цензуры, представляющим оперативный интерес для указанных органов.

6. Отделения военной цензуры, обслуживающие действующую Красную армию и Военно-морской флот, подчиняются фронтовым отделам военной цензуры, за исключением отделений военной цензуры Ленинградского, Дальневосточного, Забайкальского фронтов и отделения ВЦ Средне-Азиатского военного округа, подчиняющихся отделам «В» соответствующих НКГБ–УНКГБ.

III. Порядок комплектования отделов, отделений и пунктов военной цензуры НКГБ

1. Оперативный и цензорский состав общегражданских отделов, отделений и пунктов военной цензуры подчиняется и оформляется на работу отделами кадров соответствующих НКГБ–УНКГБ.

2. Подбор кадров для фронтовых и армейских отделов и отделений военной цензуры осуществляется отделами кадров НКГБ–УНКГБ по заданиям отдела кадров НКГБ СССР.

3. Назначение, смещение и перевод на другую работу оперативных работников отделов, отделений и пунктов военной цензуры фронтов и армий производится приказами НКГБ СССР.

4. Оформление цензорского состава фронтовых и армейских отделов и отделений военной цензуры проводится приказами отдела «В» НКГБ СССР.

5. Аттестация оперативного состава военной цензуры производится на общих основаниях.

Начальник отдела «В» НКГБ СССР
полковник госбезопасности

[СМОРОДИНСКИЙ]¹⁴⁸

Верно: [підпис нерозбірливий] 9/III 45 г.

ГДА СБ України, ф. 9, спр. 215-сп, арк. 28–33.
Засвідчена копія, машинопис.

¹⁴⁸ На документі помітки: «Инструкция № 80/н [підпис нерозбірливий]», «С[уригин]. Ознакомить о/состав».

№ 20

**Указівки начальника відділу «В» НКДБ СРСР
В. Смородинського начальникам відділів «В» НКДБ–УНКДБ,
начальникам фронтових відділів (відділень) ВЦ НКДБ,
начальникам відділень ВЦ НКДБ флотів, армій і флотилій
про порядок цензурування листування
на трофейному папері й листівках**

14 липня 1943 р.

Совершенно секретно¹⁴⁹

«УТВЕРЖДАЮ»

ЗАМ[ЕСТИТЕЛЬ] НАРКОМА ГОСБЕЗОПАСНОСТИ СССР
Комиссар госбезопасности 2-го ранга
КОБУЛОВ

НАЧАЛЬНИКАМ ОТДЕЛОВ «В» НКГБ–УНКГБ
НАЧАЛЬНИКАМ ФРОНТОВЫХ ОТДЕЛОВ (ОТДЕЛЕНИЙ) ВЦ НКГБ
НАЧАЛЬНИКАМ ОТДЕЛЕНИЙ ВЦ НКГБ ФЛОТОВ, АРМИЙ и ФЛОТИЛИЙ

О порядке цензурирования переписки на трофейной бумаге и
открытках

За последнее время имел место ряд фактов пропуска по адресу
трофейных открыток с антисоветскими фашистскими лозунгами.

В то же время отмечается необоснованная конфискация «трофей-
ных» бланков и художественных открыток, используемых бойцами и
командирами Красной армии для личной переписки.

1. Безусловной конфискации подлежат:

- а) захваченные у врага фотоснимки с изображением солдат и
офицеров немецко-фашистских войск, их быта и военных действий;
- б) снимки, произведенные немцами в агитационных целях в рай-
онах, временно оккупированных противником;
- в) снимки военных парадов, техники противника;
- г) почтовые открытки и конверты с цитатами из выступлений фа-
шистских главарей или содержащие антисоветские лозунги и фашист-
ские эмблемы;

¹⁴⁹ Гриф «Совершенно секретно» змінено на «Нетаємно» за рішенням ЕК з питань таємниць Служби безпеки України (реєстр. № акта 24/2-4689 від 29.11.2013).

д) различные религиозные открытки иностранного происхождения (рождественские, пасхальные, новогодние и т. д.);

е) порнографические открытки и снимки;

ж) открытки с карикатурами и другие фашистские лубочные издания;

з) использованные художественные открытки на немецком языке, других иностранных языках.

2. Трофейные художественные открытки (различные пейзажи, репродукции с картин, виды городов, натюрморты и т. д.) можно пропускать по адресу при отсутствии подозрения на тайнопись или условную переписку.

3. Использованные военными в качестве бумаги для писем различные бланки и счета, журналы торговых фирм, если они не содержат вражеских эмблем и лозунгов, конфискации не подлежат.

4. Во всех случаях обнаружения бланков, почтовых и художественных открыток иностранного происхождения имеющийся текст должен быть переведен и решение об отправке документа по адресу принято лично начальником отделения (пункта).

5. Конфискованные документы, если они не представляют оперативного интереса, подлежат уничтожению путем сжигания.

НАЧАЛЬНИК ОТДЕЛА «В» НКГБ СССР
полковник госбезопасности

[СМОРОДИНСКИЙ]¹⁵⁰

№ 45

14 июля 1943 г.

Верно: *Жарков[а]*

*ГДА СБ України, ф. 9, спр. 18-сп, арк. 32–32 зв.
Засвідчена копія, машинопис.*

¹⁵⁰ На документі помітки: «Вх. 33, 9/XII.43 г.», «22, 1943 г.», «тов. [Кузину], тов. Снитко. Проинструктируйте оперативный и цензорский состав. 8.II.[1944]. [Лідпис нерозбірливий]», «Проработано на совещании. 8.II.[19]44 г. С[уригин]», «Проработано на совещании. 9.II.[19]44 г. Куз[ин]».

№ 21

**Указівки начальника відділу «В» НКДБ СРСР
В. Смородинського начальникам відділів (відділень) «В»
НКДБ–УНКДБ союзних та автономних республік,
начальникам фронтових та армійських відділів (відділень)
ВЦ НКДБ СРСР про результати перевірки системи передачі
органами зв'язку кореспонденції до військової цензури**

22 липня 1943 р.

Сов. секретно¹⁵¹

«УТВЕРЖДАЮ»

ЗАМ[ЕСТИТЕЛЬ] НАРКОМА ГОСБЕЗОПАСНОСТИ СССР
Комиссар госбезопасности 2 ранга
КОБУЛОВ

НАЧАЛЬНИКАМ ОТДЕЛОВ (ОТДЕЛЕНИЙ) «В» НКГБ
СОЮЗНЫХ И АВТОНОМНЫХ РЕСПУБЛИК И УНКГБ
КРАЕВ И ОБЛАСТЕЙ

НАЧАЛЬНИКАМ ФРОНТОВЫХ И АРМЕЙСКИХ
ОТДЕЛОВ–ОТДЕЛЕНИЙ ВЦ НКГБ СССР

О проверке системы подачи органами связи корреспонденции
в военную цензуру

В тылу и на фронте отмечаются случаи доставки адресатам писем
без штампов военной цензуры.

В числе этой корреспонденции обнаружены письма с антисоветскими листовками, сообщениями контрреволюционного характера и другими политически вредными сообщениям, подлежащими изъятию. В последнее время некоторые отделения военной цензуры задержали письма контрреволюционного содержания с поддельными штампами военной цензуры.

Доставка адресатам корреспонденции, не прошедшей военную цензуру, является следствием нарушения отдельными работниками органов связи правил почтовой переписки в военное время и отсут-

¹⁵¹ Гриф «Совершенно секретно» змінено на «Нетаємно» за рішенням ЕК з питань таємниць Служби безпеки України (реєстр. № акта 24/2-4689 від 29.11.2013 р.).

ствия должного контроля за подачей корреспонденции со стороны органов ВЦ.

Предлагаем:

1. Начальникам отделов (отделений) «В» НКГБ–УНКГБ и начальникам фронтовых и армейских органов военной цензуры тщательно проверить систему подачи корреспонденции в военную цензуру, выявить все возможные каналы проникновения корреспонденции через почту, минуя цензуру, и принять необходимые меры для предотвращения пропуска писем без цензуры.

Особое внимание обратить при этом на работу районных и городских контор связи и военно-почтовых баз.

2. Организовать проверку почты, переданной в доставку, с целью обнаружения писем без штампов военной цензуры. Выявленные факты пропуска таких писем и попытки доставки их адресатам заактивировать и немедленно сообщить нам для привлечения виновных к ответственности. С этой же целью впредь практиковать периодический просмотр почты, находящейся в доставке.

3. Установить выборочный просмотр всей входящей почты с грифами ВЦ на предмет выявления возможных случаев подделки цензорских штампов.

Обо всех таких случаях немедленно сообщать в отдел «В» НКГБ СССР.

Начальник отдела «В» НКГБ СССР
полковник госбезопасности

[СМОРОДИНСКИЙ]¹⁵²

№ 55

22 июля 1943 года

Верно: *Жаркова*

*ГДА СБ України, ф. 9, спр. 18-сп, арк. 39–39 зв.
Засвідчена копія, машинопис.*

¹⁵² На документі резолюція, помітки: «тов. Ку[...], тов. С[...]». Для руководства и исполнения. 8.II.[1944]. [Підпис нерозбірливий]»; «Вх. 37. 9/XII.43 г.»; «32/1943 г.» та дві відмітки про виконання: «Проинструктирован цензорский состав. 9.II.–44 г. С[уригин]»; «Проработано на совещании 11.III.–44 [г]. [Підпис нерозбірливий]».

№ 22

Указівки начальника 2-го управління НКДБ СРСР П. Федотова та начальника відділу «В» НКДБ СРСР В. Смородинського наркомам держбезпеки союзних республік та автономних областей, начальникам управлінь НКДБ країв, областей, начальникам відділів ВЦ фронтів щодо виявлення та встановлення авторів провокаційних анонімних листів

24 липня 1943 р.

Совершенно секретно¹⁵³

«УТВЕРЖДАЮ»

ЗАМ[ЕСТИТЕЛЬ] НАРКОМА ГОСБЕЗОПАСНОСТИ СССР

Комиссар госбезопасности 2 ранга

КОБУЛОВ

НАРОДНЫМ КОМИССАРАМ ГОСБЕЗОПАСНОСТИ
СОЮЗНЫХ И АВТОНОМНЫХ РЕСПУБЛИК,

НАЧАЛЬНИКАМ УПРАВЛЕНИЙ НКГБ КРАЕВ И ОБЛАСТЕЙ И

НАЧАЛЬНИКАМ ОТДЕЛОВ ВЦ ФРОНТОВ

За последнее время отмечаются частые случаи засылки анонимных писем в адреса бойцов и командиров действующей Красной армии с сообщениями об аморальном поведении в быту их жен и близких.

Проверкой ряда фактов установлено, что эти сообщения в большинстве носят провокационный характер, и засылка их в действующую Красную армию является работой антисоветских элементов, пытающихся таким путем нарушить спокойствие бойцов и командиров Красной армии, ослабить их моральное состояние и подорвать боеспособность.

В целях пресечения подобных методов антисоветской работы –

Предлагаем:

1. Отделениям и пунктам военной цензуры всякого рода письма как анонимные, так и имеющие обратный адрес с сообщениями об аморальном поведении в быту жен и близких родственников бойцов и командиров действующей Красной армии – подвергать конфискации.

2. Письма с такого рода сообщениями направлять в соответствующие НКГБ–УНКГБ по территориальности для проверки сообщаемых фактов, с целью выявления возможных случаев провокации.

¹⁵³ Гриф «Совершенно секретно» змінено на «Нетаємно» за рішенням ЕК з питань таємниць Служби безпеки України (реєстр. № акта 24/2-4689 від 29.11.2013 р.).

3. Вторым отделам НКГБ–УНКГБ принимать все меры к розыску авторов провокационных сообщений наравне с авторами других анонимок антисоветского содержания.

4. Установленных авторов провокационных анонимных писем подвергать аресту.

Начальник 2-го управления
НКГБ СССР
комиссар госбезопасности 3 ранга
ФЕДОТОВ

Начальник отдела «В»
НКГБ СССР
полковник госбезопасности
[СМОРОДИНСКИЙ]¹⁵⁴

№ 58

24 июля 1943 года

Верно: *Иванова*

*ГДА СБ України, ф. 9, спр. 18-сп, арк. 41–41 зв.
Засвідчена копія, машинопис.*

№ 23

**Указівки начальника відділу «В» НКДБ СРСР В. Смородинського
начальникам відділів (відділень) «В» НКДБ союзних
та автономних республік, УНКДБ країв, областей
про оперативне використання матеріалів
територіальних органів військової цензури**

4 вересня 1943 р.

Совершенно секретно¹⁵⁵

«УТВЕРЖДАЮ»

ЗАМ[ЕСТИТЕЛЬ] НАРКОМА ГОСБЕЗОПАСНОСТИ СССР

Комиссар госбезопасности 2 ранга

КОБУЛОВ

НАЧАЛЬНИКАМ ОТДЕЛОВ (ОТДЕЛЕНИЙ) «В» НКГБ СОЮЗНЫХ И
АВТОНОМНЫХ РЕСПУБЛИК И УНКГБ КРАЕВ И ОБЛАСТЕЙ

Об оперативном использовании материалов
территориальных органов военной цензуры

¹⁵⁴ На документі резолюція з помітками: «тов. Ку[нерозбірливо], тов. С[нерозбірливо]. Для руководства и исполнения. [Підпис нерозбірливий]», «Вх. 40. 9/ХІІ.43 г.», «35/1943 г.» та дві відмітки про виконання: «Проработано на совещании 9.II.–44 г. С[уригин]»; «Проработано на совещании 11.III.–44 [г]. [Підпис нерозбірливий]».

¹⁵⁵ Гриф «Совершенно секретно» змінено на «Нетаємно» за рішенням ЕК з питань таємниці Служби безпеки України (реєстр. № акта 24/2-4689 від 29.11.2013 р.).

В целях наведения должного порядка в использовании материалов территориальных органов военной цензуры –

ПРЕДЛАГАЕТСЯ:

1. Территориальным органам военной цензуры направлять документы, содержащие данные, подозрительные по шпионажу, диверсии, террору, с сообщениями об а/с проявлениях, измене Родине, пособниках немецко-фашистских оккупантов и другие документы, требующие оперативного вмешательства со стороны органов государственной безопасности, в соответствующие НКГБ–УНКГБ. Воинские документы аналогичного содержания направлять управлениям, отделам контрразведки НКЮ, НКВМФ, «Смерш» фронтов, флотилий, военных округов – соответственно.

2. Документы, содержащие данные о бандитизме, грабежах, спекуляции и других уголовных преступлениях, детской беспризорности и преступности, дезертирстве или уклонении от призыва в Красную армию, дезертирстве с производства и т. п. направлять в соответствующие органы НКВД.

3. Документы, содержащие жалобы семей военнослужащих Красной армии и Военно-морского флота и инвалидов Отечественной войны на несправедливое отношение к ним со стороны местных органов власти направлять для расследования в органы прокуратуры, с одновременной информацией об этих фактах местных партийных и советских органов.

В необходимых случаях подлинники конфискованных документов могут передаваться в органы прокуратуры.

4. По документам, содержащим сообщения о серьезных неполадках в промышленности, на транспорте, в работе колхозов и совхозов, отдельных звеньев советского аппарата, с жалобами членов семей военнослужащих Красной армии и флота и инвалидов Отечественной войны на материально-бытовые условия, с сообщениями об эпидемических заболеваниях среди населения и т. д. – отдельными сообщениями информировать республиканские, краевые, областные руководящие органы партии и власти – соответственно.

В сообщениях, адресуемых в партийные и советские органы и органы прокуратуры, о мероприятиях военной цензуры («А», «К», «Изъят текст»), не указывать.

5. О ходе выполнения настоящей директивы информировать отдел «В» НКГБ СССР, в соответствии с инструкцией НКГБ СССР № 16 от 5 июня 1943 года.

Копии наиболее важных сообщений, направляемых в партийные и советских органы, высылать в отдел «В» НКГБ СССР.

Начальник отдела «В» НКГБ СССР
полковник госбезопасности

[СМОРОДИНСКИЙ]¹⁵⁶

№ 76

4 сентября 1943 г.

Верно: [Підпис нерозбірливий]

*ГДА СБ України, ф. 9, спр. 18-сп, арк. 83–83 зв.
Засвідчена копія, машинопис.*

№ 24

**Указівка заступника наркома держбезпеки СРСР Б. Кобулова
наркомам держбезпеки республік, начальникам управлєнь
НКДБ країв та областей, начальникам фронтowych відділів
військової цензури НКДБ про перевірку підозрілих листів**

[13] жовтня 1943 р.

Совершенно секретно¹⁵⁷

НАРКОМАМ ГОСУДАРСТВЕННОЙ БЕЗОПАСНОСТИ РЕСПУБЛИК,
НАЧАЛЬНИКАМ УПРАВЛЕНИЙ НКГБ КРАЕВ И ОБЛАСТЕЙ,
НАЧАЛЬНИКАМ ФРОНТОВЫХ ОТДЕЛОВ ВОЕННОЙ ЦЕНЗУРЫ
НКГБ

«О тщательной проверке писем, подозрительных на условность»

Военной цензурой НКГБ СССР в разное время задержан ряд писем семейно-бытового и патриотического содержания, в которых при помощи заранее обусловленных способов (шифры, коды, условные обозначения) передавались террористические, диверсионные, шпионские задания и антисоветские сообщения.

Так, например:

Горьковским пунктом ВЦ задержан документ, адресованный в действующую Красную армию с призывом к активным террористическим выступлениям против руководителей партии и правительства и оказанию помощи войскам фашистской Германии в войне с Советским Союзом.

¹⁵⁶ На документі відмітки: «Вх. 9–43 г.», «54/1943 г.».

¹⁵⁷ Гриф «Совершенно секретно» змінено на «Нетаємно» за рішенням ЕК з питань таємниць Служби безпеки України (реєстр. № акта 24/2-4689 від 29.11.2013 р.).

Путем перестановки слов в тексте патриотического характера в соответствии с помеченными на них цифрами, было установлено действительное содержание письма.

Военной цензурой гор. Ярославля задержано письмо с сообщением о выполнении автором письма диверсионного задания. Текст означенного сообщения был разрезан поперек листа посередине букв и прочитывается по вертикали при сложении разрезанных частей бумаги.

В одном из документов обнаружена тайнопись шпионского характера, исполненная на облигациях, пересылаемых в письме. В явном тексте письма семейно-бытового характера получателю дважды предлагалось проверить облигации.

Одним из пунктов ВЦ на Дальнем Востоке задержано письмо, в котором шпионская явка назначалась от имени женщины под видом любовного свидания. Письмо был задержано благодаря бдительности цензора, определившего по тексту, что оно написано мужским почерком.

В целях пресечения попыток антисоветских элементов и вражеской агентуры использовать почту во враждебных Советскому Союзу интересах –

ПРЕДЛАГАЕТСЯ:

1. Обратить внимание оперативного и цензорского состава пунктов военной цензуры на необходимость тщательной проверки писем, подозрительных на условность.

2. В связи с тем, что в органы военной цензуры в последнее время принято много новых работников, обеспечить изучение вновь принятым цензорским составом инс[трук]ции о работе военных цензоров, утвержденной приказом НКВД СССР за № 002117 от 27.IX.1942 года.

3. О[бо] всех вновь выявленных фактах использования условностей в переписке в антисоветских целях доносить отделу «В» НКГБ СССР.

ЗАМ[ЕСТИТЕЛЬ] НАРКОМА ГОСБЕЗОПАСНОСТИ СОЮЗА ССР

Комиссар государственной безопасности 2-го ранга [КОБУЛОВ]¹⁵⁸

№ 91

[нрзб.] октября 1943 года

Верно: [Підпис нерозбірливий]

*ГДА СБ України, ф. 9, спр. 18-сп, арк. 116–116 зв.
Завірена копія, машинопис.*

¹⁵⁸ На документі резолюція: «тов. Ку[...], тов. С[...]. По [это]му вопросу тщательно проинструктировать оперативный цензорский состав. 8.II.[1944]. [Підпис нерозбірливий]»; «Вх. 13. 7/XII–43 г.», «64/1943 г.» та дві відмітки про виконан-

№ 25

Наказ наркома державної безпеки СРСР № 00289 про оголошення «Інструкції щодо хімічної обробки внутрішньосоюзної кореспонденції для виявлення тайнопису» 16 жовтня 1943 р.

Совершенно секретно¹⁵⁹

ПРИКАЗ

народного комиссара государственной безопасности Союза ССР за 1943 год

№ 00289. Содержание: С объявлением «Инструкции по химической обработке внутрисоюзной корреспонденции на обнаружение тайнописи»

№ 00289 16 октября 1943 года гор. Москва

Объявляется при этом «Инструкция по химической обработке внутрисоюзной корреспонденции на обнаружение тайнописи».

Народным комиссарам государственной безопасности республик, начальникам управлений НКГБ краев и областей, начальникам отделов ВЦ НКГБ фронтов организовать химическую обработку документов, подозрительных на содержание тайнописи, при отделах (отделениях) «В» НКГБ–УНКГБ и отделениях военной цензуры НКГБ фронтов в соответствии с объявляемой инструкцией.

С инструкцией ознакомить только тот состав работников военной цензуры, который имеет непосредственное отношение к химической обработке почтовой корреспонденции.

Приложение: Инструкция.

Народный комиссар государственной безопасности СССР

Комиссар госбезопасности 1 ранга

[В. МЕРКУЛОВ]

ня: «Проработано на совещании. 9.II.[19]44 г. [Підпис нерозбірливий]»; «Прорабо[тано] на совеща[нни] 11.[...]. [Підпис нерозбірливий]».

¹⁵⁹ Гриф «Совершенно секретно» змінено на «Нетаємно» за рішенням ЕК з питань таємниць Служби безпеки України (реєстр. № акта 24/2-389 від 30.01.2014 р.).

Совершенно секретно

Приложение к приказу НКГБ СССР № 00289–1943 г.

«УТВЕРЖДАЮ»

Народный комиссар госбезопасности Союза ССР

Комиссар госбезопасности 1 ранга

В. МЕРКУЛОВ

ИНСТРУКЦИЯ

по химической обработке внутрисоюзной корреспонденции на обнаружение тайнописи

Настоящая инструкция рассчитана на период военного времени, в основном для фронтовых отделений военной цензуры и органов ВЦ на территории, освобожденной от немецко-фашистских войск, не имеющих оборудованных химических лабораторий и специалистов-химиков.

Большинство из предлагаемых инструкцией реактивов может быть изготовлено в местных аптеках.

Предлагаемые реактивы вскрывают все виды незащищенных тайнописей, а также многие защищенные, и применяются ко всем видам корреспонденции, кроме дипломатической и правительственной, которые цензуре не подлежат.

Мазки некоторых реактивов почти не поддаются уничтожению (например, метиленовая синь), однако это не должно служить препятствием для их применения, так как письма могут быть отправлены адресату с мазками. При этом следует иметь в виду, что оставленные следы реактива не должны быть помехой при чтении письма.

В письмах лиц, находящихся в списках ПК, оставление следов химической обработки не допускается. На такие письма могут наноситься только мазки реактивов, легко поддающихся уничтожению.

Контроль корреспонденции на пунктах, имеющих кварцевую лампу

Многие тайнописи могут быть выявлены путем просмотра документов на кварцевой лампе.

I. Кварцевой лампой можно обнаружить все незащищенные тайнописи, включая ТС, написанные водой, если предварительно подвергнуть документ слабому йодированию в шкафу.

Для этой цели приспособляется деревянный шкаф емкостью до 1 м³, в котором помещается стеклянная ванночка или обычная столовая тарелка с кристаллами металлического йода. Ванночка с йодом покрывается листом фильтрованной или обычной пропускной бумаги, на ко-

тору помещается обрабатываемый документ. Желательно, чтобы документ был прижат к ванночке куском обычного стекла. Йодирование документа производится в течение 3–5 минут, после чего документ вторично просматривается на кварцевой лампе.

Отбелка от нанесенного на письмо йода производится парами аммиака. Для этой цели в такой же деревянный шкаф помещают обычную тарелку с налитым в нее нашатырным спиртом. Для отбелки документ подвешивается к верхней стенке шкафа.

Защищенные ТС обнаруживаются кварцевой лампой только в том случае, если вещество, которым написана ТС, способно светиться под влиянием ультрафиолетовых лучей.

II. Обнаружение ТС производится также путем обработки письма 0,25% раствором риваноля в водноспиртовой смеси (25% раствор спирта) с последующим просмотром документа под кварцевой лампой.

III. Некоторые ТС могут быть открыты в ультрафиолетовых лучах кварцевой лампы, после облучения письма нефилтрованным светом.

Для этой цели письмо кладут на столик кварцевой лампы, а фильтр отводят в сторону с таким расчетом, чтобы свет горелки падал на весь лист. Через 10–15 минут письмо просматривается в ультрафиолетовом свете.

Если указанной обработкой наличие ТС установить не удалось, можно предполагать, что в письме ее нет совсем или же в документе применена тайнопись с сильно защищенной рецептурой, не дающей свечения в ультрафиолетовых лучах.

Контроль корреспонденции на пунктах, не имеющих кварцевой лампы

В случае отсутствия в отделениях военной цензуры кварцевой лампы документ обрабатывается следующими химическими реактивами:

I. «ИНГЛИКАЛ»

Является сложным реактивом, открывающим все незащищенные ТС, даже написанные водой.

Приготавливается следующим образом:

1. 2 гр. хлористого кальция растворяется в 15 см³ воды.
2. 4,5 гр. йодистого калия растворяются в 15 см³ воды, затем в этот раствор вносится 0,1 гр. йода и после его растворения добавляется 5 гр. поваренной соли и 3,5 гр. глицерина.

Для получения «ингликала» оба раствора смешиваются.

Составные части «ингликала» могут быть приобретены в аптеке.

Мазок «ингликала» легко удаляется 4–5% раствором гипосульфита.

II. 1–2% РАСТВОР ХЛОРНОГО ЖЕЛЕЗА

Может быть приготовлен путем растворения кристаллов хлористого железа в дистиллированной или кипяченой вода.

В случае отсутствия кристаллов хлорного железа можно пользоваться раствором хлорного железа, приобретенного в аптеке, с предварительным уменьшением его концентрации до 1–2%.

Означенный раствор открывает многие медицинские препараты (салицилаты), давая фиолетовую окраску.

Мазки раствора оставляют на бумаге желтый след, почти не поддающийся уничтожению. Многократное смачивание следа водой и снятие воды фильтрованной бумагой несколько уменьшает желтизну мазка.

III. 1% РАСТВОР МЕТИЛЕНОВОЙ СИНИ

Приготавливается путем растворения 1 гр. порошка метиленовой сини в 100 гр. спирта.

Можно также пользоваться водным раствором метиленовой сини, предварительно добавив к нему такое же количество спирта (можно сырца) или двойное количество обыкновенной водки. Означенный реактив открывает многие незащищенные ТС.

Мазок темно-синего цвета совершенно не поддается уничтожению. Метиленовую синь можно приобрести в любой аптеке.

IV. РАСТВОР СЕРНИСТОГО АММОНИЯ

Можно приготовить, пропуская сероводород в концентрированный аммиак. Аптека или небольшая лаборатория может приготовить этот реактив.

Открывает все тайнописи, в состав которых входят соли тяжелых металлов.

Свежеприготовленный раствор следов на бумаге не оставляет.

Раствор несколько устоявшийся оставляет очень слабый желтый след, легко удаляемый водой и фильтровальной бумагой.

V. 4% АММИАЧНЫЙ РАСТВОР АЗОТНОКИСЛОГО СЕРЕБРА

Многие защищенные ТС открываются 4% аммиачным раствором азотнокислого серебра (ляписа).

Приготавливается путем растворения 4 гр. азотнокислого серебра в 100 см³ дистиллированной или хорошо прокипяченной воды. После растворения азотнокислого серебра к раствору по каплям прибавляют концентрированный аммиак (может быть заменен купленным в аптеке нашатырным спиртом). Первые капли аммиака вызывают проявление

обильного бурого осадка, который при дальнейшем прибавлении аммиака легко растворяется.

Аммиак прибавляют до тех пор, пока раствор станет совершенно прозрачным.

Раствор следует хранить в темной банке и не более как в течение 5–6 дней.

После нанесения мазков документ обрабатывается светом обыкновенной 40–50 ваттной лампы в течение нескольких часов до резкого потемнения мазка.

Следы мазка аммиачного раствора легко удаляются последовательным смыванием 25% раствором гипосульфита и 7% раствором красной кровяной соли. Если отбелка с одного раза не удалась, ее повторяют еще раз в той же последовательности.

Кристаллы гипосульфита, выпавшие на бумаге, удаляются водой и фильтровальной бумагой.

Обработку писем аммиачным раствором азотнокислого серебра рекомендуется производить также на пунктах, имеющих кварцевую лампу.

При химической обработке писем следует иметь в виду, что все тайнописи, написанные органическими соединениями, а также часть тайнописей, написанных неорганическими соединениями, могут быть открыты путем нагревания письма на электрической плитке или на открытом огне до слабого пожелтения бумаги. Можно также нагревать бумагу путем проглаживания ее горячим утюгом.

Проявившаяся нагреванием тайнопись и пожелтение отдельных частей листа удалены быть не могут.

Кроме указанных видом тайнописей существует еще безреактивные тайнописи, т. е. такие тайнописи, в которые текст наносится на бумагу не с помощью химических реактивов, а путем надавливания острым предметом на смоченную бумагу. Проявление такого рода тайнописей достигается смачиванием листа бумаги с тайнописью в воде, после текст тайнописи выступит темными буквами на светлом фоне.

Правила пользования реактивами

Все реактивы наносятся на письма ватным тампоном, накрученным на палочку или на спичку. Тампон смачивают одним из реактивов, отжимают его от лишнего количества раствора и делают мазок или по диагонали листа или в наиболее подозрительных местах.

После обработки документа мазок необходимо просушить фильтрованной или пропускной бумагой, после чего принять меры к его удалению.

Если все изложенные в инструкции способы обработки не дали положительного результата, а по имеющимся данным в документе должна быть ТС, то необходимо такой документ отправить в отдел «В» НКГБ СССР для дальнейшей проверки.

Начальник отдела «В» НКГБ СССР

полковник госбезопасности

[СМОРОДИНСКИЙ]

Начальник 5 отделения

капитан госбезопасности

[СОБОЛЕВ]

*ГДА СБ України, ф. 9, спр. 215-сп, арк. 69–72.
Друкарський примірник.*

№ 26

**Указівки начальника відділу «В» НКДБ СРСР В. Смородинського
начальникам відділів (відділень) «В» НКДБ–УНКДБ,
начальникам фронтових та армійських відділів і відділень
ВЦ НКДБ щодо листів із повідомленнями про
сокращення норм видачі хліба населенню**

23 жовтня 1943 р.

Совершенно секретно¹⁶⁰

«УТВЕРЖДАЮ»

НАРКОМ ГОСБЕЗОПАСНОСТИ СОЮЗА ССР

Комиссар госбезопасности 1-го ранга

В. МЕРКУЛОВ

НАЧАЛЬНИКАМ ОТДЕЛОВ (ОТДЕЛЕНИЙ) «В» НКГБ–
УНКГБ, НАЧАЛЬНИКАМ ФРОНТОВЫХ и АРМЕЙСКИХ
ОТДЕЛОВ и ОТДЕЛЕНИЙ ВЦ НКГБ

В отношении писем с сообщениями о сокращении норм выдачи хлеба населению руководствоваться следующим:

1. Сообщения о сокращении норм выдачи хлеба населению, сопровождающиеся антисоветскими или политически нежелательными высказываниями, пропускать¹⁶¹ по адресу, как в письмах внутри тыла страны, так и в письмах, адресованных в действующую армию.

2. Письма с отрицательными высказываниями по поводу сокращения хлебных норм (жалобы на материальные трудности, ухудшение

¹⁶⁰ Гриф «Совершенно секретно» змінено на «Нетаємно» за рішенням ЕК з питань таємниць Служби безпеки України (реєстр. № акта 24/2-4689 від 29.11.2013 р.).

¹⁶¹ Так у тексті.

продовольственного снабжения и др.) подвергать конфискации или зачеркиванию текста, в зависимости от общего содержания письма.

3. Письма с антисоветскими или провокационными сообщениями по этому вопросу конфисковывать и передавать органам госбезопасности для оперативного использования.

Отрицательные высказывания по вопросу сокращения норм выдачи хлеба учитывать и информацию по ним представлять отделу «В» НКГБ СССР отдельными спецсообщениями.

НАЧАЛЬНИК ОТДЕЛА «В» НКГБ СССР

полковник госбезопасности

[СМОРОДИНСКИЙ]¹⁶²

№ 115

23.X.[19]43 года

Верно: *Жарков*

*ГДА СБ України, ф. 9, спр. 18-сп, арк. 141.
Засвідчена копія, машинопис.*

№ 27

**Указівки начальника відділу «В» НКДБ СРСР В. Смородинського
начальникам відділів (відділень) «В» НКДБ–УНКДБ,
начальникам відділів військової цензури НКДБ фронтів
про конфіскацію листів**

25 грудня 1943 р.

Совершенно секретно¹⁶³

«УТВЕРЖДАЮ»

Народный комиссар госбезопасности СССР

Комиссар госбезопасности 1 ранга

В. МЕРКУЛОВ

НАЧ[АЛЬНИКАМ] ОТДЕЛОВ (ОТДЕЛЕНИЙ) «В» НКГБ–УНКГБ

НАЧ[АЛЬНИКАМ] ОТДЕЛОВ ВОЕННОЙ ЦЕНЗУРЫ НКГБ ФРОНТОВ

О конфискации писем

На основании отчетов о работе отделений и пунктов военной цензуры, получаемых отделом «В» НКГБ СССР, установлены многочисленные

¹⁶² На документі резолюція: «тов. Ку[нерозбірливо], тов. С[нерозбірливо]. Для руководства и исполнения. 8.II.[1944]. [Підпис нерозбірливий]», «Вх. 65. 9/XII.43 г.», «81/1943 г.».

¹⁶³ Гриф «Совершенно секретно» змінено на «Нетаємно» за рішенням ЕК з питань таємниць Служби безпеки України (реєстр. № акта 24/2-389 від 30.01.2014 р.).

факты необоснованной конфискации писем и вычеркиваний текстов по мотивам якобы нежелательных сообщений.

Больше того, в работе некоторых отделений и пунктов военной цензуры имеют место факты конфискации писем патриотического содержания.

Так, например: отделом «В» УНКГБ по Московской области в сентябре месяце 1943 года конфискован документ, следовавший из Москвы в Курскую область, следующего содержания:

«...Нюра, мой совет и ты, если ты честная гражданка, если ты русский человек, если ты рождена женщиной русской, а мать наша была русским человеком, если ты хочешь остаться моей сестрой, то ты раз и навсегда должна порвать со своим Иудушкой. Сегодня же пойдешь в сельсовет и заяви, что он тебе не муж, а ты не жена его. Пусть тебе тяжело, верно, но ведь лучше пережить один раз, чем быть презренной всю жизнь. До тех пор, пока ты его жена, ты мне не сестра и писем от тебя получать не желаю, а я бы не моргнув повесила бы его на первом сухом дереве. Все. Моего адреса нет».

Отделом «В» НКГБ Северо-Осетинской АССР в октябре с. г. «К» письмо, адресованное в Смоленскую область такого содержания:

«...Дуся. Я услышал, что Мачула, когда были немцы в нашем селе, он выявлял людей, преданных Родине и передавал их в руки немцев. Если это правда, то передайте ему моими словами, что как только приеду, то ему жизни не будет. Все равно с такими людьми будем рассчитывать. Я им всем покажу, как Родину продавать и советский народ, и тот, кто не помогал защищать нашу Родину, тот поплатится по окончании войны, а может быть и раньше».

Начальникам отделения ВЦ НКГБ № 110, капитаном государственной безопасности тов. МАХОВЕР к примерному перечню отрицательных сообщений был добавлен раздел «Паническое отступление противника», причем в отчете за октябрь месяц 1943 года приводится как характерное следующее письмо, конфискованное названным отделением.

«...Фрицы бегут в панике, оставляя территорию. Много сжигают, разрушают. Один пленный сказал, что Гитлер издал приказ ежедневно отступать по 30 километров и эвакуировать весь Крым, он боится, что попадет в окружение. Население рассказывает, что фрицы прячутся, просят у населения гражданскую одежду, чтобы переодеться и остаться на нашей земле, а некоторые пошли к партизанам. Они говорят, что воевать не хотим – “Гитлеру капут”. Многие получают письма с родины,

им пишут, что города бомбят, многие семьи пострадали и погибли, а они здесь воюют. В общем, фрицы настроены панически, бегут в страхе. Надо полагать, что война скоро закончится, я предполагаю, что пройдет еще месяца два и война должна кончиться. Гитлер проиграл войну, сейчас он вынужден оттягивать силы в Италию, союзники его ему уже не помогают, а спасают свою шкуру».

Этим же отделением в разделе «Паническое отступление противника» приведена выдержка из документа, изъятая «как политически нежелательная», следующего содержания:

«...Немец бежит и бросает очень много своей техники – танков, орудий, автомашин».

Как условлено, многие отделы и отделения военной цензуры конфискуют письма или вычеркивают текст только по одному тому, что они содержат в себе жалобы, без учета конкретного содержания и характера этих жалоб и кому они адресуются.

Отмечены многочисленные случаи конфискации писем с жалобами населения, адресованных в партийные органы, в редакции областных и районных газет, в органы прокуратуры и суда, райвоенкомам и председателям райсоветов, сельсоветов, колхозов и т. д.

Выявлен ряд фактов конфискации писем с жалобами, адресованных в редакции «Правда», «Известия», «Красная звезда» и другие центральные органы печати.

Отделом «В» УНКГБ по Московской области в сентябре месяце с. г. конфисковано письмо, адресованное в редакцию газеты «Красная звезда», следующего содержания:

«...Есть такой эвакогоспиталь за № 1038 и при нем есть первое отделение. Как вы думаете, это госпиталь или гнездо заразы? Чего, чего вы там не найдете. Это все в первом отделении. Перевязки делают небрежно, грязно, да и несвоевременно. Были случаи, когда появлялись на ранах черви. Обращение врачей к больному безразличное и я бы сказал плохое. Перевязки и операции делает врач с папиросой в зубах. Пепел сыплется на раны. Сестры грубы до невозможности. Нормальную норму пропитания полностью до раненых не доводят. Сахара положено 50 грамм, а они официально дают 45 грамм, а пока до больного дойдет, будет 35–40 грамм, так как его выдает кто попало. Также масло и табак».

Отделом «В» УНКГБ Красноярского края конфисковано письмо, адресованное в редакцию Ачинской районной газеты, в котором сообщалось:

«...Я мать погибшего старшего лейтенанта ВОРОТНИКОВА В.Н. Он рос без отца сиротой, был член ВКП(б). Дочь Людмила ушла добровольно в армию. Осталась я с дочерью-калекой. Сын был на фронте год и два месяца, получил высшую награду за боевые заслуги, 13 марта 1943 года мой сын погиб. 16 апреля с. г. я повела из гор. Ачинск на Улуй свою больную дочь на комиссию для оформления документов на пенсию. Сама я болею разными болезнями уже 5 лет. Сельсовет направил меня в райсобес, а райсобес направил меня в Ачинскую поликлинику. В течение всего дня меня посылали из кабинета в кабинет. Из кабинета № 12 меня выгнали, даже не спросили, чем болеет моя дочь. В этот день не могла ничего добиться, потому что врачи не смотрят на людей, плохо одетых. Прошу райздрав обратить внимание на такое отношение врачей».

Военной цензурой НКГБ Казахской ССР в сентябре месяце с. г. конфискован документ от актива колхозников и комсомольцев колхоза «Социализм» Арысского района Южно-Казахстанской области, адресованный в районный суд. Сообщая о том, что группа руководящих работников колхоза занимается хищением государственного и колхозного имущества, колхозные активисты и комсомольцы писали:

«...Кроме того, председатель работает незаконно. Он давал сводку на приплод лошадей 32, а на самом деле 45. Пало 3 жеребенка, акта не составили, еще пало 5 лошадей, акта тоже не составили. Они хотят высчитать из этих 45 лошадей. Может быть, они из 45 лошадей считают единоличников, тогда почему не составили акт. В общем, они занимаются хищением государственного зерна и скота».

Военной цензурой НКГБ Мордовской АССР в октябре месяце с. г. конфисковано письмо, адресованное председателю сельского совета, из действующей Красной армии, следующего содержания:

«...Военкомат отказал мне пособие. Они мне говорят: "Ваш муж работает в рабочей колонне, не на фронте". Если можешь, вышли справку от вашего командира. Когда я к ним хожу, они не обращают внимания и не сочувствуют моему положению, что у меня 4 детей и мне не дают пособия, и не будут давать до тех пор, пока не пришлешь справки».

Совершенно очевидно, что конфискацией этого письма семья военнослужащего была лишена возможности получить нужную справку на получение полагающегося пособия.

Отделением военной цензуры НКГБ при ВПС № 1 по мотивам стихийного бедствия было конфисковано письмо, адресованное в действующую Красную армию с такого рода содержанием:

«У нас 24 сентября прошел ураган. Много раскрыло крыш, полома-ло деревьяев, телеграфных столбов. Вот последний привел к неблагопо-лучию, а именно упал столб, сильно натянул провод. Поздно вечером корова бежала через линию и зацепила провод задней ногой и пере-резала сухожилие и кровеносную жилу. Целые сутки только [не] могла остановиться кровь. Корова до настоящего времени стоит на дворе, но, как видится, есть перспектива на улучшение. Вот как обстоит дело в нашем хозяйстве».

Наряду с необоснованной конфискацией большого количества документов, содержащих различные жалобы населения, органы воен-ной цензуры без всякого основания конфискуют письма с жалобами на работу военной цензуры. По этому вопросу нами было дано специ-альное указание отделам и отделениям «В» НКГБ–УНКГБ, однако в ряде мест до последнего времени письма по этим мотивам либо конфиску-ются, либо из них изымается текст.

Так, например, отделом «В» НКГБ Татарской АССР конфискован до-кумент, в котором содержалась жалоба на работу военной цензуры, следующего характера:

«...Фотокарточку, которую ты писал, что фотографировался в Моск-ве в 1941 году, я ее не получила, почему не знаю, ее в письме не было. Дорогой Андрюша! Наверное, когда проверяла военная цензура, то вынимать из конверта вынимала, а вложить назад забыла».

Отделом «В» УНКГБ по Омской области изъят текст из письма такого содержания:

«...Вот так и посылай фото. Это фото может кто ждет, а оно пропало. Это, видно, так работает военная цензура».

Зафиксировано также большое количество необоснованно конфис-кованных писем с жалобами на работу органов связи по Иркутской, Новосибирской, Омской обл[астях], Чечено-Ингушской АССР и другим.

Циркуляр НКВД № 002117 от 27.IX–[19]42 г. предусматривает кон-фискацию только таких писем с сообщениями о фактах пленения или описанием жизни военнопленных у противника, когда в этих описаниях сообщаются положительные моменты. Между тем, данные отчетов отделов и отделений военной цензуры указывают на значительное количество необоснованно конфискованных писем с сообщениями о пребывании в плену. Так, например, отделением «В» НКГБ Марийской АССР в октябре месяце был конфискован такой документ:

«...Сообщаю, что я, папаша, 9 августа 1942 года попала в плен к немцам, где пробыла в лагерях 6 месяцев и чуть-чуть не подохла. Пе-

перезав проволочное ограждение, ночью ушла к своим, но на дороге меня еще раз задержала полиция, посадили, я оттуда ночью вышла из окна и убежала в деревню. После наступления Красной армии я освободилась, а сейчас нахожусь снова на фронте».

Отделом «В» УНКГБ Сталинградской области изъят текст из письма следующего содержания:

«...Тетя! Я был у немцев в лагере и освободился 2 января 1943 года на станции Зимовники».

Отделом «В» НКГБ Бурят-Монгольской АССР изъят текст из письма такого характера:

«Ты спрашиваешь, где находится братишка, находится в Москве, был ранен в грудь, находился в плену, из плена ушел».

Как видно из всех приведенных здесь выдержек, из числа указанных нами неправильно конфискованных документов нет писем антисоветского либо провокационного характера, а также писем, которые могли бы отрицательно повлиять на моральное состояние населения и армии, т. е. таких, которые действительно подлежат конфискации.

Сообщая в приведенных выше фактах о необоснованной конфискации писем и зачеркиваний текстов предлагаю проверить в подчиненных вам органах ВЦ правильность конфискации писем и провести соответствующую разъяснительную работу с оперативным составом и контролерами отделений и пунктов ВЦ НКГБ.

Начальник отдела «В» НКГБ СССР
полковник госбезопасности

[СМОРОДИНСКИЙ]¹⁶⁴

№ 133
25.XII.[19]43 г.

Верно: *Жаркова*

*ГДА СБ України, ф. 9, спр. 216-сп, арк. 71–74 зв.
Засвідчена копія, машинопис.*

¹⁶⁴ На документі помітка: «читал 21/IV–45 [підпис нерозбірливий]».

№ 28

**Указівки начальника відділу «В» НКДБ СРСР В. Смородинського
про посилення боротьби з розголошенням
військової таємниці у приватному листуванні****10 січня 1944 р.**

«Утверждаю»

Совершенно секретно¹⁶⁵

Зам[еститель] наркома госбезопасности СССР

Комиссар госбезопасности 2 ранга

КОБУЛОВ

НАЧАЛЬНИКАМ ОТДЕЛОВ (ОТДЕЛЕНИЙ) «В» НКГБ–УНКГБ
НАЧАЛЬНИКАМ ОТДЕЛОВ ВОЕННОЙ ЦЕНЗУРЫ НКГБ ФРОНТОВ
НАЧАЛЬНИКАМ ОТДЕЛЕНИЙ ВЦ НКГБ при ВОЕННО-ПОЧТОВЫХ БАЗАХ и
ВОЕННО-ПОЧТОВЫХ СОРТИРОВОЧНЫХ ПУНКТАХ

«Об усилении борьбы с разглашением военной тайны
в личной переписке»

В целях усиления борьбы с разглашением военной тайны в личной переписке и устранения фактов необоснованной конфискации и изъятия из текстов писем сообщений военного характера, не представляющих собой военной тайны, –

Предлагается:

Принять к руководству прилагаемый перечень сообщений военного характера, запрещаемых и допускаемых в личной переписке.

Проинструктировать цензорский и оперативный состав отделений и пунктов военной цензуры и проследить за правилами применения указанного перечня.

НАЧАЛЬНИК ОТДЕЛА «В» НКГБ СССР

Полковник госуд[арственной] безопасности [СМОРОДИНСКИЙ]

№ 3

10.1–1944 г.

гор. Москва

Верно: [Підпис нерозбірливий]

¹⁶⁵ Гриф «Совершенно секретно» змінено на «Нетаємно» за рішенням ЕК з питань таємниць Служби безпеки України (реєстр. № акта 24/2-405 від 31.01.2014 р.).

Сов. секретно

ПЕРЕЧЕНЬ

Сообщений, составляющих военную тайну, запрещенных в личной переписке	Сообщений военного характера, не представляющих собой военной тайны и допускаемых в личной переписке
---	--

А. ШТАТЫ И ЧИСЛЕННОСТЬ

1. Данные о штатной, списочной и наличной численности всех родов войск, частей, соединений, учреждений и заведений действующей Красной армии и тыловых формирований, как в целом, так и по группам: генеральского, офицерского, сержантского и рядового состава.

2. Данные о штатной, списочной и наличной численности личного состава кораблей всех классов, военно-морских флотов и флотилий, учреждений и заведений военно-морского ведомства, а также частей береговой обороны.

Б. НАИМЕНОВАНИЕ И №№ ЧАСТЕЙ

3. Наименование и №№ всех частей и соединений Красной армии (отдельные роты, батареи, дивизионы, батальоны, полки, бригады, дивизии, корпуса и армии). 4. Наименование судов военно-морских флотов и флотилий.	1. Сообщения в переписке названия фронтов. Например, привет с Ленинградского фронта, или я нахожусь на Белорусском фронте и т. д. 2. Сообщения о присвоении за боевые успехи частям и соединениям действующей Красной армии названий населенных пунктов. Например, Белгородская дивизия, Орловская дивизия и т. д. 3. Сообщения о нахождении в гвардейских частях, или о присвоении частям названия «гвардейские», равно как и награждение частей орденами. 4. Наименование стационарных военно-учебных заведений.

5. Наименование и №№ тыловых госпиталей.
6. №№ тыловых складов НКО без указания названий.

В. ДИСЛОКАЦИЯ ВОИНСКИХ ЧАСТЕЙ

5. Точное указание или подробное описание места расположения воинской части, пункта формирования резервов или места стоянки судов военно-морского флота (название населенного пункта, порта и т. д.), маршрут следования к месту расположения части.
7. Сообщения о нахождении отправителя воинского письма в какой-либо республике, области, крае или у крупного водного рубежа. Например, мы воюем у Днепра, мы вступили на правобережье и т. д. Сообщения о принятии участия в обороне важнейших политических центров (напр.: я обороняю гор. Ленина).

Г. ПЕРЕДВИЖЕНИЕ ВОИНСКИХ ЧАСТЕЙ

6. Всякое сообщение о предполагаемом передвижении войск или о совершившейся передислокации воинских частей, а также пути следования и маршруты воинских поездов, эшелонов и судов.

Сообщения об отбытии и прибытии на фронт пополнений и новых воинских частей, а также сообщения о переброске с фронта частей, погрузке их в эшелоны и т. д.

Д. МОРАЛЬНОЕ СОСТОЯНИЕ И БОЕВАЯ ГОТОВНОСТЬ

7. Сообщения о недостаточной боевой готовности и обученности воинских частей.

Отрицательная характеристика морально-политического состояния и физической годности личного состава действующей Красной армии и вновь призываемых в РККА.

Е. МАТЕРИАЛЬНАЯ ЧАСТЬ

8. Сведения о состоянии материальной части, степени насыщенности боевой техникой, вооружением и боеприпасами, а также сообщения о нехватке горючего, автотранспорта и

перебоев в снабжении армии продовольствием, обмундированием, фуражом и т. д.

9. Описание новых видов вооружения, их конструктивные данные и эффективность применения в бою, а также разглашение проектируемых новинок и изобретений в этой области.

Ж. ПОТЕРИ

10. Сведения о массовых потерях в людском составе и материальной части (количество бойцов выбывших из строя, % потерь, сообщения о гибели самолетов, танков, судов и т. д.).

Сообщения об эффективности действий вражеской авиации и о понесенном ущербе (бомбардировка тылов, ж. д. станций, вывод из строя отдельных объектов и т. д.).

8. Сообщения в письмах об убитых и раненых, перечисляемых по фамилии, если эти сообщения не сопровождаются отрицательными высказываниями.

9. Все официальные и частные сообщения об убитых с указанием места погребения.

З. ОБ ОПЕРАЦИЯХ КРАСНОЙ АРМИИ

11. Разглашение в письмах намечаемых и проводимых планов военных операций, приказов командования и др. данных о подготовке к боевым операциям.

12. Сообщения о неудачно проведенных операциях, критика действий командного состава на поле боя.

Сообщения об окружении частей Красной армии и сдаче в плен.

10. Сообщения бойцов и командиров о вступлении в бой.

11. Сообщения о единичных случаях пленения.

12. Описание удачно проведенных боевых операций, если в них не приводятся данные о больших потерях, о месте дислокации части, ее №№ и другие данные.

И. ОТЗЫВЫ О НЕПРИЯТЕЛЬСКОЙ АРМИИ

13. Положительные отзывы о немецкой тактике, организации, боевой выучке и описание

преимуществ фашистской армии в вооружении, материально-техническом оснащении, продовольственном и вещевом снабжении.

К. О ВОИНСКИХ ЗВАНИЯХ И ЗАНИМАЕМЫХ ДОЛЖНОСТЯХ

14. Упоминание в адресах воинских званий и занимаемых должностей отправителей и получателей писем.
13. Сообщения в письмах о присвоении воинских званий, получении правительственных наград, благодарности командования и повышении в должности, если не указывается наименования частей.

Л. ТЕХНИЧЕСКОЕ СОСТОЯНИЕ И ЭКСПЛУАТАЦИЯ ОБЪЕКТОВ И ПУТЕЙ СООБЩЕНИЯ ОБОРОННОГО ЗНАЧЕНИЯ

15. Техническое состояние укрепленных районов, военно-морских баз, аэродромов, железных, шоссейных и грунтовых дорог, мостов, ж. д. станций и водных путей сообщения, а также телефонных линий и радиустановок.

16. Сообщения о работе и загрузке железнодорожного и водного транспорта и о прибытии караванов и отдельных судов.

М. ПАРОЛИ, КОДЫ И ШИФРЫ

17. Передача в письмах всех воинских паролей, условных телефонных вызовов, позывных сигналов, а также всевозможных кодов и шифров.

Н. ОБ ОПЕРАЦИЯХ ПАРТИЗАН

18. Сообщения об операциях партизан, фамилии командиров отрядов, снабжении партизан продовольствием, вооружением и боеприпасами, способах связи и т. д.

НАЧАЛЬНИК ОТДЕЛА «В» НКГБ СССР

Полковник госбезопасности

[СМОРОДИНСКИЙ]¹⁶⁶

Верно: [Жаркова]

*ГДА СБ України, ф. 9, спр. 220-сп, арк. 3-6.
Засвідчена копія, машинопис.*

¹⁶⁶ На документі резолюція: «Вх. 44, 21/VII.44 г.», «Сот[ников]. Отработать на опер[ативном] совещании ВЦ [підпис нерозбірливий]. 19/VII.[44 г.]».

№ 29

**Орієнтування заступника комісара держбезпеки СРСР
Б. Кобулова про роботу відділу «В» НКДБ СРСР**

15 січня 1944 р.

Совершенно секретно¹⁶⁷

НАРКОМАМ ГОСУДАРСТВЕННОЙ БЕЗОПАСНОСТИ
СОЮЗНЫХ И АВТОНОМНЫХ РЕСПУБЛИК
НАЧАЛЬНИКАМ УПРАВЛЕНИЙ НКГБ КРАЕВ И ОБЛАСТЕЙ
НАЧАЛЬНИКАМ ОТДЕЛОВ ВОЕННОЙ ЦЕНЗУРЫ УПРАВЛЕНИЙ
НКГБ ФРОНТОВ

Проведенная отделом «В» НКГБ СССР проверка армейских отделений и пунктов военной цензуры ряда республик, краев и областей показала, что вопросам идейно-политического роста и повышения деловой квалификации сотрудников ВЦ не уделяется должного внимания.

Установлен ряд фактов, когда цензоры, осуществляющие политический контроль почтово-телеграфной корреспонденции, недостаточно разбираются в элементарных политических вопросах, не знают о важнейших событиях, происходящих в международной и внутренней жизни Советского Союза.

Так, например:

Цензор отделения ВЦ при главном ВПСР КОРОЧКИНА на вопрос: с кем ведет войну Советский Союз, – ответила, что Советский Союз ведет войну с Японией.

Цензор Арского пункта ВЦ Татарской АССР ЯНИНА не знала, что ЦК ВКП(б) является руководящим органом нашей партии, также ничего не знала о роспуске Коминтерна.

Цензор армейского отделения ВЦ НКГБ № 184 ПРОКОФЬЕВА ничего не знала о присвоении званий Героя Социалистического Труда т.т. МОЛОТОВУ, БЕРИЯ, МАЛЕНКОВУ и МИКОЯНУ.

Цензор того же отделения АНАНЬЕВА на вопрос – какой государственный пост занимает тов. МОЛОТОВ – ответила: «Председатель Президиума Верховного Совета».

¹⁶⁷ Гриф «Совершенно секретно» змінено на «Нетаємно» за рішенням ЕК з питань таємниць Служби безпеки України (реєстр. № акта 24/2-405 від 31.01.2014 р.).

Особенно плохо организована политическая работа с цензорами в городских и районных пунктах ВЦ. Некоторые отделения и пункты ВЦ не обеспечены даже газетами.

Неудовлетворительная постановка политической работы во многих отделениях и пунктах ВЦ приводит к серьезным ошибкам, выражающимся как в пропуске по адресу политически вредных документов, так и необоснованной конфискации писем.

В целях улучшения работы по политическому воспитанию и повышению чекистской квалификации сотрудников военной цензуры –

ПРЕДЛАГАЕТСЯ:

1. Совместно с парторганизацией составить конкретный план политической работы с оперативным и цензорским составом, обратив внимание на политическую учебу и привитие элементарных чекистских навыков сотрудникам, недавно пришедшим в военную цензуру.

2. Организовать беседы и лекции по вопросам оперативно-чекистской работы, связанным с политическим контролем почтово-телеграфной корреспонденции, выделив для этой цели наиболее квалифицированных оперативных работников.

3. Обратить особое внимание на развертывание политической работы среди цензоров, работающих в городских и районных пунктах ВЦ, обеспечив пункты ВЦ необходимым количеством газет и другой политической литературой.

4. Вменить в обязанность начальникам горрайотделов НКГБ систематически лично заниматься вопросами политического воспитания цензоров.

5. О проведенной работе информировать НКГБ СССР.

ЗАМ[ЕСТИТЕЛЬ] НАРКОМА ГОСУДАРСТВЕННОЙ БЕЗОПАСНОСТИ СССР –
Комиссар госбезопасности 2 ранга

[КОБУЛОВ]¹⁶⁸

№ 5

15 января 1944 г.

Верно: [Жаркова]

*ГДА СБ України, ф. 9, спр. 220-сп, арк. 7–8.
Засвідчена копія, машинопис.*

¹⁶⁸ На документі помітка: «Читал [підпис нерозбірливий]. 19.IV–45 г.».

№ 30

**Указівки начальника відділу «В» НКДБ СРСР
В. Смородинського щодо часткової зміни порядку
цензурування листів**

11 лютого 1944 р.

«УТВЕРЖДАЮ»

Совершенно секретно¹⁶⁹

НАРОДНЫЙ КОМИССАР

ГОСБЕЗОПАСНОСТИ СССР

Комиссар госбезопасности 1 ранга

В. МЕРКУЛОВ

НАЧАЛЬНИКАМ ОТДЕЛОВ (ОТДЕЛЕНИЙ) «В» НКГБ–УНКГБ
НАЧАЛЬНИКАМ ОТДЕЛОВ ВОЕННОЙ ЦЕНЗУРЫ НКГБ ФРОНТОВ
НАЧАЛЬНИКАМ ОТДЕЛЕНИЙ ВЦ НКГБ при ВОЕННО-ПОЧТОВЫХ
СОРТИРОВОЧНЫХ ПУНКТАХ

«О частичном изменении порядка цензурирования писем»

Многие военные цензоры при зачеркивании нежелательных сообщений и высказываний в письмах допускают грубые ошибки, дискредитирующие работу органов военной цензуры и вызывающие нарекания бойцов и командиров Красной армии и гражданского населения.

Имеют место факты направления адресатами писем с зачеркнутыми текстами (антисоветского и провокационно-клеветнического характера), тогда как эти письма полностью подлежат конфискации.

Нередки случаи нелогичного изъятия текста, в результате чего легко устанавливается содержание зачеркнутого или письмо искажается настолько, что содержание его становится еще более нежелательным.

Например: в письме после фразы «...я живу неважно» цензором вычеркнуто три строчки, после которых оставлены слова: «...ну, ладно, пережить можно как-нибудь» (цензор № 21913).

Или во фразе: «Папа, этот год у нас картошки много, а хлеба мало» слово «мало» – зачеркнуто (цензор № 01319).

Очень часто в письмах вычеркиваются тексты без достаточных на то оснований.

¹⁶⁹ Гриф «Совершенно секретно» змінено на «Нетаємно» за рішенням ЕК з питань таємниць Служби безпеки України (реєстр. № акта 24/2-405 від 31.01.2014 р.).

Во многих случаях зачеркивание производится небрежно, так что изъятый текст легко прочитывается.

Благодаря неряшливому зачеркиванию, иногда подвергается порче все письмо.

Основными причинами указанных недостатков следует считать:

1. Рассредоточенность работы по вычеркиванию текстов между всеми цензорами, в то время как многие из них недостаточно квалифицированы для того, чтобы самостоятельно и правильно решать вопрос об изъятии из писем нежелательных сообщений.

2. Выборочность существующей системы повторного контроля, не позволяющей полностью перечитывать все политически вредные и нежелательные письма, благодаря чему зачастую эти письма ускользают от контроля.

3. Загрузка оперсостава общими вопросами, отвлекающими его от основной работы по инструктажу и проверке качества цензурирования писем.

В целях улучшения качества работы военной цензуры

ПРЕДЛАГАЕТСЯ:

1. В каждом отделении (пункте) военной цензуры образовать 2 группы:

а) Группу цензорскую, на которую возложить цензурирование и направление по адресу всех писем положительного характера. Выявленные цензорской группой письма, представляющие оперативный интерес и содержащие отрицательные сообщения (с пометкой на конверте карандашом [№] цензорского штампа) передаются в оперативную группу.

Запретить цензорской группе вычеркивать тексты из писем, выписывать меморандумы и подвергать письма конфискации.

б) Группу оперативную, на которую возложить вторичный тщательный просмотр отобранных цензорской группой, заслуживающих оперативного внимания или содержащих отрицательные сообщения писем с тем, чтобы все мероприятия, вытекающие из характера отобранных писем, производить в этой группе (изъятие текстов, конфискация, выписка меморандумов и т. д.).

2. В крупных отделениях военной цензуры, где читка корреспонденции производится по подразделениям, деление на оперативную и цензорскую группы произвести по каждому подразделению.

3. В районных пунктах ВЦ с небольшим количеством цензоров, работу по изъятию текстов, выписке меморандумов и оперативному использованию документов возложить на старших пунктов.

4. Отменить ведение учета отрицательных высказываний в цензорской группе и поскольку вся переписка, заслуживающая внимания, сконцентрирована в оперативной группе, ведение учета возложить на работников этой группы.

5. В оперативную группу подбирать наиболее квалифицированных, политически грамотных цензоров 1-й категории, имеющих стаж чекистской (цензорской) работы.

Штат оперативной группы установить в зависимости от количества отбираемых цензорской группой писем, но не свыше 15% к числу цензоров, занятых на читке.

6. Оперативные группы должны быть оснащены всеми необходимыми принадлежностями для доброкачественного изъятия текстов, как-то: чернилами разных цветов, карандашами (простыми, химическими, цветными), тушью, резинками и т.д.

7. Установить порядок, по которому все письма с изъятыми текстами должны быть вторично проверены оперуполномоченными (или ст. оперуполномоченными), с проставлением рядом с цензорским штампом присвоенных (циркуляр № 530–1942 г.) оперсоставу грифов (буквенные обозначения «О», «П», «С»).

Руководство оперативной и цензорской группами осуществляет оперуполномоченный (а в армейских отделениях ВЦ – ст. оперуполномоченный), который:

- а) Консультирует цензоров по существу работы военной цензуры.
- б) Санкционирует вычеркивание текста и проверяет правильность исполнения.
- в) Определяет документы, подлежащие направлению для оперативного использования (в подлинниках, копиях или меморандумах).
- г) Направляет на расшифровку письма, содержащие тайнопись, коды или шифры и наблюдает за своевременным получением дешифра.
- д) Разрабатывает мероприятия по установлению авторов, прибегающих в письмах к тайнописи, шифрам и кодам.
- е) Организует работу по выявлению по почеркам авторов к-р анонимок и листовок.

ж) Руководит учетом по материалам военной цензуры, отбирает документы (выписки, меморандумы) для включения таковых в месячные и тематические спецсообщения¹⁷⁰.

8. Пом[ощник] оперуполномоченного, в целях контроля, повторно перечитывает письма, пропущенные цензорской группой по «А».

9. В целях повышения ответственности технических контролеров, подчинить последних непосредственно начальникам отделений (пунктов) ВЦ, изъяв их из подчинения оперсостава групп.

Указанную перестройку работы военной цензуры произвести постепенно, переводя на новый порядок вначале 1–2 группы (отделения) и после того, как этот метод будет освоен, распространить его на все пункты (отделения) военной цензуры республики, края, области, фронта.

НАЧАЛЬНИК ОТДЕЛА «В» НКГБ СССР

Полковник госбезопасности

[СМОРОДИНСКИЙ]¹⁷¹

№ 20

11 февраля 1944 г.

г. Москва

Верно: [Жаркова]

*ГДА СБ України, ф. 9, спр. 220-сп, арк. 21–22 зв.
Засвідчена копія, машинопис.*

¹⁷⁰ Пункт № 7 з усіма підпунктами виділено від руки простим олівцем.

¹⁷¹ На документі помітки: «вх.-45. 21/VII-44 г.», «Сотников. Перестроить и доложить 19/VII [підпис нерозбірливий]», «Проработан на о[перативном]/совещании с цензорами. 25.VII.[19]44 г. [підпис нерозбірливий]».

№ 31

**Указівки начальника відділу «В» НКДБ СРСР
В. Смородинського стосовно посилення контролю
за листами, що йшли на фронт***17 лютого 1944 р.*

«УТВЕРЖДАЮ»

Совершенно секретно¹⁷²

НАРОДНЫЙ КОМИССАР
ГОСУДАРСТВЕННОЙ БЕЗОПАСНОСТИ СССР
Комиссар госбезопасности 1 ранга
[В. МЕРКУЛОВ]¹⁷³

НАЧАЛЬНИКАМ ОТДЕЛОВ «В» НКГБ–УНКГБ
НАЧАЛЬНИКАМ ОТДЕЛОВ ВЦ НКГБ ФРОНТОВ
НАЧАЛЬНИКАМ ОТДЕЛЕНИЙ ВЦ НКГБ при ВОЕННО-ПОЧТОВЫХ СОРТИ-
РОВОЧНЫХ ПУНКТАХ

За последнее время отмечено значительное количество писем, исходящих из тыла страны на фронт со всевозможными справками о болезни и смерти близких родственников военнослужащих, о беспризорности детей, о пожарах, различных стихийных бедствиях и т. п. Обычно в таких письмах выражаются просьбы о приезде военнослужащих домой для устройства дел.

При проведении мероприятий по таким письмам необходимо руководствоваться следующим:

1. Справки и заключения медицинских комиссий, заверенные лечебными учреждениями или органами местной власти, если они не вызывают сомнения в правильности и объективности содержания, подлежат пропуску по адресу.

Если же вместе со справкой пересылается письмо, по своему содержанию подлежащее конфискации, то вместе с письмом конфискуется и справка.

2. Справки и заключения медицинских комиссий, вызывающие подозрение в отношении их подлинности, подлежат конфискации и

¹⁷² Гриф «Совершенно секретно» змінено на «Нетаємно» за рішенням ЕК з питань таємниць Служби безпеки України (реєстр. № акта 24/2-405 від 31.01.2014 р.).

¹⁷³ Текст заштриховано.

направлению в органы НКВД по месту жительства отправителя письма, для расследования и привлечения виновных к ответственности.

Вопрос о конфискации писем, при которых направляются подозрительные справки, следует решить в зависимости от их содержания. Если письмо не содержит нежелательных сообщений, следует изъять текст с сообщением о высылке справки и направить это письмо по адресу.

НАЧАЛЬНИК ОТДЕЛА «В» НКГБ СССР
Полковник госбезопасности [СМОРОДИНСКИЙ]¹⁷⁴

№ 24
17.II–44 г.
г. Москва

Верно: [Жаркова]

*ГДА СБ України, ф. 9, спр. 220-сп, арк. 23–23 зв.
Засвідчена копія, машинопис.*

№ 32

**Рапорт начальника відділу «В» НКДБ УРСР М. Суригіна
наркомові державної безпеки УРСР С. Савченку
щодо організації хімічної фотолабораторії**

27 березня 1944 р.

Совершенно секретно¹⁷⁵

НАРОДНОМУ КОМИССАРУ
ГОСУДАРСТВЕННОЙ БЕЗОПАСНОСТИ УССР
КОМИССАРУ ГОСУДАРСТВЕННОЙ БЕЗОПАСНОСТИ 3 ранга
тов. САВЧЕНКО

РАПОРТ

Приказом народного комиссара государственной безопасности Союза ССР – комиссара государственной безопасности 1 ранга тов. МЕР-

¹⁷⁴ На документі помітка: «Отменено [приказ] 0030–1953 [г.] [підпис нерозбірливий]».

¹⁷⁵ Гриф «Совершенно секретно» змінено на «Нетаємно» за рішенням ЕК з питань таємниць Служби безпеки України (реєстр. № акта 24/35/4-433 від 16.11.2012 р.).

КУЛОВА, за № 00289 от 16/Х–1942 года, на отделы «В» возложена большая работа по организации в нашей системе химических фотолабораторий.

Необходимость в создании таких лабораторий по отделам и отделениям «В», особенно в западных областях Украины, приобретает в данное время весьма важное значение для вскрытия вражеского подполья путем обработки почтовой корреспонденции химическим путем.

Как сама организация этой работы, так и практическое осуществление хим. обработки может дать оперативный эффект при наличии сотрудника, хорошо знакомого не только с фотохимделом, но и с особенностями этого дела.

Достаточный опыт в этом отношении имеет бывший сотрудник 2-го спецотдела – ст. лейтенант госбезопасности тов. ПОДГОРОДЕЦКИЙ, который бы сумел в полной мере обеспечить этот участок работы.

В прошлом тов. ПОДГОРОДЕЦКИЙ на протяжении 13 лет работал в бывшем 2-м спецотделе, в связи с эвакуацией фотохимгруппы он для пользы дела временно был переведен в 4-е управление, где сейчас работает в качестве ст[аршего]. оперуполномоченного.

В связи с отсутствием у нас в отделе «В» специалистов по химии, прошу Вашего распоряжения о возвращении тов. ПОДГОРОДЕЦКОГО обратно в отдел «В».

НАЧАЛЬНИК ОТДЕЛА «В» НКГБ УССР
МАЙОР ГОСУДАРСТВ. БЕЗОПАСНОСТИ

*Сурыгин*¹⁷⁶

«27» марта 1944 г.

*ГДА СБ України, ф. 16, оп. 1, спр. 542 в, арк. 11.
Оригінал, машинопис.*

¹⁷⁶ На першому аркуші документа помітка: «29.3.[1944 г.] [підпис нерозбірливий]» та проставлено штамп: «Наркому ДОЛОЖЕНО».

№ 33

**Звіт начальника відділу «В» НКДБ УРСР М. Суригіна
наркомові держаної безпеки УРСР С. Савченку про роботу
відділів військової цензури НКДБ УРСР у лютому 1944 р.****1 квітня 1944 р.**Совершенно секретно¹⁷⁷

НАРОДНОМУ КОМИССАРУ
ГОСУДАРСТВЕННОЙ БЕЗОПАСНОСТИ УССР
КОМИССАРУ ГОСУДАРСТВЕННОЙ БЕЗОПАСНОСТИ 3 ранга
тов. САВЧЕНКО
гор. Киев

СПРАВКА

«О проделанной работе военной цензуры НКГБ Украинской ССР»

Отделы и отделения «В» 11-ти управлений НКГБ Украины, которые полностью развернули контроль почтово-телеграфной корреспонденции, за февраль месяц провели следующую работу:

1. Контроль почтово-телеграфной корреспонденции

За этот период времени было обработано 6 992 796 писем, из них исходящих от гражданского населения 6 463 601 и от военнослужащих РККА – 529 195.

Благодаря наличию национальных кадров и созданию из них в отделах и отделениях «В» специальных групп по обработке почтовой корреспонденции на языках народов СССР, в значительной мере сократилась отправка национальных писем для проверки в соответствующие республики и края по месту адресования, что дало возможность сократить сроки прохождения этой корреспонденции.

В феврале месяце было обработано национальных писем – 19 476, на следующих национальных языках:

1. Казахском – 5244
2. Узбекском – 4298
3. Татарском – 4484
4. Чувашском – 2185
5. Киргизском – 1050

¹⁷⁷ Гриф «Совершенно секретно» змінено на «Нетаємно» за рішенням ЕК з питань таємниць Служби безпеки України (реєстр. № акта 24/35/4-433 від 16.11.2012 р.).

6. Туркменском – 485
7. Армянском – 217
8. Немецком – 162
9. Удмуртском – 25
10. Марийском – 25
11. Азербайджанском – 21
12. Чешском – 4
13. Польском – 2

2. Мероприятия по борьбе с пропуском вредных или нежелательных по содержанию писем.

В процессе контроля почтовой переписки военной цензурой в качестве мер профилактического порядка было изъято текстов из писем, которые не подлежали пропуску по адресу – 92 454, подвергнуто писем конфискации 7520.

В числе писем, подвергнутых изъятию [через] нежелательны[е], вредны[е] или антисоветски[е] текст[ы], обращают на себя внимание следующие сообщения, которые были отмечены в переписке гражданского населения:

1. А/с и к-р высказывания – 20
2. А/с листовки и к-р анонимки – 189
3. Сообщения о неполадках в промышленн[ости] – 110
4. Сообщения о недочетах в работе колхозов и совхозов – 531
5. Сообщения о недочетах в работе транспорта – 58
6. Сообщения о недочетах в работе советского аппарата – 265
7. Жалобы на работу органов связи – 156
8. Жалобы на работу органов ВЦ – 62
9. Жалобы семей военнослужащих – 1406
10. Жалобы инвалидов Отечественной войны – 51
11. Жалобы эвакуированных – 121
12. Жалобы на материально-бытовые условия – 4750
13. Жалобы на производственные затрудн[ения] – 11 916
14. Жалобы учащихся школ ФЗО и РУ – 568
15. Жалобы на налоги – 1796
16. Сообщения об эпидемических заболеваниях среди населения – 6530
17. Сообщения об эпизоотии и падеже скота – 53
18. Сообщения о бандитизме, басмачестве и грабежах – 496
19. Сообщения о фактах детской беспризорности и преступности – 1
20. Сообщения о дезертирстве с трудового фронта – 192

21. Упаднические настроения – 825.

ИТОГО: 30 096

В переписке военнослужащих РККА эти сообщения носили несколько другой характер, которые разбиваются так:

1. А/с и к-р высказывания – 5
2. Антисоветские листовки – 1
3. Упаднические настроения: проявление усталости от войны, жалобы на тяжести службы и т. д. – 81
4. Жалобы на недостаток питания – 146
5. Жалобы на вещевое довольствие – 41
6. Сообщения об эпидемических заболеваниях – 24
7. Жалобы на неудовлетворительную работу медсанбатов и госпиталей – 52
8. Жалобы на антисанитарию – 1
9. Факты обмороживания – 3
10. Факты самострелов (членовредит[ельство]) – 3
11. Сообщения о фактах дезертирства, предательства, перехода на сторону врага – 36
12. Жалобы на офицерский состав – 6
13. Сообщения об эпизоотии и падеже конского состава – [0]
14. Сообщения о пребывании в плену – 444
15. Жалобы на работу органов связи – 1
16. Жалобы на работу органов ВЦ – 1

ИТОГО: 845

Значительное количество писем от военнослужащих шло с разглашением военной тайны. Зафиксировано 71 437 сообщений по этому вопросу. Большая часть из них относилась к сообщениям военнослужащими о месте дислокации воинских подразделений, о количестве убитых, раненых и других сведений, не подлежащих оглашению, в большинстве своем не носящих злого умысла.

3. О выявлении органами военной цензуры к-р элемента и изменников Родины.

На освобожденной территории Украины военной цензурой выявлено 6085 писем, в которых сообщалось о к-р элементах, а также о предателях и изменниках Родины.

Выявленный к-р элемент и изменники Родины по окраскам разбиваются следующим образом:

1. Лиц, имевших связь с немецкими карательными органами121
2. Лий из немецкой администрации 14
3. Лиц, освобожденных немцами из плена, тюрем и лагерей при подозрительных обстоятельствах 1243
4. Полицейских 466
5. Жандармов 12
6. Старост 329
7. Бургомистров 22
8. Власовцев 29
9. Лиц, активно проявивших себя на работе у немцев 596
10. Служивших у немцев переводчиками 25
11. Лица, добровольно уехавшие в Германию 2716
12. Предавшие партийно-советский актив 116
13. Возвратившихся из Германии 30
14. Лиц, восхвалявших жизнь немецких оккуп[антов] 8
15. Сожительствовавшие с немецкими оккупантами 344
16. Фольксдойч 14

4. Использование материалов ВЦ оперативными отделами.

Все выявленные военной цензурой материалы на к-р элемент передаются в оперативные отделы УНКГБ для оперативного использования.

Результаты этого использования можно привести по Ворошиловградской, Днепропетровской, Харьковской и Полтавской областям, по которым за 4-й квартал 1943 года проведены следующие агентурно-оперативные мероприятия по материалам ВЦ:

Наименование областей	Мероприятия					
	Направлено писем и меморандумов в РО НКГБ	Арестовано	Заведено д/ф	Взято на оперучет	Завед. розыскных дел	Завербовано
Черниговская	2994	–	–	–	–	–
Запорожская	580	–	–	–	–	–
Ворошиловградская	1070	8	5	16	4	1
Сумская	2793	–	–	–	–	–
Днепропетровская	3929	4	5	161	–	2
Харьковская	6508	2	15	256	–	2
Полтавская	1389	1	2	85	–	2
	17 263	15	27	418	4	7

Имеющиеся в нашем распоряжении материалы свидетельствуют о том, что ряд начальников 2-х отделов областных управлений НКГБ Украины не информируют отделы и отделения «В» на местах о результатах проведенных оперативных мероприятий по материалам, полученным ими по линии военной цензуры, в результате чего мы лишены возможности дать подробные данные по этому вопросу, которые при их полноте представляли бы несомненно большой интерес.

5. О недочетах в работе цензорского аппарата.

Вследствие того, что состав военной цензуры Украинской ССР пополнялся преимущественно за счет сотрудников, вновь принятых в наши органы или прибывших из тыловых областей и не имеющих еще достаточного опыта в работе военной цензуры вообще, а также не успевших изучить особенности корреспонденции, исходящей с освобожденной территории Украины, в результате чего сотрудники, осуществляющие контроль почтовой корреспонденции, допускают ряд ошибок в своей работе, как, например: пропустили по адресу письма, которые подлежали конфискации или из которых следовало бы изъять текст, отмечены факты, когда перепутывались вложения, небрежно изымался текст из писем, плохо заклеивались письма и т. д.

С другой стороны, эти дефекты в работе цензорского состава объясняются недостаточно проводимым инструктажем сотрудников ВЦ про порядок обработки корреспонденции и привития им чекистских навыков в работе со стороны оперативного состава отделов и отделений «В» УНКГБ.

Для устранения отмеченных недочетов приняты меры путем систематического выезда оперативных работников отдела «В» НКГБ УССР на места оказания помощи.

НАЧАЛЬНИК ОТДЕЛА «В» НКГБ УССР
МАЙОР ГОСУДАРСТВ. БЕЗОПАСНОСТИ

Сурыгин¹⁷⁸

«1» апреля 1944 г.

№ 13293/в

Отпеч. в 3-х экз.

1 – наркомун госбезоп. УССР

2 – зам. наркома госбез. УССР

3 – в дело.

*ГДА СБ України, ф. 16, оп. 1, спр. 542 в, арк. 12–14.
Оригінал, машинопис.*

¹⁷⁸ На першому аркуші документа помітка: «9.V.[1944 г.] [підпис нерозбірливий]».

№ 34

**Циркуляр начальника відділу «В» НКДБ СРСР
В. Смородинського щодо поліпшення якості обробки
відібраної інформації за матеріалами військової цензури**

13 травня 1944 р.

«УТВЕРЖДАЮ»

Совершенно секретно¹⁷⁹

[НАРКОМ] ГОСБЕЗОПАСНОСТИ СОЮЗА ССР

[Комиссар] госбезопасности 1 ранга

В. МЕРКУЛОВ

НАРКОМАМ ГОСБЕЗОПАСНОСТИ СОЮЗНЫХ И АВТОНОМНЫХ РЕСПУБЛИК,
НАЧАЛЬНИКАМ УНКГБ КРАЕВ И ОБЛАСТЕЙ

ЦИРКУЛЯР

об улучшении качества информации по материалам
военной цензуры

Почтовая переписка, контролируемая органами военной цензуры НКГБ СССР, является весьма ценным источником информации о политических настроениях и высказываниях населения, о различного рода неполадках в работе промышленности, транспорта, сельского хозяйства, органов снабжения и т. д. Между тем, информационная работа отделов и отделений военной цензуры страдает существенными недостатками, вследствие чего материалы военной цензуры используются недостаточно полно и своевременно.

Неудовлетворительно поставлена информация по материалам, имеющим наиболее актуальное значение для той или иной республики (края, области) в текущий момент. Например, о восстановлении народного хозяйства на территории, освобожденной от оккупации; о подготовке к севу и ходе весенней посевной кампании в ведущих сельскохозяйственных районах; о работе важнейших оборонных предприятий и т. д. Плохо налажена информация о политических настроениях и высказываниях населения.

В информации, как правило, не выделяются отдельные предприятия или районы, вследствие чего она приобретает часто общий характер.

Нередки случаи, когда информация по важным вопросам, имеющим общегосударственное значение, запаздывает [и теряет] всякую

¹⁷⁹ Гриф «Совершенно секретно» змінено на «Нетаємно» за рішенням ЕК з питань таємниць Служби безпеки України (реєстр. № акта 24/2-405 від 31.01.2014 р.).

ценность. Так, например, многие отделы «В» НКГБ и УНКГБ присылают в НКГБ СССР сообщения по вопросам подготовки колхозов к севу в то время, когда сев уже начался.

Во многих случаях информационные сводки не содержат данных о количестве сообщений, отмеченных по тому или иному вопросу, без чего невозможно определить степень [их] значимости.

Выдержки из писем, помещаемые в отчетах и спецсообщениях, часто неконкретны и нетипичны, что лишает возможности проверки и принятия мер по существу изложенных в них фактов. Весьма часто неточно указываются адресаты цитируемых писем и, как правило, отсутствуют даты.

Многие начальники отделов «В» в отчетах и спецсообщениях дают ненужные комментарии и обобщения, которые из-за небрежных и путаных формулировок подчас извращают действительное положение вещей.

В целях улучшения информации по материалам военной цензуры необходимо:

1. Начальникам отделов «В» НКГБ–УНКГБ помимо информации, помещаемой в отчетах, систематически информировать отдел «В» НКГБ СССР по наиболее актуальным вопросам, находящим отражение в переписке населения.

2. Организовать информацию таким образом, чтобы она отражала положение в отдельных районах республики, края, области, а также на отдельных наиболее крупных и важных предприятиях.

3. Обратить внимание на тщательный отбор выдержек из писем, помещаемых в качестве иллюстрации, на их конкретность и типичность для освещаемого вопроса. Непременным условием должно быть также точное указание адресатов и дат (если дата в письме не помечена, ее необходимо устанавливать по почтовому штемпелю места отправления).

4. Спецсообщения по письмам, представляющим оперативный интерес для центральных органов государственной безопасности (сообщения террористического характера, о к-р формированиях, об а/с выступлениях, о фактах предательства и измены Родине, о диверсиях и др. вражеских действиях), представлять НКГБ СССР незамедлительно.

5. Отчеты и сообщения по материалам военной цензуры должны быть подписаны наркомками государственной безопасности – начальниками УНКГБ или их заместителями соответственно.

б. Провести совещания оперативного состава отделов и отделений военной цензуры, на которых обсудить вопрос о мероприятиях по улучшению качества информации.

НАЧАЛЬНИК ОТДЕЛА «В» НКГБ СССР
Полковник госбезопасности [СМОРОДИНСКИЙ]¹⁸⁰

№ 57

13.V–44 г.

г. Москва

Верно: [Жаркова]

*ГДА СБ України, ф. 9, спр. 220-сп, арк. 44–45.
Засвідчена копія, машинопис.*

№ 35

Циркуляр начальника відділу «В» НКДБ СРСР В. Смородинського про правила перегляду цінних листів

13 травня 1944 р.

«УТВЕРЖДАЮ»

Сов. секретно¹⁸¹

НАРКОМ ГОСБЕЗОПАСНОСТИ СОЮЗА ССР

Комиссар госбезопасности 1 ранга

В. МЕРКУЛОВ

НАЧАЛЬНИКАМ ОТДЕЛОВ (ОТДЕЛЕНИЙ) «В» НКГБ–УНКГБ

НАЧАЛЬНИКАМ ОТДЕЛОВ И ОТДЕЛЕНИЙ ВЦ НКГБ ФРОНТОВ, ФЛОТОВ И
АРМИЙ

«О правилах просмотра ценных писем»

В целях упорядочения контроля ценных писем установит следующий порядок:

1. Просмотр ценных писем органами ВЦ при республиканских, областных и городских пунктах связи, а также в отделениях ВЦ при военно-почтовых сортировочных пунктах и военно-почтовых базах осуществляется выборочным порядком.

2. Указанный выборочный просмотр ценных писем производится периодически в зависимости от количества проходящих через данный пункт ценных писем.

¹⁸⁰ На документі помітки: «вх.-38. 18/VII-44 г.», «[Сот]ников. [...] 15.VII.[1944] г. [підпис нерозбірливий]».

¹⁸¹ Гриф «Совершенно секретно» змінено на «Нетаємно» за рішенням ЕК з питань таємниць Служби безпеки України (реєстр. № акта 24/2-405 від 31.01.2014 р.).

3. Просмотр ценных писем должен осуществляться особо тщательно на предмет выявления наличия тайнописи, шифра или других усложнений как в письмах, так и в пересылаемых документах и ценностях (облигации, дипломы и т. д.).

4. В случае оперативной необходимости просмотра какого-либо отдельного письма (объект состоит на ПК) рекомендуется, в целях сохранения конспирации, просматривать данное письмо в числе других писем.

5. Почтовые учреждения передают органам ВЦ ценные письма в открытом виде при описях вложений. Принимающий письма работник ВЦ заверяет наличие вложений по описям в присутствии представителя почтового учреждения и расписывается в приеме.

Возвращаются ценные письма в почтовые учреждения при тех же описях. Представитель почтового учреждения в присутствии работника ВЦ сверяет наличие вложений, расписывается в приеме писем, после чего заделывает их и опечатывает своей страховой печатью.

6. Конфискация ценных писем производится только с санкции наркома госбезопасности, начальника управления НКГБ или начальника отдела ВЦ НКГБ фронта. Органами связи конфискованные письма оформляются как утраченные.

7. Никаких отметок о просмотре ценных писем военной цензурой НКГБ – не делается.

НАЧАЛЬНИК ОТДЕЛА «В» НКГБ СССР

Полковник госбезопасности [СМОРОДИНСКИЙ]¹⁸²

№ 58

13.V–44 г.

г. Москва

Верно: [Жаркова]

*ГДА СБ України, ф. 9, спр. 220-сп, арк. 46–46 зв.
Засвідчена копія, машинопис.*

¹⁸² На документі помітки: «вх.-41. 18/VII–44 г.», «Сотников, к руководству 17/VII [підпис нерозбірливий]», «Проработан на о[перативном]/совещании с цензорским составом. 25.VII–44 г. Р.[підпис нерозбірливий]».

№ 36

**Указівки заступника комісара держбезпеки СРСР Б. Кобулова
про підготовку роботи військової цензури в післявоєнний час****21 серпня 1944 р.**Совершенно секретно¹⁸³

НАРОДНЫМ КОМИССАРАМ ГОСУДАРСТВЕННОЙ БЕЗОПАСНОСТИ
СОЮЗНЫХ И АВТОНОМНЫХ РЕСПУБЛИК
НАЧАЛЬНИКАМ УПРАВЛЕНИЙ НКГБ КРАЕВ И ОБЛАСТЕЙ

В порядке предварительной подготовки органов военной цензуры к работе в послевоенное время необходимо:

1. Обязать отделы кадров совместно с начальниками отделов «В» приступить к отбору из числа наиболее способных, положительно характеризующихся и проверенных сотрудников ВЦ – членов партии, кандидатов в члены партии и членов ВЛКСМ – для агентурно-оперативной работы в НКГБ–УНКГБ.

2. Из числа наиболее квалифицированных и проверенных цензоров, имеющих длительный опыт работы в ПК и военной цензуре, отобрать необходимое количество сотрудников для работы в ПК, исходя из расчета довоенных штатов ПК.

3. На всех сотрудников ВЦ, отобранных для агентурно-оперативной работы и по линии ПК, представить к 1 ноября с. г. в отдел кадров НКГБ СССР справки по ф. № 1 с указанием характеристики, результатов спец-проверки и на какой работе сотрудник может быть использован.

ЗАМ. НАРКОМА ГОСБЕЗОПАСНОСТИ СОЮЗА ССР

Комиссар госбезопасности 2 ранга

[КОБУЛОВ]¹⁸⁴

№ 103

21 августа 1944 г.

гор. Москва

Верно: [Жаркова]

*ГДА СБ України, ф. 9, спр. 220-сп, арк. 68.
Засвідчена копія, машинопис.*

¹⁸³ Гриф «Совершенно секретно» змінено на «Нетаємно» за рішенням ЕК з питань таємниць Служби безпеки України (реєстр. № акта 24/2-405 від 31.01.2014 р.).

¹⁸⁴ На документі 3 резолюції: «т. Кобелеву. О[тдел]к[адров] надо заняться этим вопросом и подготовить к указанному [числу] справку [и] все материалы 9/IX [підпис нерозбірливий]», «т. Ко[нерозбірливо]. К испол[нению]. О[тдел]к[адров]. 11. IX. 44 [підпис нерозбірливий]», «Исполнено [підпис нерозбірливий]».

№ 37

**Циркуляр начальника відділу «В» НКДБ СРСР
В. Смородинського про заходи щодо
листів членів сімей військовослужбовців,
направлених командуванню частин Червоної армії**

15 листопада 1944 р.

«УТВЕРЖДАЮ»

СОВ. СЕКРЕТНО¹⁸⁵

Заместитель народного комиссара
государственной безопасности
Союза ССР
комиссар госбезопасности
СВИНЕЛУПОВ

НАЧАЛЬНИКАМ ОТДЕЛОВ (ОТДЕЛЕНИЙ) «В» НКГБ–УНКГБ,
НАЧАЛЬНИКАМ ОТДЕЛОВ – ОТДЕЛЕНИЙ ВОЕННОЙ ЦЕНЗУРЫ НКГБ
ФРОНТОВ, ФЛОТОВ, АРМИЙ И ФЛОТИЛИЙ

«О мероприятиях по письмам членов семей военнослужащих,
идушим в адрес командования воинских частей Красной армии»

За последнее время органами военной цензуры НКГБ зарегистрировано значительное количество писем, идущих в адрес командования воинских частей от членов семей военнослужащих с жалобами на материально-бытовые трудности и на бездушно-бюрократическое отношение к их нуждам со стороны отдельных руководителей хозяйственных, советских и др. местных органов. Нередко в этих письмах возбуждаются ходатайства перед командованием воинских частей о присылке справок, аттестатов и др. документов, об отпуске военнослужащих из части в тыл, для устройства домашних дел, вследствие болезни или смерти родственников и пр. Иногда такие ходатайства пересылаются в адрес заинтересованных военнослужащих для передачи своему командованию:

РАЗЪЯСНЯЮ:

1. Письма семей военнослужащих, идущие в адрес командования частей Красной армии с жалобами на материально-бытовые трудно-

¹⁸⁵ Гриф «Совершенно секретно» змінено на «Нетаємно» за рішенням ЕК з питань таємниць Служби безпеки України (реєстр. № акта 24/2-405 від 31.01.2014 р.).

сти или на бездушно-бюрократическое отношение к их нуждам со стороны отдельных руководителей хозяйственных, советских и др. местных органов, изложенные в резко-отрицательной форме, хотя и содержащие просьбы об оказании помощи, пропуску по адресу не подлежат, а должны направляться в отделы – отделения «В» НКГБ–УНКГБ для проверки через советские органы сообщаемых фактов и принятия по ним мер.

2. Письма семей военнослужащих, идущие в адрес командования воинских частей, в которых наряду с резко-отрицательными сообщениями или жалобами излагаются просьбы о высылке справок, аттестатов и др. документов, удостоверяющих нахождение родственника, военнослужащего в части, подлежат конфискации и направлению в соответствующие отделы «В» НКГБ–УНКГБ.

Вместе с тем, отделения – пункты ВЦ обязаны сообщить командованию указанной в адресе части о необходимости высылки отправителю письма просимого им документа по следующей форме:

«Командиру части, полевая почта №
 На основании жалобы гр.

 (фамилия, имя, отчество, подробный адрес)
 необходимо ей (ему) выслать
 справку о нахождении

 во вверенной Вам части военнослужащего (фамилия, имя, отчество)

 аттестат или др. документы (ненужное не писать)
 Военный цензор № . . .
 « » 194 г.

3. Указанное в пункте 2 сообщение на имя командира части должно быть напечатано на машинке или написано четко от руки цензором оперативной группы и вместе с письмом передается начальнику отделения – пункта ВЦ. Каждая справка пишется индивидуально. Использование заранее заготовленных бланков не допускается.

Начальник отделения – пункта ВЦ обязан лично проверить правильность написанного сообщения, адреса, после чего вложить в конверт и сдать в отправку.

Передоверяють отправку сообщений на имя командования частей контролерам и оперуполномоченным запрещается.

Начальник отдела «В» НКГБ СССР
комиссар госбезопасности [СМОРОДИНСКИЙ]¹⁸⁶

№ 146
15 ноября 1944 г.
г. Москва

*ГДА СБ України, ф. 9, спр. 220-сп, арк. 76–76 зв.
Засвідчена копія, машинопис.*

№ 38

**Указівки заступника начальника відділу «В» НКДБ СРСР
Гутермана про вилучення з листів світлин із зображенням
каліцтв інвалідів війни**

26 січня 1945 р.

«УТВЕРЖДАЮ» Сов. секретно¹⁸⁷
ЗАМ[ЕСТИТЕЛЬ] НАРКОМА
ГОСБЕЗОПАСНОСТИ СССР
Комиссар госбезопасности 2 ранга
КОБУЛОВ

НАЧАЛЬНИКАМ ОТДЕЛОВ И ОТДЕЛЕНИЙ «В» НКГБ–УНКГБ
НАЧАЛЬНИКАМ ОТДЕЛОВ И ОТДЕЛЕНИЙ ВОЕННОЙ ЦЕНЗУРЫ НКГБ
ФРОНТОВ, АРМИЙ, ФЛОТОВ и ФЛОТИЛИЙ

Об изъятии из писем фотоснимков изувеченных инвалидов
Отечественной войны

За последнее время отмечены случаи пересылки в письмах одиночных и групповых фотоснимков инвалидов Отечественной войны, изувеченных тяжелыми ранениями на фронте.

¹⁸⁶ На документі помітки: «Вх.-198. 2/ХІІ–44 г.», «т. Мирошкину! Проработать с цензорским составом [підпис нерозбірливий]. 2/ХІ–44 г.» «Отдел «В» [підпис нерозбірливий]».

¹⁸⁷ Гриф «Совершенно секретно» змінено на «Нетаємно» за рішенням ЕК з питань таємниць Служби безпеки України (реєстр. № акта 24/2-405 від 31.01.2014 р.).

Так как не исключена возможность организованной засылки таких фотоснимков вражескими элементами в провокационных целях, при цензуровании писем, в которых пересылаются фотоснимки инвалидов Отечественной войны, необходимо руководствоваться следующим:

1. Фотоснимки инвалидов Отечественной войны, демонстрирующие увечье, полученное в результате тяжелых ранений на фронте (ампутирование конечностей, обезображение лица, ослепление и др.), из писем изымать, а письма пропускать по адресу, если они по содержанию не носят отрицательного характера.

2. В случае злонамеренного распространения в письмах нежелательных фотоснимков необходимо эти письма подвергать конфискации и вместе с фотоснимками направлять в соответствующие органы НКГБ или контрразведки «Смерш» для оперативных выводов в отношении злоумышленников.

3. Изъятые из писем фотоснимки обязательно регистрировать для справок на случай поступления жалоб об утере.

ЗАМ[ЕСТИТЕЛЬ] НАЧАЛЬНИКА ОТДЕЛА «В» НКГБ СССР
Подполковник госбезопасности

[Гутерман]¹⁸⁸

№ 15
26 января 1945 г.
гор. Москва

Верно: [Жаркова]

*ГДА СБ України, ф. 9, спр. 223-сп, арк. 38–38 зв.
Засвідчена копія, машинопис.*

¹⁸⁸ На документі помітки: «7/II–45 [г.] [підпис нерозбірливий]», «т. Сотников! Дайте указання на пункти к руководству [підпис нерозбірливий]» «Ознакомлен весь личный состав отд[ела]. «В». 9/II–45 г. Мирош[...]» та проставлено штамп: «Взято на КОНТРОЛЬ срок исполнения «...» _____ 194... г.».

№ 39

**Орієнтування заступника комісара держбезпеки СРСР
Б. Кобулова щодо роботи пунктів
військової цензури НКДБ СРСР**

27 січня 1945 р.

Сов. секретно¹⁸⁹

НАРОДНЫМ КОМИССАРАМ ГОСУДАРСТВЕННОЙ БЕЗОПАСНОСТИ
СОЮЗНЫХ И АВТОНОМНЫХ РЕСПУБЛИК И
НАЧАЛЬНИКАМ УНКГБ КРАЕВ И ОБЛАСТЕЙ

«О мероприятиях по упорядочению работы пунктов
военной цензуры НКГБ СССР»

В связи с ростом потока почтово-телеграфной корреспонденции в стране и усилением неравномерности почтовых перевозок за последнее время значительно вырос объем работы пунктов военной цензуры НКГБ СССР. Соответственно с этим резко увеличилась и рабочая нагрузка наличного цензорского состава, достигающая иногда 1200–1500 писем на одного цензора-читчика в день. Такая нагрузка в работе не может не сказаться отрицательно на качестве политического контроля корреспонденции.

Кроме того, в ряде пунктов ВЦ, которые при наличном цензорском составе не в состоянии справиться с поступающим количеством корреспонденции, систематически нарушаются установленные правительством сроки цензурирования.

Эти недостатки можно было бы избежать, если соответствующие НКГБ–УНКГБ своевременно принимали меры к полному укомплектованию цензорских штатов и использованию наибольшего количества цензоров непосредственно на читке корреспонденции, а также не допускали нарушений приказов НКГБ СССР, запрещающих использование цензорских кадров не по назначению и перевод на другие работы без согласования с отделом кадров и отделом «В» НКГБ СССР.

Между тем, некомплект цензорского штата по состоянию на 1 декабря 1944 года только по тыловым отделениям военной цензуры составлял 1589 единиц (по УНКГБ Московской области – 304 единицы, УНКГБ Новосибирской области – 26%, ОВЦ-17 в г. Ярославле – 22%, УНКГБ Саратовской области – 21%, НКГБ Татарской АССР – 20%, УНКГБ

¹⁸⁹ Гриф «Совершенно секретно» змінено на «Нетаємно» за рішенням ЕК з питань таємниці Служби безпеки України (реєстр. № акта 24/2-390 від 30.01.2014 р.).

Челябинской области – 19%, УНКГБ Вологодской области – 17%, УНКГБ Смоленской области – 16%, УНКГБ Калининской области – 15%, НКГБ Эстонской ССР – 13%, УНКГБ Ленинградской области – 10% к общему штату цензоров).

Во многих НКГБ–УНКГБ, особенно в отделениях военной цензуры при ВПСР, несмотря на значительный штатный некомплект и большую перегрузку в работе, цензорский состав используется весьма нерационально. Так, в ОВЦ № 1 УНКГБ Московской области из 332 контролеров на читке ежедневно используется только 192 человека, а ОВЦ № 2 из 148 контролеров – 84 человека, в ВПСР 31 в Киеве из 140 не более 95 человек.

Нередки случаи нерационального распределения цензорского штаба по пунктам военной цензуры внутри республики, края, области, что приводит к неравномерной нагрузке цензоров. Так, в Каменец-Подольской области УССР: на Каменец-Подольском пункте 900–1000 документов, а на Проскуровском пункте – 450 документов; в Крыму: на Ялтинском пункте 850 документов, а на Севастопольском – 250; в Азербайджане: на Бакинском пункте 300 документов, а на Ленкоранском – 750 документов; в Астраханской области: на Астраханском пункте – 300 документов, а на Владимирском – 750–800 документов и т. д.

Невзирая на неоднократные указания НКГБ СССР, некоторые НКГБ–УНКГБ продолжают использовать цензоров на работе в других отделах, в длительных командировках и т. д. Так, по УНКГБ Московской области, где среднесуточная нагрузка цензоров превышала 1000 документов, 15 человек цензоров в течении ноября 1944 года находились в длительных командировках, не связанных с работой военной цензуры; в УНКГБ Ульяновской области в длительной командировке находилось 5 человек; по УНКГБ Алтайского края работает в секретариате 1 человек, в отделе кадров – 1 человек; в Бийском РО НКГБ – 2 человека; в г. Каунасе, по инициативе начальника горотдела НКГБ подполковника госбезопасности тов. ВОРОНЦОВА, 2 цензора используются на канцелярской работе и 3 в бюро пропусков горотдела НКГБ.

В целях упорядочения работы пунктов ВЦ и устранения искусственной перегрузки в работе цензоров –

ПРЕДЛАГАЕТСЯ:

1. Обязать НКГБ–УНКГБ к 1 марта с. г. полностью укомплектовать штаты военных цензоров.

2. Народным комиссарам государственной безопасности союзных и автономных республик, начальникам УНКГБ краев и областей не позд-

нее 10 февраля с. г. пересмотреть расстановку цензорских кадров и устранить отмеченные недостатки.

3. Запретить использование сотрудников военной цензуры на работе в других отделах и спецкомандировках, без согласия на то отдела «В» НКГБ СССР.

Разрешить перевод цензоров на работу в другие отделы только при условии, если отделом кадров обеспечивается соответствующая замена.

4. Отделу «В» и отделу кадров НКГБ СССР обеспечить постоянное наблюдение за правильностью использования цензорского состава и своевременно принимать меры к устранению выявляемых недостатков.

ЗАМ[ЕСТИТЕЛЬ] НАРОДНОГО КОМИССАРА
ГОСУДАРСТВЕННОЙ БЕЗОПАСНОСТИ СССР –

Комиссар государственной безопасности 2 ранга [КОБУЛОВ]¹⁹⁰

№ 14

27.1–45 г.

г. Москва

Верно: [Жаркова]

*ГДА СБ України, ф. 9, спр. 223-сп, арк. 25–26 зв.
Засвідчена копія, машинопис.*

№ 40

Указівки заступника начальника відділу «В» НКДБ СРСР Гутермана про перелік заборонених у поштово-телеграфній кореспонденції відомостей щодо союзницьких військ

8 березня 1945 р.

«УТВЕРЖДАЮ»

Совершенно секретно¹⁹¹

ЗАМ[ЕСТИТЕЛЬ] НАРКОМА

ГОСБЕЗОПАСНОСТИ СССР

Комиссар госбезопасности 2 ранга

КОБУЛОВ

НАЧАЛЬНИКАМ ОТДЕЛОВ (ОТДЕЛЕНИЙ) «В» НКГБ–УНКГБ
НАЧАЛЬНИКАМ ОТДЕЛОВ ВОЕННОЙ ЦЕНЗУРЫ НКГБ ФРОНТОВ
НАЧАЛЬНИКАМ ОТДЕЛЕНИЙ ВОЕННОЙ ЦЕНЗУРЫ НКГБ при ВОЕННО-
ПОЧТОВЫХ БАЗАХ и ВОЕННО-СОРТИРОВОЧНЫХ ПУНКТАХ

¹⁹⁰ На документі помітки: «отд[ел] "В"»; «7/II–45 [підпис нерозбірливий]»; «для руководства, Сотников 10/II–45 г.».

¹⁹¹ Гриф «Совершенно секретно» змінено на «Нетаємно» за рішенням ЕК з питань таємниць Служби безпеки України (реєстр. № акта 24/2-405 від 31.01.2014 р.).

«О сообщениях военного характера, запрещенных
в почтово-телеграфной переписке»

ПРЕДЛАГАЕТСЯ:

При просмотре почтово-телеграфной корреспонденции органами военной цензуры в отношении сведений военного характера, касающихся союзных английских и американских вооруженных сил, руководствоваться «Перечнем сообщений, составляющих военную тайну и запрещенных в личной переписке», предусмотренным упомянутой директивой.

Особое внимание при этом должно быть обращено на пресечение разглашения следующих сведений:

а) дислокация, обозначение и передвижение союзных войск, которые будут находиться на территории Германии и Австрии;

б) передвижение и прибытие союзных войск в свою страну или на другие театры войны;

в) дислокация, обозначение, передвижение и операции всех морских сил, транспортов и коммерческих судов, участвовавших в войне с Японией.

ЗАМ[ЕСТИТЕЛЬ] НАЧАЛЬНИКА ОТДЕЛА «В» НКГБ СССР
Полковник госбезопасности

[ГУТЕРМАН]¹⁹²

№ 38
8 марта 1945 г.
г. Москва

Верно: [Жаркова]

*ГДА СБ України, ф. 9, спр. 223-сп, арк. 138–138 зв.
Засвідчена копія, машинопис.*

¹⁹² На документі помітки: «[вх.]-31. 17.3–45 г.», «Читал 19/III–45 г. [підпис нерозбірливий]».

№ 41

**Спецповідомлення заступника наркома держбезпеки УРСР
Д. Єсипенка секретареві ЦК КП(б)У Д. Коротченку про скарги
демобілізованих на матеріально-побутові умови**

9 січня 1946 р.

Совершенно секретно¹⁹³

ЦК КП(б) України
Тов. КОРОТЧЕНКО Д.С.

СПЕЦИАЛЬНОЕ СООБЩЕНИЕ

О жалобах демобилизованных на материально-бытовые условия
ПО МАТЕРИАЛАМ ВЦ

Военной цензурой НКГБ УССР при просмотре почтовой корреспонденции за время с 15.XI по 15.XII с. г. выявлено 297 писем, исходящих от демобилизованных, проживающих в областях Украины, с жалобами на плохие материально-бытовые условия.

По областям эти жалобы распределяются так:

1. Кировоградская область – 168
2. Сталинская –"– – 70
3. Днепропетровская –"– – 46
4. Запорожская –"– – 13

Демобилизованные в своих письмах пишут, что по возвращении из армии им приходится переживать большие трудности, так как со стороны местных органов власти не уделяется достаточного внимания их бытовому устройству и материальному обеспечению. Они также жалуются на то, что отдельные руководители, нарушая указ правительства о льготах демобилизованным, вместо содействия в оказании материальной помощи, получении квартир и проч., по-бюрократически относятся у удовлетворению их нужд и запросов:

Полевая почта 38287-К, ЯРОВОЙ Петр И.

14. XI.45 г. «...Я живу сейчас без квартиры. Обратился к председателю райисполкома т. ЗУИЧЕНКО, чтобы обеспечили квартирой, он ответил: "Если тебе нужна квартира – строй ее или ищи". Я стал показывать благодарности СТАЛИНА, то он велел их спрятать, говоря: "Я видел эти бумажки, они здесь не пляшут. Здесь надо работать". Говорит,

¹⁹³ Гриф «Совершенно секретно» змінено на «Нетаємно» за рішенням ЕК з питань таємниць Служби безпеки України (реєстр. № акта 24/2-962 від 15.03.2013 р.).

что люди больше воевали и тот, кто воевал, погиб, а вы не воевали, если живы остались. Куда ни пойдешь, никто не обращает внимания, везде сидят фашистские остатки. Передай гвардии полковнику ЧЕРЬСОВУ пусть он нам поможет. Что нам делать, жить так нельзя...».

ст. Рая, Б-Янисоль, 9. БЕЛИЦКИЙ М.С.

Полевая почта 49587-Е, ДРАГУНОВ С.

«...По прибытии домой из армии я застал свою семью, которая имела из продуктов только один хлеб, 300 грамм. Обращался я за материальной помощью в шахтный комитет, мне отказали. Я обошел и заведующего шахтой, где также помощи не оказали. Я обратился в гособеспечение, откуда мое заявление направили по месту работы – в шахтный комитет. На моем заявлении написано, что нет средств, и на этом я решил закончить свое ходатайство. На 25.X.45 г. меня вызвал прокурор г. Дзержинска, расспросив меня об оказанной мне помощи, направил меня в исполком. Отсюда мое заявление мне вернули с выпиской из приказа об оказании мне материальной помощи, но что будет дальше, не знаю. Зав. шахтой взял у меня только выписку из приказа, заявление же вернул, сказав мне, что оно не первое...».

г. Дзержинск, ш. 11–12, ул. Орджоникидзе, ДРАГУНОВ И.

Полевая почта 32410 «К», КРАВЧЕНКО Ав. И.

3.XII.45 г. «...Нас, фронтовиков, здесь встречают очень нелюбезно. Обтираем стены возле кабинета каждого начальника и "без доклада" не зайдешь. Я сегодня сидел четыре часа, чтобы зайти к депутату Верховного Совета СССР, он же управляющий рудника, и надо сказать, что у этого бюрократа висит объявление, что прием с 6 часов вечера до 8 часов по таким-то дням. И вот, сегодня вечером тоже потратил час, и его не было. Очень много безобразий и бесчинств творится в гражданских учреждениях...».

г. Кривой Рог, ст. Вечерний Кут, п/о Д-Балка, д. № 71/2, СТУДЕНЦОВ Н.П.

Прибывшие из армии в сельские местности жалуются на невыдачу им хлеба и непредставление льгот по с/х поставкам:

Полевая почта 39016-А, ЖАДАН В.Я.

21.XI.45 года. «...Вася, обстановка в селе очень паршивая, работа колхозная идет плохо, хлеба не дают, на демобилизованных районные руководители не обращают внимания...».

Кировоградская обл., Чигиринский р-н, с. Шабельники, ЖАДАН.

Полевая почта 71702 «К», СНИМШИКОВ И.

«...Из части я доехал благополучно, обмундирование в запасном полку мне не выдали. Дома, конечно, ничего не радуется, все погорело,

все разбито. Где была деревня – стоит бурьян, а налоги давай, не разговаривай. Мою жену описали за мясо, ходил хлопотать, но там говорят, что – плати и где хочешь бери. Не знаю, что делать. Много мужчин, которые были при немцах, ходили с белыми повязками, на демобилизованных косо смотрят. Очень обидно, даже люди смеются и говорят: "Вот так, победитель, даже за мясо описали"».

Сталинская обл., с. Голодолинка, КУЛЕШОВ Е.Н.

Другие авторы писем такое нечуткое отношение к демобилизованным объясняют засоренностью аппарата местных руководящих организаций чуждым элементом:

Полевая почта 97627-Г, АВРАМИГ Вас.

7.XI.45 г. «...Здесь слишком тяжело обстоит дело с помощью для демобилизованных, чтобы что-нибудь получить приходится чуть ли не каждого начальника брать за грудь и покрывать его трехэтажным матом, после чего можно добиться своего. Почти вся администрация здесь из тех же самых лиц, которые были при немцах. Так что с ними демобилизованные разговаривают на своем солдатском языке. Очень часты были случаи, когда солдаты избивали своих новых руководителей...».

г. Сталино, пос. Рудченково, 4-й ББСО, УШИБЫШЕВ С.Г.

Полевая почта 39868-Г, РЕПНИКОВ Ф.

«...Дома встретили хорошо родные и колхозники, а те, которые продали Родину в 1941 году, на нашего брата не смотрят. Они все в руководстве. Дальше описывать жизнь я не могу. То, что мы четыре года воевали и те ордена, которыми нас награждало правительство, здесь они ничего не стоят. Все указы и приказы, которые писали о демобилизованных, здесь их нет, и никто им не подчиняется...».

Сталинская обл., Ст.-Бешевский р-н, с. Новоселовка, НОС И.Т.

Об изложенном информированы секретари обкомов КП(б)У упомянутых областей.

п/п ЗАМ. НАРОДНОГО КОМИССАРА ГОСБЕЗОПАСНОСТИ УССР

[ЕСИПЕНКО]

Верно: [Се...]

«9» января 1946 г.

№ 57/с

гор. Киев

Отп. 3 экз.

1 – в ЦК КП(б)У.

2 – в секретариат НКГБ УССР.

З – в дело I отделения отдела «В».
исп. суд.
печ. Горюн.

*ГДА СБ України, ф. 16, оп. 1, спр. 553, арк. 4–6.
Засвідчена копія, машинопис.*

№ 42

**Звіт заступника наркома держбезпеки УРСР Д. Єсипенка
начальнику відділу «В» НКДБ СРСР М. Грибову про роботу
пунктів військової цензури НКДБ УРСР за грудень 1945 р.**

25 січня 1946 р.

НАЧАЛЬНИКУ ОТДЕЛА «В» НКГБ СОЮЗА ССР
ГЕНЕРАЛ-МАЙОРУ ГРИБОВУ
гор. Москва

МЕСЯЧНЫЙ ОТЧЕТ
о работе пунктов военной цензуры НКГБ УССР
за декабрь месяц 1945 г.

Отчет за декабрь м[еся]ц составлен по материалам 24 областей
Украинской ССР.

А. Всего обработано писем:	20 200 994
Из них:	
Гражданских	16 612 155
Воинских	3 588 839
В т. ч.	
Национальных	510 799
а) Польском	162 578
б) Румынском	87 049
в) Молдавском	63 552
г) Немецком	19 659
д) Еврейском	26 416
е) Чешском	1740
ж) Татарском	31 418
з) Чувашском	3213
и) Башкирском	1596
к) Туркменском	3507
л) Узбекском	20 879
м) Армянском	146 686
н) Удмуртском	757
о) Грузинском	20 290
п) Казахском	23 007

р) Азербайджанском	13 337
с) Английском	40
т) Таджикском	1920
у) Киргизском	904
ф) Болгарском	352
х) Марийском	1033
ц) Словацком	194
ч) Венгерском	2672

Б. Направлено в другие органы на цензурирование:

№№ пп	На каком языке	Куда	Количество
1.	Мордовском	Саранск	145
2.	Абхазском	Батуми	70
3.	Дагестанском	Махачкала	1050
4.	Бурят-монгольском	Улан-Удэ	110
5.	Кабардинском	Нальчик	130
6.	Якутском	Якутск	64
7.	Коми АССР	Сыктывкар	35
8.	Североосетинском	Дзауджикау	174
9.	Латвийском	Рига	210
10.	Литовском	Вильнюс	205
11.	Эстонском	Таллин	100
12.	Разные	Москва	2645
	ИТОГО:		4938

В. Количество писем с изъятим текстом – 51 356

Г. Количество писем, подвергнутых «К» – 12 996

Д. Отрицательные высказывания и сообщения об отрицательных фактах и настроениях, встречающиеся в личной переписке:

а) гражданского населения:

1.	Антисоветские и контрреволюционные высказывания	24
2.	Антисоветские листовки	15
3.	Сообщения о неполадках в промышленности	156
4.	Сообщения о неполадках в работе колхозов и совхозов	4009
5.	Сообщения о недочетах в работе транспорта	14

6.	Сообщения о недочетах в работе соваппарата	169
7.	Жалобы на работу органов связи	21
8.	Жалобы на работу органов военной цензуры	9
9.	Жалобы семей военнослужащих	822
10.	Жалобы инвалидов Отечественной войны	289
11.	Жалобы реэвакуированных	2
12.	Жалобы на материально-бытовые условия	5986
13.	Жалобы на продовольственные трудности	5398
14.	Жалобы учащихся школ ФЗО и РУ	1655
15.	Жалобы на налоги	740
16.	Сообщения об эпидемических заболеваниях	973
17.	Сообщения об эпизоотии и падеже скота	103
18.	Сообщения о бандитизме и грабежах	16 455
19.	Сообщения о детской беспризорности	4
20.	Сообщения о дезертирстве с трудового фронта	193
21.	Упаднические настроения	698
22.	Жалобы демобилизованных из РККА	69
	ИТОГО:	37 224

б) В личной переписке военнослужащих Красной армии:

1.	Антисоветские и контрреволюционные высказывания	1
2.	Антисоветские листовки и анонимки	–
3.	Упаднические настроения (жалобы на тяжесть службы)	53
4.	Жалобы на недостаток питания	159
5.	Жалобы на вещевое довольствие	179
6.	Сообщения об эпидемических заболеваниях	4
7.	Жалобы на неудовлетв[орительную] работу медсанбатов и госпиталей	4
8.	Жалобы на антисанитарию	3
9.	Факты обморожения	6
10.	Факты самострелов	–
11.	Сообщения о фактах дезертирства	5

12.	Жалобы на офицерский состав	9
13.	Сообщения об эпизоотии и падеже конского поголовья	–
14.	Сообщения о пребывании в плену	12
15.	Жалобы на работу органов связи	8
16.	Жалобы на работу органов ВЦ	1
	ИТОГО:	144

Е. Количество писем с разглашением военной и государственной тайны – 5173.

КОНТРОЛЬ КАЧЕСТВА ОБРАБОТКИ КОРРЕСПОНДЕНЦИИ:

№№ пп	Кто проводил проверку	Проведено проверок	Проверено цензоров	Прочитано писем
1.	Нач[альник] отделения	32	25	1688
2.	Ст[арший] оперуполном[оченный]	63	50	5653
3.	Оперуполномочен[ный]	512	186	38 436
4.	Пом[ощник] оперуполномоченного	2050	407	184 740
5.	Контролеры	1328	233	155 073
	ИТОГО:	3985	901	385 595

Обнаружено дефектов:

1.	Пропуск писем, подлежащих «К»	59
2.	Пропуск писем, в которых следовало изъять текст	154
3.	Небрежное изъятие текстов	7
4.	Дефекты при вскрытии писем	34
5.	Плохая заклейка писем	104
6.	Неправильная штамповка писем	103
7.	Проштамповано национальных	63
8.	Следовало выписать меморандумов	14
9.	Письма с неясными штампами	37
10.	Не проштамповано писем	34

Для иллюстрации приводятся наиболее характерные выдержки из писем по разным разделам перечня.

А. ПО ГРАЖДАНСКОЙ КОРРЕСПОНДЕНЦИИ:

1. АНТИСОВЕТСКИЕ И КОНТРРЕВОЛЮЦИОННЫЕ ВЫСКАЗЫВАНИЯ

г. Киев-32, п/я 2300П, Бульбенюк Ольга С.

23.XI.[19]45 года. «Дорогая сестричка Оля! Я писал тебе 4 письма, а ответа нет никакого, наверно они попали в ров. Не сердись, ты знаешь мое переживание, какое было, такое и есть. Твою жизнь я также знаю, в такие молодые годы попалась проклятым волкам в руки, но не беспокойся, скоро будешь на бо..., скоро повеет ветер с нашей родной ук. и все возвратитесь на свою обиженную Родину, уже не долго господствовать на нашей земле п.р.к. во... Довольно кровь пить с наших сестер и братьев, довольно издеваться над нами. Уже ему не долго господствовать. Оля, остерегайся, как можно, чтобы остаться ж., ибо скоро будешь на воле, я думаю, что скоро увидимся, не только думаю, но это скоро будет.

Моя соседка Валя на такой самой службе, как ты, только ты достала 10, а она 15, и теперь сидит в Лу..., уже 6 недель. Я не знаю, где я буду, ты знаешь теперешнее житье, какое оно трудное, но я своей жизнью не дорожу, пропаду, раз мне суждено, а ты оберегай себя, тебе нужно жить, ты еще жизни не видела, молода, только жить, а В. не дают ничего, им будет расплата за их добро, за наших людей, что они нам так хорошо сделали. Оля, чтобы бог дал, чтобы вы скоро вернулись и увидели меня, что какая я большая выросла, только нет у меня папы, убили. В. и осталась сиротой на веки.

Твоя дорогая С. Мария».

Примечание: На тексте выведена детская рука: подаю своей дорогой эту ручку и О.У. «Желаю успехов тебе».

Волынская область, Луцкий район, почта Полонка, Гаврилюк Надежда С.

Док. «К» м/м направ.

в Луцкое ГО НКГБ при

№ 7/1103/в 14/XII–[19]45 г.

в копии 2 отдел УНКГБ ВО

Киевская обл[ась] Гребенковский район, с. Гребенка,

ГОЛОВАТОМУ Якиму

5.XII.[19]45 года. «Дорогой дядя, я хочу знать о Вашей жизни на Великой Цветущей Украине и рассказать о жизни Западной Украины. Кол-

хозов здесь нет, каждый хозяин работает на своей земле. Люди живут хорошо. В церковь ходим каждую неделю. Кушаем мясо, белый хлеб. Так живут здесь люди. Это потому живем так хорошо, что нет колхозов».

Станиславская обл[асть], Букачевский р[айон] с. Загорье – ГРАБАР А.Ф.

Док. «К» направл. в
Букачевский РО НКГБ
при № 387/884, копия отд.
«В» УНКГБ по Киевской
области № 1056

3¹⁹⁴. СООБЩЕНИЯ О НЕПОЛАДКАХ В ПРОМЫШЛЕННОСТИ

г. Ворошиловград, редакция «Ворошиловградской правды»

«...На Альбертовской шахте гл[авный] инженер совместно с начальником участка смешивают породу с углем, на 5000 тонн разглагается¹⁹⁵ порода в штабеле. При шахте браковщиков нет, контрольной перевески нет, скидки за породу нет, выборщиков породы нет, куски породы по 25 килограмм погружают в вагонки и погружаются с углем...

Ворошиловградская обл[асть], ст. Варварополье, Первомайская контора
«Главснабуголь» СОРОКИН

Док. «А» м/м направ.

в Попаснянское РО НКГБ при № 815 от 4/XII-[19]45 г.

Одесская область, Ольшанский р[айон], село Ольшанка,
колхоз 17 партсъезда. ТОДОРОВОЙ

18/XII-[19]45 года. «...В ночную смену обязательно случится авария. У нас уже 10 человек лежит в больнице, тому ногу оторвало, тому руку, а кому голову побил, в общем, ужасно, своей смертью не умрешь...».

Криворожский район ст. Червонная, 1, уч. дом 6, кв. 35.

КОНСТАНТИНОВА

Док. «К» м/м направ.

в Криворожский ГО НКГБ
при № 4150 от 20.XII.[19]45 г.

4. СООБЩЕНИЯ О НЕПОЛАДКАХ В РАБОТЕ КОЛХОЗОВ И СОВХОЗОВ

Полевая почта № 61998 – МИЩЕНКО И.Г.

31.XII.[19]45 года. «...Зима. Мороз 15–20 градусов. В колхозе идет молотба. Кукурузы стоит часть в поле на корню. Зерно лежит позавожено на дворах 400 тонн, но еще не молочено. Молотить еще

¹⁹⁴ Тут і далі в документі нумерація пунктів – залежно від розділів згаданого вище переліку.

¹⁹⁵ Так у документі.

много. Подсолнухи не собраны в поле. Картошку мерзлую забуртовали в ямы, но когда открыли, то хоть стань, так провалишься, вся сгнила. Правление колхоза мер никаких не принимает. В колхозе бесхозяйственность...».

Марьяновский р[айон] Сталинской обл[асти], сельсовет Успенский, хут. Веселый, КОВАЛЕВА Лидия Герасимовна
Док. «К»

Полевая почта № 43128 «Я» – АНТОНОВСКИЙ Т.Д.

3.ХІІ–[19]45 года. «...Руководство нашего села состоит из репрессированных. После войны они стали "активистами", разбазаривают колхозное имущество. БОНДАРЕНКО за два года не оправдает этот хлеб, который он взял в аванс, а он уже берет второй аванс. Колхозники сидят без хлеба, получают по 160 гр. хлеба на трудодень. Население угнетено, а жалоб начальство никаких не принимает...».

Винницкая обл[асть], Песчанский р[айон], село Кукулы –
АНТОНОВСКИЙ С.Д.

Док. «К» м/м направл.
в РО НКГБ Песчанского р[айон]а
при № 3809 от 19.ХІІ.[19]45 года

6. СООБЩЕНИЯ О НЕДОЧЕТАХ В РАБОТЕ СОВАППАРАТА

м. Шаргород. Председателю райисполкома

«...Председатель Джуринского совета относится к своей работе очень халатно, вернее даже не интересуется ею. На работу в трезвом виде никогда не приходит, всегда пьяный, сидит на стуле, в своем кабинете и спит. Ведет дружбу с ХАНТ и ВЕРХОЛАЙ – также демобилизованными, который живут на широкую ногу и берут взятки с населения. Однажды в воскресенье приехали два сотрудника НКВД, тов. ШНАЙДЕР пошел с ним по квартирам, зашли к одному тайноубойщику, обнаружили у него мясо, но они его оставили, взяли деньгами 1800 р[ублей] и ушли. Налоговой агент с/с сам не может собрать с населения все налоги, а когда обратиться за помощью к т. ШНАЙДЕРУ, так он только рукой отмахивается, несмотря на то, что уже год кончается, его жена держит у себя тайный буфет и он там со своими друзьями только пьянствует. Я, как инвалид Отечественной войны, не могу проходить мимо этого и прошу обратить внимание на таких горе-руководителей...».

Вин[ницкая] обл[асть], Шаргородский р[айон], с. Джурин,
САИФОНАМ

Док. «К» м/м направ.
в РО НКГБ Шаргородского
р[айон]а при № 2787

г. Грозный, Октябрьский р[айон], 56 уч., БЕРЕШЕНКО Н.В.
24.XII–[19]45 года. «Живем очень плохо. Через личные счета страдает вся семья. 11 ноября пришли из НКВД к нам и без всякой описи имущества стали забирать все вещи, мне держали руки назад, чтобы не мешал им грабить. Куда сейчас не пойду – один ответ: "Мы не брали и ничего не знаем". Написали заявление прокурору, но ответа нет. Хоть ты помоги мне в этом горе. Я больше не в силах ничего сделать...».

Кировоград[ская] обл[ась], Тишковский к[олхо]з им. Ленина –

БЕРЕШЕНКО Д.В.

Док. «К»

7. ЖАЛОБЫ НА РАБОТУ ОРГАНОВ СВЯЗИ

г. Новосибирск, ул. Вокзальная, 2, ЗЫБЦОВ Р.А.
27.XII–[19]45 года. «...Тебе я много послала писем, но это почта их задерживает, там не люди сидят, а какие-то идиоты. Послала тебе телеграммы, а они не отправили...».

Кировоградская обл[ась], Подвысовский р[айо]н, село Тарасовка
Док. «А»

гор. Саратов, начальнику ВП

«...Прошу не посчитать за труд и ответить мне на мой вопрос, почему мои письма к сыну, проживающему в гор. Саратове, доходят по адресу, а несколько денежных переводов пропали, и пропала посылка. Прошу Вас не отказать мне в моей просьбе...».

гор. Горловка, хут. Стенки-1, ул. Чичаринка, № 10 – ПАВЛЕНКО А.И.
Док. «А», направл. отд.

«В» УНКГБ по Саратовской области

8. ЖАЛОБЫ НА РАБОТУ ОРГАНОВ ВОЕННОЙ ЦЕНЗУРЫ

гор. Ворошиловград, ул. Артема, д. № 41,
КУДИНОВОЙ Марии Григорьевне

22.XII–[19]45 года. «...Твои пять писем получил одновременно, благодарю за них от всей души. Ты можешь удивляться, что так долго идут письма, и получаю все вместе за разные числа, их возят два раза в неделю на волах или на лошадях. Кроме этого они лежат на сортировке в военной цензуре. Нужно сказать, что война закончилась, а военная цензура работает плохо и задерживает у себя письма на просмотре очень долго. Много военных уже не пишут, так как они демобилизовались, а цензура все работает по старинке. Но можно ожидать, что с

нового года они перестроятся, и будут работать лучше, а также лучше будет работать и почта».

Львовская область, г. Яворов, до востр[ебования], ШИГИЛИН С.К.
Док. «А»

9. ЖАЛОБЫ СЕМЕЙ ВОЕННОСЛУЖАЩИХ

г. Львов, Львовской ж.д. РО НКГБ, ЧЕРНУХОВУ В.С.

«...Живу очень плохо. В комнате холодно, уже несколько дней не раздеваются. Ходила по путям собирать уголь, НКВД запретило. В Госбанке топки не дают, в военкомате тоже. Ребенок ходит в школу раздетый, разутый и голодный. Ходила в собез к МАРИЧЕВУ, просила помощи – отказал. Как обидно! Всем детям погибших отцов давали к празднику муку, а нам уже второй год никакой помощи нет...».

г. Красный Лиман, Госбанк, БОНДАРЕНКО А.С.

Док. «К»

м/м напр. прокурору в

г. Красный Лиман

17.12.[19]45 г.

Полевая почта № 0688, ТУПАЛ В.И.

13/XII–19[45] года. «...Я осталась голая и босая, стала обращаться за помощью на Мусю, но они ответили, что зачем мы будем воспитывать чужого ребенка. Законтраковали в колхозе нашего теленка и обещали уплатить хлебом, а сейчас отказываются, они обманули, и все колхозники тоже ничего не получили. Паразиты, побыли на фронте два-три месяца, получили инвалидность и мучают бедных людей, налоги платите, на работу идите, а их жены дома сидят и всем снабжены. Не правда нас замучила, возвращайтесь скорей домой...».

Синельниковский район, Николаевка, ТУПАЛОВА А.

Док. «К» м/м напр.

Синельниковскому РО НКГБ

при № 1910

10. ЖАЛОБЫ ИНВАЛИДОВ ОТЕЧЕСТВЕННОЙ ВОЙНЫ

г. Ворошиловград, Комбинатуголь

«...Я, инвалид Отечественной войны, обращался за помощью, т. к. живу плохо, но местное руководство бездумно относится к инвалидам Отечественной войны и совершенно ничем не помогают...».

Ворошиловградская обл[ась], г. Лисичанск, ул. Партизанская –

ВАСИЛЬЧЕНКО

Док. «А» т. и. м/м направ.

Лисичанское РО НКГБ

от 10.XII–[19]45 г.

Полевая почта № 57324 – начальнику [...] части

«...Я провоевал 4,5 года, имею ранения и правительственные награждения, на которые здесь не обращают внимания. Пришел в райжилотдел, чтобы какой-нибудь дали уголок мне для жизни. Горсовет Ленинского р[айо]на отказал в жилой площади, а также отказал и в прописке, четыре дня валялся на вокзале и в настоящее время нахожусь без квартиры и без прописки, я приехал в свой родной город, где работал преподавателем в школе. Обращался к председателю горсовета Ленинского района гор. Винницы, в облвоенкомат, обком партии, прокуратуру областную и городскую – нигде толку не добился, за чистыми столами сидят тыловые вояки и бумагу портят, поприезжали из Ташкента и позанимали квартиры...».

гор. Винница, ул. Ленина, № 49, СУХАНОВУ Е.А. (АВГУСТЮК)

Док. «К», м/м направ.

облпрокурору г. Винницы

при № 3798/в 19.XII–[19]45 г.

12. ЖАЛОБЫ НА МАТЕРИАЛЬНО-БЫТОВЫЕ УСЛОВИЯ

Закарпатская Украина, Раховский р[айо]н, с. Квасы

ТАРАСЕНКО Варвара Ивановна

«...Живу плохо с моральной и материальной стороны. Зарплаты не получаем по два месяца, пайка – по 4 месяца. Промтоваров, ширпотреб только видим на рынке...».

Одесская обл[ась], Беляевский р[айо]н, Ясновка – ШИПОВАЛОВА М.А.

Док. «А» т.и. матер.

реализован перед секретарем

обкома КП(б)У

спецсообщ. № В/6264 5.XII

Москва, Малая Дмитровка, 14, кв. 1, ШЕГЛАНОВА Ф.Г.

4.XII–[19]45 года. «...Жизнь моя очень трудная. Хату мою сожгли немцы, корову убили. Теперь с малыми детьми живу на квартире, они босые, голодные, раздетые, никакой помощи мне нет, как пострадавшей, что делать дальше, я уже не знаю...».

Сумская обл[ась], Краснополянский р[айо]н, д. Михайловка,

КАПИНОС Е.Г.

Док. «К» м/м направ.

Краснополянскому РО

НКГБ при № 2865, 10.XII–[19]45 г.

13. ЖАЛОБЫ НА ПРОДОВОЛЬСТВЕННЫЕ ЗАТРУДНЕНИЯ

Краснодарский край, гор. Тихорецк, ул. Степная, дом № 230, завод ДВЗ
ФРАНЧУКОВА П.А.

2.XII.[19]45 года. «...Мы сейчас находимся в очень плохом состоянии, хлеба нет, картофеля тоже совсем мало, не знаю, как переживем эту зиму, наверно, придет 1933 г. к нам. Здоровье тоже очень плохое, если бы хоть было что-либо покушать, а то и кушать нечего. Весь народ остался без хлеба. Дали нам четыре месяца по 300 грамм хлеба, а сейчас в колхозе ничего нет, даже нечего дать налогу. Был я на комиссии 28 ноября, дали мне инвалидность 3 группы. Так что плохо мне жить, навряд ли доживу до весны...».

Винниц[кая] обл[ась], Самгородский р[айон], с. Саманское
ФРАНЧУК М.М.

Док. «К» м/м направ.
РО НКГБ Самгород.
р-на при № 3470/в

Каменец-Подольская обл[ась], Луканский р[айон]¹⁹⁶ КАЗЕНЮК
«...Питание плохое, в столовой дают одну воду с мороженой капустой. Если не окажете помощь, то здесь можно быстро вытянуться...».

г. Рубежное, школа ФЗО 44, ФИЛИНЮК
Док. «А» м/м направ.
в Рубежное ГО НКГД
от 18.XII–[19]45 г.

14. ЖАЛОБЫ УЧАЩИХСЯ ШКОЛ ФЗО и РУ

Киевская обл[ась], Кагарлыкский р[айон], с. Переселенка, СЫГОДИ О.И.
23.XII–[19]45 года. «...Здесь очень плохо, часто бываем без хлеба. Дадут ложку кутьи и стакан чаю, а хлеба и нет. Это еще ничего. Сейчас у нас такое воровство, что ничего нельзя положить...».

Киев, Святошино, п/о 62 РУ 14, СЫГОДИ И.
Док. «А» текст изъят м/м
направ. в Святошинский
РО НКГБ З.І.1946 г. № 10/8/7.

Кировоградская обл[ась], Н.-Георгиевский р[айон], с. Арсентьевка
ГЕНЕНКО Е.Т.

19/XII–[19]45 года. «...Жизнь плохая. Как приехали, еще не переодевались и в бане не были, так что ночью не заснешь, все чешется.

¹⁹⁶ Так у тексті.

Кормят плохо. На заводе мерзнем. Еще до сих пор не выдали обмундирования. Бегут ребята каждую ночь по 10 человек...».

г. Днепропетровск, ул. Орловская, школа ФЗО 15

ГЕНЕНКО Вас[илий]

Док. «К», м/м направ.
во 2 отд. УНКГБ при
№ 32864 27.XII–[19]45 г.

15. ЖАЛОБЫ НА НАЛОГИ

Ленинград, проспект Лермонтова, 7, кв. 12, Резник Марк Васильевич
10.XII–[1945] г. «У нас взяли большой шкаф, хотели взять корову и коня – как шкаф, что не сдали во время поставку, должны были сдать 3700 кг, а мы сдали 2000 кг, говорят, что еще нужно сдать хлеба, а у нас больше нет хлеба, сами покупаем. Мама записалась в Данковцах в школу, а потом ушла оттуда. Они обманули, сказали, что никуда не пойду, а сами пришли и взяли...».

Черновицкая обл[ась], Хотинский р[айон], село Веренчаны
РЕЗНИК Петр Маркович

Док. «К» м/м направ.
Хотинск. ГО НКГБ

Воронежская обл[ась], Липецк¹⁹⁷, ОСМЧ 11, ЖУКИНСКИЙ И.П.

«...Налог на меня наложили очень большой, половину я уплатила, а половину не могу, приходится изо рта что-нибудь вырвать и отдать, а то описывают последнюю одежду...».

Богодуховский р-н

Док. «А». Текст изъят
Выписка направлена
прокурору Богодуховского
р[айон]а за № 855 от 2.XII–[19]45 г.

16. СООБЩЕНИЯ ОБ ЭПИДЕМИЧЕСКИХ ЗАБОЛЕВАНИЯХ

гор. Ленинград, ул. Масловская, № 9, кв. 4, АПОЛЬФОВ А.Н.

«...У нас в городе ходят такие серьезные болезни, как корь, скарлатина. Я очень беспокоюсь. Детей никуда не выношу...».

г. Краматорск, ул. Комсомольская, 138, АПОЛЬФОВА

Док. «А», текст изъят, проинфор.
пред. горисполкома
г. Краматорск 18.XII–[19]45 г.

¹⁹⁷ Так у документі.

Крым, г. Балаклава, Главпочтамт, до востребования
ДОМОРАЦКИЙ Григорий Семенович

14.XII–[19]45 г. «...У нас распространена болезнь брюшной тиф. Я и папа уже переболели, нам посчастливилось, а многие умирают. Не проходит ни одного дня, чтобы не умирали от тифа...».

Николаевская обл[ась], Баштанский р[айон], 5 кут[...]к
ДОМОРАЦКИЙ М.

Док. «А» с частичн. изъятием
текста, м/м проинформирован
Николаев[ский] обком КП(б)У

17. СООБЩЕНИЯ ОБ ЭПИЗООТИИ И ПАДЕЖЕ СКОТА

Одесская обл[ась], г. Гайворон, школа ФЗО 7, КУЦУЛИМА Л.

7.XII–[19]45 г. «В колхозе очень много сдыхает лошадей, уже 5 лошадей сдохло из тех, которых пригнали недавно...».

Вин[ницкая] обл[ась], Ольгопольский р[айо]н, с. Богузько
КУЦУЛИМА Т.Е.

Док. «А» м/м направ. в Ольгинское РО НКГБ
15.XII–[19]45 г.

Винницкая обл[ась], Турбовский район, с. Новая Гребля
МЕРИЖУК В.П.

«Вася, конидохнут, уже 12–13 нет, но на следующий день уже есть кандидаты 4 шт. на лямках, а в ближайшие дни еще и еще. Все Клесовское село уворовали, и уже негде больше воровать...».

Ровенская обл[ась], Клесово Я.З.У. № 1, ГОРЬКОВ А.П.

Док. «К» инфор. обком КП(б)У
и облсовет депутатов трудящихся г. Ровно

18. СООБЩЕНИЯ о БАНДИТИЗМЕ и ГРАБЕЖАХ

Сталинская обл[ась], Константиновка, Ивановпольский с/с,
х. Ново-Павл. ФЕДОРЧЕНКО М.В.

3.XII–[19]45 г. «...Дорогая подруга, я пишу сейчас тебе письмо, а за окном творится что-то страшное. Война закончена, но у нас она еще продолжается: бандиты каждую минуту могут зайти и взять меня, также как взяли одну нашу учительницу Нину ДОЛЖЕНКО, и еще двух военных. Моя жизнь держится на волоске, не знаю, доживу ли до завтра. У меня тяжелое предчувствие, что я вас больше не увижу. Сейчас творится еще хуже, чем в прошлом году...».

Станиславская обл[ась], г. Стыния, Виноградская НСШ –
ГОНЧАРЕНКО А.А.

Док. «К» м/м направ.
Стынийский РО НКГБ
За № 5891/818 от 17.XII-[19]45 г.

Воронежская обл[ась], ст. Сталишки ЗО, НЕСТЕРОВОЙ П.И.

12.XII-[19]45 г. «Есть очень много банд, обируют часто магазины и квартиры, убивают людей, потому что у нас много репатриированных и власовцев, и очень много приходят из армии, организывают банды...».

Кривой Рог, 2, почта 1 уч. машинно-тракторная база – НЕСТЕРОВОЙ

Док. «К», м/м направ. в
Криворожское ГО НКГБ

19. СООБЩЕНИЯ О ДЕТСКОЙ БЕСПРИЗОРНОСТИ

Полевая почта 61501, ПРИГОДА И.В.

10.XII-[19]45 г. «...Коля, квартиру нашу немцы сожгли, маму убили в 1944 году, отец от эвакуации не вернулся, я остался сирота. Хожу по чужим квартирам, нет у меня ни обуви, ни одетая, колхоз не обращает внимания. Летом работал, а теперь не могу, я голый и голодный, и стал не нужен...».

Кировоградская обл., В[елико]-Висковский р[айо]н, с. Веселовка

ПРИГОДА М.В.

Док. «К»

20. СООБЩЕНИЯ О ДЕЗЕРТИРСТВЕ С ТРУДОВОГО ФРОНТА

Начальник УР, гор. Коломыя

20/XII-45 г. «...Гражданка БЕЛЯЕВА, работница жел[езно]-дор[ожной] ремонтной базы № 1, дезертировал[а] с работы около четырех месяцев. Сейчас скрывается на частной квартире в гор. Рахово. Я с ней разговаривал, чтобы она вернулась на работу, но она не хочет...».

гор. Рахово, рем. подразд. ж.д. № 1, 5-й путь, ФАК У.Я.

Док. «А» м/м направ.
нач. упр. внутр. дел
генерал-майору СУПРУНЕНКО

Тарнопольская обл[ась], р-н Бучач, с. Переволоки

СТЕФАНИШИН Натальи Михайловны

5.XII-[19]45 г. «...Я теперь снова живу дома как воробей под крышей. Так нужно и делать, пока не окончится война. Нового около нас

ничего нет. Про Донбасс перестали говорить, никого не взяли и никого не поймали...».

Тарнопольская обл[ась], г. Товста, п/о Дорогаливка,
ШИПИНКА Данил П.

21. УПАДНИЧЕСКИЕ НАСТРОЕНИЯ

Сумская обл[ась], г. Глухов, ул. Глинище, 5,
УСОК Екатерина Ивановна

6.XII–[19]45 г. «Ты пишешь о текущей жизни, о театрах, кино и молодежи. Все это стоит перед глазами, как вспомнишь, что есть у людей счастье ходить свободно, улыбаться и быть веселым, то польются горькие слезы из глаз. Моя жизнь мрачная. Вечно над моей головой висят страшные черные тучи, которые готовы разразиться в бурю, подхватить меня, вскружить и унести куда-то в бездну. Никогда я еще не представляла себе, как может человек мучиться, а сейчас все это происходит на моих глазах и в душе. Почему это так? Думаешь, по моей воле, хочу я денег, богатства? Нет, дорогая, мне сейчас, кроме свободы, ничего не нужно. Вот попала в школу, где мало учителей, и несю нагрузки по 36 часов. Здесь выборы, так район назначил меня председателем избирательной комиссии. Я проклинаю ту минуту, когда попала в институт. Жить мне осталось не больше 2-х месяцев».

Львовская обл[ась], Олесский р[айон], Сокальская школа, Р.Л.
Док. «К»

Ленинградская обл[ась], ст. Сокола, п/п 29186, ШЕПИЛОВУ Н.Ф.

«...Дорогой братец, у меня сейчас такая скука, тоска, недоело по чужим краям скитаться, я ожидала конца войны, а теперь ожидать нечего... Война кончилась, а жизнь не наладится. Домой я больше не вернусь и с тобой не увижусь, прощай, прощай, братик...».

Ворошиловградская обл[ась], Л.-Александровский р[айон],
Гладковский с/с, с. Олейново – ШЕПИЛОВОЙ

22. ЖАЛОБЫ ДЕМОБИЛИЗОВАННЫХ ИЗ РККА

Полевая почта № 42160 «К» – ЧЕРНЫШОВУ Г.

28.XI–[19]45 г. «...Я демобилизовался и приехал домой. Дома очень трудно прожить. Государство забрало весь хлеб. Колхозники все голодные, в этом числе и я, и моя семья. Семья заработала 700 трудодней, а

хлеба нет, в общем воевал, пришел, и с голоду умирай. Вы знаете, кто пришел с фронта, тот не человек, у меня совсем здоровья нет. Дети работают в колхозе, и не знают за что, очень, очень трудно пережить...».

Апостоловский р[айон], с. Саренск, колхоз «Серп и молот» –
ЧЕРНЫШОВ И.М.

Док. «К» спецсообщение
11.XII–[19]45 г. за № 32807
секретарю Днепропетровского
обкома КП(б)У

Б. ПО ВОИНСКОЙ КОРРЕСПОНДЕНЦИИ

3. УПАДНИЧЕСКИЕ НАСТРОЕНИЯ (ЖАЛОБЫ НА ТЯЖЕСТЬ СЛУЖБЫ)

Киевская обл[ась], Иванковский р[айон], с. Красиловка –
ПАВЛЮКОВУ Н.Я.

1.XII–[19]45 г. «...Дорогие родители, моя солдатская жизнь очень тяжелая и трудная. Мне приходится скрывать от вас свое горе. Вы не можете себе представить, как тяжело сейчас служить солдату. Но вас не стоит расстраивать, все равно не поможете, раз долг отслужить – все равно не поможете. Тяжело нести эту проклятую службу...».

Станиславская обл[ась], г. Заболотов, п. п.11237-П
ПАВЛЮКОВ Григорий

Мордовская АССР, ст. Зубово, Поляны, ХОХЛУН О.А.

24.XII–[19]45 г. «...Здравствуй, Ольга Андреевна. Я не хочу вас омрачать печальными подробностями этого дела, а просто сообщаю для сведения, если от меня долго не будете получать писем, то не желаю переносить вновь "прелести", кража и т. п. Я решил, если так случится, я кончаю расчеты с этим миром и жизнью, и поверьте, у меня хватит силы воли выполнить это мое последнее решение. Вы, может быть, сочтете это малодушием и сошлетесь при этом на свою жизнь, но я не могу жить такой "тихой" и благоговейной жизнью, а для другой жизни, которой я хочу жить, у меня не хватает здоровья...».

п/п 59801 Е, Лещинский Артур

Док. «К» м/м направл. ОКР
«Смерш» танков. дивизии
при № 5637 от 24.XII–[19]45 г.

4. ЖАЛОБЫ НА НЕДОСТАТОК ПИТАНИЯ

Черниговская обл[ась], Лосинский р[айо]н, колхоз Щорса
КОРНОУХУ Михаилу

17.XII–[19]45 г. «Дорогие родители, я нахожусь в запасном полку, кормят нас плохо, хлеба не хватает, одна вода, да и того дают очень мало. Не знаю, когда я только досыта наемся хлеба. Часто вспоминаю мамины слова. Как бы хотелось поужинать картошки. Мало я служил, но много горя перенес. От холода болят у меня руки и ноги...».

Полевая почта 96557-Л, КОРНОУХ Ник.

Док. «К» м/м направл.
в окр. «Смерш» Станиславского
гарнизона при № 373/830

Краснодарский край, ст. Титаревская, колхоз имени Сталина,
МОСОЛ Т.Н.

13.XII–[19]45 года. «Общежитие холодное, кормят очень плохо, мяса и жиров никогда нет. Готовят нам на завтрак пюре картофельное без жиров, в обед борщ, одна капуста, и на второе капуста, на ужин винегрет со свеклы. Так и день в день. Сахару не дают, мыла не дают. Хлеба – третий день нет. Нет настроения существовать в жизни».

г. Проскуров, полевая почта 520077, МОСОЛ

Документ «А», частично текст изъят,
меморандум направлен в окр. «Смерш»
танковой дивизии при № 5640 от 13.XII–[19]45 г.

5. ЖАЛОБЫ НА ВЕЩЕВОЕ ДОВОЛЬСТВИЕ

гор. Грозный, нефте-стар. Промысел, 78 участок, ХОЛМЫШОВУ Н.И.

2.XII–[19]45 года. «...После госпиталя попал в эту часть, уже 4-й месяц возим дрова с леса. Живем плохо. Сейчас нельзя понять, военные или нет, обмундирования не дают, все оборвались. Говорят, что до отправки домой обмундирования давать не будут...».

Полевая почта № 04146, ПУШКАРЕВ С.Я.

Документ «К»

Дрогобычская область, гор. Борислав, село Сходница, в/ч 6407-с
ФАЛЬКОВУ Ивану Ивановичу

«...Здравствуй, дорогой друг Ваня! Житуха у нас плоховатая, кормят неважно, гоняют крепко. Погода очень холодная, но мы занимаемся в

летнем обмундировании – в пилотках и шинелях, без рукавиц. Вообще дают крепко жизни...».

Ровенская область, гор. Сарны, полевая почта 28202-И
Документ «А», текст частично изъят, ОЛЕЙНИК Зиновий Зиновьевич
меморандум использован
в спецсообщении 20.XII-[19]45 г.

6. СООБЩЕНИЯ ОБ ЭКОНОМИЧЕСКИХ¹⁹⁸ ЗАБОЛЕВАНИЯХ

Ростовская область, Октябрьский район, Кирея-Кодымский сельсовет, хутор Н. Калице, ПОРОХИНА Анна Васильевна
2.XII-[19]45 г. «...Получу отпуск, наверное, в январе месяце, не раньше, ввиду того, что у нас есть заболевания брюшным тифом и выезжать никому не разрешают...».

гор. Любомль, полевая почта 39807-А, ДОРОХИН Иван Иг.
Документ «А»

8. ЖАЛОБЫ НА АНТИСАНИТАРИЮ

гор. Бугульма, Советская, дом № 31, ЗЕЛЕНОЙ Анне Павловне
«...У меня как-то получается, даже заводятся в рубашках, потому что на квартире тоже есть, а баня сама знаешь. Мылась, но сейчас холодно и поэтому кое-как все делаешь, не говоря о питании, которое организовано из рук вон плохо...».

Полевая почта 43645, гор. Ровно, ЗЕЛЕН Виктор Николаевич
Документ «А», текст частично
изъят, меморандум направлен
в окр. «Смерш» 13 армии,
для принятия мер.

9. ФАКТЫ ОБМОРАЖИВАНИЯ

Киевская область, Звенигородский район, с. Княжа САЙКИВСКИЙ Григорий
«...Добрый день, дорогие родители! Началась зима, выпал снег и большие морозы начались, так что уже некоторые солдаты отморозили уши в пилотках...».

гор. Острог, полевая почта 33951-В, САЙКИВСКИЙ
Документ «А», текст частично
изъят, меморандум направлен
в окр. «Смерш», для использования.

¹⁹⁸ Так у документі.

14. СООБЩЕНИЯ О ПРЕБЫВАНИИ В ПЛЕНУ

х. Химки, пос. Мебельный, № 3, СИМЕРОВОЙ Ирине В.

30.XI–[19]45 года. «...Я был в плену, вы уже, наверное, знаете, а поэтому мне придется еще много служить. Как я жил – описывать ничего не буду...».

гор. Тернополь, военная часть 2186, ТУЧИН Н.И.

Документ «А», меморандум
направлен в окр. «Смерш»
Тернопольского гарнизона 14.XII. [1945 г.]

15. ЖАЛОБЫ НА РАБОТУ ОРГАНОВ СВЯЗИ

УССР, Каменец-Подольская область, Ново-Усманский¹⁹⁹ район, п/я
Вильковец, село Нова-Гута, МЕЛЕЩАНСКОМУ Станиславу Ивановичу

«...До чего много здесь пропадает посылок, денег, ценных писем, фотокарточек. Плохая почта. Сидят воры...».

Полевая почта 71153, МЕЛЕЩАНСКАЯ Г.А.

Документ «А», меморандум
направлен в окр. «Смерш»
для проверки и принятия мер

16. ЖАЛОБЫ НА РАБОТУ ОРГАНОВ ВОЕННОЙ ЦЕНЗУРЫ

Дрогобычская область, ХОМУТОВОЙ Анне Гавриловне

7.XII–[19]45 года «...Сегодня получил два твоих письма, за которые очень и очень благодарю. Прочитал их, и начал проклинать почту и цензуру, что держат письма больше месяца, собирают их до кучи, потом вместе вручат. Какого черта торчат до сих пор, разогнать бы пора этих цензоров, только и пользы с них, что задерживают корреспонденцию...».

гор. Хуст в/ч 2070 – К. ХОМУТОВ

Документ «А»

ЗАМ[ЕСТИТЕЛЬ] КОМИССАРА
ГОСУДАРСТВЕННОЙ БЕЗОПАСНОСТИ УССР
генерал-майор

[ЕСИПЕНКО]

«25» января 1946 года
№ 234/с

1 – т. ГРИБОВУ
2 – секретариату НКГБ УССР

¹⁹⁹ Так у тексті. Ймовірно Ново-Ушицький район.

3 – в дело 1 отд. отдела «В» НКГБ УССР

Исп. Гоцул

Основание: Месячные отчеты отд. «В» УНКГБ УССР

Верно: Гоцул

*ГДА СБ України, ф. 16, оп. 1, спр. 555, арк. 213–223.
Засвідчена копія, машинопис.*

№ 43

**Квартальний звіт заступника наркома держбезпеки УРСР
Д. Єсипенка на адресу начальника відділу «В» НКДБ СРСР
М. Грибова про роботу відділу «В» НКДБ УРСР з контролю за
міжнародною кореспонденцією**

2 лютого 1946 р.

Сов. секретно²⁰⁰

НАЧАЛЬНИКУ ОТДЕЛА «В» НКГБ СОЮЗА ССР
ГЕНЕРАЛ-МАЙОРУ

Тов. ГРИБОВУ

Гор. Москва

КВАРТАЛЬНЫЙ ОТЧЕТ

о работе отдела «В» НКГБ УССР по контролю международной
корреспонденции

За IV квартал 1945 года

1. По данным 12-ти областей Украинской ССР зарегистрировано лиц, поддерживающих письменную связь с закордонными странами	20501
2. Из этого количества за 4-й квартал взято на учет	6490
3. Отдельно по городу Киеву и Киевской области состоит на картотечном учете	8836
4. В 4-м квартале взято на учет	1446

Кроме того, фиксируется большое количество переписки лиц ранее уже взятых на учет.

Переписка населения Украинской ССР поддерживается с 49 странами мира, однако наиболее активная связь происходила с Амери-

²⁰⁰ Гриф «Совершенно секретно» змінено на «Нетаємно» за рішенням ЕК з питань таємниць Служби безпеки України (реєстр. № акта 24/2-962 від 15.03.2013 р.).

кой, Палестиной, Польшей, Румынией, Чехословакией, Францией, Германией.

Анализ переписки с этими странами показал, что она носит самый разнообразный характер. Подавляющая часть документов, следуемых в Америку, Палестину и Румынию, содержит, главным образом, просьбы об оказании материальной помощи, как, например, о высылке вещей и продуктовых посылок, а также желания о выезде за границу. Переписка с Польшей в большинстве своем содержит семейный характер, но встречается некоторая часть документов переселенцев с жалобами на условия жизни в СССР и желания возвратиться к месту прежнего жительства. Чехословацкая корреспонденция отличается преимущественно восстановлением связей лиц, проживающих в Чехословакии, с родственниками и знакомыми, находящимися в Советском Союзе, и желанием белоэмигрантов возвратиться на Родину. Что же касается Франции и оккупированной территории Германии, то здесь значительный поток писем наблюдается по-прежнему за счет репатриированных, пытающихся поддерживать связь с тем окружением, в котором они находились будучи в Германии.

5. Направлено писем и меморандумов органам НКГБ, НКВД и в отделы контрразведки «Смерш», для оперативного использования	6362
6. Результаты оперативного использования:	
а) Арестовано	3
б) Заведено агентурных разработок	10
в) Взято в агентурную разработку	11
г) Произведено вербовок	3
д) Взято на оперативный учет	59

Из числа агентурных дел и дел-формуляров, заведенных оперативными отделами по материалам международной переписки, наибольший интерес представляют:

1) Из гор. Харькова от гр-ки СИМОНОВОЙ проследовали несколько писем в адреса американских офицеров, находящихся в оккупационных союзных войсках на территории Германии.

Переписка носила характер налаживания связей.

В результате произведенной поверки установлено – СИМОНОВА Вера Яковлевна, 1917 года рождения, уроженка гор. Харькова, гр-ка СССР, беспартийная. Образование незаконченное высшее, по специальности – чертежница. Проживает в гор. Харькове. Проживала на оккупированной территории, в 1942 году добровольно выехала в Гер-

манию, где работала на военном заводе. Арестовывалась якобы за побег из лагеря гестапо и содержалась в Германии в тюрьме, где познакомилась с американскими военнопленными.

С приближением частей Красной Армии к гор. Гильдевгам была немцами эвакуирована в гор. Кельн, который впоследствии был освобожден американскими войсками.

Находясь в лагере, СИМОНОВА познакомилась с рядом американских офицеров. По возвращении в гор. Харьков пытается наладить с ними связь.

СИМОНОВА взята в агентурную разработку, как подозреваемая в связи с американской разведкой.

2) ПРОКОПОВИЧ Сицилия Христиановна, проживающая в Николаевской области, систематически получает документы из Женевы без фамилии и инициалов отправителя.

В результате проверки установлено, что ПРОКОПОВИЧ до Отечественной войны проходила по агентурному делу как антисоветский элемент. В настоящее время на основании поступивших материалов международной переписки агентурное дело возобновлено и ПРОКОПОВИЧ взята в активную агентурную разработку.

3) В ноябре 1945 года в одном из международных документов указывалось о письменной связи проживающей в Сталинской области ВИСКИН Ларисы с английским посольством.

Автор письма установлен и на последнего заведена предварительная агентурная разработка.

4) В декабре 1945 года был задержан исходящий международный документ от жителя гор. Мариуполя Сталинской области – КОВАЛЕНКО Григория Абрамовича, который ведет подозрительную на шпионаж переписку с английским посольством.

На КОВАЛЕНКО Григория Абрамовича заведена предварительная агентурная разработка.

7. ШТАТНЫЙ НЕКОМПЛЕКТ

а) Переводчиков (древнееврейского языка)	– 1
б) Техник-химик	– 1
в) Инженер-химик	– 1

8. ТЕКУЧЕСТЬ ЛИЧНОГО СОСТАВА

а) Принято за истекший квартал	– 6
б) Уволено за истекший квартал	– 2

9. ПОВЫШЕНИЕ ДЕЛОВОЙ КВАЛИФИКАЦИИ И
ПОЛИТВОСПИТАТЕЛЬНАЯ РАБОТА

- Проведено занятий по повышению деловой квалификации – 2
1. О правилах технической обработки документов в связи с переходом на негласный контроль корреспонденции с практическим применением технических средств обработки – 1
 2. Правилах негласного контроля документов – 1
- Проведено оперсовещаний – 2
1. О бдительности и конспирации
 2. О дисциплине
- Количество проведенных лекций и докладов – 12
1. О роли русского народа в разгроме гитлеровской Германии.
 2. О восстановлении народного хозяйства СССР, разрушенного немецкими оккупантами.
 3. О 28-й годовщине Великой Октябрьской революции.
 4. О Дне артиллерии.
 5. О жизни и деятельности М.И. КАЛИНИНА.
 6. О жизни и деятельности С.М. КИРОВА.
 7. О дне Сталинской Конституции.
 8. Молодежь и комсомол в художественной литературе Отечественной войны.
 9. О жизни и деятельности И.В. СТАЛИНА.
- Проведено лекций – 3
- На темы:
1. О Греции.
 2. О международном положении.
 3. Атомная энергия.
- Проведены занятия по подготовке к выборам в Верховный Совет СССР по следующему плану:
1. Изучение положения о выборах в Верховный Совет СССР. 2 занятия
 2. СССР – самая демократическая страна в мире.
 3. ЛЕНИН и СТАЛИН – основатели и руководители советского государства.
 4. Коммунистическая партия – руководящая сила советского государства и советского общества.
 5. Советская власть – поистине народная власть.
 6. Почему мы победили в Великой Отечественной войне.

7. Значение выборов в Верховный Совет СССР.

П.П.

ЗАМ. НАРОДНОГО КОМИССАРА ГОСУДАРСТВЕННОЙ БЕЗОПАСНОСТИ УССР
ГЕНЕРАЛ-МАЙОР [ЕСИПЕНКО]

«2» февраля 1946 года.

№ 297/с

Верно: Потажевич

Отп. 3 экз.

1 – отдел «В» НКГБ СССР.

2 – секретариат НКГБ УССР.

3 – в дело.

Печатала ИВАНОВА.

Составил ПОТАЖЕВИЧ.

ГДА СБ України, ф. 16, оп. 1, спр. 556, арк. 63–65.

Засвідчена копія, машинопис.

№ 44

**Квартальний звіт заступника наркома держбезпеки УРСР
Д. Єсипенка керівництву НКДБ УРСР–СРСР про роботу
відділів та відділень військової цензури НКДБ УРСР
за IV квартал 1945 р.**

5 лютого 1946 р.

Совершенно секретно²⁰¹

НАРОДНОМУ КОМИССАРУ ГОСБЕЗОПАСНОСТИ УССР
ГЕНЕРАЛ-ЛЕЙТЕНАНТУ

Тов. САВЧЕНКО

НАЧАЛЬНИКУ ОТДЕЛА «В» НКГБ СОЮЗА ССР
ГЕНЕРАЛ-МАЙОРУ

Тов. ГРИБОВУ

г. Москва

КВАРТАЛЬНЫЙ ОТЧЕТ

о работе отделов и отделений военной цензуры НКГБ УССР

ЗА IV КВАРТАЛ 1945 ГОДА

А. Направлено писем и меморандумов
(выписок и копий)

13 366

²⁰¹ Гриф «Совершенно секретно» змінено на «Нетаємно» за рішенням ЕК з питань таємниць Служби безпеки України (реєстр. № акта 24/2-962 від 15.03.2013 р.).

а) НКГБ	877
б) НКВД	1752
в) Органам контрразв[едки] НКО и НКВМФ Смерш	1259
г) Органам прокуратуры	830
д) В другие отделы (отделения) «В» НКГБ–УНКГБ	1436

Б. Результат оперативного использования материалов ВЦ

а) Арестовано	56
б) Подготовлено к аресту	2
в) Заведено агентурных дел	19
г) Заведено дел-формуляров	45
д) Заведено учетных дел	3
е) Заведено розыскных дел	19
ж) Взято на оперативный учет	276
з) Взято на списочный учет	116
и) Взято на подсобный учет	154
к) Произведено вербовок	23
л) Подготовлено к вербовке	4
м) Приобщено к агентурным и следственным делам	31
н) Установлено агентов немецкой разведки	1

Из числа заведенных агентурных, следственных дел-формуляров по материалам военной цензуры в IV квартале приводим наиболее характерные:

ПО СТАЛИНСКОЙ ОБЛАСТИ

В октябре 1945 года Красно-Лиманскому РО НКГБ Сталинской области был направлен меморандум, в котором сообщалось о пособнической деятельности, будучи на оккупированной территории, быв[шего] члена партии ЧЕРКАШИНОВА Михаила Борисовича, жителя пос. Дробышево.

Агентурным и официальным путем было установлено, что ЧЕРКАШИНОВ, по специальности машинист паровоза, в декабре 1941 года был ранен и находился на излечении в тыловом госпитале. В марте 1942 года прибыл на жительство в пос. Дробышево Красно-Лиманского р-на Сталинской области, по месту жительства семьи.

Остался проживать на оккупированной территории, как член партии регистрировался в полиции, а затем имел связь с последней.

Со дня освобождения территории Красной армией ЧЕРКАШИНОВ нигде не работал, проводил антисоветскую агитацию против колхозного строя.

В конце ноября месяца ЧЕРКАШИНОВ арестован.

В меморандуме № 9154, направленном Славянскому ГО НКГБ, сообщалось, что в с. Прелестное Славянского р-на прибыл КОРНИЕНКО Иван Васильевич, который работал в полиции и расстреливал партизан. В 1943 г., летом, полицией с участием КОРНИЕНКО расстреляно 6 человек партизан, за что КОРНИЕНКО получил медаль от немецких властей.

Проверкой изложенных фактов в меморандуме было установлено следующее:

КОРНИЕНКО Иван Васильевич, 1911 года рождения, уроженец и житель с. Прелестное Славянского р-на Сталинской области, из крестьян-середняков. Будучи в Красной армии, в 1941 году перешел к немцам и проживал на оккупированной территории в с. Прелестное, где добровольно поступил на службу в полицию и работал до последних дней.

Будучи полицейским, КОРНИЕНКО в 1943 году летом принимал участие в расстреле двух партизанских групп. С его участием было расстреляно 11 человек. За активное участие в борьбе с партизанами он был награжден немецким командованием железным крестом.

При получении награды от немецкого командования КОРНИЕНКО выступил с антисоветской речью и дал клятву бороться с партизанами. В 1943 году КОРНИЕНКО бежал с немцами.

Действительно, КОРНИЕНКО в ноябре месяце приезжал в с. Прелестное, но вскоре скрылся.

На КОРНИЕНКО заведен[о] дело-формуляр. Последний объявлен в розыск.

ПО ВОРОШИЛОВГРАДСКОЙ ОБЛАСТИ

Военной цензурой было задержано письмо, в котором сообщалось, что ДУБОВОЙ Афанасий Леонтьевич в период немецкой оккупации работал полицейским. Письмо было конфисковано и направлено Ново-Айдарскому РО НКГБ Ворошиловградской области.

Ново-Айдарским РО НКГБ установлено:

ДУБОВОЙ Афанасий Леонтьевич, 1902 года рождения, уроженец с. Поревко Н[ово]-Айдарского р-на Ворошиловградской области, украинец, из крестьян-бедняков, грамотный, женат, не судим, гражданин СССР, без определенных занятий.

С приходом немецких захватчиков в Ново-Айдарский р-н Ворошиловградской области ДУБОВОЙ добровольно поступил в полицию, после чего, как оправдавший себя, был переведен в жандармерию и работал жандармом, дважды проходил курсы по работе в жандармерии. Первый раз находился на курсах в г. Запорожье, второй раз был пос-

лан на курсы в г. Днепропетровск. После окончания курсов был допущен к работе палачом жандармерии.

Выполняя работу палача жандармерии, ДУБОВОЙ сначала изнасиловал, а затем казнил учительницу Безгиновской НСШ – ОСЫКУ Р.М. Им же были казнены пять человек из актива села Паровки, которые до оккупации были на руководящей работе в сельсоветах и колхозах.

При отступлении немецкой армии ДУБОВОЙ бежал с ними, но при дальнейшем отступлении, в одном из районов западной области УССР, при окружении частями Красной армии немецких войск, перешел на сторону Красной армии и находился в действующей Красной армии, откуда выбыл по ранению.

Находясь в одном из госпиталей и считая, что свою вину перед Родиной он искупил, решил написать письмо своим родственникам. По этому письму ДУБОВОЙ в госпитале был установлен, арестован и этапирован в Ново-Айдарский р-н Ворошиловградской области.

Военным трибуналом ДУБОВОЙ А.Л. осужден к высшей мере наказания – расстрелу.

По меморандуму, составленному из письма, исходящего из села Орехово Успенского района Ворошиловградской области, где сообщалось, что житель села Орехово – КИСЕЛЕВ И.П., во время немецкой оккупации служил полицейским, грабил мирных жителей, а также подвергал арестам советский актив.

По имеющимся в РО НКГБ данным –

КИСЕЛЕВ Иван Петрович, 1901 года рождения, уроженец с. Орехово Успенского р-на Ворошиловградской области, по соцпроисхождению из крестьян-кулаков, русский, гражданин СССР, малограмотный, без постоянного места жительства.

КИСЕЛЕВ И.П., проживая на оккупированной немцами территории села Орехово, с первых дней поступил на службу в полицию – полицейским. Будучи полицейским, КИСЕЛЕВ подверг аресту членов ВКП(б) КУБАТКИНА Федора Ивановича, БУРИШКО Андрея Егоровича, которые впоследствии были расстреляны.

КИСЕЛЕВ всячески издевался над жителями села Орехово, избил гражданку РЕДЬКИНУ Марию.

КИСЕЛЕВ И.П. в настоящее время арестован.

ПО НИКОЛАЕВСКОЙ ОБЛАСТИ

2-му отделу УНКГБ был направлен меморандум из письма, в котором сообщалось, что актриса СУЛИМОВА Е.Г. в период немецкой окку-

пации г. Николаева оставалась в нем, работала по своей профессии и вела подозрительный образ жизни.

В результате проверки установлено, что СУЛИМОВА Елена Георгиевна, 1906 года рождения, уроженка г. Николаева, работала актрисой.

В период занятия города противником оставалась проживать и работала также актрисой.

Проживая в городе, установила тесную связь с официальным сотрудником немецкого контрразведывательного органа «Абвершталле» Юга Украины – ВОЛЬБЕРЕНЦ Р.И., последним была завербована в качестве агента.

Перед отступлением немецких войск выехала вместе с группой агенты.

В результате принятых мер по розыску СУЛИМОВА Е.Г. установлена 2-м отделом УНКГБ Николаевской области и арестована.

Ведется следствие.

В направленном 2-му отделу УНКГБ меморандуме из письма сообщалось о ПОПОВЕ А.И. как о предателе.

В процессе проверки установлено, что ПОПОВ Александр Иванович, 1911 года рождения, в период немецкой оккупации оставался в гор. Николаеве, работал в театре по профессии актера-певца, имел тесную связь с немецкими контрразведывательными органами и был завербован в качестве агента. Перед отступлением немецких войск выехал вместе с немцами.

В результате принятых 2-м отделом УНКГБ мер по розыску ПОПОВ А.И. установлен и подготавливается к аресту.

Отделением «В» УНКГБ Николаевской области было выявлено письмо, в котором автором сообщалось о предательской деятельности в период немецкой оккупации Братского р-на Николаевской области бывшего бригадира земельной общины – БОТЕНКО.

В результате проверки Братским РО НКГБ этого меморандума было установлено, что, действительно, БОТЕНКО в период немецкой оккупации служил бригадиром земельной общины, проявил себя как активный немецкий пособник. После освобождения Красной армией Братского района БОТЕНКО работал председателем колхоза, тормозил выполнение хлебаготовки государству, издевался над колхозниками.

Братским райотделением НКГБ после предварительной проверки указанных в меморандуме фактов и установления пособнической деятельности БОТЕНКО арестован и осужден военным трибуналом к высшей мере наказания – расстрелу.

ПО ЧЕРНОВИЦКОЙ ОБЛАСТИ

9 октября 1945 года военной цензурой УНКГБ было задержано заказное письмо антисоветского содержания на румынском языке, исходящее от ПАВЛЕНКО Тодора из села Волоки Черновицкой области в адрес: Красноярский край, Сухобузимский р-н, с. Мендерла – ЗАХАРЧУК Марии. Антисоветские взгляды автора письма оказались аналогичными содержанию листовки, обнаруженной Черновицким ГО НКГБ 2.Х.45 г., а почерки при сличении оказались идентичными.

Агентурным путем установлено, что с ЗАХАРЧУК Марией поддерживает связь ПАВЛЕНКО Тодор Константинович, 1900 года рождения, уроженец и житель с. Волоки Черновицкого района, по национальности румын, б/п, крестьянин-середняк, грамотный.

На основании этих данных, 10 октября 1945 г. ПАВЛЕНКО был арестован, при обыске у него была изъята канцелярская книга, на бумаге из которой была написана листовка, его рукописи, почерк которых оказался идентичным с почерком письма и листовки, конверт – тождественный с конвертом, в котором он посылал письмо.

Под давлением имевшихся вещественных доказательств арестованный ПАВЛЕНКО сознался в том, что 2.Х.45 г., после совещания, проведенного представителем РК КП(б)У о колхозах, он написал антисоветскую листовку и наклеил ее на клубе с. Волоки.

10 апреля 1945 г. военной цензурой УНКГБ был передан документ на румынском языке антисоветского содержания, адресованный в г. Сталино, пос. Буденовка, стройконтора «Донбассжилстройтрест» – ГЕРГИЛЕЖКУ Елене, где автор призывал всех мобилизованных на работу в Донбасс в организованном порядке покинуть работу и бежать на родину.

УНКГБ по Сталинской области сообщило, что, действительно, в стройконторе «Донбассжилстройтрест» работает ГЕРГИЛЕЖКУ Елена Васильевна, 1929 года рождения, уроженка с. Турянка Герцаевского р-на, румынка, имеет письменную связь со своими родными, проживающими в с. Турянка указанного района, письмо от имени которых пишет сестра Софта.

Произведенной проверкой установлено, что автором антисоветского письма является ее мать – ГЕРГИЛЕЖКУ Екатерина Петровна, 1887 года рождения, румынка, уроженка и жительница с. Турянка.

ГЕРГИЛЕЖКУ взята в активную агентурную разработку.

В ПОЛТАВСКОЙ ОБЛАСТИ

В декабре 1945 года Полтавским пунктом ВЦ был задержан и передан во 2-й отдел УНКГБ документ на имя важного государственного преступника – ЛИСОВСКОГО А.С., который два месяца тому назад изменил свое местожительство. По этому документу ЛИСОВСКИЙ был установлен и арестован 2-м отделом УНКГБ.

В. Штатный некомплект

В том числе:

а) Нач. отделения	– нет
б) Зам. нач. отделения	– нет
в) Оперсостава	– 13 чел.
г) Цензоров	– 119 "
д) Переводчиков	– 21 "
е) Техсостава и обслуживающего персонала	– 15

Г. Текущесть личного состава

В том числе:

а) Принято за истекший квартал	– 61
б) Уволено	– 94
г) ²⁰² Передано в другие отделы	– 22
д) Переведено в другие области	– 7
е) Откомандировано в ОК НКГБ УССР	– 2

Д. Произведено обследований

Отделом «В» НКГБ УССР в 4 квартале 1945 года была оказана следующая практическая помощь в работе отделов и отделений «В» УНКГБ УССР:

1. 21 декабря 1945 года было созвано в г. Киеве инструктивное совещание всех начальников отделов-отделений «В» УНКГБ Украинской ССР. На этом совещании начальники упомянутых отделов и отделений получили инструктаж по вопросу выполнения приказа НКГБ СССР № 00466 от 22.XI.45 года.

После совещания с каждым начальником отдела-отделения проведена индивидуальная беседа с целью устранения имеющихся недостатков в работе.

2. Для оказания практической помощи отделам и отделениям «В» УНКГБ на местах по выполнению приказа № 00466 в последних числах декабря командированы сотрудники отдела «В» НКГБ УССР в следующие области:

²⁰² Так у документі.

- а) Измаильскую
- б) Ровенскую
- в) Волинскую
- г) Черниговскую

Повышение квалификации

В IV квартале с. г. отделами (отделениями) «В» УНКГБ Украинской ССР проведена следующая работа:

1. Проведено оперативных совещаний со всем личным составом военной цензуры, по разным вопросам – 54
2. Проведено оперативных совещаний с цензорским составом – 20
3. Проведено оперативных совещаний с оперативным составом – 13
4. Проведено занятий с цензорским составом по повышению их деловой квалификации, по разным темам – 117
5. Проработано приказов и директив НКГБ СССР и НКГБ УССР – 43
6. Проведено занятий со вновь принятыми – 5

Политико-воспитательная работа среди личного состава пунктов военной цензуры Украинской ССР заключалась в следующем:

1. Проведено занятий по книге т. СТАЛИНА «О Великой Отечественной войне Советского Союза» – 8
2. Проведено лекций и докладов на разные темы – 55
3. Проведено занятий по краткому курсу истории ВКП(б) – 70
4. Проведено занятий по уставу ВКП(б) – 3
5. Проведено теоретических конференций по книге тов. СТАЛИНА «О Великой Отечественной войне Советского Союза» – 2
6. Проведено политинформаций и бесед на разные темы – 218
7. Выпущено стенных газет и боевых листов – 77
8. Проведено культпоходов в кино и театр – 50
9. Проведено занятий по Конституции СССР – 56
10. Проведено лекций и бесед о международном положении – 78
11. Проведено занятий по Положению о выборах в Верховный Совет СССР – 64
12. Проведено групповых комсомольских собраний – 22
13. Проведено занятий в университете марксизма-ленинизма – 10
14. Проведено читок – 569
15. Проведено партсобраний – 21
16. Проведено занятий в политшколе – 30

17. На всех пунктах военной цензуры УССР регулярно проводится читка газет

П.П ЗАМ. НАРОДНОГО КОМИССАРА ГОСБЕЗОПАСНОСТИ УССР

ГЕНЕРАЛ-МАЙОР

[ЕСИПЕНКО]

«5» II 1946 года.

№ 331/с

гор. Киев

Верно: Зам. нач. отделения отдела «В» НКГБ УССР капитан Гоцул

Отпечатано 4 экз.

1 – т. САВЧЕНКО

2 – т. ГРИБОВУ

3 – секретариату НКГБ УССР

4 – в дело I отд. отдела «В»

исп. Гоцул

печ. Горюн

Основание: Квартальные отчеты и докладные записки УНКГБ областей УССР.

ГДА СБ України, ф. 16, оп. 1, спр. 556, арк. 79–84.

Засвідчена копія, машинопис.

№ 45

**Звіт заступника наркома держбезпеки УРСР Д. Єсипенка
начальникові відділу «В» НКДБ СРСР М. Грибову про роботу
пунктів військової цензури НКДБ УРСР за січень 1946 р.**

27 лютого 1946 р.

Совершенно секретно²⁰³

НАЧАЛЬНИКУ ОТДЕЛА «В» НКГБ СОЮЗА ССР

ГЕНЕРАЛ-МАЙОРУ

Тов. ГРИБОВУ

гор. М о с к в а

МЕСЯЧНЫЙ ОТЧЕТ

о работе пунктов военной цензуры НКГБ УССР

за январь м[еся]ц 1946 г.

Отчет за январь м-ц составлен по материалам 23 областей Украинской ССР.

²⁰³ Гриф «Совершенно секретно» змінено на «Нетаємно» за рішенням ЕК з питань таємниць Служби безпеки України (реєстр. № акта 24/2-962 від 15.03.2013 р.).

А.	Всего обработано писем:	5 319 935
В т. ч.	национальных	– 230 601
	а) Польском	69 105
	б) Румынском	17 315
	в) Молдавском	26 641
	г) Немецком	2579
	д) Еврейском	6305
	е) Татарском	28 07
	ж) Чувашском	4443
	з) Башкирском	624
	и) Туркменском	406
	к) Узбекском	941
	л) Армянском	7245
	м) Удмуртском	925
	н) Грузинском	12 165
	о) Казахском	11 698
	п) Азербайджан[ском]	11 759
	р) Английском	48
	с) Таджикском	3
	т) Киргизском	165
	у) Болгарском	14 650
	ф) Марийском	2995
	х) Венгерском	390

Б. Направлено в другие органы на цензурирование:

№№ пп	На каком языке	Куда	Количество
1	2	3	4
1.	Мордовском	г. Саранск	100
2.	Абхазском	г. Батуми	40
3.	Дагестанском	г. Махачкала	888
4.	Б[урято]-монгольском	г. Улан-Удэ	75
5.	Кабардинском	г. Нальчик	85
6.	Якутском	г. Якутск	40
7.	Коми АССР	г. Сыктывкар	20
8.	Североосетинском	г. Дзауджикау	142
9.	Латвийском	г. Рига	165
10.	Литовском	г. Вильнюс	80
11.	Эстонском	г. Таллин	70

1	2	3	4
12.	Таджикском	г. Сталинабад	648
13.	Марийском	г. Йошкар-Ола	151
14.	Армянском	г. Ереван	99
15.	Азербайджанском	г. Баку	206
16.	Башкирском	г. Уфа	330
17.	Грузинском	г. Тбилиси	191
18.	Казахском	г. Гурьев	197
19.	Киргизском	г. Фрунзе	75
20.	Татарском	г. Казань	242
21.	Узбекском	г. Ташкент	191
22.	Чувашском	г. Чебоксары	72
23.	Р а з н ы е	г. Москва	1145
	Итого:		5252

В. Количество писем с изъятым текстом– 15 727

Г. Количество писем, подвергнутых «К» – 3408

Д. Отрицательные высказывания и сообщения об отрицательных фактах и настроениях, встречающихся в переписке:

а) гражданского населения в адреса военнослужащих:

1.	Антисоветские и к[онтр]р[еволюционные] высказывания	23
2.	Антисоветские листовки и анонимки	4
3.	Сообщения о неполадках в промышленности	13
4.	Сообщения о недочетах в работе колхозов и совхозов	748
5.	Сообщения о недочетах в работе транспорта	–
6.	Сообщения о недочетах в работе соваппарата	10
7.	Жалобы на работу органов связи	4
8.	Жалобы на работу органов военной цензуры	–
9.	Жалобы семей военнослужащих	754
10.	Жалобы инвалидов Отечественной войны	62
11.	Жалобы резвакуированных	–
12.	Жалобы на материально-бытовые условия	685
13.	Жалобы на продовольственные затруднения	620
14.	Жалобы учащихся школ ФЗО и РУ	75

15.	Жалобы на налоги	191
16.	Сообщения об эпидемических заболеваниях	193
17.	Сообщения об эпизоотии и падеже скота	15
18.	Сообщения о бандитизме и грабежах	3163
19.	Сообщения о детской беспризорности	–
20.	Сообщения о дезертирстве с трудового фронта	39
21.	Упаднические настроения	86
22.	Жалобы демобилизованных из Красной армии	9
23.	Реагирования населения на проведение выборов в Верховных Совет Союза ССР	11
24.	Сообщения о предателях и изменниках Родины	3
	Итого:	6708

б) В личной переписке военнослужащих Красной армии:

1.	Антисоветские и контрреволюционные высказыв[ания]	5
2.	Антисоветские листовки и анонимки	1
3.	Упаднические настроения (жалобы на тяжесть службы)	281
4.	Жалобы на недостаток питания	511
5.	Жалобы на вещевое довольствие	71
6.	Сообщения об эпидемических заболеваниях[x]	7
7.	Жалобы на неудовлетворительную работу медсанбатов и госпиталей	13
8.	Жалобы на антисанитарию	5
9.	Факты обмороживания	–
10.	Факты самострелов	–
11.	Сообщения о фактах дезертирства	3
12.	Жалобы на офицерский состав	2
13.	Сообщения об эпизоотии и падеже конского поголовья	–
14.	Сообщения о пребывании в плену	21
15.	Жалобы на работу органов связи	1
16.	Жалобы на работу органов ВЦ	–
17.	Запросы о высылке фиктивных справок и ложных вызовов	11
18.	Сообщения о мародерстве	1

19.	Жалобы военнослужащих на плохое отношение к их семьям	27
20.	Сообщения о бандитизме и грабежах	4485
21.	Жалобы на невыполнение указа о демобилизованных	17
22.	Сообщения о венерических заболеваниях	13
	Итого:	5475

Е. Количество писем с разглашением военной и государственной тайны – 1765.

Контроль качества обработки корреспонденции:

№№ пп	Кто проводил проверку	Проведено проверок	Проверено цензоров	Прочитано писем
1.	Нач[альник] отделения	13	13	550
2.	Ст[арший] оперуполном[оченный]	6	6	508
3.	Оперуполномочен[ный]	148	67	10 558
4.	Пом[ощник] оперуполн[омоченного]	819	155	54 260
5.	Контролеры	492	79	36 538
	Итого:	1478	320	102 414

ОБНАРУЖЕНО ДЕФЕКТОВ:

1.	Пропуск писем, подлежащих «К»	10
2.	Пропуск писем, в которых следовало изъять текст	35
3.	Дефекты при вскрытии писем	1
4.	Плохая заклепка писем	24
5.	Неправильная штамповка писем	31
6.	Проштамповано национальных	28
7.	Следовало выписать меморандумов	9
8.	Письма с неясными штампами	11
9.	Не проштамповано писем	6

Для иллюстрации приводятся наиболее характерные выдержки из писем по разным разделам перечня:

А. ПО ГРАЖДАНСКОЙ КОРРЕСПОНДЕНЦИИ

1. АНТИСОВЕТСКИЕ и контрреволюционные высказывания

Полевая почта 28660-Р, ФЕДУСИД Алексей К.

2.01.46 г. «...Дорогой друже! Поздравляю тебя в чужой стороне, где быть даже не снилось. Не судьба в даль гонит, вернуться домой пусть бог поможет. Такая судьба встретила всю молодежь, чтобы посмотрели чужую сторону, как живет тот, кто в бога не верит. У них нищета, горе, хотя край их обширный. Если живет человек в сердце с богом, у них достаток, жизнь милая и сам бог приветствует. Когда вернешься домой – будешь знать, как жить, будешь и других учить, как бога любить. А теперь, мой друже, скажу, что слышно. Уже зима у нас и конца не видно. Снег покрыл всю землю и крестьянские дома. Стало жить хуже тем, которые не имеют дома. Но это ерунда, всем хорошо живется, ибо их большая сила, нечего бояться».

Док. «К», м/и напр. в
Стрийск. ГО НКГБ
17.01.46 г. № 5/В/21

Дрогобычская обл.,
р-н Стрий, с. Моршин,
ФЕДУСИД Анна Васильевна

3²⁰⁴. СООБЩЕНИЯ О НЕПОЛАДКАХ В ПРОМЫШЛЕННОСТИ

Московская обл., ПП 38602, РУМЯНЦЕВ Степан Максимович

«...Работаем под землей, добываем воск. Насчет снабжения очень плохо, ничем не снабжают, ходим все в чем своем, рваные, полураздетые. А поэтому рабочая сила тикает без всего, не знаю, когда кончится вся эта процедура...».

Док. «К»

Дрогобычская обл., г. Борислав,
ул. Лимановского, 11,
СЕЦЕНОВ Максим Семенович

4. СООБЩЕНИЯ О НЕПОЛАДКАХ В РАБОТЕ КОЛХОЗОВ И СОВХОЗОВ

Грузинская ССР, г. Зугдиди, ПП 92113-Л, КОЛОДНЫЙ Н.

«...Мы готовимся к перевыборам нашего председателя колхоза, так как он не обеспечил руководство. В колхозе скотдохнет, бурак не вывезен до сих пор. В колхозе хлеба не дали, план госпоставок не

²⁰⁴ Тут і далі в документі кожен пункт відповідає не порядковій нумерації, а цифровому відповіднику в переліку.

выполнен, а председатель все время пьянствует. Когда приезжает из района начальство, он трезвый ходит. Долга своего не знает, а еще партийный...».

Док. «К».
м/м направл. прокур.
Золочевского р-на,
24.01.46 г. № 22/7/320

Харьковская обл.,
Золочевский р-н,
с. Черноглазовка, КОЛОДНАЯ Я.Н.

г. Горький, ПП 89545, ТОЛСТИКОВУ А.В.

20.01.46 г. «...Положение в колхозе плохое, наша бригада в смысле тягловой силы не обеспечена, имеющиеся лошади находятся в чрезвычайной плохом состоянии, упряжи и инвентаря нет, зерна на посев также нет...».

Док. «А», текст изъят. м/м
напр. Березнянскому РО
НКГБ 2.И.46 г. № 24/7/103

Черниговская обл.,
Березнянский р-н,
х. Позни, ЛАДИ А.П.

6. СООБЩЕНИЯ О НЕДОЧЕТАХ В РАБОТЕ СОВАППАРАТА

Полевая почта 47984-Л, КОВАЛЕНКО И.П.

9.01.46 г. «...Как трудно жить без защиты, что хотят, то и делают. Колхоз забирает у меня последнего теленка. Председатель колхоза ЛЕВЧЕНКО подослал брата взять у меня теленка насильно. Как обидно, что ты там находишься, а они здесь издеваются, отобрали последнюю одежду, последний кусок хлеба...».

Док. «К»

Кировоградская обл.,
Песчано-Бродский р-н,
Перчуновский с/с, БАРАНАТ М.С.

7. ЖАЛОБЫ НА РАБОТУ ОРГАНОВ СВЯЗИ

г. Пенза, п/о 5, Пензенское артиллерийское училище, литер «В»,
КОЗЛОВ Юрий Николаевич

19.01.46 г. «...Ты обижаешься на меня, но что делать, если почтовая связь у нас очень плохо действует. Я послал тебе телеграмму-молнию еще 27 декабря, чтобы ты получил вовремя, но оказывается, что все еще до сих пор поздравляет с Новым годом. Придется просто писать жалобу, чтобы обратили больше внимания на работников связи...».

Док. «А», м/м направл.
нач. Мукач. окротд. НКГБ

г. Мукачево, ул. Коммунистическая,
№ 343, КОЗЛОВА С.М.

гор. Благовещенск, полевая почта 20687-«Ю», БАБЧЕНКО С.Е.

11.01.46 г. «...Из четырех, посланных тобою телеграмм, до сих пор – ни единой мы не получили, ничего ведь ты не писал особенного, чтобы задержала цензура, просто почта работает из рук вон плохо...».

Док. «А», текст изъят м/м
направл. 2 отделу УНКГБ
17.01.46 г. № 3/6/184

Ворошиловград, жилкомбинат,
корп. № 2, кв. 27, КИМАРЕЕВА.

9. ЖАЛОБЫ СЕМЕЙ ВОЕННОСЛУЖАЩИХ

Московская обл., Звенигородский р-н, п/о Галицыно,
П/П 21387, ДРУЗЬ Н.

18.01.46 г. «...Писем на райисполком пока нет, может быть, и получили, но там не всегда правду скажут. Была у зав. отделом госденежной помощи, но он мне ответил, что сейчас не может положительного ничего сказать. Обидно, сколько было всего, и оно попадает тем, кто не нуждается. С топливом – "лучше быть не может". Раз пять обращалась к своему управляющему, чтобы привезли, но до сих пор одни обещания. Выходит, что ты не заслужил, чтобы твоей семье завезли несколько палок в год....».

Док. «К»

Харьковская обл., Краснокутск,
госбанк, ДРУЗЬ

БССР, Минская обл., г. Борисов, полевая почта 37733 «У»,
КРАВЧЕНКО Н.К.

11.01.46 г. «...Коля, в отношении справки – я не знаю – да или нет, потому что в военкомате на нее не обращают внимания. Мама уже несколько раз ходила в военкомат, просила помощи, но все остается по-старому и безрезультатно. В военкомате отвечают просто и свободно: "Как на это посмотрит соответствующая комиссия, если есть хлеб, то дадим, а если нет, то не получите". И до сих пор не было никакой комиссии, и нет никакой помощи, кроме тех 56 рублей в месяц, и больше ничего. А в военкомат – хоть иди, хоть нет, все равно ничем не помогут...

Придешь, станешь просить, а там отвечают, что такие встречаются на каждом шагу и подобных вам много. Живу я очень и очень плохо...».

Док. «К», м/м № 34
проинформирован
Николаевский обком КП(б)У

Николаевская обл.,
Владимирский р-н,
с. Веселый Кут,
КРАВЧЕНКО Антонина

10. ЖАЛОБЫ ИНВАЛИДОВ ОТЕЧЕСТВЕННОЙ ВОЙНЫ

Полевая почта 51384-Г, РЫКОВОМУ В.Ю.

1.01.46 г. «...Живу я сейчас плохо, известно, какая сейчас жизнь, остался калекой на всю свою жизнь. Эх! Чего меня пуля пропустила, почему не убила, зачем меня калекой оставили. Просил ребят не раз застрелить, но они не хотели, а сейчас на меня не обращают внимания, но ничего не поделаешь, придется мучиться весь свой век, всю жизнь...».

Док. «К», м/м направ. Винницкая обл., Тульчинский р-н,
райпрокурору Тульч. р-на с. Аннополь, МИРУНЯ Николай Р.
9.01.46 г., № 1/6/39

12. ЖАЛОБЫ НА МАТЕРИАЛЬНО-БЫТОВЫЕ УСЛОВИЯ

гор. Симферополь, В/Ч 73, ТВЕРДОХЛЕБОВУ Виктору Купр.

«...Работаю на нефтяных промыслах. Живу в плохих условиях – ни одеться нет и совсем босой, а купить – нет денег, даже денег нет выкупить хлеб...».

Док. «К» Дрогобычская обл., г. Борислав,
2-й нефтепромысел,
ТВЕРДОХЛЕБОВ А.К.

гор. Шауляй, ПП 03065, ЛЕБЕДЕВ В.И.

15.01.46 г. «...На работу ходить совершенно не в чем. Были галоши, но они порвались, я хожу целыми днями с мокрыми ногами. Купила Ниночке галоши за 450 рублей, а сама хожу разутая. Дров нет, топить нечем, на базаре очень дорого, купить невозможно, а на работе не дают. Не дождешься, когда же кончится эта мучительная жизнь...».

Док. «К» Харьков, 34, до востребования,
ЛЕБЕДЕВА М.М.

13. ЖАЛОБЫ НА ПРОДОВОЛЬСТВЕННЫЕ ЗАТРУДНЕНИЯ

гор. Канск, ПП 59262, ЛЕБЕДЬ С.

5.01.46 г. «...Я работаю на тракторе, пока отремонтировал, начал работать, а тут зима началась, и я ничего не получил, а раз не заработал, то и нечего кушать. Бывают такие моменты, что по неделе хлеба не вижу, и, если у вас там можно сфотографировать кусок хлеба, то сфотографируйте и пришлите, я хоть посмотрю, какой он есть...».

Док. «К», информирован Запорожская обл., Хортицкий р-н,
обком КП(б)У 30.01.46 г. с. Беленькое, КНЫШ В.

Саратов, полевая почта 21210-А, ЛЕМИШ А.

3.01.46 г. «...Саша, жизнь у нас сейчас очень тяжелая, особенно в отношении хлеба. В колхозе всего получил по 200 грамм на трудодень. Многие уже голодают. Не представляю себе, что будет к весне. В Очакове килограмм хлеба стоит 35 рублей, а где взять такие деньги? Таково положение у твоих родных в отношении хлеба, а у нас обстановка еще хуже. Я не знаю, переживем ли этот год или нет. Вообще наша жизнь никуда не годится...».

Док. «К», проинф.
Никол. обком КП(б)У

Николаевская обл., Очаковский р-н,
с. Б.-Бейкуш, ТИМЧЕНКО Н.В.

14. ЖАЛОБЫ УЧАЩИХСЯ ШКОЛ ФЗО И РУгор. Куйбышев, П/П 26-86756, ЦИЦВИРА Ф.С.

«...Условия учебы очень плохие, так учиться невозможно. Уже много учащихся из школ ФЗО дезертировало...».

Док. «А», текст изъят, м/м
напр. в Кадиевское ГО
НКГБ № 3/6/111

Ворошиловградская обл.,
г. Кадиевка, ФЗО № 33, ЦИЦВИРА

15. ЖАЛОБЫ НА НАЛОГИСофийск на Амуре, в/ч 6393, ШВЕЦ И.С.

17.01.46 г. «...Дорогой сын, налоги с нас не снимают, и мы платим больше всех соседей. Снимают налоги с тех красноармейских семей, у которых кто-либо погиб на фронте, а мы, хотя оба нетрудоспособные, а платим по-прежнему. Тяжело нам жить...».

Док. «К», м/м напр. нач.
Ст.-Ушицкого РО НКГБ
за № 9/6/93

Кам.-Подольская обл.,
Ст.-Ушицкий р-н, с. Лосва, ШВЕЦ П.

Полевая почта 29137-Г, МОРГАЦКОМУ В.Г.

1.01.46 г. «...Мне сейчас 55 лет, и на 1946 г. принесли извещение платить все налоги, а живу я бедно, колхоз мне ничем не помогает – ни дровами, ни хлебом, работать я не могу, а они не обращают внимания...».

Док. «К», м/м напр.
райпрокурору Ольгопольск. р-на
№ 1/6/106

Винницкая обл., Ольгопольский р-н,
с. Ольгополь, МОРГАЦКАЯ Х.Д.

16. СООБЩЕНИЯ ОБ ЭПИДЕМИЧЕСКИХ ЗАБОЛЕВАНИЯХ

г. Иваново, п/п 07382, ЧЕПЕЛЕВ

«...У нас по селам очень много больных, большинство болеет свинкой и тифом...».

Док. «А», текст изъят, м/м
напр. 2 отд. УНКГБ и
информир. обком КП(б)У

Запорожская обл., Веселовский р-н,
Ясная Поляна, ЧЕПЕЛЕВА

Полевая почта 92117-Б, ДУБОВИК Н.Н.

1.01.46 г. «...У нас появилась эпидемия тифа, а медицина на своем посту стоит плохо, наверно, и им война помешала...».

Док. «А», текст изъят, м/м
направл. в РО НКГБ
Золотоноша, № 8812
19.01.46 г.

Полтавская обл., Золотоношский р-н,
с. Писчано, ДУБОВИК Н.К.

17. СООБЩЕНИЯ ОБ ЭПИЗООТИИ И ПАДЕЖЕ СКОТА

гор. Горький, п/п 43681, СЕВЕРИН

19.01.46 г. «...В нашем колхозе телят было 75, а осталось 43, овец осталось только 3, свиной 15, гусей 10. Все погибло до 1 января 1946 года, а дальше будет видно...».

Док. «К», м/м направлен
2 отд. УНКГБ и информ.
обком КП(б)У

Запорожская обл., Г.-Польский р-н,
Успенковка, СЕВЕРИН

г. Махачкала, п/п 05303-К, СИМОНЕНКО М.К.

11.01.46 г. «...У нас сейчас в колхозе падают лошади от какой-то болезни...».

Док. «А», текст изъят

Кировоградская обл.,
Подвысоцкый р-н, с. Подвысоцкое,
ГРИГОРАШ

18. СООБЩЕНИЯ О БАНДИТИЗМЕ И ГРАБЕЖАХ

Полевая почта 42159, ГУМЕН И.Е.

7.01.46 г. «...У нас по ночам сейчас неспокойно. От Октябрьских праздников было случаев шесть смертельных на Флорине. Кто из военных или гражданских приезжает и идет ночью с вокзала, то обязательно встречают и обирают, а то – и жизни лишают. В Бершади много домов ограбили. Поздно никто не ходит, и НКВД плохо действует...».

Док. «К», м/м направл. в РО
НКВД Бершад. р-на
26.01.46 г. № 1/6/141

Винницкая обл., Бершадский р-н,
с. Берловка, ГУМЕН Е.П.

г. Киев, полевая почта 10804-Г, МОСКАЛЕНКО А.С.

10.01.46 г. «...Дорогой сын! В Николаевской области ужас что творится, воровство за воровством, убийство за убийством. В Очакове, как стемнеет, никуда не выходи. Из села в село уже не пройдешь вечером или ночью. В Очакове изловили целую семью, они обобрали швейпром. Поймали также 24 человека военных, которые ограбили военторг. Что им будет – не знаю. Вообще, Сашенька, жуть, что сейчас у нас творится, никогда этого не было, говорят, что нигде нет такого безобразия, как в Николаевской области. А в Николаеве – страх что делается, не проходит спокойно ни одной ночи. В первый день Октябрьских торжеств было убито 80 человек и много раздетых, так что очень опасно ехать в дорогу...».

Док. «К», м/м напр. в
Очаковское РО НКВД,
Николаевской обл.

Николаевская обл., г. Очаков,
Дмитровка-Марицино,
МОСКАЛЕНКО

23.01.46 г. № 13/5/55

20. СООБЩЕНИЯ О ДЕЗЕРТИРСТВЕ С ТРУДОВОГО ФРОНТА

Полевая почта 71691-Г, КОВАЛЬЧУК И.О.

10.01.46 г. «...Мобилизовалась на Донбасс, проработала один год и три месяца. Нас плохо обеспечивали, и мы решили оттуда бежать. Пришла домой уже три месяца и ничего не слышно, будут ли нас искать, или нет...».

Док. «К», м/м напр. в РО
НКВД за № 23/4/66

Херсонская обл., Белозерский р-н,
село Ш.-Балка, ЧУПРУНЕНКО

18.01.46 г.

21. УПАДНИЧЕСКИЕ НАСТРОЕНИЯ

Полевая почта 23930-Т, РАДИНКО В.Д.

1.01.46 г. «Дорогой друг! Лучше бы не возвращаться домой, а погибнуть за Родину, чем сейчас сидеть дома без хлеба. Здесь смотрят не так, как на победителей, лучше бы меня убило на фронте, чем так жить...».

Док. «К»

Кировоградская обл.,
Добровеличковский р-н,
с. Станковата, ТКАЧУК Д.Л.

22. ЖАЛОБЫ ДЕМОБИЛИЗОВАННЫХ

г. Кисловодск, п/я 9, БАРАНОВ Д.П.

16.01.46 г. «...Вы интересуетесь, почему на гражданке плохо? Потому что помощи абсолютно никакой не дают. Приехал я и другие, мне не

дали ни грамма хлеба, если бы не было у родных чего кушать, то не знаю, чтобы пришлось делать, так что о нас заботы нет...».

Док. «А», текст изъят,
информирован
обком КП(б)У

Полтавская обл., Козельшанский р-н,
с. Винники, КАПИНОС В.

23. РЕАГИРОВАНИЯ НАСЕЛЕНИЯ НА ПРОВЕДЕНИЕ ВЫБОРОВ В ВЕРХОВНЫЙ СОВЕТ СОЮЗА ССР.

Полевая почта 03114-Л, ГОРАНЬ И.И.

8.01.46 г. «...Дорогой стрийку! 10 февраля готовятся выборы. Военные, которые сейчас есть в селе, готовят людей к выборам. Как только смеркается, приходят "ночники", расклеивают лозунги и говорят, если кто пойдет на выборы, тот не будет жить. Все ждут этих выборов, как страшный суд...».

Док. «К», м/м напр. в
Н.-Стрилевский РО НКГБ
22.01.46 г. за № 5/В/43

Дрогобычская обл.,
Н.-Стрилевский р-н, с. Клисело,
ГОРАНЬ М.М.

Полевая почта 11761, САДВОРИЙ Василий

12.01.46 г. «...Здесь будут выборы, но этот мир очень нехорошо выглядит. Бог знает, что будет, ибо многие вести слышны...».

Док. «К», м/м напр. нач.
Мукачевского окротд. НКГБ

Мукачевский р-н, с. Борбово,
ОРБАН Гасфия

Б. ПО ВОИНСКОЙ КОРРЕСПОНДЕНЦИИ

3. УПАДНИЧЕСКИЕ НАСТРОЕНИЯ (ЖАЛОБЫ НА ТЯЖЕСТЬ СЛУЖБЫ)

Кировоградская обл., Бобринецкий р-н, кол. Молотова,
КРИВОШЕЯ Федор

23.01.46 г. «...Дорогие родители! Нахожусь я в полковой школе в г. Луцке, учусь на младшего командира. Пришла гибель, голый, босый, голодный и холодный, осталось только свечей купить и поставить. О моей жизни не спрашивайте, ни сказать, ни описать. День придет, кормят – вода с водой, много умирает с голоду. Письмо написать руки карандаш не в силах держать. Как вырваться – не знаю, подыхою с голода, неужели господь допустит, войну пережил, а тут нет, такую войну пережил, теперь проклиною, что не убили, что так мучаюсь долго, уже ноги и руки не действуют. Может быть, вы моих писем не получали, я писал, что живу плохо, и мы узнали, что цензура их сожгла. Но ничего,

если не умру с голоду, то буду жив, когда-нибудь приеду. До свидания, Ваня Ф. Кривошея...».

Док. «К», м/м напр. нач. окр.
«Смерш» танков. дивиз.
25.01.46 г. № 2/8/89

Луцк, полевая почта 42214,
КРИВОШЕЯ И.Ф.

Москва, 32, Школьная, 28, кв. 2, СУДЫТА

9.01.46 г. «...Я своей жизни не рад. Лучше бы мне было подохнуть с голода у фашиста, нежели здесь. Так тяжело здесь жить, и когда этому будет конец – я не знаю. Наверное, придется свою жизнь загубить и больше не мучиться...».

Док. «К», м/м направл. в
окр. «Смерш» КВО 4.02.46 г.
№ 10/8/108

Киев, 71, п/я 75-У, АНОСОВ В.В.

4. ЖАЛОБЫ НА НЕДОСТАТОК ПИТАНИЯ

ЭССР, г. Таллин, ПП 57842-Б, УСИКОВ Вас.А.

11.01.46 г. «...Все время болит голова и живот, ибо питание сейчас такое, что покушаешь, то держись. Мерзлой капустой скоро совсем закармят. Один хлеб и сахар выручает».

Док. «К», м/м напр. в окр.
«Смерш» гарниз.
г. Днепропетровска,
18.01.46 г.

Днепропетровск, пп 71856-Б,
УСИКОВ А.

Харьковская обл., п. Коротич, Красноармейская, 13, ЗАЯРНЫЙ

3.01.46 г. «...Кормят на убой – вода да три фасольки попадает, это хорошо. Кормят совсем плохо, что будет – я не знаю сам, и сказать некому. А когда подняли бучу в отношении пищи, то комбат говорит, что это еще хорошо...».

Док. «К», м/м напр. в окр.
«Смерш» КВО 29.01.46
г. № 10/8/30

пп 68551, ЛУЦЕНКО

5. ЖАЛОБЫ НА ВЕЩЕВОЕ ДОВОЛЬСТВИЕ

Московская обл., г. Каганович, д. Горки, д. 3, ТИТОВА А.Г.

10.01.46 г. «...Живу я плохо, разуты и раздеты, холодные и голодные. Вообще хоть бросайся с 5 этажа. Разобьешься, и в сторону от такой жизни. Завоевали мы себе свободу и называемся тоже победителями.

Когда идешь по улице, то гражданские называют нас немцами и смеются над нами, потому что все рваные...».

Док. «К», м/м напр. окр. Киев, 10, в/ч 446, ОРБ «Г», ЗАХАРОВ
«Смерш» КВО 2.02.46 г.
№ 10/8/109

Горьковская обл., Чернухинский р-н, Пустынский с/с,
д. Меньшиково МИГАЛОВОЙ Е.И.

3.01.46 г. «...Работаю пом[ощником] ком[андира] взвода и заместителем старшины, хожу рваный, раздетый. К Новому году получили медали "За взятие Кенигсберга", но они нас не украшают, положили все в карман и пусть лежат, нам нужны не медали, а обувь и одежда...».

Док. «А», текст изъят, м/м г. Ворошиловград, пп 14113-7,
напр. в окр. «Смерш» МИГАЛОВ И.М.
Волошиловгр. гарниз.
31.01.46 г. № 3/6/216

7. ЖАЛОБЫ НА НЕУДОВЛЕТВОРИТЕЛЬНУЮ РАБОТУ МЕДСАНБАТОВ И ГОСПИТАЛЕЙ

Киевская обл., г. Корсунь, Шевченк. р-н, с. Николаевка,
СИВАЧЕНКО М.С.

3.01.46 г. «...Жизнь в госпитале неважная, кушать не хватает. Лежишь на койке, есть хочется и, вместо того, чтобы покушать, выкурю папиросу и опять – спать...».

Док. «А», текст изъят, м/м Киев, 408 военно-окружной госпит[аль],
направл. в окр. «Смерш» 12 отд., СИВАЧЕНКО
КВО 29.01.46 г. № 10/8/90

Полевая почта 89579, СЕМАНЕНКО Мария Семеновна

24.01.46 г. «...Здравствуйте дорогие! Если бы вы только посмотрели на этот госпиталь, то, наверное, сошли бы с ума: холодно, грязно до невозможности, а отопление такое – проведена труба в палату, а по ней идет газ и горит, от него болит голова. Койки все поломаны, а клопов в десять раз больше, чем у вас. Сестер нет, кроме перевязочной сестры. Кормят тоже плохо. А пришел я сегодня в перевязочную, перевязку делает такой же раненый, как и я, а начальник отделения сидит и говорит: "Это вам не за границей" ...».

Док. «К» Полевая почта 24054-Д, 5 отделение,
1 палата, ГОРОВОЙ Анатолий И.

8. ЖАЛОБЫ НА АНТИСАНИТАРИЮ

г. Ленинград, Невский пер., д. 8, общежитие, СУХАНОВ Леонид
9.01.46 г. «...Здравствуй, брат Леня! На фронте жили и живем днем. Не кончили еще вшей кормить. Выпадает свободное время, зажжешь солому, снимешь нательное белье, да как тряхнешь над костром, а они, как орехи, трещат...».

Док. «К», м/м напр. в окр.
«Смерш» 13 армии

г. Ровно, пп 26045-Ж,
СУХАНОВ Александр

Черниговская обл., Сосницкий р-н, с. Кудровка, НЕГОДА У.Г.
25.01.46 г. «...Живу хорошо, но давно уже были в своей части. Охраняем лес возле хутора Петровка. Плохо только то, что вши заели, но я себя не допускаю до этого...».

Док. «А», текст изъят, м/м
напр. нач. окр. «Смерш» 31
танк. дивизии 28.01.46
г. № 9/6/113

пп 15208-Д, НЕГОДА Д.М.

11. СООБЩЕНИЯ О ФАКТАХ ДЕЗЕРТИРСТВА

Калужская обл., Хвостовичевский р-н, д. Тросна,
ТЕРЕШИН Федор Григорьевич
21.01.46 г. «...У Коли Трунина случилось несчастье, был он на квартире у капитана, охранял вещи, но старшина снял его и послал на пост часовым, а вещи вытащили из квартиры. Его начали допрашивать, хотели судить, но он, не будь дурным, сбежал неизвестно куда, а также и Вася Рутник сбежал...».

Док. «К»

Киверцы, пп 01062-В,
БЕСКОРОВАЙНЫЙ Петр В.

14. СООБЩЕНИЯ О ПРЕБЫВАНИИ В ПЛЕНУ

Херсонская обл., Н.-Сирогозский р-н, с-з «Красный партизан»,
отд. Комсомольское № 3, ШИРОКИЙ Яков П.
2.01.46 г. «...Здравствуй, Яша! 13 июня 1942 года мы оказались в немецком окружении и неожиданно стали в плену, отправлены в Польшу. В Польше меня один подлец выдал, что я был коммунист, и с этого времени я стал терпеть одно поражение за другим, долго тягало гестапо. После этого нас отправили в финские дремучие леса, в этих лесах погибли тысячи русских ребят. Я решил с одним другом, киев-

ским, бежать. Бежать было трудно, по нас стреляли, но убежать нам удалось. Долго шатались по финским лесам голодные и холодные. На 13-е сутки нас поймали сонными около одного озера. После того были отправлены в Норвегию в штрафлагерь, имел счастье остаться в живых. Я смог вернуться на свою Родину. 4 августа я ушел в армию...».

Док. «А», м/м напр. в окр. Измаил, пп 03571-Б, ГРУШКО А.
«Смерш» Изм. гарнизона
10.01.46 г. № 8/7/15 г.

17. ЗАПРОСЫ О ВЫСЫЛКЕ ФИКТИВНЫХ СПРАВОК И
ЛОЖНЫХ ВЫЗОВОВ

Днепропетровская обл., Новомосковский р-н, с. Лиманск,
ИВАНЕНКО Мария А.

10.01.46 г. «...Дорогие родители! Обращаюсь к вам с просьбой, чтобы вы дали мне телеграмму, заверенную врачом, либо кем-нибудь, о том, что отец болен и вызывайте меня срочно, я приеду к вам и тогда только увидимся, иначе никак нельзя...».

Док. «К», м/м напр. в отд. г. Измаил, пп 03571-А, ИВАНЕНКО Г.С.
«В» УНКГБ по Днепропетр.
обл. 15.01.46 г. № 8/7/41

19. ЖАЛОБЫ ВОЕННОСЛУЖАЩИХ НА ПЛОХОЕ ОТНОШЕНИЕ К
ИХ СЕМЬЯМ

Красноярский край, Крымский р-н Неберджаевская,
РОМАНЧЕНКО Е.А.

«Здравствуй, мамаша! Наверное, не придется мне видеть своих детей, потому что еще с марта месяца они голодают. Люба писала, что за прошлый год на трудовни ничего не дали и в этом году по 200 гр. дали за два месяца. Она работает в колхозе, спину гнет два года даром, а я в армии 5 лет, и дети помирают с голода. До 11 лет остаются неграмотными, не ходили и не ходят в школу. Сколько я куда не обращался, никакого внимания и помощи не оказывают. Вообще сейчас дети не нужны никому, а когда вырастут – потребуются, а сейчас подыхают с голода. Вот, мама, это пишу лишь только потому, что вышел из терпения. Вообще, если увидимся, то расскажу, что мы видели и что видим. Сейчас то время, что завоевали победу, но на нас и на наших детей не хотят смотреть. Я уже писал в райвоенкомат, в сельсовет, своему командованию, чтобы оказали помощь хотя бы для их существова-

ния. Везде отказывают в помощи, говорят, что они получают помощь 75 рублей на 3-х детей в месяц. Говорят, чтобы прокормить 3-х детей тремя килограммами хлеба целый месяц, так как его купить нужно с базара, потому что их мать работает в колхозе и получает голые трудовые дни. Вот такая наша жизнь. Я знаю, что и вы так живете на старости лет, если еще живы...».

г. Измаил, в/ч 2190-Е, РОМАНЧЕНКО Я.

Док. «К», м/м напр. в окр.
«Смерш» 105 погранотряда,
10.01.46²⁰⁵ г. № 8/7/40

20. СООБЩЕНИЯ О БАНДИТИЗМЕ И ГРАБЕЖАХ

Пензенская обл., Телегинский р-н, Покров-Оградинский с/совет,
д. Ахматовка, ТЕРЕХИНА Мария

1.01.46 г. «...Мы поехали в лес и нас там обстреляли, кого убили, кого ранили, но со мной этого не случилось. Меня только раздели донага, немного побили, но совсем не убили, я сумел убежать...».

пп 55496-Б, ТЕРЕХИН Г.Е.

Док. «К», м/м напр. в окр.
«Смерш» Станисл. гарн.
2.01.46 г. № 1060

г. Харьков, пп 93693-Г, МАРЦИПАНА Н.Н.

10.01.46 г. «...Дорогой папаша! У нас много безобразий, раздевают, убивают, так что ходить можно только до 9–10 часов, позже – нельзя. Сама милиция и комендантские патрули делают убийства и раздевают, много гражданских в военной и морской форме офицеров раздевают, убивают, так что у нас плохо...».

г. Измаил, в/ч пп 38353, авторота,
МАРЦИПАНА А.И.

21. ЖАЛОБЫ НА НЕВЫПОЛНЕНИЕ УКАЗА О ДЕМОБИЛИЗАЦИИ

Каменец-Подольская обл., Волошский р-н,
с. Завамитка, ФУРМАН

8.01.46 г. «...Судьба проклятая разбила нашу семейную жизнь. Не подчиняются указу Президиума Верховного Совета и не отпускают, но придет время, что изнуренные возвеселятся. Если бы я сейчас имел

²⁰⁵ У документі помилково: 10.01.45.

полторы тысячи денег, то был бы дома через два дня, а без денег – месяца через 2–3, не раньше...». Киев, п/а 37, п/я 299, ФУРМАН Н.Ф.

Док. «К», м/м напр. в окр.

«Смерш» КВО 4.02.46 г.

№ 10/8/111

ПП ЗАМ. НАРОДНОГО КОМИССАРА ГОСБЕЗОПАСНОСТИ УССР

ГЕНЕРАЛ-МАЙОР

[ЕСИПЕНКО]

«27» февраля 1946 г. Верно: Нач[альник] II отд[еления] отдела «В»

№ 643/с

НКГБ УССР – капитан

гор. Киев

Гоцул

Отп. 3 экз.

1 – т. ГРИБОВУ

2 – секретариату НКГБ УССР

3 – в дело 1 отд[еления] отдела «В»

Исп[олнитель] Суд.

Печ[атал] Горюн.

Основание: Спецсообщ[ение] УНКГБ областей УССР.

ГДА СБ України, ф. 16, оп. 1, спр. 559, арк. 43–53.

Засвідчена копія, машинопис.

№ 46

**Звіт заступника наркома державної безпеки УРСР Д. Єсипенка
на адресу начальника відділу «В» НКДБ СРСР М. Грибова
про роботу пунктів ПК НКДБ УРСР за лютий 1946 р.**

18 березня 1946 р.

Совершенно секретно²⁰⁶

НАЧАЛЬНИКУ ОТДЕЛА «В» НКГБ СОЮЗА ССР
ГЕНЕРАЛ-МАЙОРУ

Тов. ГРИБОВУ

г. Москва

МЕСЯЧНЫЙ ОТЧЕТ

о работе отдела ПК НКГБ УССР по контролю международной
корреспонденции

ЗА ФЕВРАЛЬ М-Ц 1946 года

²⁰⁶ Гриф «Совершенно секретно» змінено на «Нетаємно» за рішенням ЕК з питань таємниць Служби безпеки України (реєстр. № акта 24/2-962 від 15.03.2013 р.).

По всем 25 областям Украинской ССР открыто пунктов ПК – 80. За февраль 1946 года ими проделана следующая работа:

I.	Количество просмотренных документов	2 473 140
II.	Количество документов, подвергнутых «К»	11 940
III.	Количество документов, отобранных для оперативного использования	2204
IV.	Колич. документов, содержащих а/с и политически-вредные высказывания	522
V.	Количество документов, отобранных для тематической информации	6131

В ТОМ ЧИСЛЕ ПО ТЕМАМ:

а)	Реагирования о проведенных выборах в Верховный Совет Союза ССР	487
б)	Реагирования на речь тов. СТАЛИНА, произнесенную на предвыборном собрании Сталинского избирательного округа г. Москвы 9.II.46 г.	54
в)	Сообщения о якобы предстоящей девальвации советского рубля	31
г)	Сообщения о неполадках в работе советского аппарата	40
д)	О неполадках в работе совхозов и колхозов	119
е)	Жалобы на продовольственные затруднения	410
ж)	Сообщения о бандитизме и грабежах	2882
з)	А/С высказывания	3
и)	Жалобы инвалидов Отечественной войны	257
к)	Жалобы семей военнослужащих	156
л)	О неполадках на промышленных предприятиях	71
м)	Жалобы учащихся школ ФЗО	112
н)	Сообщения об эпидемических заболеваниях	795
о)	Упаднического характера	56
п)	Жалобы на материально-бытовые условия	850
р)	Жалобы учащихся высших учебных заведений на материально-бытовые условия	50

VI. ИСПОЛЬЗОВАНИЕ МАТЕРИАЛОВ ПК

1.	Всего выписано меморандумов	2620
	В том числе направлено:	11 940
	а) органам НКГБ	2012

б) органам НКВД	128
в) органам «Смерш» НКО	57
2. Выпущено тематических спецсообщений	76
В том числе направлено:	11 940
а) органам НКГБ	73
б) органам НКВД	3
в) органам «Смерш» НКО	—
3. Выпущено спецсообщений для информации секретарей обкомов КП(б)У	42

VII. РАБОТА ОТБОРКИ

1. Всего просмотрено документов	29 759 284
2. Количество отобранных документов по заданиям	17 206
3. Количество задержанных а/с анонимок и а/с листовок	45
4. Количество выявленных авторов а/с анонимок и листовок	нет

VIII. РАБОТА ГРУПП ТС

1. Количество документов, подвергнутых обработке	594
2. Количество обнаруженных ТС	2
	(интимн. характ.)
В том числе оперативно ценных	—

IX. КОНТРОЛЬ КАЧЕСТВА РАБОТЫ

1. Количество повторно проверенных документов при отборке:	205 538
Из них:	
а) начальниками отделов	50
б) начальниками отделений	9520
в) старшими оперуполномоченными	19 892
г) оперуполномоченными	10 098
д) старшими пунктов и групп отборки	165 978
2. Количество выявленных пропусков	11
3. Количество документов, повторно проверенных в качестве технической обработки	665 205
Из них:	
а) начальниками отделов	1050

б) начальниками отделений	21 056
в) старшими оперуполномоченными	30 052
г) оперуполномоченными	71 440
д) помощниками оперуполномоченного	52 490
е) старшими пунктов	489 107
4. Обнаружено дефектов:	240
Характер обнаруженных дефектов:	
а) повреждены клапаны при вскрытии	126
б) небрежная заклейка	114

Х. ПО УСТРАНЕНИЮ ВЫЯВЛЕННЫХ ДЕФЕКТОВ

С контролерами, допустившими брак в работе, начальниками отделов и отделений проводились индивидуальные беседы и последние предупреждены о недопущении дефектов в дальнейшем. Кроме того, обнаруженные дефекты обсуждались на оперативных совещаниях с контролерским и оперативным составом.

ХІ. ШТАТНЫЙ НЕКОМПЛЕКТ

№ п/п	Наименование должности	Утвержденный штат	Наличие на конец месяца	Некомплект
1.	Нач[альники] отделов	6	6	–
2.	Зам. начальников отделов	6	6	–
3.	Начальников отделений	19	19	–
4.	Старших оперуполномоченных	26	25	1
5.	Помощников инспекторов	25	20	5
6.	Секретарей-машинисток	25	21	4
7.	Машинисток	3	2	1
8.	Оперуполномоченных	28	27	1
9.	Помощников оперуполномоченных	48	44	4
10.	Переводчиков	18	17	1
11.	Контролеров I категории	504	474	30
12.	Контролеров II категории	248	202	46
13.	Химиков	4	3	1
14.	Фотографов	8	4	4

15. Разведчиков	5	4	1
16. Вахтеров	12	-	12
17. Обслуживающих	23	18	5
Всего:	1008	892	116

ХII. ТЕКУЧЕСТЬ ЛИЧНОГО СОСТАВА

1. Принято за отчетный период	19
2. Уволено и переведено в другие отделы за отчетный период	25

ХIII. ПРОВЕДЕНО ОБСЛЕДОВАНИЙ ПЕРИФЕРИЙНЫХ ПУНКТОВ

а) аппаратом отдела «В» НКГБ УССР в феврале с[его] г[ода] по проверке и оказанию практической помощи в работе пунктов ПК УНКГБ проведены выезды в 5 областей.

Из них:

№ п/п	Наименование областей	Какие пункты были обследованы	Кто проводил обследование
1.	Отдел «В» УНКГБ Полтавской области	Полтавский Кременчугский Золотоношский	Старший оперуполномоченный отдела «В» НКГБ УССР
2.	Отделение «В» УНКГБ Житомирской области	Житомирский Н.-Волынский Коростенский	Оперуполномоченный отдела «В» НКГБ УССР
3.	Отделение «В» УНКГБ Кировоградской области	Кировоградский Знаменский Александрийский	Начальник отделения отдела «В» НКГБ УССР
4.	Отделение «В» УНКГБ Дрогобычской области	Дрогобычский Самборский Стрыйский	Старший оперуполномоченный отдела «В» НКГБ УССР
5.	Отдел «В» УНКГБ Сталинской области		Заместитель начальника отдела «В» НКГБ УССР

б) аппаратами отделов и отделений «В» УНКГБ в феврале с[его] г[ода] по проверке работы и оказанию практической помощи периферийным пунктам ПК было проведено 13 выездов, из них:

XIV. ПОВЫШЕНИЕ КВАЛИФИКАЦИИ СОТРУДНИКОВ И
ПОЛИТИКО-ВОСПИТАТЕЛЬНАЯ РАБОТА

1. В отделах и отделениях «В» УНКГБ УССР с оперативным и контролерским составом пунктов ПК по повышению их квалификации за отчетный месяц проведено:

а) 32 оперативных совещания по изучению инструкции о работе политконтроля, объявленной приказом НКГБ СССР № 008 от 8 января 1946 года, по разделам, касающимся работы групп пунктов ПК.

б) 32 оперативных совещания по вопросам: об итогах работы за истекший месяц, имевшихся недочетах в работе, устранения и недопущения их в дальнейшем.

в) 6 занятий по изучению перечня вопросов, не подлежащих оглашению в переписке, как разглашающих военную и государственную тайну.

2. В феврале с[его] г[ода] на пунктах ПК УНКГБ проведено:

а) 54 занятия по изучению истории ВКП(б), Сталинской Конституции и Положения о выборах в Верховный Совет Союза ССР.

б) 20 докладов на темы:

Девятнадцать докладов о 28-й годовщине Красной армии.

Один доклад «Сталинская дружба народов – залог непобедимости и могущества Советского Союза».

в) 37 бесед на темы:

1. Выступление т. СТАЛИНА перед избирателями Сталинского избирательного округа г. Москвы 9 февраля 1946 года.

2. Выступление т.т. ВЫШИНСКОГО и МАНУИЛЬСКОГО на ассамблее Организации Объединенных Наций.

3. «Обращение ЦК ВКП(б) ко всем избирателям».

4. О жизни и деятельности ОРДЖОНИКИДЗЕ.

5. О творчестве А.С. Пушкина.

6. ЧЕХОВ и его творчество.

7. Разгром немецко-фашистских войск под Сталинградом.

8. Империализм и эмпириокритицизм.

г) 18 лекций «О международном положении».

Кроме этого проводилась на всех пунктах ежедневная читка газет.

П.П. ЗАМ. НАРОДНОГО КОМИССАРА ГОСБЕЗОПАСНОСТИ УССР
ГЕНЕРАЛ-МАЙОР [ЕСИПЕНКО]

«18» марта 1946 г[ода]

№ 913/с

гор[од] Киев

Верно:

Нач[альник] 1 отд[еления] отдела «В» НКГБ УССР

Капитан

[РОГОЗА]

Отп[ечатано] 4 экз[емпляра]

Копия – секретариату НКГБ УССР

Исп[олнитель] КОСАРЕВ А.

Печать Горюн

Основание: отчеты областей НКГБ УССР

*ГДА СБ України, ф. 16, оп. 1, спр. 560, арк. 256–259.
Засвідчена копія, машинопис.*

№ 47

**Спеціальне повідомлення заступника наркома держбезпеки
Д. Єсипенка секретареві ЦК КП(б)У Д. Коротченку щодо
скарг сімей військовослужбовців (за матеріалами ВЦ)**

19 березня 1946 р.

Совершенно секретно²⁰⁷

ЦК КП(б) України

тов. КОРОТЧЕНКО Д.С.

СПЕЦИАЛЬНОЕ СООБЩЕНИЕ

«О жалобах семей военнослужащих»

ПО МАТЕРИАЛАМ ВЦ

Военной цензурой НКГБ УССР в процессе просмотра почтовой корреспонденции за время с 15.I по 1.III.[19]46 г. выявлено 2503 писем, исходящих из ряда областей УССР, с жалобами семей военнослужащих на материально-бытовые условия.

По областям эти жалобы распределяются так:

Кировоградская область	– 790
Винницкая область	– 623
Киевская область	– 225
Полтавская область	– 218
Черниговская область	– 148

²⁰⁷ Гриф «Совершенно секретно» змінено на «Нетаємно» за рішенням ЕК з питань таємниць Служби безпеки України (реєстр. № акта 24/2-962 від 15.03.2013 р.).

К[аменец]-Подольская область	– 138
Житомирская область	– 133
Херсонская область	– 85
Одесская область	– 75
Ворошиловградская область	– 30
Измаильская область	– 19
Запорожская область	– 19

В большинстве писем семьи военнослужащих жалуются на то, что они проживают в плохих материально-бытовых условиях, а со стороны отдельных руководителей местных органов власти, как они сообщают, им не оказывается надлежащей помощи и не предоставляются льготы, установленные правительством для семей военнослужащих.

Полевая почта 42190 «М», РУДЕНКО В.А.

21.I.[19]46 г. «...Володя, живем очень плохо. С одеждой так оборвались, что стыдно на улицу выходить. В магазинах ничего нет, все основано на спекуляции. Хата развалилась, течет, топлива нет, вообще от немцев страдали, и теперь на нас никакого внимания не обращают, местные власти помощи не оказывают...».

Кировоградская обл[ась], Устиновский р[айо]н, Теребиновский с/с, с. Константиновка, РУДЕНКО С.А.

Полевая почта 70690-Б, НЕНУД Н.

2.II.[19]46 г. «...Коля, отца отняли у детей, остались они на мучение и на голод. Местная власть на это не обращает внимания, погубили отца, да и ты в Красной армии, а помощи детям не дают. Правда, сначала давали, а теперь отказали, теперь считая их пропащими. Прокормить я их не в силах, ибо сама нахожусь в тяжелом положении».

Одесская обл[ась], Котовский р[айо]н, с. Коссы, 2-й участок, НАКУЛ А.И.

Полевая почта 41094-К, ГАБУН И.М.

18.I.[19]46 г. «...Живу очень плохо. Есть нечего, топить нечем, хата не покрыта, никто не обращает внимания, ведь мне 65 лет, два сына в Красной армии. Ты писал, что ко мне придет комиссия обследовать, но у меня никакой комиссии не было. Обещают дров целый месяц, но до сих пор не могут привезти...».

Полтавская обл[ась], Градижский р[айо]н, с. Клешенцы, ГАБУН Б.

В других письмах члены семей военнослужащих сообщают о том, что они в продовольственном вопросе переживают затруднения. Особенно это касается лиц, проживающих в сельских районах. По их мне-

нию, они не имеют хлеба потому, что на выработанные трудодни из колхоза им не выдали положенной натуроплаты.

Полевая почта 43632, КРАСНЯНСКИЙ М.А.

20.II.[19]46 г. «...Миша, мы работали в колхозе, и приходится сидеть голодными без хлеба, без муки, без крупы. Если пойдешь просить в колхозе помощи, говорят: "Нужно работать", а когда отработаешь, носом крутят, не дают ничего. Это не жизнь, а мучение. Хоть закапывайся в землю...».

Одесская обл[асть], К[расно]-Окнянский р[айо]н,
с. К[расные] Окна, СИДОРОВ Д.

Полевая почта 13312, КУЛИК Николай Леонтьевич

7.II.[19]46 г. «...Живем мы сейчас плохо, потому что хлеба нет и до хлеба нет ничего. Телка в колхозе. Коля, у нас 656 трудодней, но на них ничего не дали. Я уже была в районе, там мне сказали: "Пусть колхоз помогает", а колхоз ссылается на район... Нам дальше жить так невозможно. Отец убит, ты с 1944 года в армии, мать больная, а помощи никакой не получаем...».

Херсонская обл[асть], Голопристанский р[айо]н, Краснополянский сельсовет, Почтовый. КУЛИК Николай Леонтьевич

Наряду с этим семьи военнослужащих жалуются на обложение большими налогами, а также и на то, что в этом вопросе нарушается указ правительства о льготах.

Полевая почта 28838, СКРИПКА М.А.

2.II.[19]46 г. «...Дорогой сынок, ты пострадал за Родину, истекал кровью, перенес такие тяжелые ранения, остался инвалидом. Папа пришел инвалидом, имеет документ, что он инвалид 2-й группы. Я уже тоже нетрудоспособная, а жить не дают, силой загоняют в могилу, налогами давят. Не имеем ничего своего. У нас же нет своего уголка для жизни, сидим в чужом углу, нас терзают, не дают покоя. Налоги такие: 40 кг мяса, 200 штук яиц, 170 литров молока, откуда же взять это, если мы себе хлеб покупаем. Мы работали в колхозе, заработали больше, чем 200 трудодней, а на них ничего не получили, не дали, а налогами обложили. Кур у нас нет, откуда взять яйца, также и мясо. Вообще страшные налоги и дерут за сердце. Вот просим тебя, дорогой сынок, что нам делать, куда деться? Жить нельзя, нет сил, силы слабые, да еще рвут нервы, лязят среди ночи – расписывайся за налоги. Не хватает сил переживать такое обращение с семьями военнослужащих, да еще с семьей офицера. Вот такая помощь семьям военнослужащих...».

Херсонская обл[асть], Белозерский р[айо]н, с. Надеждовка, БРУСИЛОВА

Полевая почта 021172, БОЖЕТАРНИК А.П.

17.II.[19]46 г. «...Андрюша больной, я инвалид, Даня еще мал, бабушка старая, одна мама рабочая, а налоги наложили как на хорошую семью – рабочую. Несмотря на то, что сам три года прослужил, получил увечье, вас двоих послали на защиту Родины, а местная власть на это не обращает внимания. Вот полтора года, как я дома, помощи ни грамма не дали, да еще налогами обложила, что невозможно выплачивать. Вот и живи, как хочешь...».

Одесская область, Грушковский р[айо]н, с. Волхово, БОЖЕТАРНИК Г.

Отмечены также сообщения о том, что отдельные местные руководители проявляют бездушно-бюрократическое отношение к семьям военнослужащих; не имеют индивидуального подхода к удовлетворению их просьб.

Полевая почта 63626-Ф, ЛЕВЧЕНКО Иван Григорьевич

14.II.[19]46 г. «...Разве твои дети за 7 лет твоего отсутствия не заслужили, чтобы о них побеспокоилась наша власть? Ведь знай, я не хочу от тебя этого скрывать: ты 7 лет служишь, а твои дети на сегодняшний день страдают, в холодной комнате, где нельзя нагреть души, нечем топить и совершенно раздетые. Ваня, сколько я ни ходила, сколько не просила, ответ один: “Вы не одни – вас много”, вот ответ руководителей. Когда наши дети перестанут страдать. Как тяжело мне сейчас жить...».

Херсонская обл[ась], г. Геническ, ЛЕВЧЕНКО Любовь Андр[еевна]

Полевая почта 36851-Г, БИБИН И.Д.

24.I.[19]46 г. «...Из колхоза ничего не дают. Мама не доработала до минимума 7 трудодней, так ее выбросили из колхоза и сказали, что весной отберут огород, а нам оставят только 10 соток. У мамы есть справки от врача, что она освобождается от тяжелых работ, но на это не обращают внимания...».

Полтавская обл[ась], Оржишанский р[айо]н,
с. Чисхово, БИБИН Л.Н.

Другие авторы писем жалуются на то, что они проживают в тяжелых квартирных условиях или же подлежат незаконному выселению из квартир.

Полевая почта 72051, ДУБИНСКИЙ С.И.

22.I.[19]46 г. «...Живем мы еще как в общежитии, никак не можем выжить прежнего квартиранта из нашей квартиры. Жить в одной комнате 9-ти человекам очень трудно, тесно. Во время дождя полная квартира воды. Мы уж не знаем, куда обращаться за помощью. Я уже пос-

лал тебе несколько писем и описал наше положение. Если ты можешь нам как-нибудь помочь, прошу не медлить и написать областному прокурору жалобу, почему не выполняют решения, т. е. данную нам санкцию о выселении бывшего квартиранта ЯРОШЕНКО из нашей квартиры...».

Херсонская обл[ась], ул. Селянская, 12, ДУБИНСКИЙ И.С.

Полевая почта 46167, КРИЖАНОВСКИЙ Т.С.

19.I.[19]46 г. «...Толя, квартира меня загоняет в гроб, вот уже несколько раз выбрасывали меня с детьми на мороз, не считают нас за семью военнослужащего. Куда я ни обращалась, была в военкомате у генерал-майора МАТВИЕНКО, в райкоме партии, в военном отделе, в райисполкоме, и не один раз ходила и хожу, но никакого ответа не получаю, один другому пишет записки и резолюции, но результата никакого нет.

Я уже не прошу у них отдельно квартиру, хотя бы какой-нибудь теплый уголок, где бы можно было согреть малюток-детей. Если будет дальше так продолжаться, то я уйду с этого проклятого света, чтобы не видеть этих мучений, не страдать, как сейчас я страдаю...».

г. Николаев, Советская ул., д. № 3, кв. 62. КРИЖАНОВСКАЯ

Об изложенном информированы секретари обкомов КП(б)У упомянутых областей.

ЗАМ. НАРОДНОГО КОМИССАРА
ГОСБЕЗОПАСНОСТИ УССР

[ЕСИПЕНКО]

«19» марта 1946 г.

№ 933/с

гор. Киев

Верно:

Нач[альник] отделения отдела «В» НКГБ УССР

капитан

Гоцол

*ГДА СБ України, ф. 16, оп. 1, спр. 560, арк. 271–274.
Засвідчена копія, машинопис.*

Литвиненко В., Огородник В. Отделы военной цензуры и политического контроля НКВД-НКГБ СССР в Красной армии и Военно-морском флоте (кон. 1930-х - март 1946 гг.)

Исследуются аспекты становления и развития политической цензуры органов НКВД-НКГБ накануне и во время Второй мировой войны, формы, методы политической фильтрации частной и деловой переписки в СССР и УССР.

Ключевые слова: письма, почта, корреспонденция, военная цензура, политический контроль, отдел «В», НКВД, НКГБ, политические репрессии, оперативный учет, оперативный контроль.

Lytvynenko V., Ohorodnik V. The department of military censorship and political supervision of NKVD–NKGB of the USSR in Red Army and Navy (the end of 1930th – March 1946)

The article investigated the forming and development of political censorship of NKVD–NKGB at the eve and during WW II as well as its forms, methods of political filtration of private and business correspondence in the USSR and Ukrainian SSR.

Key words: letters, mail, correspondence, military censorship, political supervision, department «В», NKVD, NKGB, political repression, operations records, operations supervision.

ОСОБА У КОНТЕКСТІ ІСТОРІЇ

УДК 929Успенский(477):323.282](045)

**Олег БАЖАН,
Вадим ЗОЛОТАРЬОВ***

Олександр Успенський: «Я вважаю себе учнем Миколи Івановича Єжова...»

Досліджується діяльність наркома внутрішніх справ УРСР О. Успенського в контексті реалізації політики державного терору в СРСР у 1938 р.

Ключові слова: О.Успенський, НКВС УРСР, «Великий терор», політичні репресії.

Відправною точкою «Великого терору» у СРСР став лютнево-березневий пленум ЦК ВКП(б) 1937 р., на якому Й. Сталін зажадав «покласти край діяльності саботажників, шпигунів і

* *Бажан* Олег Григорович – канд. іст. наук, старший науковий співробітник Інституту історії України НАН України; *Золотарьов* *Вадим Анатолійович* – канд. техн. наук, доцент Харківського національного університету радіоелектроніки.

диверсантів». Точкою відліку чергової хвилі репресій, зокрема і в Україні, стала постанова політбюро ЦК ВКП(б) «Про антирадянські елементи» від 2 липня 1937 р. та телеграма Й. Сталіна секретарям обкомів, крайкомів, ЦК республіканських компартій, де пропонувалося, спираючись на апарат НКВС,

«узяти на облік усіх куркулів та кримінальників, що відбули покарання».

Чекістам наказувалося

«найбільш ворожих елементів із них негайно заарештувати та розстріляти в порядку адміністративного провадження їхніх справ через трійки»,

а інших, менш активних, але все ж «ворожих елементів», слід було облікувати й вислати в райони за вказівкою НКВС¹.

Провести масштабну чекістську операцію з «вичищення» України від «ворожого елементу» було доручено Ізраїлеві Мойсейовичу Леплевському, який 14 червня 1937 р. обійняв посаду наркома внутрішніх справ УРСР. Значущість своєї персони на чолі республіканського НКВС І. Леплевському довелося доводити у ході реалізації таємних масових чекістських операцій, пов'язаних із репресіями проти найрізноманітніших категорій громадян. Діяльність органів держбезпеки УРСР у другому півріччі 1937 р. щодо «викорінення» в республіці «петлюрівсько-куркульських елементів», «контрреволюційних націоналістичних кадрів», «шпигунів», «учасників військово-фашистської змови» вражала. Масштабність арештів «класового ворога» засвідчили «Цифрові дані про оперативно-слідчу роботу органів НКВС УРСР з 1 червня 1937 по 4 січня 1938 року»: усього з 1 червня 1937 по 4 січня 1938 рр. на теренах республіки було заарештовано 177 350 осіб. Із них: «троцькістів та правих» – 67 05; «учасників військово-фашистської змови» – 1264; «українських націоналістів» – 14 919; причетних до «церковно-сектантської контрреволюції» – 7245; дружин «зрадників Батьківщини» – 7181; «сіоністів» – 167; членів інших «антирадянських партій» – 379. У ході проведення «куркульської операції» за ґратами опинили-

¹ Правда через роки: Статті. Спогади. Документи. – Донецьк, 1995. – С. 40–45.

ся 61 425 осіб; «польської операції» – 42 201; «румунської операції» – 5915; «грецької операції» – 3879; «латиської операції» – 1508². Підбиваючи підсумки кожної успішно проведеної акції, нарком внутрішніх справ УРСР І. Леплевський у звітах московському керівництву не забував відзначити особисту роль у «розгромі контрреволюції». Однак, як з'ясувалося пізніше, це не гарантувало йому безпеки. 25 січня 1938 р. І. Леплевського було відкликано з посади очільника НКВС республіки, згодом заарештовано, а 28 липня засуджено до вищої міри покарання.

Із 27 січня 1938 р. до виконання обов'язків наркома внутрішніх справ УРСР приступив комісар державної безпеки 3-го рангу Олександр Іванович Успенський³ (до цього призначення – начальник УНКВС Оренбурзької області)⁴, чия діяльність ознаменувала собою новий етап у проведенні масових репресій в Україні. Того самого дня в керівництві республіки сталася ще одна суттєва зміна. Пленум ЦК КП(б)У звільнив С. Косіора від виконання обов'язків першого секретаря ЦК «у зв'язку з призначенням заступником голови Ради народних комісарів СРСР і головою комісії радянського контролю СРСР» та обрав на цю посаду М. Хрущова – колишнього першого секретаря Московського міського та обласного комітетів ВКП(б)⁵. Варто вказати про ту зловісну роль, яку відіграв М. Хрущов у проведенні кому-

² Галузевий державний архів Служби безпеки України (далі – ГДА СБ України), ф. 42, спр. 33, арк. 31–32.

³ Докл. про О. Успенського див: *Золотарьов В.А.* Олександр Успенський: особа, час, оточення. – Х.: Фоліо, 2004. – 366 с; *Його ж.* Фаворит Ежова: сторінки біографії наркома внутрішніх справ УРСР О. І. Успенського // Політичні репресії в Українській РСР: дослідницькі рефлексії та інтерпретації: До 75-річчя «Великого терору» в СРСР: Мат. Всеукр. наук. конф., Київ, 15 березня 2012 р. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2013. – С. 164–187; *Федосеев С.* Фаворит Ежова // Совершенно секретно. – 1996. – № 9; *Хинштейн А.Е.* Подземелья Лубянки. – Москва: ОЛМА-ПРЕСС Образование, 2005. – С. 224–251.

⁴ Архів Головного управління Міністерства внутрішніх справ України у Харківській області, колекція документів, наказ НКВС УРСР № 36 по особовому складу від 27 січня 1938 р.

⁵ О Станиславе Косиоре: Воспоминания, очерки, статьи. – Москва, 1989. – С. 248.

ністичних репресій у 1937–1939 рр. Про це докладно йдеться в довідці ЦК КПРС від 25 грудня 1988 р.:

«Із січня 1938 р. Хрущов очолив партійну організацію України. У 1938 р. в Україні було заарештовано 106 тис. 119 осіб. Репресії не припинялися й у наступні роки. У 1939 р. було арештовано близько 12 тис. осіб, а у 1940 р. – близько 50 тис. осіб. Усього за 1938–1940 рр. в Україні було заарештовано 167 тис. 565 осіб. Підсилення репресій у 1938 р. в Україні НКВС пояснювало тим, що у зв'язку з приїздом Хрущова особливо зросла контрреволюційна активність правотроцькістського підпілля. Особисто Хрущовим було санкціоновано репресії стосовно кількох сотень осіб, підозрюваних в організації проти нього терористичного акту. Улітку 1938 р. з санкції Хрущова було заарештовано велику групу керівних працівників партійних, радянських, господарських органів, і в тому числі заступників голови Раднаркому УРСР, наркомів, заступників наркомів, секретарів обласних комітетів партії. Усіх їх було засуджено до вищої міри покарання і тривалих термінів ув'язнення. За списками, направленими НКВС СРСР до Політбюро, лише за 1938 р. було дано згоду на репресії 2140 осіб із числа республіканського партійного та радянського активу»⁶.

Відразу по прибуттю до Києва О. Успенський скликав нараду начальників обласних управлінь НКВС, на якій, за спогадами її учасника – керівника УНКВС Дніпропетровської області Юхима Хомича Кривця –

«ніяких доповідей не заслухував, а дуже довго говорив сам. Успенський докладно зупинився на ліквідованій ним в Оренбурзькій області військово-білогвардійській організації у 7 тис. чол. і порушив питання про вжиття заходів щодо викриття подібних організацій в Україні»⁷.

Більш ефективною роботи від співробітників республіканського наркомату внутрішніх справ вимагав і господар Луб'янки. 17 лютого 1938 р. у Києві народний комісар внутрішніх справ

⁶ Об антиконституционной практике 30–40-х и начала 50-х гг. // Источник. – 1995. – № 1. – С. 126–127.

⁷ Україна в добу «Великого терору»: 1936–1938 рр. / Авт.-упор. С. Богун, В. Золотарьов, Т. Рафальська, О. Радзивілл, Ю. Шаповал. – К.: Либідь, 2009. – С. 388.

СРСР М. Єжов провів оперативну нараду керівного складу НКВС УРСР, на якій охарактеризував усю попередню роботу місцевих чекістів як «штукарство», «удар по одинаках», відзначивши повну відсутність прогресу у «викритті організованого антирадянського підпілля». М. Єжов був особливо незадоволений «слабкою роботою» щодо ліквідації українського, польського та німецького «антирадянського націоналістичного підпілля», наголошуючи на тому, що в республіці збереглися петлюрівські, махновські та денікінські кадри. Він повідомив присутнім, що для «очищення» УРСР від «ворогів народу» при УНКВС створюються особливі трійки та запропонував начальникам обласних управлінь скласти кількісний ліміт справ, які вони вважають необхідним пропустити через трійки УНКВС⁸. Указівки наркома М. Єжова про розгортання нового етапу масових операцій лягли в основу всієї подальшої діяльності НКВС УРСР і, у першу чергу, наркома О. Успенського.

Головний удар по «замаскованій контрреволюції» було спрямовано на село. Для реалізації операції при обласних УНКВС знову створювалися так звані міжрайонні оперативні слідчі групи, що у другій половині 1937 р. проводили «куркульську операцію». Офіційним початком її другої фази стала постанова політбюро ЦК ВКП(б) від 31 січня 1938 р. Із приходом нового республіканського наркома реалізація наказу № 00447 взагалі почали відбуватися за спрощеною схемою, ставши взірцем свавілля та всюдозволеності органів держбезпеки. Так, «трійки» УРСР і Молдавської АСРР лише за січень–липень 1938 р. засудили до вищої міри покарання 35 563 фігурантів так званої «куркульської операції»⁹.

Одночасно з реалізацією наказу № 00447 О. Успенський закликав своїх підлеглих розпочати «ліквідацію й розгром шпигунського сіоністського та клерикального підпілля в Україні». Уже

⁸ ГДА СБ України, м. Полтава, спр. 19533, т. 1, арк. 65; *Петров Н., Янсен М.* «Сталинский питомец» – Николай Ежов. – Москва: РОССПЭН, 2008. – С. 320–345.

⁹ *Юнге М., Бордюгов Г., Биннер Р.* Вертикаль большого террора: История операции по приказу НКВД №00447. – Москва: Новый хронограф, 2008. – С. 278.

наприкінці лютого 1938 р. він рапортував наркомові внутрішніх справ СРСР про попередні результати слідства у справі «викриття» антирадянського підпілля (цитуюмо мовою оригіналу):

«Показаниями арестованных нами эмиссаров Всемирного сионистского объединения “Вельфербанда” КОФМАН-ВЫГОДСКОГО (“МИКИТА”) и КОГАНА устанавливается, что по заданиям английской разведки в Советском Союзе создано крупное объединённое сионистское подполье с основными очагами на Украине, Белоруссии, Москве. [...] Уже на данном этапе следствия выявлены многочисленные сионистские организации и их руководящий состав в Днепропетровске, Харькове, Киеве, Кременчуге, Бердичеве, Мариуполе, Херсоне, Полтаве, Одессе, Тирасполе, Чернигове, Житомире и других городах Украины, Белоруссии и РСФСР. О широких масштабах антисоветской деятельности сионистского подполья на Украине можно судить по тому, что арестованные члены ЦК КОГАН и КОФМАН-ВЫГОДСКИЙ определяют численность объединённой сионистской организации 5–6 тыс. чел. [...] По показаниям ряда арестованных участников украинского сионистского подполья установлено, что руководство практической к-р деятельностью на периферии Украины и за её пределами осуществляли комитеты: в Киеве – ГУТМАН, ВЕЛОПОЛЬСКИЙ, САВРАНСКИЙ; Харькове – ЭЛКАНОВИЧ, ПЕХ; Кременчуге – МАЙЗЕЛЬ, БЕРНШТЕЙН, МОЛОДЕЦКАЯ, ДУХОВИЦКИЙ, БЕЛЯНАЯ и КОМИССАРОВ; Днепропетровске – РОЛЬНИК, БЕЛОПОЛЬСКАЯ, ФИНКЕЛЬБЕРГ; Днепродзержинске – ЧЕРНЯК; Мариуполе – БЕЙЛИНСОН, РУДГАЙЗЕ; Херсоне – КЛИН; Бердичеве – КОГАН; Кировске – ГАЛЬПЕРИН; Орле – СМЕЛЯНСКИЙ, МИЦНЕХЕС, БЕЛОЦЕРКОВСКИЙ; Курске – ШАПСИК-ВОЛОДАРСКИЙ; Ельце – ШАПИРО, КОРШУНСКАЯ, КРИЧЕВСКИЙ, БАРКАН, ЧЕРТОК»¹⁰.

Якщо на 22 лютого 1938 р. більшовицька таємна поліція зарештувала 437 «активних учасників сіоністської організації», то на початок березня того року підлегли О. Успенського «ліквідували» 15 місцевих сіоністських комітетів із загальною кількістю учасників 607 осіб¹¹. Знищуючи ретельно начебто «закон-

¹⁰ ГДА СБ України, ф. 16, оп. 31, спр. 59, арк. 208–213.

¹¹ Там само, спр. 81, арк. 91.

спіровану антирадянську сіоністську організацію», О. Успенський наполегливо радив начальникам обласних управлінь НКВС «викривати всю агентуру сіоністського підпілля, яка пробралася в лави КП(б)У та органи НКВС»¹².

Таким чином, арешти співробітників НКВС, розпочаті взимку 1938 р., відбувалися під знаком «боротьби з сіонізмом», оскільки, знайомлячись із компроматом на чекістів республіки, М. Єжов сказав О. Успенському та начальникові відділу кадрів НКВС УРСР Г. Кобизеву:

«Ох, кадри, кадри, у них тут не Україна, а цілий Бірбіджан»¹³

(наприкінці січня 1938 р. серед 100 осіб керівного складу НКВС налічувалося 62 євреї, 19 росіян, 9 українців, 2 білоруси, по 1 молдаванину й латишу та 6 осіб інших національностей¹⁴). Майже відразу нарком внутрішніх справ УРСР комісар державної безпеки 3-го рангу О. Успенський направив на погодження М. Єжову 5 альбомів зі списками співробітників республіканського НКВС, які підлягали арешту або звільненню з роботи¹⁵. Отримавши згоду Луб'янки, на кінець лютого 1938 р. кількість заарештованих працівників органів держбезпеки УРСР становила 79 осіб, із них у центральному апараті – 11, в областях – 68¹⁶. Одночасно О. Успенський вирішив позбутися «ворожого елементу» в неоперативних відділах НКВС УРСР – репресії торкнулися наглядачів тюрем, бухгалтерів та іншого персоналу.

Розшук причетних до «контрреволюційних формувань» було розпочато й серед співробітників прикордонної охорони та військ НКВС. За погодженням із М. Єжовим, наприкінці лютого 1938 р. у цих частинах, що дислокувалися в УРСР, заарештували 38 осіб командно-політичного складу¹⁷. У доповідній записці

¹² ГДА СБ України, ф. 16, оп. 31, спр. 59, арк. 206–207.

¹³ Золотарьов В.А. ЧК–ДПУ–НКВС на Харківщині: люди та долі (1919–1941). – Х.: Фоліо, 2003. – С. 327; Петров Н., Янсен М. «Сталинский питомец» – Николай Ежов. – С. 365.

¹⁴ Енциклопедія українознавства. – Л., 1996. – Т. 5. – С. 1733.

¹⁵ ГДА СБ України, ф. 16, оп. 31, спр. 6, арк. 146–147.

¹⁶ Там само, оп. 32, спр. 71, арк. 3.

¹⁷ Там само, оп. 31, спр. 14, арк. 83–87.

від 3 березня 1938 р. О. Успенський інформував високопосадовців із Москви про «викриття антирадянських груп» у військах НКВС УРСР (цитуємо мовою оригіналу):

«По войскам НКВД Украины вскрыт антисоветский военно-фашистский заговор, участниками которого являлись: нач. УПВО НКВД УССР – комдив ЛЕПИН, зам. нач. УПВО – комбриг СЕМЁНОВ, нач. политотдела УПВО – дивкомиссар СОРОЦКИЙ, пом. нач. УПВО по МТО – бригадир ЗАБИЯКО, нач. оперода УПВО – полковник КУЛЕША, нач. отдела боевой подготовки УПВО – полковник МИХНЕВИЧ и др. Группы заговорщиков вскрыты в 6-м кавполку НКВД (Киев), 156-м полку НКВД (Шостка), 157-м полку НКВД (Запорожье), 159-м полку НКВД (Днепропетровск) и в погранотрядах. Всего арестовано по войскам НКВД комполитсостава – 203 чел.»¹⁸.

Для провадження слідства у справах заарештованих співробітників було створено особливу оперативно-слідчу групу на чолі з заступником начальника 4-го відділу УДБ НКВС УРСР Давидом Ароновичем Перцовим. За час її функціонування (з 21 лютого по 30 квітня 1938 р.) за ґратами опинився 241 співробітник НКВС УРСР¹⁹.

11 березня 1938 р. всім начальникам УНКВС областей було надіслано телеграму № 44316 за підписом О. Успенського, в якій містився наказ про виявлення «антирадянського елементу» серед працівників міліції²⁰. За задумом наркома, «український націоналістичний центр» мав очолювати колишній начальник управління робітничо-селянської міліції УНКВС по Донецькій області О. Ряботенко. Усього у процесі «очищення» від «ворожого правотроцькістського та буржуазно-націоналістичного елементу» було заарештовано 213 осіб командного й керівного складу міліції.

Відомо, що лише впродовж 15 лютого – 5 квітня 1938 р. з органів УДБ НКВС УРСР звільнили 558 осіб, 154 з яких заареш-

¹⁸ ГДА СБ України, ф. 16, оп. 31, спр. 6, арк. 44–45.

¹⁹ Там само, ф. 6, спр. 36991-фп, арк. 123

²⁰ Там само, ф. 16, оп. 31, спр. 6, арк. 68–69.

тували²¹. Про гнітючу атмосферу серед чекістів республіки свідчив начальник відділу резервів НКВС УРСР Нісон Шльомович Новаковський:

«Проведені Успенським перші арешти викликали серед нас паніку та намагання виїхати з України. Ми в метушливій біганині при зустрічах виказували один одному побоювання бути завтра заарештованими. Ми всі виказували прагнення якомога скоріше виїхати з України, щоб уникнути арешту. Особливо напружено ми почувалися після того, як Григор'єв (заступник начальника відділу кадрів НКВС УРСР. – *Авт.*) повідомив нас, що по лінії відділу кадрів є настанова на очищення апарату НКВС та арешт підозрілих по ворожій роботі осіб»²².

Слід відзначити, що О. Успенський «чистив» апарат НКВС упродовж усього свого перебування в УРСР. Так, лише згідно з наказом заступника наркома внутрішніх справ СРСР М. Фриновського № 810 від 7 квітня 1938 р. (оголошений по НКВС УРСР 22 квітня), було звільнено (тобто заарештовано)

«взагалі зі зняттям з обліку, згідно зі ст. 38 п. “б” положення про проходження служби начальницьким складом ГУДБ НКВС 89 українських чекістів»²³.

Аналогічний наказ наркома внутрішніх справ СРСР № 1881 від 9 серпня 1938 р. (оголошений по НКВС УРСР 28 серпня) звільняв зі служби «взагалі» ще 74 співробітника республіканського НКВС²⁴. Усього ж упродовж 1938 р. було заарештовано 994 співробітника наркомату внутрішніх справ²⁵. При цьому слід зауважити, що до цього числа ввійшли не лише члени «антирадянської групи Леплевського», але «антирадянської групи Успенського».

²¹ *Ченцов В.В.* Трагические судьбы: Политические репрессии против немецкого населения Украины в 1920–1930-е гг. – Москва: Готика, 1998. – С. 107.

²² ГДА СБ України, спр. 72106-фп, арк. 40–43.

²³ Архів Головного управління Міністерства внутрішніх справ України у Харківській області, колекція документів, наказ НКВС УРСР № 191 від 22 квітня 1938 р.

²⁴ Там само, наказ НКВС УРСР № 5541 від 28 серпня 1938 р.

²⁵ *Шаповал Ю.І.* Україна ХХ століття: особи та події в контексті важкої історії. – К.: Генеза, 2001. – С. 79.

Як свідчать архівні документи, О. Успенський був ініціатором великої кількості гучних викривальних справ проти «контрреволюційних елементів». Так, начальник УНКВС Кам'янець-Подільської області І. Жабрєв відзначав:

«Успенський у практичній роботі вимагав викриття всеукраїнських центрів контрреволюційних формувань із метою галасливих кампаній і демонстрацій проведеної роботи»²⁶.

«Викриття» у травні 1938 р. С. Косіора як «головного керівника всіх антирадянських сил на Україні» дало можливість О. Успенському активізувати роботу з «ліквідації правотроцькістського підпілля». У найкоротші терміни місцеві органи НКВС змогли відрепортувати в Київ про знищення 11 обласних «правотроцькістських центрів», 136 районних «правотроцькістських організацій», 49 «куркульсько-повстанських загонів». Загалом у республіці було заарештовано 2852 «кадрових учасника (без низівки) правотроцькістської організації». Крім того, до катівень НКВС потрапило 1200 осіб вигаданого «керівного складу правотроцькістської партизанської організації» на чолі з головою Всеукраїнської партизанської комісії Ю. Войцехівським²⁷.

Оскільки за сценарієм керівництва НКВС УРСР усі «контрреволюційні сили» були тісно пов'язаними між собою, то слідство без будь-яких зусиль «довело» контакти «правотроцькістської організації з есерівсько-ровсівським підпіллям», що нібито діяло в УРСР «за директивами союзного ЦК есерів та зарубіжних есерівських центрів». У записці О. Успенського М. Єжову щодо роботи з «викриття та ліквідації формувань російської контрреволюції» в республіці від 7 квітня 1938 р. вказувалося (цитую мовою оригіналу):

«Одновременно с разгромом антисоветского украинского националистического подполья, нами была развёрнута работа по вскрытию формировавший российской контрреволюции на Украине, издавна сложившихся из остатков разбитых российских

²⁶ Ковтун Г.К., Войналович В.А., Данилюк Ю.З. Масові незаконні репресії 20-х – початку 50-х рр. на Полтавщині // Реабілітовані історією. – К.; Полтава: Рідний край, 1992. – С. 27.

²⁷ ГДА СБ України, ф. 16, оп. 31, спр. 4, арк. 242–265.

антисоветских партий и белогвардейских армий. Ещё ранее из следственных материалов по делам правотроцкистских организаций было установлено, что правотроцкистский центр на Украине и его организации в областях в своих планах вооружённого восстания рассчитывали использовать в качестве вооружённой силы белогвардейские офицерские кадры. Это целиком подтверждается и следственными материалами, полученными нами за последнее время, по делам ликвидированных подпольных ЦК русских эсеров, ЦК русских меньшевиков, РОВС'овских организаций, а также по делам отдельных участников правотроцкистского подполья. [...] В состав подпольного объединённого ЦК эсеров входили: КАРЕЛИН – бывший член Всероссийского ЦК левых эсеров, до ареста юристконсульт Гидростроя в Харькове; ЗАЛУЖНЫЙ – бывший член ЦК левых эсеров на Украине, ныне разоблачённый как провокатор царской охранки, до ареста научный сотрудник института педагогики в Москве; АГАБЕКОВ – бывший член ЦК русских эсеров на Украине, до ареста заведующий организационно-плановым отделом Укрснаба; ЛЕСНОВСКИЙ – бывший член ЦК русских эсеров на Украине, до ареста научный сотрудник; ШЕЛОНИН – бывший член ЦК русских эсеров на Украине (арестован в Москве); АРНАУТОВ – бывший член ЦК левых эсеров, руководитель эсеровской организации в Одесской области, до ареста – педагог средней школы в Одессе (все арестованы) [...]. Всего арестовано из подполья русских эсеров на Украине (членов ЦК, членов областных комитетов, организаторов эсеровского подполья и других кадровых эсеров) 1142 участников. Подпольные меньшевистские комитеты на местах проводили свою антисоветскую работу в контакте с эсеровскими комитетами. Всего арестовано (членов ЦК, членов областных и прочих меньшевистских комитетов и других кадровых меньшевиков) 387 меньшевиков [...]. Кроме того, многие участники ровсовских организаций из офицерского состава являлись шпионами иностранных разведок, через каналы которых они также связывались с центрами РОВСа за границей и получали оттуда указания. Всего с февраля 1938 г. на Украине ликвидировано около 200 эсеровско-ровсовских повстанческих и диверсионных формирований и террористических групп, и арестовано по ним 5264 участников. Разгром ровсовско-эсеровского подполья продолжаем. УСПЕНСКИЙ»²⁸.

²⁸ ГДА СБ України, ф. 16, оп. 31, спр. 59, арк. 129–156.

Як з'ясувалося на слідстві, «правотроцькістський центр» також координував свою діяльність із «бундівським підпіллям». Масштаби останнього в уяві О. Успенського виглядали наступним чином (цитуюмо мовою оригіналу):

«Показаниями ряда арестованных нами бундовцев устанавливается, что антисоветское бундовское подполье продолжает действовать как на Украине, так и в РСФСР и Белоруссии. Арестованные: КИПЕР – кадровый бундовец, бывший заведующий евсекцией ЦК КП(б)У, до ареста – зам. зав. пропагитотдела Днепропетровского обкома КП(б)У; МЕЛАМЕД – бывший председатель Центрального бюро партии “Бунд” в Литве, до ареста – член КП(б)У, профессор, заведующий кафедрой диалектического материализма Одесского госуниверситета и КАГАН – видный бундовский деятель, профессор в Харьковском институте гигиены труда, – показали, что бундовское подполье проводит антисоветскую и разведывательную деятельность в Советском Союзе по директивам ЦК польского “Бунда”, в состав которого входят: ЭРЛИХ, ПАТ, АЛБЕР и ХМУК[Н]ЕР. ЦК польского “Бунда”, установив по заданию II-го интернационала блок с ППС, проводит совместно с ППС антисоветскую работу против СССР, направляя на территорию Советского Союза своих эмиссаров с разведывательными заданиями [...]. На Украине были сконструированы подпольные бундовские комитеты, из руководства которых пока известны: в Харькове – СУДАРСКИЙ – бывший секретарь Калининдорфского райкома КП(б)У, руководитель ОЗЕТ’а на Украине, ГУЛЬКО – редактор еврейской газеты “Дер-Штерн”; в Киеве – ЛЕВИТАН, МАЦ и ГОРОХОВ – директор института еврейской культуры (осуждён); в Одессе – МЕЛАМЕД, РАБИЧЕВ, ТУНКЕЛЬРОЙТ и АБРАМ (все арестованы); в Днепропетровске – КИПЕР, КОГАН – бывший работник ЦК КП(б)У и ЦИНМАН – работник обкома КП(б)У (даны указания об аресте)»²⁹.

У звітах НКВС УРСР за 1938 р. повідомлялося про успішну операцію з ліквідації «основних кадрів військово-фашистської змови» в республіці. Як відомо, її «керівне ядро» у складі Й. Якіра, І. Дубового, М. Амеліна було заарештоване ще в 1937 р. «Ретельна робота», проведена в першій половині 1938 р., дозволила «виявити змовників» в 11-ти корпусах, 25-ти дивізіях, 21-й

²⁹ ГДА СБ України, ф. 16, оп. 31, спр. 59, арк. 108–116.

бригаді та 4-х укріпрайонах Київського й Харківського військових округів, заарештувати 2209 військовослужбовців. Станом на 3 березня 1938 р. у цих округах було заарештовано як учасників змови: заступників командуючого округу – 2, помічників командуючого округу – 4, начальників політуправлінь – 2, заступників начальників політуправлінь – 3, начальників штабів округів – 3, командирів корпусів – 10, командирів дивізій – 15, начальників укріпрайонів – 4, начальників академій – 1.

Винятковою масштабністю в першій половині 1938 р. відзначалися заходи НКВС УРСР з ліквідації кадрів «широкого підпілля Українського націоналістичного центру». За задумом чекістів, до його складу входили нелегальні центральні комітети УСД, УКП та УПСР, об'єднані у «блок українських демократичних партій». У процесі ліквідації «націоналістичного центру» лише за перше півріччя 1938 р. було заарештовано 24 238 осіб.

За словами начальника 3-го (контррозвідувального) відділу НКВС УРСР Олександра Ниловича Троїцького, заповітною мрією О. Успенського було «викриття» в республіці «великої японської шпигунської організації»³⁰. Наприкінці березня 1938 р. він звітував на Луб'янку про ліквідацію китайських шпигунсько-диверсійних осередків, котрі нібито працювали на японську розвідку. У ході чекістської операції станом на 22 березня 1938 р. у ряді промислових районів України було заарештовано 85 китайців, «завербованих» розвідслужбами Японії.

Пристрасть очільника НКВС УРСР до «викриття» «організованого та розгалуженого підпілля» була очевидною. Практично всі 89 тис. заарештованих у першому півріччі 1938 р. начебто входили до організацій із чітко визначеною структурою та політичною спрямованістю. Чи знали у ЦК КП(б)У про те, як фабрикувалися справи в репресивному відомстві? Звичайно, знали, про що пізніше свідчив завідувач особливого сектору П. Олійников:

«Слідство у справі УКП було проведено кустарним способом, тобто заарештовано було шість–сім основних обвинувачених членів ЦК підпільної УКП, котрі проходили як одинаки [...]. Як писалася звітність у Москву про ліквідацію українського есерівського

³⁰ Центральный архив Федеральной службы безопасности Российской Федерации (далі – ЦА ФСБ РФ), д. 14740, т. 3, л. 34.

підпілля? Успенським і Лістенгуртом (Михайло Олександрович (Аронович) Лістенгурт – начальник особливого відділу НКВС УРСР. – *Авт.*) було дано установку, щоби при складанні загальної цифри арештованих українських есерів до неї включали й тих заарештованих, які ніколи есерами не були, але входили до складу тієї чи іншої групи, керованої есерами. Пояснення було таке: оскільки есер керує, значить група есерівська, а її учасники, таким чином, теж есери [...]. Однією з лип була викрита останнім часом справа під назвою “Молода генерація”. Цю назву вигадав особисто Успенський»³¹.

Про те, що О. Успенський фальсифікував не тільки справи, але і статистичні дані, свідчив згодом і О. Троїцький:

«Інформація для НКВС СРСР складалася й коригувалася особисто Успенським не на підставі фактичних слідчих даних, а на підставі його прогнозів і висновків. Потім склалися слідчі протоколи, які підганялися під цю інформацію незалежно від фактичного змісту свідчень заарештованих [...]. При складанні звіту про оперативну роботу НКВС УРСР з’ясувалося, що органами НКВС на Україні репресовано велику кількість службовців і колгоспників. У зв’язку з цим Успенський при мені запропонував Ярялянцу (начальник секретно-політичного відділу та заступник наркома. – *Авт.*) разом із Назаренком (начальник 1-го спецвідділу НКВС УРСР. – *Авт.*) скласти інший, фіктивний звіт»³².

«Вигідної статистики» О. Успенський вимагав і від облуправління. Так, начальник 1-го спецвідділу УНКВС Вінницької області М. Перепеляк розповідав, що начальник УНКВС І. Корабльов

«виганяв мене з кабінету, погрожував посадити [...]. Ці погрози були пов’язані зі статтею-звітом про соціальне становище арештованих і репресованих за період роботи Єжова. У мене за матеріалами відділу вийшло, що репресовано багато колгоспників, робітників, службовців [...]. Після того, як звіт послали до Києва, Корабльов покликав мене і заявив: “Нащо ви мене підводите? Мені Успенський дзвонив, щоб вас посадити”. Тут-таки запропонував переробити звіт, і робітників, колгоспників та інших соціально близьких людей, що мали політминусів, виключити з граф “Робітники”, “Колгоспники” і включити до граф “Колишні

³¹ ЦА ФСБ РФ, д. 14740, т. 2, л. 106–108.

³² Там же, л. 23, 27.

люди". Таку вказівку я вважав невірною, тому подзвонив до Києва начальникові 1-го спецвідділу Назаренку. Той мене не підтримав, а навпаки, сказав: "Робіть, що вам наказують!". Довелося звіт переробити та за вказівкою Корабльова особисто відвезти в Київ. Там я його здав Славіну (заступник начальника 1-го спецвідділу НКВС УРСР. – *Авт.*) у присутності Назаренка, останній ніяких зауважень мені не зробив. Через кілька днів звіт повернувся з Києва нарочним із директивою за підписом Назаренка, що відзначаючи великий відсоток у звіті соціально близьких людей, пропонували переробити звіт і включити до граfi "Колишні люди" всіх робітників, колгоспників і службовців, які мали раніше судимість. Я знову подзвонив Назаренкові, і він давав указівку віднести до "Колишніх людей" також членів костельних громад та інших релігійних груп³³.

У другій половині 1938 р. відновили свою діяльність «трійки», хоча до 18 травня того року вони повністю вичерпали відведені їм вищими інстанціями ліміти. Однак на цей час ще залишалися 22 272 заарештованих. Тому НКВС УРСР неодноразово клопотався перед Москвою щодо продовження дії «трійки» в республіці та дозвіл засудити за 1-ю категорією ще 35 тис. осіб. Ці прохання було задоволено. У червні 1938 р. в усіх обласних управліннях НКВС затверджувався персональний склад «трійок», а у вересні людинобвничий конвеєр запрацював на повну потужність. З архівних джерел довідуємося, що впродовж 19 вересня – 14 жовтня 1938 р. «трійки» НКВС засудили 16 476 осіб, з яких за 1-ю категорією – 22 508, 2-ю – 3968.

Заслуги О. Успенського в «боротьбі з контрреволюцією» помітило політичне керівництво республіки. КП(б)У висунула його кандидатом у депутати Верховної Ради УРСР 1-го скликання. Про атмосферу, в якій відбувалися ці «вибори», дізнаємося з тогочасних газет:

«Проскурів, 23 червня (1938 р. – *Авт.*) Понад 5 тис. виборців сіл: Пашковці, Давидківці, Ходаківці, Заруддя та ін. зібралися сьогодні на зустріч з своїм кандидатом у депутати Верховної Ради УРСР по Проскурівській виборчій окрузі, наркомом внутрішніх справ товаришем О. Успенським. Село Пашковці святково прикраше-

³³ Червоні жорна: Спогади репресованих, членів їх родин, свідків репресій. – Вінниця, 1994. – С. 12.

не червоними стягами, прапорами, портретами керівників партії та уряду, портретами всенародного кандидата в депутати рад союзних і автономних республік – великого Сталіна. Зустріч виборців з товаришем Успенським перетворилась у могутню демонстрацію радянського патріотизму, демонстрацію незламності сталінського блоку комуністів і безпартійних. Один за одним виступають колгоспники і колгоспниці, вітаючи свого кандидата – товариша Успенського, вони розповідають про тяжке минуле українського народу до революції і про щасливе, радісне життя, яке створила трудящим партія Леніна – Сталіна.

– Колись, – говорить у своєму виступі 80-річний колгоспник тов. Іванюк Юхим, – нас пани за людей не вважали, на собак міняли. По 18 годин на добу працювали ми, не розгинаючись, за 15 копійок. А на кого? На нашого експлуататора, кровопивцю – пана, підпанків, на проклятий, ненависний царський лад. А тепер, на старості років, при радянській владі, я взнав, що таке щастя, що таке радість. Ви подивіться навколо, на наші блискучі перемоги в промисловості, в сільському господарстві, подивіться на нашу прекрасну молодь. Мені радісно стає, не хочеться вмирати. Ось за це щасливе життя ми так палко любимо, так віддані нашій рідній комуністичній партії, великому Сталіну. Я закликаю вас, товариші виборці Проскурівської виборчої округи, в історичний день виборів у Верховну Раду нашої квітучої України віддати свої голоси за кандидата сталінського блоку комуністів і безпартійних, за славного чекіста – народного комісара внутрішніх справ – товариша О.І. Успенського.

Тепло зустрінутий виборцями, на мітингу виступив нарком внутрішніх справ УРСР товариш Успенський. Його промова не раз переривалася бурхливою овацією на честь того, хто твердою рукою веде народ великого Радянського Союзу до комунізму, на честь великого і любимого товариша Сталіна. [...]

– Товариші колгоспники і колгоспниці! Дозвольте висловити вам глибоку подяку, а в вашій особі всім трудящим Проскурівського району, за виявлене мені довір'я – висунення моєї кандидатури в депутати Верховної Ради нашої квітучої радянської України. Ваше довір'я до мене я відношу цілком і повністю за рахунок вашого довір'я до органів НКВС, керованих непохитним сталінським соратником М. І. Єзовим (*Оплески*). За що наш радянський народ довіряє органам НКВС? За що він любить наших славних чекістів? За нещадну боротьбу з ворогами на-

роду – з троцькістами, бухаринцями, буржуазними націоналістами та іншими бандитами, які зазіхають на щастя нашої країни, на щастя нашого народу.

Товариші! Я вважаю себе учнем Миколи Івановича Єжова. Товариш Єжов учить нас боротися з ворогами народу, очищати нашу країну, нашу любиму Батьківщину від ворогів. Я зобов'язуюсь у всьому наслідувати товариша Єжова – бойового керівника НКВС. Товариші! 20 років тому трудящі нашої країни, керовані партією більшовиків, керовані геніями людства Ленінім і Сталінім, взяли владу в свої руки і встановили на одній шостій земній кулі радянську владу. На нашу, тоді ще молоду країну озброїлися царські генерали, троцькісти, есери, меншовики, імперіалістичні хижакі 14 капіталістичних держав. І хоч наша країна була змучена імперіалістичною війною, ми розбили інтервентів, ми розгромили білогвардійські банди їх же зброєю, ми очистили свою країну від іноземної та внутрішньої контрреволюції.

Ще тоді, у грізну для нашої країни годину, підлі шпигуни, зрадники – Троцький, Бухарін, Риков – говорили, що без капіталістів нашої країни не обійтися, вони боролися проти товариша Сталіна. Вони намагалися відновити в нашій країні владу капіталістів.

Але на чолі нашої партії, нашої країни стояв товариш Ленін і стоїть товариш Сталін. Товариші Ленін і Сталін намітили своїми руками програму боротьби за побудову комунізму в нашій країні. Наш народ прийняв цю програму, і він ніколи не зійде з шляху, вказаного йому геніями людства Ленінім і Сталінім. (*Оплески*).

Потім товариш Успенський розповів своїм виборцям про ту увагу, яка приділяється партією і особисто товаришем Сталінім оснащенню сільського господарства передовою машинною технікою, збільшенню врожайності, дальшому поліпшенню добробуту трудящих мас.

– Ось в цьому саме селі, – говорить товариш Успенський, – де ми з вами перебуваємо, 1200 гектарів землі належали поміщикові Кисельову, а ви повинні були на нього працювати за копійки. Ми говоримо всім цим кисельовим і киселятам, які ще мріють повернутися на нашу землю: “Ми вас били і будемо бити”. Ми будемо проливати їх ворожу кров на їх же території!»³⁴.

³⁴ Вісті. – 1938. – 24 червня.

Цінували республіканського наркома не лише у ЦК КП(б)У, але й у ЦК ВКП(б), про що він згодом розповів так:

«У липні 1938 р. Єжов викликав мене до Москви. Коли я явився до нього, він мені сказав: “Я так тут твою роботу розписав, що ти заслуговуєш на похвалу – я хочу представити тебе у ЦК!”. І дійсно, Єжов представив мене в політбюро ЦК ВКП(б). У ЦК, у присутності членів політбюро та тов. Сталіна, Єжов давав мені дуже позитивну оцінку»³⁵.

Поки О. Успенський «звільняв» республіку від «ворогів», у Кремлі почала згасати зірка М. Єжова. Результати «Великого терору» наприкінці 1938 р. певним чином задовольнили Й. Сталіна. Розчавивши уявну політичну опозицію фізично й морально, викорчувавши найменші паростки інакодумства, правляча верхівка могла почуватися спокійно. Відповідальність за відверті, цинічні злочини, котрі знівечили долі мільйонів невинних громадян, було покладено на «виконавців». У політичному лексиконі знову з'явилася вже відома теза про «перегини», «зловживання на місцях», «відхилення від генеральної лінії». Своєрідним «громовідводом» у республіці став О. Успенський.

Нарком внутрішніх справ УРСР відчував небезпеку й увечері 14 листопада 1938 р., залишивши на столі в робочому кабінеті записку (*«Прощайте всі, мої добрі товариші! Труп мій шукайте, якщо він потрібен, у Дніпрі. Так вірніше – застрелитися й у воду... без осічки. Люшковим³⁶ не був ніколи! Успенський»³⁷*) – зник. Заарештувати втікача вдалося лише 15 квітня 1939 р. у м. Міас Челябінської області.

Перший допит О. Успенського 19 квітня 1939 р. проводив особисто нарком внутрішніх справ СРСР Л. Берія. Колишній високопосадовець добре знав «правила гри», тож дуже швидко «зізнався» в тому, що ще 1924 р. «своєчасно викритий» начальник Тульського губерньського відділу ДПУ Г. Матсон «завербу-

³⁵ ЦА ФСБ РФ, д. 14740, т. 1, л. 46.

³⁶ Начальник УНКВС по Далекосхідному краю Г. Люшков 13 червня 1938 р. утік до японців.

³⁷ ГДА СБ України, ф. 16, оп. 1, спр. 80, арк. 1.

вав» його для роботи на німецьку розвідку³⁸, а М. Єжов не тільки «залучив» до «контрреволюційної змови в НКВС СРСР», але й «доручив убити Й. Сталіна». Уже перебуваючи на нелегальному становищі О. Успенський нібито мав намір проникнути 1 травня 1939 р. на Красну площу та відкрити вогонь по урядовій трибуні з револьвера³⁹.

27 січня 1940 р. справа О. Успенського розглядалася у судовому засіданні Військової колегії Верховного суду СРСР у складі армвійськюриса В. Ульріха (голова), військюрисів 1-го рангу І. Детистова й О. Сусліна (члени). Підсудного визнали винним у належності до «контрреволюційної змовницької організації в органах НКВС, яка мала за мету повалення соціалістичного ладу, відновлення капіталізму та захоплення Кремля», «шпигунстві на користь Польщі та Японії» й «підготовці терористичного акту проти тов. Сталіна». Смертний вирок було виконано наступного дня. Так безславно скінчилося життя людини, котра обрала своїм ремеслом сіяти смерть...

Нижче публікується стенограма виступу наркома внутрішніх справ УРСР О. Успенського на XIV з'їзді КП(б)У 13 червня 1938 р.

³⁸ ЦА ФСБ РФ, д. 956621, т. 1, л. 96.

³⁹ Там же, д. 956621, т. 1, л. 69.

ВЫСТУПЛЕНИЕ ТОВ. УСПЕНСКОГО НА XIV СЪЕЗДЕ КП(Б)У¹

Тов. Успенский² (появление тов. Успенского на трибуне делегаты встречают бурными аплодисментами).

Товарищи, Коммунистическая партия большевиков Украины пришла к своему XIV съезду с большими победами, с большими достижениями!

¹ XIV з'їзд КП(б)У проходив у Києві 13–18 червня 1938 р. У його роботі брало участь 474 делегати з вирішальним і 95 із дорадчим голосом, серед яких було 44 співробітника НКВС [див.: *Комуністична партія України: з'їзди і конференції*. – К., 1991. – С. 76–177]. За зразкову організацію охорони учасників зібрання та забезпечення порядку у приміщенні оперного театру, де відбувався партійний форум, особовому складу 1-го (охорони) та 2-го (оперативного) відділів УДБ НКВС УРСР спеціальним наказом нарком О. Успенський висловив подяку. Утім, під час проведення з'їзду чекісти не тільки охороняли делегатів, але і стежили за їх політичною благонадійністю, причому нагляд здійснювали навіть за співробітниками НКВС. Так, наприклад, з'ясувалося, що делегат партз'їзду начальник Єнакіївського міського відділу НКВС старший лейтенант державної безпеки Х. Нутельс «допустив злочинну балаканину з питань роботи органів НКВС, повідомивши сторонній особі ряд таємних свідчень про оперативну діяльність органів НКВС», за що був заарештований на 10 діб та увільнений від оперативної роботи [див.: *ГДА УМВС, м Харків, ф. 48, оп. 1, спр. 3, т. 29, арк. 85, 96*]. Співробітника оперативного відділу П. Пустовіта було заарештовано за «розголошення приватним особам таємниці робіт, що виконуються органами НКВС» [див.: *Білокін С.І. Масовий терор як засіб державного управління в РСР (1917–1941 рр.): Джерелознавче дослідження*. – К., 1999. – С. 313].

² *Успенський Олександр Іванович* (02.1902–28.01.1940) народився у с. Верхній Суходіл Суходольської волості Олексинського повіту Тульської губернії в родині дрібного торговця, потомственої особи духовного звання. Росіянин. У 1910–1912 рр. закінчив початкове училище у с. Верхній Суходіл. У 1913–1915 рр. навчався у 2-класному училищі в Тулі. У 1915–1917 рр. закінчив два класи Тульського духовного училища. У 1917 р. навчався в Тульській семінарії. Того ж року закінчив один курс Тульської збройно-технічної школи. Працював у приватній крамниці в Тулі. У грудні 1918 р. – організатор церковного хору та псаломщик у церкві с. Верхній Суходіл. Із кінця 1918 – у 1919 рр. – секретар волосного комітету бідноти, завідувач відділу друкованих органів у Верхньому Суходолі. Із весни 1919 р. – молодший міліціонер 3-го району, у травні–вересні 1921 р. – начальник 4-го району, помічник начальника, начальник господарського відділу Олексинської повітової міліції. 09.1921 р. – відкомандирований

Никита Сергеевич Хрущёв в своём ярком, замечательном докладе остановился подробно на этих достижениях, на этих успехах, и со всей большевистской непримиримостью вскрыл все те недостатки, всю ту вражескую работу, которая велась врагами народа на Украине.

Достижения большевиков Украины велики во всех отраслях работы – и в области промышленности, и в области сельского хозяйства, и в области культуры, и в области науки, и т. д., и т. д. Но главным достижением большевиков Украины является разгром врагов украинского и всего советского народа, троцкистско-бухаринских, буржуазно-националистических агентов немецкого, польского и японского фашизма.

В борьбе с врагами рабочего класса, в борьбе с врагами народа Коммунистическая партия (большевиков) Украины ещё больше закалилась, ещё больше сплотила свои ряды, и к XIV своему съезду пришла единой, сильной, непоколебимой, являющейся верным оплотом всей нашей великой большевистской партии, её ленинско-сталинского ЦК

у розпорядження Олексинського повіткому ВКП(б). Із 08.1920 р. – таємний уповноважений Олексинського повітового політбюро. 06.11.1921–02.1922 рр. – уповноважений з інформації Олексинського політбюро Тульської губЧК. У 02.1922 р. – захворів на висипний тиф і комісією з ліквідації політбюро заочно переданий у розпорядження Олексинського повіткому ВКП(б). Із 1922 р. – відповідальний інструктор-організатор Олексинського повіткому ВКП(б). Із 25.09.1922 р. – співробітник для доручень при вповноваженому, із 01.11.1922 р. – помічник уповноваженого, із 04.1923 р. – уповноважений Тульського губвідділу ДПУ по Олексинському повіту. Із 29.11.1923 р. – т.в.о. начальника 4-го (економічного) відділку Тульського губвідділу ДПУ. 03.1924–10.03.1927 рр. – начальник економічного відділу Тульського губвідділу ДПУ. Із 29.03.1927 р. – начальник економічного відділу ПП ОДПУ по Уралу (м. Свердловськ). Із 1929 р. – начальник економічного управління ПП ОДПУ по Уралу. 26.08.1931 р. відряджений до ОДПУ СРСР. Служив у ПП ОДПУ Московської області (27.09.1931–14.05.1933 рр. – начальник економічного відділу, 27.11.1932–14.05.1933 рр. – помічник повпреда, 14.05.1933–10.07.1934 рр. – заступник повпреда). Із 10.07.1934 р. – заступник начальника УНКВС Московської області. Із 19.02.1935 р. – заступник коменданта Московського Кремля з внутрішньої охорони. Із 28.02.1936 р. – заступник начальника УНКВС Західносибірського краю (Новосибірськ), із 16.03.1937 р. – начальник УНКВС Оренбурзької області. Із 25.01.1938 р. – нарком внутрішніх справ УРСР. 14.11.1938 р. – інсценував самогубство та втік. Упродовж 14.11.1938–15.04.1939 рр. перебував на нелегальному становищі. 15.04.1939 р. – заарештований у м. Міас Челябінської області. 27.01.1940 р. засуджений до страти. Розстріляний у Москві. Звання: комісар державної безпеки 3-го рангу (25.01.1938 р.).

и нашего великого и мудрого вождя и учителя товарища Сталина (продолжительные аплодисменты)!

Товарищи, на XIV съезде Коммунистической партии (большевиков) Украины мы можем уже подвести предварительные итоги разгрома главных сил контрреволюции на Украине, шпионо-диверсантских агентов польского и немецкого штаба, раскрытых за последнее время. Это самая большая победа большевиков Украины и всего украинского народа, одержанная под руководством ленинско-сталинского ЦК Всесоюзной коммунистической партии (большевиков), под руководством нашего вождя и учителя товарища Сталина (аплодисменты)!

Товарищи, и эта победа обеспечена тем, что линия нашей партии, учение нашего вождя товарища Сталина отражает волю и интересы всего народа, рабочих и крестьян, и трудовой интеллигенции. Враги народа, агенты польского, немецкого и японского фашизма, готовившие в нашей стране реставрацию капитализма, возвращение власти капиталистов и помещиков, власти эксплуататоров, боровшиеся против социализма, против линии нашей партии, не только не снискали в нашей стране никакого сочувствия, но они по отношению к себе нашли только великое презрение народа, великий народный гнев. Советский народ, руководимый большевистской партией, руководимый товарищем Сталиным, стёр в порошок основные силы контрреволюции в нашей стране.

Советский народ с невиданным в мире энтузиазмом строит своё социалистическое общество. Социализм в нашей стране вошёл в быт, впитался в плоть и кровь нашего народа и всех, кто пытается мешать нашему народу созидать великое дело, народ с гневом, с ненавистью сомнёт, растопчет и уничтожит! (Бурные аплодисменты).

Буржуазные партии, какими бы демократическими названиями они не прикрывались, оторваны от народа, они работают на эксплуататоров, они противостоят народным интересам. Сила нашей партии заключается в том, что партия большевиков есть часть самого народа, авангард рабочего класса; сила нашей партии в том, что она осуществляет великое учение Маркса–Энгельса–Ленина–Сталина, учение об освобождении человечества от ига, от эксплуатации и угнетения. Владимир Ильич писал: «Учение Маркса всеильно потому, что оно верно, оно полно и стройно, давая людям целевое мирозерцание, непримиримое ни с каким суеверием, ни с какой реакцией, ни с какой защитой буржуазного строя».

В «Вопросах ленинизма»³ товарищ Сталин пишет, что правильность политики партии, правильность нашей линии проверяется в огне революционной борьбы, в огне живой практики.

Товарищи, за 20 лет после Октябрьской революции рабочий класс, крестьянство и все трудящиеся нашей страны, в огне революционной борьбы, в огне живой практики восприняли линию нашей партии целиком и полностью, живут и побеждают на основе этой великой линии, генеральной линии партии, и на основе этой генеральной линии успешно ведут бои со всеми врагами, как внутренними, так и внешними (аплодисменты).

Враги внутренние не раз испробовали и впредь испробуют ещё больше великую силу генеральной линии нашей партии, ибо на основе этой линии мы их громили, громим, и будем громить (аплодисменты)!

Враги внешние убедилась в силе коммунистической партии, когда под её предводительством, на основе учения Ленина – Сталина, наш народ гнал их с нашей священной советской земли. Они убедятся ещё, что в случае нападения на этот великий советский народ, он покажет свою силу врагам на их территории и в будущих великих боях явится народом-освободителем для всех угнетённых народов мира (аплодисменты)!

Товарищи, я, как и многие другие выступавшие здесь товарищи, к которым я присоединяюсь, должен заявить о том, что разгром врагов народа на Украине по-настоящему начался всего несколько месяцев тому назад, когда во главе Коммунистической партии (большевиков) Украины стал испытанный большевик, ученик и соратник великого Сталина – Никита Сергеевич Хрущёв (аплодисменты)!

Вообще я должен, товарищи, вам заявить, и это мнение не только моё, а мнение многих большевиков, и давно, и недавно работающих на Украине, что с приездом Никиты Сергеевича в Киев во всех центральных аппаратах как-то воздух чище стал.

(Из зала: Правильно!)

Плесень вражеская, паутина, которыми были перевиты многие республиканские учреждения, как-то сейчас вся эта плесень и паутина, под его руководством, стала легко сдираться, и стало легче дышать

³ Ідеться про збірник праць Й. Сталіна «Питання ленінізму» (перше видання побачило світ 1926 р.), присвячений проблемам теорії соціалістичної революції й «диктатури пролетаріату», теорії та практики «соціалістичного будівництва» у СРСР, протистоянню різноманітним «антиленінським ухілам» як у партійних лавах, так і в Комінтерні.

Коммунистической партии (большевиков) Украины, под руководством Никиты Сергеевича Хрущёва (аплодисменты)!

Товарищи, я также должен сказать, что Никита Сергеевич Хрущёв ежедневно, неотрывно, пожалуй, больше, чем какой-либо другой отраслью работы, руководит нашими органами НКВД, и руководит ими по-настоящему, по-большевистски! (Аплодисменты).

Никита Сергеевич нацеливает нас всё время на самых матёрых врагов и прямо в точку. Я должен сказать, что те успехи, которые мы сейчас имеем в разгроме врагов народа на Украине, шпионо-диверсантских польско-немецких гнёзд, они, прежде всего, принадлежат всем большевикам Украины, принадлежат ЦК Коммунистической партии (большевиков) Украины и руководителю украинских большевиков товарищу Хрущёву Никите Сергеевичу.

Товарищи, решающую роль в разгроме контрреволюции на Украине сыграл приезд к нам в Киев в феврале месяце этого года любимого всей нашей партией, любимого всем нашим народом, нашего дорогого Николая Ивановича Ежова⁴ (аплодисменты)!

Товарищи, Николай Иванович своим личным участием по-настоящему разгромил контрреволюцию, разгромил врагов народа – троцкистов⁵, бухаринцев⁶, буржуазных националистов, польских, немецких шпионов. Он указал нам дальнейшие пути, по которым органы НКВД

⁴ *Ежов Микола Іванович* (1895–1940) народився у Санкт-Петербурзі у сім'ї робітника. Член більшовицької партії з 1917 р. У роки громадянської війни – комісар Саратовської РСЧА. Із 1922 р. на партійній роботі в Марійській АР, Казахстані. Із листопада 1927 р. – заступник завідуючого відділом ЦК ВКП(б). У грудні 1929 р. по листопад 1930 р. – заступник наркома землеробства СРСР. Із 26 вересня 1936 р. по 25 листопада 1938 р. – нарком внутрішніх справ СРСР, голова Комітету партійного контролю та секретар ЦК ВКП(б), член виконкому Комінтерну. Одночасно з квітня 1938 р. по квітень 1939 р. – нарком водного транспорту СРСР. Генеральний комісар державної безпеки з 1937 р. Заарештований 10 квітня 1939 р. за обвинуваченням у «керівництві змовницькою організацією у військах та органах НКВС СРСР». Розстріляний 6 лютого 1940 р. в Москві.

⁵ *Троцькісти* – прихильники течії в марксизмі, ідеологічні засади якої сформулював Л. Троцький (Бронштейн).

⁶ *Бухаринці* – прибічники М. Бухаріна, котрий наприкінці 1920-х рр. виступив проти лінії Й. Сталіна на застосування надзвичайних заходів при здійсненні колективізації та індустріалізації. Його погляди Й. Сталін кваліфікував як «правий ухил у ВКП(б)».

под его каждодневным руководством перестраивают сейчас свою работу на большевистские рельсы.

Товарищи, советская Украина с её высокоразвитой промышленностью, с её высокопродуктивным сельским хозяйством, с её богатыми недрами всегда являлась и является лакомым куском захватнических целей Польши и Германии.

После весьма неудавшихся попыток захватить Украину Германией в 1918 г., после неудавшейся попытки Польши захватить Украину в 1920 г.⁷, Украина всё же продолжала являться аппетитным куском.

Немцы и поляки, все наши враги, они трусливо боятся советской Украины, они боятся всего Советского Союза потому, что у нас проводится в жизнь дело учения Ленина – Сталина, которое несёт неизбежную гибель капитализму (аплудисменты). Вот почему, получив однажды крепкий удар по своему рылу, фашисты боятся бороться с нами, но они направляют своё внимание в нашу сторону другим путём. Они организовали сеть шпионских, диверсионных, подрывных звеньев, рассчитывая этим путём подорвать устои нашего советского государства. Мы можем им сказать, что уже поздно, ибо если они нас не взяли голодными, когда мы были бедны, то теперь наша страна живёт полнокровной изобильной жизнью, переходит от одной победы к другой, приобщаясь к великой пролетарской культуре, и ненавидит их всеми фибрами своей души от мала и до велика (аплудисменты).

Товарищи, наши враги – фашисты, троцкисты, бухаринцы, буржуазные националисты – старались расставить свои кадры по всем звеньям партийной, советской и хозяйственной работы. Но, если взять результаты той подрывной работы, которую они проводили на нашей Украине, то результаты этой работы слишком ничтожны на фоне тех успехов и тех достижений во всех областях жизни нашей советской Украины, которые мы одержали в борьбе с врагами.

Товарищи, контрреволюция на Украине имеет свои давние корни, она имеет свою историю. Иностранные государства, которые давно посягают на Украину, создали на Украине не одно шпионское гнездо, и Украина превратилась в поле деятельности иностранных разведок. Даже в период царского самодержавия, когда существовала так называемая демократическая партия, а по существу контрреволюционная партия Украины, хотя она и вела борьбу с самодержавием, но эта партия вела борьбу не за освобождение Украины, а для того, чтобы

⁷ Ідеться про польсько-радянську війну у квітні–жовтні 1920 р.

закабалить её. Сейчас выяснилось, что многие члены эсеровской партии ещё задолго до империалистической войны были завербованы германской и польской разведками на Украине⁸.

Эта партия мечтала организовать самостийную Украину с властью помещиков и кулаков. Благодаря мерам германской и австро-венгерской разведки всё руководство украинской партии эсеров было куплено, и деятельность этой партии шла в соответствии с захватническими планами австро-венгерского и немецкого империализма. Существовавшая партия социал-демократов – это украинские меньшевики, которые продавали интересы рабочего класса Украины немецким, французским, бельгийским капиталистам. Эта так называемая социал-демократическая партия продавала Украину иностранным разведкам лишь бы быть самостийной Украиной. Она не стеснялась того, что украинский народ этим самым переходит в новую кабалу, что он будет ещё больше эксплуатироваться.

Значительную работу немецкая разведка провела среди так называемой польской [общественности]. Поляки, буржуазные националисты, представители польской буржуазии имели тогда в виду использовать дело борьбы с русским самодержавием с целью отрыва от России Польши, а также и Украины.

Сейчас следственными данными установлено, что Пилсудский был завербован Германией, германской разведкой для работы в Польше в интересах Германии. В Польше была создана своя партия под кличкой

⁸ Можливо, О. Успенський мав на увазі так звану «справу Голубовича» – показовий судовий процес над членами Української партії соціалістів-революціонерів (УПСР), улаштований за рішенням вищого політичного керівництва радянської України з метою дискредитації «національно-українського самостийницького руху», котрий відбувався у травні 1921 р. в Києві у великій залі Пролетарського будинку мистецтв. Серед обвинувачених були колишній прем'єр-міністр УНР В. Голубович, члени ЦК УПСР Н. Петренко, І. Лизанівський, І. Часник, Ю. Ярослав та ін. Підсудним, більшість яких було заарештовано в 1920 р., інкримінувалося укладення миру з Німеччиною в 1918 р., участь у переговорах із Польщею у квітні 1920 р., організація повстанського руху. Державним обвинувачем на процесі виступив Д. Мануїльський, свідками було залучено колишніх членів УПСР П. Любченка, О. Шумського, І. Кулика, В. Еллана-Блакитного, Ю. Мазуренка. Обвинувачені винними себе не визнали, проте Верховний революційний трибунал засудив В. Голубовича, Н. Петренка, І. Лизанівського, І. Часника та Ю. Ярослава до 10 років концентраційних таборів. Відповідно до постанови V Всеукраїнського з'їзду рад «Про амністії», термін засудженим скоротили на 5 років, а наприкінці 1921 р. їх звільнили.

«полковничьей клики». Эта партия проводила главным образом свою работу в Галиции ещё до империалистической войны, после отделе-ния Польши во главе польского государства стал немецкий шпион Пилсудский.

Сразу же после окончания советско-польской войны в 1920 г. Пилсудский стал внедрять оставшиеся на территории советской Украины кад-ры своей польской организации «войсковой», которые при советской власти находились уже в подполье, в ряды Коммунистической партии большевиков Украины для разведывательной работы внутри нашей партии, для насаждения участников польской организации «войско-вой» на руководящие посты в советский и партийный аппарат Украины.

Братья Косиоры – Станислав и Казимир⁹ – оба являлись participa-ми польской организации «войсковой» с давних времён. Оба они получили задание Пилсудского внедриться в Коммунистическую партию Украины и пробраться на руководящие посты. Один из них пробрался на пост секретаря ЦК КП(б)У, а другой – только на пост наркома лесной промышленности. Очевидно, Косиор Станислав выявил значительно большие способности агента, шпиона польской разведки, и стал дове-ренным Пилсудского, возглавив польскую организацию «войсковую» на Украине. История его не хуже истории, которая имеет много при-меров в работе старых матёрых разведок иностранных капиталисти-ческих государств, и в истории разведок капиталистических государств не мало фактов, когда разведки одного государства вербовали себе шпионов, ненавидящих свой народ, стающих в оппозиции своему наро-ду, предателей, другой страны или подставляли своего разведчика на положение какого-нибудь¹⁰ или на государственный пост в ту, или иную страну. Разведки империалистических стран имеют в этом дав-ний опыт. «Интелиженс сервис» – английская существует 300 лет, она провела колониальную политику в Индии, она провела колониальную политику на Востоке, она имеет большой опыт разведывательной рабо-ты. Вот, например, японская разведка, учитывая, что китайский гене-рал враждебно настроен к китайскому народу, завербовала его

⁹ *Косіор Казимир Вікентійович* (1896–1938) – заступник наркома лісової про-мисловості УРСР. Упродовж 1916–1919 рр. перебував у лавах Польської соці-алістичної партії, згодом член ВКП(б). Заарештований 17 квітня 1938 р. орга-нами НКВС нібито за участь у Польській військовій організації. Розстріляний 29 серпня 1938 р. Реабілітований в квітні 1956 р.

¹⁰ Тут і далі у стенограмі пропуск.

себе и по заданиям японцев этот вёл кровавую войну против китайского народа с захватнической целью.

Если взять Украину, то крупнейшим агентом немецким являлся комендант главного штаба генерал-майор Сорокин. Разведывательно-шпионская работа капиталистических стран огромная. Достаточно привести такой пример, что перед империалистической войной Германия в одной Рейнской области имела 36 шпионов. Я вам привёл эти факты, чтобы подчеркнуть шпионскую деятельность иностранных разведок, и что эта шпионская деятельность в нашей стране имеет свою большую давность.

Товарищи, опыты иностранных разведок не могли оставить и наше молодое советское государство. А ещё раньше, до победы пролетариата в нашей стране, победы в нашей стране большевистской партии, они ещё тогда, когда наша большевистская партия была в подполье, усматривали, что в подполье формируется большая сила, в которую надо со своими разведками пробраться.

Я вам должен сказать, что пробраться в подполье, к настоящим большевикам, иностранным разведкам ни в какой мере не удалось. Если они подходили к такому большевику, который никогда не отклонялся от учения Маркса–Энгельса–Ленина, они прямо в морду получали, иногда один раз, а чаще всего этому вербовщику разбивали морду в кровь. Тогда иностранные разведки перешли к вербовке агентуры среди меньшевиков и других предателей партии, которые отклонились от великого учения Маркса–Энгельса–Ленина. Вот сейчас, товарищи, установлено, что Троцкий был завербован германской разведкой задолго до империалистической войны. Раковский был завербован немецкой разведкой задолго до империалистической войны. Бухарин тоже старый разведчик, и есть много других примеров. До Октябрьской революции Троцкий и Раковский и др. разведчики всячески дискредитировали учение Ленина–Сталина, старались превратить нашу партию в подполье в послушное орудие империалистов. Они по прямому заданию своих хозяев изменили Октябрьской революции прямо на баррикадах. Зиновьев, Каменев и Рыков изменили делу нашей партии в Октябрьские дни. Всем известна предательская роль Зиновьева и Каменева, когда они выдали план вооружённого восстания рабочих Петрограда для того, чтобы потопить в крови рабочий класс и ликвидировать нашу большевистскую партию. Но учение Маркса–Энгельса–Ленина–Сталина оказалось выше и сильнее всех происков врагов, всех иностранных шпионов. (Аплодисменты).

Победил рабочий класс, победила наша партия, и тогда наша партия вместе со всем народом ликвидировала раз и навсегда эту переходящую из рода в род агентуру иностранных государств. Разведка тогда оказалась без своей агентуры, и вот потеряли эту, столетиями созданную, агентуру. Но у них сохранились резервы, созданные уже незадолго до войны. Тогда на смену Сухомлину пришёл Троцкий, и на смену разведкам пришли Раковский и другие, на смену Сорокину пришёл польский шпион Косиор¹¹. Одним словом, иностранная разведка осуществляет подрывную работу по заданиям военных штабов фашистских государств. Товарищи, поставленные на государственную работу, на какой бы работе кто из нас не находился, надо немножко дальше смотреть, нам надо иметь большевистскую бдительность и в борьбе, и в работе, ибо сейчас достаточно ясно раскрылись перед нами в борьбе с врагами, с предателями, наймитами иностранных разведок их заветные тайны и методы. Эта вражеская работа матёрых шпионов раскрыта благодаря тому, что во главе нашей партии, во главе нашего государства стоит великий вождь, великий учёный муж, родной отец нашей партии и всего нашего народа, который сумел раскрыть все происки, все козни врагов, и указать нашей партии, всему нашему советскому народу путь для успешного разгрома всех врагов народа – наш великий Сталин. (Бурные продолжительные аплодисменты, все встают. Возгласы: «Великому Сталину – ура!», «Хай живе великий Сталин – ура!», «Ура!»).

Товарищи, перехожу к характеристике того антисоветского и шпионского подполья, которое вскрыто в последнее время на Украине.

Во главе этого подполья, как я вам докладывал, стоял доверенный польского и немецкого генеральных штабов, верный слуга польского, немецкого, японского фашизма обер-шпион Станислав Косиор. Он возглавлял на Украине главную комендатуру польской организации «войсковой». Такие комендатуры, или центры руководства, так, чтобы понятнее было, этой польской организации «войсковой» создал Пилсудский на Украине ещё в подполье, а затем при советской власти. Так как эта организация была явно контрреволюционной, он тоже ушёл из этой контрреволюционной организации в подполье. И вот, сначала, до 1920 г. на Украине существовало три комендатуры польской орга-

¹¹ *Косиор Станіслав Вікентійович* (1889–1939) – партійний і державний діяч радянської України. Із 1928 р. – генеральний, у 1934–1938 рр. – перший секретар ЦК КП(б)У. Один з організаторів Голодомору 1932–1933 рр. в Україні. У 1938 р. заарештований за звинуваченням у належності до Польської військової організації, розстріляний. Реабілітований у березні 1956 р.

низации «войсковой», или три центра руководства – правобережная в Киеве, левобережная в Харькове и черноморская в Одессе.

Затем, когда поляки, и Пилсудский в частности, проверили Станислава Косиора на шпионской работе, он счёл возможным все комендатуры на Украине объединить в одну главную комендатуру польской организации «войсковой» во главе с Косиором, и подчинить ей всю польскую организацию «войсковую» на Украине.

В состав этой комендатуры, помимо Косиора, входили – Скарбек¹², работавший в польской секции ЦК КП(б)У, старинный польский шпион, пилсудчик Квятек¹³ – старинный пилсудчик, служивший ещё в войсках польского генерала Довбор-Мусницкого¹⁴, в националистических войсках, Бегайло¹⁵ – бывший секретарь Винницкого обкома и другие польские шпионы.

В подчинении главной комендатуры находились «окренговы коменды» – окружные комендатуры польской организации «войсковой», которые существовали во всех округах Украины. Ниже их стояли районные комендатуры, а низовым звеном этих шпионских организаций были «боевки» – боевые отряды польской националистической контрреволюции, созданные преимущественно из церковно-костельного актива. Они главным образом существовали в пограничных областях –

¹² *Скарбек-Шацький Болеслав Владиславович* (1888–1934) народився в родині польського дворянина. У 1907–1917 рр. – член Польської соціалістичної партії (ППС). Член КП(б)У з 1919 р., у складі Польського бюро ЦК КП(б)У. Перед арештом 15 серпня 1933 р. – завідувач культурно-пропагандистського відділу Чернігівського обкому КП(б)У. Оголошений «керівником ПОВ» в УРСР, розстріляний 03 червня 1934 р. Реабілітований у 1958 р.

¹³ *Квятек Казимир Францевич (Вітковський Ян Карлович)* (1888–1938) – комдив. У 1936–1937 рр. – заступник командувача військами Харківського військового округу. 17 грудня 1937 р. заарештований у «справі ПОВ». 25 серпня 1938 р. розстріляний. Реабілітований у вересні 1956 р.

¹⁴ *Довбор-Мусницький Юзеф* (1867–1937) – генерал-лейтенант (1917 р.). Учасник російсько-японської війни 1904–1905 рр. Із серпня 1917 р. командував 1-м Польським корпусом легіонерів, сформованим на території Білорусії. У січні 1918 р. організував виступ проти більшовицького режиму, проте зазнав поразки. Наприкінці 1918 р. отримав громадянство Польщі. Командував різними підрозділами польських військ. Згодом подав у відставку.

¹⁵ *Бегайло Роман Олександрович* упродовж вересня 1930 р. – лютого 1932 р. – голова Українського комітету профспілки залізничників. У жовтні 1932 р. був обраний другим секретарем Вінницького обкому КП(б)У. 1937 р. заарештований. У вересні 1938 р. розстріляний. Реабілітований 1957 р.

Каменец-Подольской, Винницкой, Житомирской, Одесской, Киевской областях и в других областях на Левобережье Украины, носившие там преимущественно диверсионный характер по промышленным предприятиям.

Участники «боювок» имели тайно хранимое оружие и осуществляли по приказам от главного коменданта польской организации «войсковой» подрывную работу на Украине в соответствии с задачами, получаемыми от Косиора.

Главная комендатура польской организации «войсковой» издавна ещё имела такую структуру: у неё был отдел диверсионный – его возглавлял в последнее время Казимир Косиор, отдел военно-разведывательный – его возглавлял пилсудчик Квятек, отдел агитации – его возглавлял Скарбек, отдел координации – его возглавлял главный комендант, обер-шпион Станислав Косиор.

Отдел координации главной комендатуры польской организации «войсковой», возглавляемый Косиором, координировал всю шпионскую подрывную работу на Украине с подпольем всех мастей на Украине, в первую очередь с правотроцкистским и буржуазно-националистическим центром. Во главе всех этих антисоветских сил на Украине стоял Станислав Косиор. Всё подполье было подчинено ему, так как они сходились все к польскому и немецкому генеральным штабам, доверенным которых являлся Станислав Косиор.

Какое это подполье?

Прежде всего, ликвидированный в несколько раз, в несколько приёмов центр правотроцкистской организации на Украине. С этим центром у Косиора были родственные связи, потому что он, по заданию Пилсудского, успел побывать у «левых» коммунистов, и вместе с ними вёл борьбу против правительства Ленина–Сталина.

Поэтому, когда по указанию германского и польского генеральных штабов Троцкий предложил правотроцкистскому центру иметь своим руководителем на Украине Станислава Косиора – правые и троцкисты пошли под его руководство охотно.

В состав правотроцкистского центра на Украине входили: Попов¹⁶, Вегер, Саркисов, Балицкий¹⁷, Хатаевич¹⁸, Якир¹⁹ и др.

¹⁶ Попов Микола Миколайович (1891–1938) у лютому 1933 р. – травні 1937 р. – секретар ЦК КП(б)У. Із 23 травня 1937 р. – третій секретар ЦК КП(б)У. 17 червня 1937 р. заарештований. Розстріляний 10 лютого 1938 р. Реабілітований 1956 р.

¹⁷ Балицький Всеволод Аполлонович (1892–1937) народився у Верхньодніпровській Катеринославській губернії. У 1912 р. закінчив вісім класів гімназії в

Луганську. У 1912–09.1915 рр. навчався на юридичному факультеті Московського університету, вільний слухач Лазаревського інституту східних мов. У 1913–1915 рр. працював у студентських революційних гуртках у Москві. У 09.1915 р. мобілізований до армії й направлений до Тифліської школи прапорщиків. Служив молодшим офіцером 114-го запасного піхотного полку на Перському фронті. Із початком Лютневої революції 1917 р. був головою полкового комітету 114-го запасного піхотного полку та товаришем голови гарнізонної ради солдатських депутатів у м. Тавриз (нині Тебриз, Іран). За революційну діяльність заарештований і 2 міс. провів у польовій тюрмі 7-го Кавказького корпусу. У 10.1917–03.1918 рр. – голова гарнізонної ради солдатських депутатів в Тавризі. У 03–04.1918р. – на нелегальній роботі в Тавризі. У 04–07.1918 р. – член обкому РСДРП(б) Гурії та Мегрелії (Грузія). Півтора місяця був в'язнем у тюрмі меншовицького уряду Грузії. Після звільнення відряджений Кавказьким крайкомом РСДРП(б) до Москви. Дорогою в Україні був заарештований німцями та гетьманцями, утік з-під арешту. У Харкові ЦК КП(б)У був залишений для роботи в Україні та направлений у розпорядження ВУЧК. У 12.1918–01.1919 рр. – особливовповноважений Української Радянської Республіки та вповноважений ВЧК. У 01–17.08.1919 р. служив у ВУЧК (особливовповноважений, завідувач інструкторського підвідділу іногороднього відділу [на 21.02.1919 р.]; завідувач іногороднього відділу, інспекторського [на 01.05.1919 р.]; юридичного відділу, завідувач секретаріату, секретно-оперативного відділу [1919–17.08.1919 рр.]). До 17.08.1919 р. – член колегії ВУЧК. У 1919 р. – член інспекції НКВС УСРР. У липні 1919 р. виїздив до Одеси, де проводив кампанію «червоного терору». 17.08–01.09.1919 р. – співробітник Київської губЧК. У 08.1919 р. – голова трійки Київської губЧК з розбору справ осіб, що перебували в концтаборі. 01.09.1919 р. відряджений до Москви у зв'язку з розформуванням ВУЧК. 05.09–15.10.1919 рр. – голова ВУЧК (м. Гомель). 07–12.09.1919 р. – голова революційно-військового трибуналу Гомельського укріпленого району. У 10.1919 р. – голова Української організаційної комісії. У 10–11.1919 р. – співробітник секретного відділу ВЧК та політичний інспектор ВЧК у Москві, керівник секції щодо боротьби з дезертирством секретно-оперативного відділу Московської ЧК. Із 05.11.1919 р. президією ВЧК відряджений «в якості голови» в Україну для організації ЧК. 11.11–12.1919 р. – голова Волинської губЧК. У 12.1919–06.05.1920 рр. – голова Київської губЧК. У 12–05.1920 р. – повпред ВЧК по Правобережній Україні. У 1920 р. – голова революційно-військового трибуналу й т.в.о. начальника тилу Південно-Західного фронту. У 1920–1921 рр. – член колегії НКВС УСРР. У 1920–09.1923 рр. – член колегії наркомату іноземних справ УСРР. У 05–12.1920 р. – заступник начальника особливого відділу Південно-Західного фронту. У 05.1920–06.04.1921 рр. – заступник начальника Цупнадкому. 06.04.1921–22.03.1922 рр. – заступник голови ВУЧК, командувач військами ВУЧК. 22.03.1922–31.08.1923 рр. – заступник голови ДПУ УСРР. У 08–01.09.1923 р. – т.в.о. голови ДПУ УСРР. 01.09.1923–31.07.1931 рр. – голова ДПУ УСРР. 18.09.1923–10.07.1934 рр. – член колегії ОДПУ СРСР. 15.04.1924–31.12.1930 рр. – нарком

Существовали областные правотроцкистские организации, во главе которых стояли областные правотроцкистские центры. Одесский правотроцкистский центр возглавлял сначала Чернявский²⁰, затем Вегер²¹, после него Евтушенко²², а в последнее время Кондаков²³. В Киевской

внутрішніх справ УСРР. 25.11.1932–20.02.1933 рр. – особливовповноважений ОДПУ СРСР в Україні. 20.02.1933–10.07.1934 рр. – голова ДПУ УСРР, повпред ОДПУ СРСР по УСРР. 10.07.1934–11.05.1937 рр. – нарком внутрішніх справ УСРР. 11.05–19.06.1937 р. – начальник УНКВС по Далекосхідному краю (Хабаровськ; приступив до виконання обов'язків у перших числах 06.1937 р.). 25.06.1937 р. постановою політбюро ЦК ВКП(б) «за зраду партії та Батьківщини й активну контрреволюційну діяльність» був виключений зі складу ЦК ВКП(б) і членів ВКП(б), а його справу передано до НКВС. 07.07.1937 р. заарештований. 27.11.1937 р. в Москві засуджений в особливому порядку і розстріляний. Звання: комісар державної безпеки 1-го рангу (26.11.1935 р.).

¹⁸ *Хатаєвич Мендель Маркович* (1893–1937) – у 1923–1924 рр. – секретар Одеського губкому КП(б)У. У жовтні 1932 – січні 1933 рр. – другий секретар ЦК КП(б)У. У січні 1933 – березні 1937 рр. – перший секретар Дніпропетровського обкому КП(б)У. У березні–липні 1937 р. – другий секретар ЦК КП(б)У. 9 липня 1937 р. заарештований, а 27 жовтня засуджений до страти як «учасник контрреволюційної терористичної організації». Розстріляний 30 жовтня 1937 р. у Москві. Реабілітований 1956 р.

¹⁹ *Якір Йона Еммануїлович* (1896–1937) – командарм 1-го рангу. У листопаді 1926 – травні 1935 рр. – командуючий військами Українського військового округу. У травні 1935 – травні 1937 рр. – командувач Київським військовим округом. 10 травня 1937 р. призначений командуючим Ленінградського військового округу. 28 травня 1937 р. заарештований, 11 червня засуджений і наступного дня страчений.

²⁰ *Чернявський Володимир Ілліч* (1893–1939) – у 1924–1925 рр. – прокурор Одеської губернії. Упродовж 1925–1927 рр. – завідувач організаційно-розподільчим відділом Київського окружного КП(б)У. У 1927 – листопаді 1929 рр. – секретар Одеського окружного КП(б)У. У вересні–грудні 1930 р. – секретар Київського окружного комітету КП(б)У. У лютому–жовтні 1932 р. – перший секретар Дніпропетровського, із жовтня 1932 р. – Вінницького обкомів КП(б)У. Член «трійки» при УНКВС по Вінницькій області. Заарештований 1 вересня та розстріляний 22 грудня 1937 р.

²¹ *Вегер Євген Ілліч* (1899–1937) – у листопаді 1930 – лютому 1933 рр. – секретар Кримського обкому ВКП(б), у лютому 1933 – червні 1937 рр. – перший секретар Одеського обласного комітету КП(б)У. 25 червня 1937 р. заарештований, а вже 27 листопада розстріляний. Реабілітований у березні 1956 р.

²² *Евтушенко Дмитро Матвійович* (1898–1938) – у квітні–липні 1937 р. – другий, у липні–вересні 1937 р. – перший секретар Одеського обкому КП(б)У.

області возглавляли Постышев²⁴ и Ильин²⁵, затем Кудрявцев²⁶ и Мирошниченко²⁷, затем Геращенко и Евтушенко.

Упродовж вересня 1937 по середину квітня 1938 рр. – в.о. першого секретаря Київського обкому КП(б)У. Член «трійки» при УНКВС Одеської та Київської областей. 18 квітня 1938 р. заарештований за звинуваченнями у «шпигунстві та участі в контрреволюційній терористичній організації». Розстріляний у Москві 29 липня 1938 р. Реабілітований у квітні 1956 р.

²³ *Кондаков Микола Іванович* (1901–1938) – у вересні 1937 – травні 1938 рр. – в.о. першого секретаря Одеського обкому КП(б)У. Член «трійки» при УНКВС по Одеській області. 4 травня 1938 р. відряджений до ЦК КП(б)У. Страчений у 1938 р.

²⁴ *Постишев Павло Петрович* (1887–1939) народився в Іваново-Вознесенську в родині робітника. Із 1904 р. – член РСДРП(б). У 1908 р. заарештований, засуджений до каторги, з 1912 р. перебував на поселенні в Іркутській губернії. У 1917–1922 рр. – один з організаторів боротьби за встановлення радянської влади у Сибіру та на Далекому Сході. У 1923 р. – обласний комісар уряду Далекосхідної Республіки, згодом на партійній роботі в Україні. 1924–1925 рр. – секретар Київського губкому, з 1925 р. – Київського окружного КП(б)У. Упродовж 1926–1930 рр. – секретар ЦК КП(б)У, одночасно секретар Харківського окружного й міськкому партії. У 1930–1933 рр. – секретар ЦК ВКП(б). Наприкінці січня 1933 р. як особистий представник Й. Сталіна відряджений в Україну з необмеженими повноваженнями. Обіймав посаду секретаря ЦК КП(б)У, одночасно першого секретаря Харківського, а з липня 1934 р. – Київського обкомів партії. У 1934–1937 рр. – член політбюро та оргбюро ЦК КП(б)У. Причетний до організації Голодомору 1932–1933 рр. в Україні. За вказівкою Й. Сталіна став одним із виконавців «великої чистки» української республіканської еліти, очолив кампанію «боротьби з націоналістичним ухилом» у галузі культури, літератури, мистецтва. У березні 1937 р. усунутий від обов'язків секретаря Київського обкому й секретаря ЦК КП(б)У «за втрату пильності та надання притулку в республіканській партійній організації троцькістам». Із 1937 р. – секретар Куйбишевського обкому ВКП(б). Заарештований органами НКВС у лютому 1938 р. Розстріляний у 1939 р.

²⁵ *Ільїн Ілля Львович* (1898–1937) – у 1933–1934 рр. – другий секретар Харківського обкому КП(б)У. У 1934 – січні 1937 рр. – другий секретар Київського обкому КП(б)У. У 1937 р. – секретар Астраханського міськкому ВКП(б). 20 липня 1937 р. заарештований, 27 листопада страчений.

²⁶ *Кудрявцев Сергій Олександрович* (1903–1938) – із вересня 1936 р. – перший секретар Харківського обкому КП(б)У. У січні–вересні 1937 р. – перший секретар Київських обкому й міськкому КП(б)У, згодом – другий секретар ЦК КП(б)У. У 1937 р. – член «трійки» при УНКВС по Київській області. 13 жовтня 1937 р. – заарештований. Розстріляний 25 квітні 1938 р. в Москві. Реабілітований у 1956 р.

В Винницької області возглавлял Чернявський, а затем Спивак²⁸.
В Черниговской – возглавлял Маркитан²⁹, затем Михайлов³⁰.
В Донецкой – возглавлял Саркисов³¹, Прамнэк³².
В Полтавской – Удовиченко³³ и Жученко³⁴.

²⁷ *Мірошніченко Іван Євгенович* (1899–1937) – у 1937 р. – другий секретар Київського обкому КП(б)У. Заарештований улітку 1937 р. та страчений.

²⁸ *Співак Іларіон Савелійович* (1893–1938) – у вересні 1937 – квітні 1938 рр. – перший секретар Вінницького обкому КП(б)У. Заарештований 30 квітня 1938 р. Військовою колегією Верховного суду СРСР 23 вересня 1938 р. засуджений до страти та розстріляний. Реабілітований у липні 1957 р.

²⁹ *Маркитан Павло Пилипович* (1887–1937) – у жовтні 1932 – серпні 1937 рр. – перший секретар Чернігівського обкому КП(б)У. Член «трійки» при УНКВС по Чернігівській області. 29 вересня 1937 р. заарештований, 25 жовтня розстріляний у Києві.

³⁰ *Михайлов Олексій Дмитрович* (1902–1938) – у серпні 1937 – березні 1938 рр. – перший секретар Чернігівського обкому КП(б)У. 25 березня 1938 р. заарештований, а 22 вересня страчений.

³¹ *Саркісов (Даніелян) Саркіс Артемович* (1898–1938) – із 1932 р. – секретар Донецького обкому КП(б)У. У вересні 1933 – травні 1937 рр. – перший секретар Донецького обкому КП(б)У. У травні–липні 1937 р. – начальник «Донбасвугілля». Заарештований наприкінці 1937 р. Розстріляний 12 серпня 1938 р. Реабілітований у 1957 р.

³² *Прамнєк Едуард Карлович* (1899–1938) – у 1934–1937 рр. – перший секретар Горьківського крайового/обласного комітету ВКП(б). У травні 1937 – квітні 1938 рр. – перший секретар Донецького обкому КП(б)У. Член «трійки» при УНКВС по Донецькій області. Заарештований 9 травня 1938 р., розстріляний 29 липня у Москві. У 1956 р. реабілітований.

³³ *Удовиченко Олександр Гаврилович* (1904–1938) – у 1937–1938 рр. – секретар оргбюро ЦК КП(б)У по Полтавській області. Заарештований у травні 1938 р., розстріляний 22 вересня. Реабілітований 22 серпня 1957 р.

³⁴ *Жученко Пантелеймон Якович* (1898–1968) – у 1937 р. – перший секретар Житомирського окружкому КП(б)У. У 1937–1938 рр. – голова організаційної президії ЦВК по Полтавській області. Був заарештований у квітні 1938 р. Звільнений із-під варті у жовтні 1939 р. До складу так званого «Полтавського правотроцькістського обласного центру» входили секретар організаційного бюро ЦК КП(б)У по Полтавській області О. Удовиченко, голова облвиконкому П. Жученко, завідуючий відділом обкому КП(б)У Харченко, командир 25-ї стрілецької дивізії Прудников, секретар Лубенського райкому КП(б)У Колотило, секретар Кременчуцького міськкому КП(б)У Шмідт, завідуючий облземуправлінням Харченко, директор Крюківського вагонобудівного заводу Н. Клочко та ін. (усього понад 120 осіб).

В Каменец-Подольской – возглавляли Семёнов³⁵ и Слebak.

В Николаевской – возглавлял Волков³⁶.

В Житомирской – возглавляли Максимов³⁷, Юсов³⁸ и Файбышев³⁹.

В Харьковской – Гикало⁴⁰, а в последнее время Свистун⁴¹.

В Днепропетровской – Хатаевич и Гаврилов⁴².

Всё это разведчики немецкие, разведчики польские, разведчики японские. Чернявский – польский и немецкий шпион, Вегер – немецкий и японский шпион. Был завербован в немецкую разведку, между прочим, ещё когда он работал в Крыму. Евтушенко – польский шпион. Кон-

³⁵ *Семенов Петро Олександрович* (1898 –?) – другий секретар Кам'янець-Подільського обкому КП(б)У. Заарештований органами НКВС на початку квітня 1938 р. Особливою нарадою НКВС СРСР 2 вересня 1940 р. засуджений на 8 років таборів. Звільнений у квітні 1946 р. на підставі рішення Особливої наради МДБ СРСР. Наприкінці січня 1952 р. висланий на спецпоселення в Новосибірську область. Реабілітований військовим трибуналом Прикарпатського військового округу в березні 1956 р.

³⁶ *Волков Микола Федорович* (1898–1938) – у 1937 р. – в.о. голови Одеського облвиконкому. У 1937–1938 рр. – перший секретар оргбюро ЦК КП(б)У по Миколаївській області та перший секретар Миколаївського обкому. Член «трійки» при УНКВС по Миколаївській області. 30 квітня 1938 р. заарештований, 23 вересня страчений у Києві.

³⁷ *Максимов Микола Антонович* (1908–1938) – у 1937–1938 рр. – перший секретар оргбюро ЦК КП(б)У по Житомирській області. 25 квітня 1938 р. заарештований, 22 вересня розстріляний у Києві.

³⁸ *Юсов Георгій Костянтинович* (?–1938?) – у 1937–1938 рр. – другий секретар оргбюро ЦК КП(б)У по Житомирській області. Репресований у 1938 р.

³⁹ *Файбышев Олександр Миколайович* (1900–1938) – у 1937–1938 рр. – голова оргкомітету президії ЦВК по Житомирській області. Розстріляний 23 вересня 1938 р.

⁴⁰ *Гикало Микола Федорович* (1897–1938) – у 1932–1937 рр. – перший секретар ЦК Компартії Білорусії. У березні–вересні 1937 р. – перший секретар Харківського обкому КП(б)У. Член «трійки» при УНКВС по Харківській області. Заарештований 11 жовтня 1937 р. 25 квітня 1938 р. засуджений до страти й розстріляний у Москві. Реабілітований 10 серпня 1955 р.

⁴¹ *Свистун Пантелеймон Іванович* (1890–1938) – у 1933–1938 рр. – директор Харківського тракторного заводу. 26 травня 1938 р. заарештований, 28 липня розстріляний.

⁴² *Гаврилов Іван Андрійович* (1883–1937) – у 1933–1936 рр. – керівник Дніпропетровського облвиконкому. У 1937 р. – голова Українського союзу споживчих спілок. 21 червня 1937 р. заарештований, 2 вересня страчений у Києві.

даков – немецкий шпион. Спивак – польский шпион. Саркисов – старый немецкий агент. Прамнэк – тоже старый немецкий и латвийский агент и т. д. Правотроцкистский центр контактировал свою подрывную и шпионскую работу с военными в армии, возглавляемыми Якиром, который является старым немецким шпионом. Контактывалась также работа с органами НКВД через члена правотроцкистского центра Балицкого, а после с буржуазным националистом

О подрывной и шпионской работе в органах НКВД разрешите немного дальше остановиться.

С правотроцкистским подпольем, действующим на территории всего Советского Союза, находился в близкой организационной связи подпольный русский центр эсеров на Украине, возглавляемый антисоветским правотроцкистским центром, эсером Кариликом, связанным непосредственно с Косиором, с которым он боролся против тов. Ленина и тов. Сталина ещё в годы заключения мира и действовал ещё в ту пору.

Во всех областях Украины вскрыты и ликвидированы подпольные комитеты русских общевоинских союзов, связанных с подпольным областным правотроцкистским центром. На Украине российский общевоинский союз возглавлялся бывшим генералом Кутеповым⁴³, генералом Корниловым⁴⁴, которых, как писали заграничные газеты, как будто кто-то ликвидировал. Не знаю, кто ликвидировал, говорят, вроде советская разведка ликвидировала. Я не знаю, не могу сказать. Я так думаю, что Николай Иванович⁴⁵ на меня не обидится, если я скажу, что, может быть, даже и советская разведка сделала. (Бурные аплодисменты).

Этот российский общевоинский союз имел на Украине, главным образом на Левобережье, свой военно-повстанческий штаб из русских белогвардейцев и офицерства. Они действовали на территории всего Советского Союза. Они также, как эсеры, были связаны с правотроцки-

⁴³ *Кутепов Александр Павлович* (1882–1930) – генерал від інфантерії. Активний учасник білого руху. У 1928–1930 рр. – голова Російського загальновійськового союзу. 26 січня 1930 р. викрадений у Парижі агентами ОДПУ СРСР. За офіційною версією, помер під час вивезення до Москви.

⁴⁴ О. Успенський помилково називає головою Російського загальновійськового союзу генерала від інфантерії Лавра Георгійовича Корнилова (1870–1918), котрий загинув під час громадянської війни. Насправді йдеться про генерал-лейтенанта Євгена-Людвіга Карловича Міллера (1867–1939), який очолював РОВС у 1930–1937 рр. 22 вересня 1937 р. викрадений агентами НКВС і таємно переправлений до Москви. Розстріляний 11 травня 1939 р.

⁴⁵ О. Успенський має на увазі наркома внутрішніх справ СРСР М. Єжова.

стским центром подпольно. И вот русские [белогвардейцы], которые также имели свои подпольные комитеты на Украине, поставили перед антисоветским подпольным центром, который в своей программе также ставил реставрацию капитализма, выдвинули перед руководством правотроцкистского центра по указанию, так называемого, немецкого и польского генеральных штабов, реставрацию капитализма во всей стране и, тем не менее, они на Украине находились в тесной связи с украинскими националистами, с которыми контактировали всю подпольную работу.

Главной агентурой поляков и немцев были буржуазные националисты, которые имели свой антисоветский буржуазно-националистический центр, возглавляемый Затонским⁴⁶, Хвyleй⁴⁷, Порайко⁴⁸ и др., являвшимися агентами польско-немецкой разведки. В составе антисоветского украинского националистического центра действовали областные и районные буржуазно-националистические центры.

Антисоветский центр украинских буржуазных националистов был создан и в армии – военно-националистическая организация, которую возглавлял подпольный военно-повстанческий штаб во главе с буржуазным националистом Коцеловским⁴⁹, буржуазным националистом Бо-

⁴⁶ *Затонський Володимир Петрович* (1888–1938) – один з організаторів КП(б)У. У 1922–1923 і 1933–1938 рр. – нарком освіти УСРР. 1925–1927 рр. – секретар ЦК КП(б)У, 1927–1933 рр. – голова ЦКК КП(б)У. Заарештований у листопаді 1937 р. за звинуваченням у належності до «антирадянського українського націоналістичного центру». Розстріляний у липні 1938 р. Реабілітований у березні 1956 р.

⁴⁷ *Хвyleя (Олінтер) Андрій Ананійович* (1898–1938) – у 1933–1936 рр. – перший заступник наркома освіти УСРР. У 1936–1937 рр. – начальник Управління у справах мистецтв при РНК УСРР та директор Інституту українського фольклору АН УСРР. 13 серпня 1937 р. заарештований. 8 липня 1938 р. розстріляний.

⁴⁸ *Порайко Василь Іванович* (1888–1937) – із березня 1927 по липень 1930 рр. – народний комісар юстиції УСРР та генеральний прокурор. Із грудня 1930 по серпень 1937 рр. – заступник голови РНК УСРР. 13 серпня 1937 р. заарештований органами НКВС УСРР за участь у «буржуазно-націоналістичній антирадянській організації колишніх боротьбистів» та «Українській військовій організації». Розстріляний 25 жовтня 1937 р. Реабілітований 1957 р.

⁴⁹ Мається на увазі командир *Іван Дмитрович Капуловський* (1894–1938). У 1931–1937 рр. – командир і військовий комісар корпусу військово-навчальних закладів Українського/Київського військового округу. 4 жовтня 1937 р. заарештований. 25 серпня 1938 р. засуджений і страчений.

рисенко⁵⁰, буржуазним націоналістом, бившим командуючим Харківським військовим округом Дубовим⁵¹ і другими буржуазними націоналістами, находившимися на командних должностях в Киевском и Харьковском военных округах⁵².

Под руководством этого антисоветского центра⁵³ существовал так называемый антисоветский подпольный (почему его так называли, по-

⁵⁰ *Борисенко Антон Миколайович* (1889–1938) – комдив. У 1932–1937 рр. – командував 45-м механізованим корпусом. 4 жовтня 1937 р. заарештований. 22 серпня 1938 р. страчений у Москві.

⁵¹ *Дубовий Іван Наумович* (1896–1938) – командарм 2-го рангу. У травні 1935 – серпні 1937 рр. – командував Харківським військовим округом. 21 серпня 1937 р. заарештований. 28 липня 1938 р. засуджений і розстріляний у Москві.

⁵² Перебуваючи під слідством, О. Успенський свідчив, що в РСЧА (цитуюмо мовою оригіналу) «арести почались самим ЕЖОВИМ, который в пьяном виде, без всякого разбора по фальсифицированным материалам, представленным ЛИСТЕНГУРТМ Михаилом (начальник 5-го (особливого) відділу УДБ НКВС УРСР і начальник особливого відділу ГУДБ НКВС Київського військового округу в лютому–квітні 1938 р. – *Авт.*), санкціонував арести командного состава. Во время пребывания ЕЖОВА на Украине было необоснованно арестовано до 500 человек командного состава Красной армии [...]. Особенно отличился в этом (фальсификации следственных материалов) ЛИСТЕНГУРТ, который ставил перед ЕЖОВИМ вопрос об аресте военных. Он приносил ЕЖОВУ громадские списки командиров и политработников, а беспробудно пьяный ЕЖОВ подписывал их, не зная даже, на сколько человек он даёт санкции [...]. В дальнейшем заговорщик ЛИСТЕНГУРТ, а потом сменивший его заговорщик ГРЕЧУХИН (Дмитро Дмитрович Гречухін (1903–1939) у травні–вересні 1938 р. був начальником особливого відділу НКВС Київського округу й т.в.о заступника наркома внутрішніх справ УРСР. – *Авт.*), путём фальсификации следствия по этим неосновательно арестованным командирам, ещё более расширили аресты» [див.: *ГДА СБ України, ф. 13, спр. 408, т. 3, арк. 162–163*].

⁵³ Колишній начальник 3-го (контррозвідального) відділу УДБ НКВС УРСР Лев Йосифович Рейхман (1901–1940) на допитах свідчив, що за прямою вказівкою О. Успенського він та його підлеглі фальсифікували протоколи допитів І. Капуловського й В. Затонського. О. Успенський доручив Л. Рейхману допитати деяких заарештованих і вписати до протоколів їхніх допитів усіх осіб, котрі проходили за свідченнями В. Затонського та І. Капуловського. Л. Рейхман свідчив: «Після допиту цих заарештованих я повідомив Успенському, що вписати ці прізвища неможливо, оскільки арештовані їх абсолютно не знають і жодного уявлення про них не мають. Проте я одержав категоричний наказ Успенського “арештованих бити у кров, щоб одержати”» [див.: *Черушев Н.С. Удар по своим: Красная армия 1938–1941. – Москва: Вече, 2003. – С. 376*].

нятия не имею) священный союз партизан⁵⁴. Что-то вроде святейшего синода. Правда, они были похожи на попов тем, что нигде не работали, ничего не делали, а только пьянствовали, везде бузотерили, всегда от всех работ, как это приводил наглядный пример тов. Хрущёв на Киевской областной конференции, отказывались, хвалились своими революционными заслугами, что они воевали, кровь проливали и 18 лет ничего не делали, а когда стали проверять их революционные заслуги, то оказалось, что они 2 месяца у Махна воевали, а 2 месяца на нашей стороне были, что они 2 месяца у Петлюры воевали, а потом 2 месяца на нашей стороне были. Они воевали там, где была победа, а потом, когда победила Красная армия, оттуда поудирали и перешли на сторону Красной армии. Так вот, они назывались священным союзом партизан. Почему так назывались – не знаю. Это священные жулики (смех). Не смейтесь. Этот священный союз на Украине возглавлялся отцом нацио-

⁵⁴ У секретних документах НКВС УРСР «священный союз партизанів» фігурує під назвою Всеукраїнського військово-повстанського партизанського штабу. Як довідуємося з інформації О. Успенського про результати слідства у цій справі від 27 травня 1938 р., до складу «підпільної організації» нібито входили (цитуюмо мовою оригіналу): «ДУБОВОЙ Наум, заместитель председателя Всеукраинской партизанской комиссии, в прошлом командир партизанского соединения на Киевщине (находится в Сочи, командированы работники для ареста); КРАПИВЯНСКИЙ, работник Гулага НКВД, в прошлом организатор партизанских отрядов на Черниговщине (не арестован); ПРОКОПЧУК, командир 51-й стрелковой дивизии, в прошлом командующий Волынской партизанской армией (арестован); БАГИНСКИЙ, старший военрук Харьковских ВУЗ'ов, один из организаторов "Червоного казачства" (арестован); КРИВОРУЧКО – бывший помощник командующего войсками Киевского военного округа, в прошлом командир отряда бессарабцев-партизан (арестован в Москве); МАЩЕНКО, директор сахарного завода, бывший секретарь Всеукраинской партизанской комиссии, в прошлом командир партизанского соединения на Волыни (арестован); ЯКОВЕНКО, председатель инвалидной кооперации, член Всеукраинской партизанской комиссии, организатор партизанских соединений на Луганщине (арестован); ВОЙНОВ – бывший секретарь партизанской комиссии, директор радиовыставки в Киеве, в прошлом командир партизанского соединения на Волыни (арестован); БОГДАНОВ, бывший член Всеукраинской партизанской комиссии, председатель Осоавиахима УССР, в прошлом командир партизанских соединений на Харьковщине (осуждён); ВОЙЦЕХОВСКИЙ Юрий, бывший секретарь ЦИК УССР, председатель Всеукраинской партизанской комиссии (осуждён)» [Див.: ГДА СБ України, ф. 16, оп. 31, спр. 4 (1951 р.), арк. 242–265].

налиста Дубового⁵⁵ Яковенком, председателем союза инвалидной кооперации, который разворовывал деньги этого союза на работу этого, так называемого, священного союза, Байнов, Мищенко – директор сахарного завода на Волыни, Крупинский, который на Черниговщине вместе с правотроцкистским подпольным центром организовывал провокации среди единоличников. Эти партизанские штабы были созданы из разложившихся элементов, лжепартизан, пробравшихся в партию, разворовывавших государственные, кооперативные деньги, где они в большинстве были на работе и куда были устроены Любченком⁵⁶, Порайко. Это в кооперацию промышленную, кооперацию инвалидов. Там дело менее контрольное и они там могли как угодно утруждать и тратить деньги на антисоветскую работу.

Надо сказать, что в составе украинского антисоветского националистического центра действовал блок так называемых украинских демократических партий. Я вам докладывал о подпольных русских партиях. В этот блок украинских демократических партий входили украинские эсеры, эсдеки, укаписты и боротьбисты. Эти антисоветские партии имеют свой подпольный ЦК, сохраняли свою, если можно так выразиться, невинность.

Отдельно можно сказать о боротьбистах. Это левое крыло украинских эсеров, если его можно назвать каким-то левым. Они были в партии по заданию украинских националистов для того, чтобы вносить рознь внутри КП(б)У. Боротьбисты возглавлялись Шумским⁵⁷, старым немецким агентом, который говорил, что лучше с поляками и немцами, чем с Москвой. Боротьбисты не делали никаких ограничений для приёма в партию, они принимали в партию белогвардейцев, гайдамаков, петлюровцев, эсеров, эсдеков, укапистов, имея основную цель

⁵⁵ *Дубовий Наум Іпатійович* (1875–1941) – батько І. Дубового. 4 травня 1938 р. заарештований. Засуджений до 5 років заслання.

⁵⁶ *Любченко Панас Петрович* (1897–1937) – у 1920–1927 рр. – секретар Київського губкому КП(б)У, заступник начальника політвідділу 2-ї Кінної армії, голова Чернігівського й Київського губвиконкомів. У 1927–1934 рр. – секретар ЦК КП(б)У. Із 1934 р. – голова Раднаркому УСРР. На серпневому 1937 р. пленумі ЦК КП(б)У звинувачений у «керівництві контрреволюційною націоналістичною організацією». Передчуваючи близьку розправу 29 серпня 1937 р. покінчив життя самогубством. Реабілітований у 1965 р.

⁵⁷ Ідеться про *Олександра Яковича Шумського* (1890–1946), заарештованого органами ДПУ 13 травня 1933 р. за звинуваченням у «належності до Української військової організації».

пополнить себя всеми теми, кто хочет бороться против Москвы, кто хочет принять руководство немецкого и польского генеральных штабов. Показали бы они украинскому народу этот протекторат. Они хотели показать, но не выйдет это у этих сволочей никогда. (Аплодисменты). По сути, они вводили открыто украинский народ под ярмо польско-немецкого империализма.

Шумский и другие вожак боротьбистов одновременно с расширением своей партии повели переговоры о приёме их в КП(б)У, имея такой замысел: они решили в КП(б)У залезть с тем, чтобы разлагать коммунистическую партию изнутри. Они тогда по этому поводу даже песню пели: «Мы вольёмся, разольёмся и зальём большевиков».

Боротьбистам принадлежала руководящая роль в антисоветском националистическом подполье на Украине, и они были наиболее ценной агентурой для польского, немецкого фашизма. Вот почему Любченко, возглавлявший антисоветский националистический центр, сам в прошлом и в настоящем, теперь тоже в прошлом, осиновый кол в его могилу, являлся правой рукой доверенного Пилсудского на Украине – Станислава Косиора.

Подпольные украинские буржуазные националисты всяких мастей, возглавляемые украинским антисоветским националистическим центром во главе с Любченко, не раз готовили вооружённое восстание на Украине. С давних пор по Украине существовала, до самого последнего времени, подпольная сеть повстанческих комитетов. А в Киеве главный повстанком возглавлял, я думаю, что вы ему не передадите, а если передадите, так и быть, сейчас это древний старец академик Корчак-Чепурковский⁵⁸. Националисты держали его в Главповстанкоме как икону, как своего Николая-угодника и мечтали, что он будет подходящей фигурой для возглавления националистического украинского марионеточного правительства.

В Главповстанком входили представители украинского националистического центра и так называемые украинские демократические партии. С ними действовали в контакте петлюровские повстанцы и махновцы, имеющие свои повстанческие формирования в ряде районов Украины, сохранившие до самого последнего времени тайники с подпольными складами оружия для вооружённого восстания. Я должен вам сказать, что за последние 3–4 месяца мы изъяли несколько тысяч

⁵⁸ *Корчак-Чепурківський Овксентій Васильович* (1857–1946) – український гігієніст та епідеміолог, організатор системи охорони народного здоров'я, колишній міністр УНР, дійсний член ВУАН.

револьверов, винтовок, обрезов, несколько пулемётов, принадлежащих антисоветскому украинскому националистическому центру и его подполью.

Вот почему главный агент польско-немецких войск, доверенный Пилсудского и Гитлера на Украине Станислав Косиор так активно оберегал украинских националистов от разгрома. Вы помните, Косиор, отводил удар от своей агентуры – Порайко, Хвыли и Тарана⁵⁹, заявил: отбросить их от руководства партии и правительства – это значит оттолкнуть от партии украинский народ.

Какая клевета на украинский народ этого международного шпиона! Какое он имеет право говорить об украинском народе? Украинскому народу не только с ним не по пути, но украинский народ растопчет эту гадину раз и навсегда (аплодисменты)!

Товарищи, я вам доложил кратко об этом подполье в таком виде, в каком оно существовало до самого последнего времени на Украине. Было бы неправильно обрисовать так это подполье. Надо сказать о том, что среди этих волков была большая грызня, и о ни каком, даже приблизительном, единстве в их рядах не могло быть и речи.

Например, буржуазные националисты во главе с Любченко считали, что если им удастся каким-то образом осуществить свой план, то они обязательно убили бы своего конкурента Якира. Якир считал так же, как и его ближайшие участники, что если ему удастся каким-то образом добиться своих целей, то он уберет Любченко, т. е. убьёт его. Косиор и с ними был согласен (смех).

Косиору было это всё равно потому, что он представлял интересы польско-немецкого шпиона и должен был также особенно служить своему хозяину и выполнять то, что ему было предложено, а кто будет стоять во главе – ему было безразлично. Вряд ли этот авантюрист, международный шпион, вряд ли он верил в то, что он делал.

Таким путём и методом польские и немецкие фашисты расставляли своих шпионов. Стало известно, что Станислав Косиор имел в своём распоряжении группу вербовщиков шпионов, которые в свою очередь вербовали среди троцкистов, бухаринцев, буржуазных националистов и прочих подонков общества, враждебно относящихся к нашему народу, себе сообщников. Косиор имел в своём распоряжении группу завербованных шпионов, которыми замещал провалившихся шпионов.

⁵⁹ *Таран Сава Дмитрович* (1890–1937) – у 1937 р. – завідувач відділу науки та шкіл Дніпропетровського обкому КП(б)У. Репресований улітку 1937 р.

Некоторые простаки, наши люди, но простаки удивляются и говорят, как же так, что в Виннице сидел завербованный Косиором враг Чернявский, а когда его разоблачили, то Косиор его не защищал?

Существует волчий закон, профессиональный закон шпионов. Когда группу разведчиков посылают на шпионскую работу в другую страну, то старшему говорят, если почувствуешь провал одного из своих агентов, застрели его, если почувствуешь провал самого себя – застрелись и спаси этим других.

Точно так же поступил и Косиор. Ведь всё равно разоблачат, а потому Любченко и другие, не желая быть разоблаченными при жизни, решили застрелиться. Любченко застрелился для того, чтобы спасти от разоблачения Косиора и других разведчиков, но сделал это тогда, когда был уже сам разоблачен, когда он видел, что никакого другого выхода для себя не имеет.

Если в царской России вербовали шпионов министров – разных сухопутных и пуришкевичей, державших в своих руках управление государством, то наши враги забыли, что наш советский народ нельзя завербовать, что он является сам хозяином своей страны, что он не продаст свою страну, что он является хозяином в своей стране и никаким золотом его не купишь (аплодисменты). Теперь господам из профессиональной фашистской разведки не помогла их политика, они не могли повернуть это дело в нужном им направлении. Фашистам пришлось вести дело с освободившимся народом нашего Советского Союза, строящим социализм на основе учения Ленина–Сталина.

Им пришлось иметь дело с народом, идущим к коммунизму, поэтому у них ничего не выходит и не выйдет с настоящими доподлинными хозяевами страны социалистического государства, руководимыми нашей большевистской партией, нашим великим Сталиным (аплодисменты)!

Несколько слов, товарищи, о подрывной работе в органах НКВД. Аппарат НКВД на Украине засорялся в течение ряда лет троцкистско-бухаринским, буржуазно-националистическим, сионистским и просто жульническим элементом. Врагам народа Балицкому и Леплевскому⁶⁰

⁶⁰ *Леплевський Ізраїль Мойсейович* (1894/1896–1938) народився у Брест-Литовську Гродненської губернії в багатодітній родині різника тютюнової фабрики. Із дванадцятирічного віку два роки працював робітником у майстерні, потім на складі аптекарських товарів у Бресті. У 1909–1914 рр. – член «Бунду». 10.1914–06.1917 рр. – рядовий 154-го Дербентського й 3-го Бессарабського прикордонного полків на Кавказькому фронті. Після Лютневої революції 1917 р. обраний головою полкового комітету та головою комітету військового

выгодно было иметь такой состав в аппарате, потому что в таком составе легче было вербовать в своё подполье. Я приведу пример, как Балицкий и Леплевский вербовали в подполье этих людей. Вызывает Балицкий к себе работника и говорит: ты же в прошлом сионист, у тебя же отец имел магазин, как ты попал в КП(б)У, как ты попал в НКВД? Он туда-сюда, а потом говорит – не дай погибнуть! Ну, ладно, оставайся,

гарнізону. Із 07.1917 р. – член більшовицької військової організації в Катеринославі. У 03.1918 р. – реєстратор зброї Саратовської губЧК, командував чекістським загonom під час придушення есерівського повстання. У 06.1918 р. за особистим проханням відкомандирований до Самари, де його старший брат Григорій працював заступником голови губвиконкому. Із 10.1918 р. – помічник начальника СОВ Самарської губЧК. У 05.1919 р. за власним бажанням відряджений у Катеринославі до матері, де був членом Центрального бюро фракції КП(б)У Катеринослава. Із 12.1919 р. – уповноважений 1-ї групи, із 26.08.1920 р. – помічник завідувача СОВ та член колегії губЧК, із 27.12.1920 р. – завідувач СОВ та начальник ОВ, із 23.05.1921 р. – завідувач СОЧ, згодом начальник адміністративно-організаційного відділу, заступник голови Катеринославської губЧК. Із 23.05.1922 р. – начальник Катеринославського, 16.02.1923–05.05.1925 рр. – Подільського губвідділів ДПУ. Наприкінці 1923 р. обраний за сумісництвом т.в.о. першого секретаря Подільського губкому партії. Із 05.1925 р. – у резерві призначень ДПУ УСРР. 27.10.1925–05.07.1929 рр. – начальник Одеського окрвідділу ДПУ. 10.05.1927–05.07.1929 рр. – начальник і військомом 26-го Одеського прикордонного загону ДПУ. 01.07–09.12.1929 р. – заступник начальника, 09.12.1929–15.08.1931 рр. – начальник СОУ ДПУ УСРР. У 1931 р. за сумісництвом був начальником ОВ УВО та ДПУ УСРР. 15.08–17.11.1931 р. – заступник начальника, 17.11.1931–20.02.1933 рр. – начальник ОВ ОДПУ СРСР. На початку грудня 1932 р. відряджений до УСРР у розпорядження В. Балицького. У січні 1933 р. відкомандирований на Одещину для виконання плану хлібозаготівлі. Із 20.02.1933 р. – заступник голови ДПУ УСРР. Від 05.01.1934 р. – повпред ОДПУ по Саратовському краю, з 10.07.1934 р. – начальник УНКВС по Саратовському краю. Із 10.12.1934 р. – нарком внутрішніх справ Білоруської РСР. З 28.11.1936 р. – начальник ОВ ГУДБ НКВС СРСР. 14.06.1937–25.01.1938 рр. – нарком внутрішніх справ УРСР. 25.01–28.03.1938 р. – начальник 6-го (транспортного) відділу ГУДБ НКВС СРСР. 28.03–26.04.1938 р. – начальник 1-го відділу (залізничний транспорт) 3-го управління (транспортного) НКВС СРСР. 28.03–08.04.1938 – заступник начальника, 08.04–26.04.1938 р. – начальник 3-го управління НКВС СРСР. Заарештований 26 квітня 1938 р. Військовою колегією Верховного суду СРСР 28 липня 1938 р. за статтями 58-1 «б», 58-8, 58-11 КК РРФСР за «активну участь у правотроцькістській організації та проведення контрреволюційної зрадницької діяльності» засуджений до страти. Розстріляний у Москві. Не реабілітований. Звання: комісар державної безпеки 2-го рангу (26.11.1935 р.).

но смотри, чтоб слушался! Вот вам вербовка. И он слушался. Всё, что говорил ему Балицкий, он делал – если бы он не делал, он бы его ликвидировал. Такой метод был вербовки людей. Некоторые в годы гражданской войны в аппарат попали потому, что люди не хотели идти на фронт. Некоторые, как только кончился нэп, так они пришли в органы. Вероятно, они не согласны с нэпом потому, что мы нашли таких, которые уходили из органов НКВД, что они пошли на Крещатик, Бессарабку и торговали до 1928 г., а когда после 1928 г. партия взяла курс на наступление на капиталистические элементы⁶¹, они через свои вражеские связи опять попали в органы НКВД и засорили наши органы.

Я приведу такой пример: в отделе кадров НКВД, начальником отдела кадров НКВД до самого приезда на Украину Николая Ивановича Ежова сидел некий Северин Михаил Северинович⁶². Когда приехал Николай

⁶¹ Вірогідно, О. Успенський мав на увазі «Великий перелом» – соціально-економічні перетворення у промисловості та сільському господарстві, проведені більшовицькою партією наприкінці 1920–1930-х рр. із метою утвердження командно-адміністративної системи управління народним господарством. Процес повернення до звичних із часів громадянської війни воєнно-комуністичних методів управління економікою, курс на остаточне згорання непу знайшли своє обґрунтування у статті генерального секретаря ЦК ВКП(б) Й. Сталіна «Рік великого перелому», надрукованій у листопаді 1929 р. в газеті «Правда».

⁶² *Северин Михайло Северинович (Боровик Мойша Шльомович)* (1895–1938) народився в Могильові (за іншими даними – в Одесі) в родині кравця (пізніше власника майстерні). Член ВКП(б) із 01.1918 р. Закінчив економічний відділ 1-го Київського комерційного училища. Із 07.04.1919 р. – інспектор секретного відділу Одеської губЧК. У 05–31.08.1919 р. – уповноважений Київської губЧК, інспектор секретного відділу ВУЧК. Із 09.1919 р. – заступник завідувача юридичним відділом Могильовської ЧК. У 01–05.1920 р. – інспектор та уповноважений економічного відділу Київської губЧК. Із 05.1920 р. – уповноважений штабу Цупнадкому. У 07.1920–07.1921 рр. – районний військовий комендант Чистяковського й Довжанського районних штабів Української трудової армії. З 07.1921 р. – комісар Катеринославсько-Кримського обласного агентства ЦПКП Донбасу. З 09.1921 р. – заступник комісара ЦПКП на Правобережній Україні. Із 07.1922 р. – керуючий Гомельською конторою ЦПКП і конторою вугільного синдикату. Із 11.1922 р. – заступник керуючого відділом губернської контори УГКП Донбасу та вугільного синдикату. 29.06.1923–05.01.1925 рр. – помічник одеського губернського прокурора. У 1926 р. працював в Одеському окрсуді. У 1928–1929 рр. – уповноважений економічного управління ДПУ УСРР. 1929–09.1930 рр. – уповноважений та старший уповноважений економічного відділку Сталінського окрвідділу ДПУ. Упродовж 1930–1932 рр. – уповноважений економічного відділку Маріупольського міськвідділу ДПУ.

Иванович Ежов, он потребовал из отдела кадров личные дела на сотрудников для того, чтобы познакомиться с сотрудниками. Берёт дело, вызывает сотрудника, а всё дело чистое, хотя бы у него кто-нибудь через 20-е поколение был чем-нибудь замаран, что-нибудь – всё чисто. Николай Иванович говорит – что-то неладно у вас в отделе кадров, посмотрите, кто там сидит. Взяли, посмотрели этого Северина и его заместителя – Григорьев⁶³ был. Оказывается, они перед тем, как нести дело Николаю Ивановичу, вырывали все компрометирующие материалы на сотрудника и сжигали. Потом посмотрели, кто это такой – Северин? Оказалось, что он не Северин Михаил Северинович, а Боровик Мойша Шлёмович. Этот Боровик Мойша Шлёмович был сын крупного торговца-обувщика, который имел большую торговлю в Киеве⁶⁴, а у

Із 1932 р. – уповноважений 1-го відділку економічного управління ДПУ УСРР. Із 1935 р. – начальник 2-го відділку економічного відділу НКВС УСРР. 01.1937 – начальник відділку 3-го (контррозвідувального) відділу НКВС УРСР. 16.06.1937 р. – т.в.о начальника, із 26.07.1937 р. – начальник відділу кадрів НКВС УРСР. 15 лютого 1938 р. заарештований, 22 вересня засуджений до страти. Розстріляний у Києві. Звання: капітан державної безпеки (17.11.1937 р.). Член ВКП(б) з січня 1918 р.

⁶³ Григор'єв (Фельдман) Григорій Самійлович (1898–1938) народився у Житомирі в родині кустаря. Член ВКП(б) з серпня 1931 р. У 1912 р. закінчив 2-ге єврейське казенне училище у Житомирі. 12.1916–12.1917 рр. – служба в армії, рядовий. 03.1919–05.1920 рр. – доброволець РСЧА, служив у 2-му артилерійському дивізіоні 1-ї Української радянської армії та 44-й стрілецькій дивізії. 15.07.1920–14.02.1922 рр. – у Волинській губЧК (таємний співробітник, завідувач столом особового складу, діловод і т.в.о. секретаря секретно-оперативної частини, секретар секретно-оперативного відділу). Із 06.1922 р. – у розпорядженні ДПУ УСРР. 06.1923–23.05.1925 рр. – т.в.о. секретаря та секретар Чернігівського губвідділу ДПУ. Служив в адміністративному відділі ДПУ УСРР (з 26.05.1925 р. – інспектор, з 01.02.1928 р. – старший інспектор), відділі кадрів ДПУ УСРР (01.10.1931–03.01.1932 рр. – пом. начальника відділу, 15.01.1932–01.02.1933 рр. – старший інспектор, 01.02–19.09.1933 р. – начальник 1-го відділку та пом. начальника відділу). 19.07.1933 р. – начальник відділу кадрів Вінницького облвідділу ДПУ. 05.07.1935 р. – начальник відділу кадрів УНКВС Київської області. З червня 1937 р. – заступник начальника відділу кадрів НКВС УРСР. 10 березня 1938 р. заарештований, 23 вересня засуджений до страти. Розстріляний. Звання: старший лейтенант державної безпеки (08.01.1936 р.).

⁶⁴ Насправді Ш. Боровик у 1915 р. мав у Києві взуттєву майстерню на Караваївській вулиці [див.: Білокінь С.І. Масовий терор як засіб державного управління в СРСР (1917–1941 рр.): Джерелознавче дослідження. – К., 1999. – С. 108].

Фельдмана оказались родственники в Польше и не сидячие родственники, а ходячие, которые ходили и переходили через границу шпионами, и он с ними шпионил. Вот этого самого Северина или Боровика показания (читает).

Дальше он говорит о себе. Следователь задаёт ему вопрос – когда вы стали на путь борьбы с партией? Он говорит: (читает). Потом он даёт показания, как он стал немецким шпионом, как его завербовал в немецкую разведку крупный немецкий разведчик, немецкий специалист, который работал в Донбассе.

Вот вам на выдержку, так сказать, лицо одного из этих гадов, которые сидели в аппарате ЧК на Украине.

Товарищи, я бы сказал, что и у здоровой части аппарата ЧК враги народа прививали вредные, небольшевистские традиции. В аппарате ЧК враги народа развивали зазнайство. Так, знаете, другой такой вот ферт, вроде Северина, наденет красную фуражку, ходит, и под собой земли не чует (смех), а так, если ему в душу посмотреть, если залезть ему под форму, то там окажется либо вообще не душа, а балалайка (смех), либо вражеская душа.

Самое главное, товарищи, что ЧК, аппарат ЧК, враги народа отрывали от партии, от народа, и то, что сейчас принёс нам в наши органы наш сталинский нарком Николай Иванович Ежов – это партийность, это такую силу, которая очень быстро перестраивает, уже почти перестроила на Украине в частности. И, товарищи, я уверен, что аппарат ЧК под руководством Николая Ивановича Ежова, и на Украине полностью, и целиком в самое ближайшее время окончательно, положив себе в основу своей работы партийность, перестроится на большевистские рельсы (аплодисменты).

Товарищи, Никита Сергеевич Хрущёв принимает сейчас сам личное участие в комплектовании аппарата ЧК на Украине. Мы уже получили через Никиту Сергеевича от украинской партийной организации в аппарат ЧК на Украине больше тысячи коммунистов. Заменяем всех этих Шерлок-Холмсов (смех), которые вообще считали себя умнее всех и никого не слушали. Выгоняем их и, должен я вам сказать, что только воздух чище становится, а вражеские элементы в среде своей – в органах НКВД – мы беспощадно уничтожаем (аплодисменты).

Із цього приводу в одній з автобіографій М. Северин писав: «Закінчив Київське перше комерційне училище, де був через бідність батьків весь час на стипендії» [див.: Золотарьов В. *Олександр Успенський: особа, час, оточення.* – Х.: Фоліо, 2004. – С. 161].

И я вам должен, товарищи, сказать, что те коммунисты, которые пришли к нам на работу в ЧК, они буквально в течении 2–3 дней справляются с работой. Вот его вызываешь. Сначала он, так сказать, думает – ну что такое, понимаете, ЧК? Там всё такое, понимаете, под занавесками, потом его спрашивали, как у тебя, хребет есть, ты на врагов зол? Говорит – уж крепко зол. Зол? Тогда садись и допрашивай! И вот садится и допрашивает. Новым товарищам говорят, а как же в 17-м году тов. Дзержинский создавал ЧК вместе с товарищем Сталиным, и эта молодая ЧК на второй день её создания разгромила все основные силы контрреволюции в нашей стране (бурные, долго несмолкаемые аплодисменты)?!

Товарищи, я должен вам заявить, что органы ЧК на Украине, в частности сейчас, как никогда крепки, как никогда сильны, как никогда успешно борются с врагами под руководством нашего сталинского наркома Николая Ивановича Ежова (бурные аплодисменты)!

Аппарат наркомвнудела, аппарат ЧК должен быть всегда твёрдым, всегда крепким аппаратом, большевистским. Одним словом аппарат ЧК и на Украине, я это заявляю от имени всех чекистов XIV партийному съезду, что мы аппарат ЧК на Украине сделаем наркомвнуделовским – ежовским, а наркомвнудел – Ежовым (бурные аплодисменты)!

(Тов. Хрущёв: Нужно, чтобы наркомвнудел был Ежовым).

Я так и сказал, только ударение не получилось.

Товарищ Сталин на февральско-мартовском пленуме ЦК ВКП(б)⁶⁵ предупреждал нас, и предупреждал всю партию, что пока существует капиталистическое окружение, иностранная разведка всех мастей будет посылать к нам свою агентуру. Мы каждодневно ловим шпионов, диверсантов польско-немецких, которые ещё пробираются в нашу страну, пробираются всякими путями.

Наши пограничные войска созданы из лучшей части нашего советского молодняка. У нас в погранчастях все красноармейцы имеют среднее образование, они неустанно охраняют наши советские границы. С помощью колхозников, с помощью трудящихся наших пограничных районов они успешно борются со шпионами. Можно привести бесчисленное количество примеров мужества и героизма, проявляемого на-

⁶⁵ Лютнево-березневий пленум ЦК ВКП(б) 1937 р., на думку дослідників, став прелюдією «Великого терору» у СРСР. Учасники форуму акцентували увагу на значній кількості проявів «шпигунської», «диверсійної» та «шкідницької» роботи.

шими пограничниками, безграничного мужества и героизма, проявляемого нашими колхозниками, трудящимися и даже детьми в борьбе со шпионами и диверсантами.

Я приведу несколько примеров. Путьобходчик 184-го километра Юго-Западной железной дороги Александр Васильевич Артемьев, житель села Кримина района Каменец-Подольской области лично задержал 83 польских агентов (аплодисменты). Сын жителя села Стремена Каменского района Молдавской АССР Тимоша Лесник, 14 лет, пионер, играя около колхозного сада заметил в зарослях сада притаившегося неизвестного человека. Он понял, что здесь что-то неладно, и побежал на заставу сообщить об этом. По дороге он встретил колхозника и попросил, чтобы тот пошёл на погранзаставу, а сам возвратился и сел неподалёку для того, чтобы скрытно наблюдать за этим человеком (вот с каких лет стал чекистом), и стал скрытно вести за ним наблюдение. Когда прибыли пограничники пионер Тимоша показал им местонахождение неизвестного. Он был окружён и задержан. Он оказался хорошо вооружённым румынским агентом и даже руководителем румынской контрразведки. Благодаря бдительности пионера Тимоши вся эта шпионская группа в количестве 16 чел. была вскрыта и ликвидирована (аплодисменты).

Товарищи, немало врагов народа выкорчевано в нашей стране по заявлению рядовых коммунистов, комсомольцев, беспартийных большевиков, иногда пионеров.

Я вам приведу такой пример – я его приводил на Киевской областной конференции и не могу не привести на съезде партии. Недавно в приёмную Николая Ивановича явились две девочки по 10 лет. Одна из них подала заявление, которое я сам видел, написанное детским ломаным почерком, но это заявление говорит о многом. Эта девочка пишет, что ей кажется, она пишет так: «Мне кажется, что мой папа против советской власти, он часто с мамой спорит. Мама говорит, что сейчас хорошо, а папа говорит, что плохо. К папе приходят какие-то люди, и они говорят, что сейчас плохо. Мама с ними ругается. Я люблю мою маму и думаю, что она права. Я решила со своей подругой придти и рассказать дяде Ежову. Если я ошибаюсь, потому что я маленькая, тогда вы меня не ругайте, а если папа троцкист, то мне его не жалко, если вы его арестуете» (аплодисменты).

И, товарищи, по заявлению этой девочки была в Москве вскрыта довольно значительная антисоветская группа лиц, довольно значительная группа врагов.

Товарищи, это ли не пример силы нашего государства, это ли не пример силы нашей партии, это ли не пример силы великого учения Ленина – Сталина, это ли не пример великой мудрости и силы нашего великого Сталина?!

Товарищи, работы ещё предстоит очень много, борьба далеко ещё не закончена, осиные гнёзда польского, немецкого, японского фашизма, правотроцкистского подполья, буржуазно-националистического подполья и всякой прочей сволочи разгромлены ещё далеко не все, и особенно на Украине. Я вам должен заявить, что совсем недавно вскрыта, об этой группе уже говорил частично в своём выступлении тов. Бурмистенко⁶⁶, молодёжная организация украинских националистов, так называемая организация молодой генерации украинских националистов, в состав которой входили Милько, Ващук, Власенко, Середенко и др. Эта молодая генерация украинских националистов была создана Косиором и Любченком как резерв украинского националистического подполья, долженствующая заменить собой, как они говорили, первое поколение украинских националистов. С какого времени они это поколение считают, чёрт их знает. Это было уже второе поколение украинских националистов, все они вели оголтелую борьбу с новым руководством ЦК партии большевиков Украины под лозунгом: «Геть москалів з України». В последнее время эта самая сволочь, как об этом частично уже говорил тов. Бурмистенко, подготовляла крупное злодеяние, они готовили убийство Никиты Сергеевича Хрущёва. И надо сказать, товарищи, что поймали их, прямо за нос поймали буквально.

Ещё пример. Вот делегаты Киевской областной партийной конференции помнят эту мразь, которая стояла, и надо сказать, что к нашему стыду стояла и отчитывалась перед делегатами Киевской областной партконференции – это Костенко⁶⁷.

⁶⁶ Бурмистенко Михайло Олексійович (1902/3–1941) у січні–червні 1938 р. працював виконувачем обов'язків другого секретаря ЦК КП(б)У. Упродовж червня 1938 – вересня 1941 рр. – другий секретар ЦК КП(б)У. Загинув на початку німецько-радянської війни поблизу Лохвиці.

⁶⁷ Ідеться про Михайла Васильовича Костенка (1906–1938) – у грудні 1937 – червні 1938 рр. – т.в.о. другого секретаря Київського обкому КП(б)У. Член «трійки» при УНКВС по Київській області. Участь у масових політичних репресіях не врятувала М. Костенка від арешту як «ворога народу». Засуджений до страти 23 вересня 1938 р. Реабілітований у 1957 р. Про нього є невелика згадка у спогадах М. Хрущова: «Другим секретарем Київського обкому партії був тоді Костенко. При мені він був дуже мало, його невдовзі арештували. Я

Этот Костенко вместе с другой сволочью, когда увидел, что он уже разоблачён и что его арестуют, он также готовил террористический акт против Никиты Сергеевича.

Должен вам, товарищи, сказать, что совсем недавно мы недалеко от ЦК взяли группу ребят в возрасте от 10 до 14 лет, которые записывали номера машин и искали номер машины Никиты Сергеевича. Пошли за этими ребятами. Эти ребята привели нас к явочной квартире польских шпионов, которых мы забрали на этой же квартире. Они сознались, что были посланы из Польши ответить выстрелом за разгром косиоровской банды на Украине.

Товарищи, я вам должен сказать, что они не могли этого сделать, у них не выйдёт (аплодисменты) и не вышло!

Товарищи, кровавые злодеяния правых, троцкистов, буржуазных националистов послужили нам большим уроком. Этот урок мы получили, к сожалению после всех тех фактов, какие мы имели, начиная с 1918 г., когда враги в блоке с эсерами, троцкистами и бухаринцами готовили свержение правительства Ленина–Сталина и организовывали террористические акты на лучших людей нашей страны. Ранение Владимира Ильича Ленина укоротило дорогую жизнь. 20 июля 1926 г. умер известный пролетарский полководец Феликс Эдмундович Дзержинский во время пленума ЦК и ЦКК после того, как произнёс пламенную речь.

Троцкисты и бухаринцы выстрелом убили пламенного трибуна, стойкого борца Сергея Мироновича Кирова и подло умертвили вели-

здивувався: простий чоловік, із селян-колгоспників, навіть йому зав'язувати дружбу з ворогами Радянського Союзу? Ніяк не міг я цього зрозуміти і вирішив із ним переговорити. Поїхав до НКВС. Привели його з камери. Я його питаю, він усе підтверджує: "Ось такий і такий співробітничав зі мною у цій справі". Я йому: "А ще хто був із вами?" – "Більше нікого не було". Ну й добре, я вже зрадив, що десь вимальовується кінець. Що він дійсно ворог народу, у мене не було вже сумнівів, тому що він особисто та в досить спокійному тоні підтвердив це. Нарком внутрішніх справ сказав, що він буде засуджений до розстрілу. У той час були випадки, коли перед розстрілом люди раптом починали давати свідчення на інших осіб, і таким чином створювався безперервний ланцюг ворогів. Я сказав: "Якщо Костенко стане ще й на когось показувати, то прошу його не розстрілювати, а зберегти, щоб розібратися у цій справі". Проїшов якийсь час, і Успенський мені доповів, що Костенко розстріляний, але перед смертю назвав Черепіна, який уже працював на місці другого секретаря Київського обласного комітету партії» [див.: Хрущёв Н.С. *Время. Люди. Власть: Воспоминания*. Кн. 1. – Москва: ИИК «Московские новости», 1999. – С. 41–42].

кого организатора пролетарской литературы Алексея Максимовича Горького. Они умертвили революционного бойца тов. Куйбышева и Менжинского. Они пытались стать на путь террористического акта в отношении стойкого большевика Николая Ивановича Ежова.

Вспомните, товарищи, всем известное кемеровское дело, когда не одна человеческая жизнь была удушена газами. Сколько жизней рабочих загубили саркисовы в Донбассе.

Товарищи, это говорит о том, что враги не один раз протягивали свои кровавые руки к нашим вождям. Они протягивали свои кровавые руки к нашему дорогому товарищу Сталину. Товарищи, нет пощады всем этим врагам, враги должны быть уничтожены!

Беспощадная борьба, выкорчёвывание дотла всей и всяческой контрреволюции является задачей партийных и беспартийных большевиков Украины, является задачей для нашей советской разведки.

Товарищи, некоторые вражеские элементы, зная, что им рано или поздно надо будет ответить за свои дела перед партией и народом, ведут разговоры (вот это имело место и во время самого XIV съезда КП(б)У), ведут разговоры такие: что нового принесёт XIV съезд партии? Есть такие разговоры. А мы должны таких разговорщиков спросить, а что же они, собственно, хотят, чтобы большевики Украины ослабили борьбу с врагами, чтобы большевики Украины, выкорчевав врагов, оказались снисходительными к этим врагам?

Я думаю, что выражу мнение всего съезда большевиков Украины, если скажу, что мы должны их разочаровать. (Бурные аплодисменты).

XIV съезд партии (большевиков) Украины вместе со всей украинской партийной организацией, вместе со всем украинским народом будет и впредь беспощадно громить врагов рабочего класса, врагов народа с тем, чтобы уничтожить и раз навсегда освободить Украину от всех и всяческих врагов и уничтожить их дотла (бурные аплодисменты).

Большевики Украины нанесли в последнее время решительный удар врагам и очистили Украину от всех врагов народа. Они, безусловно, доведут это дело до конца, ибо во главе нас, во главе украинских большевиков стоит верный соратник товарища Сталина, верный сын рабочего класса нашей страны, непоколебимый большевик Никита Сергеевич Хрущёв (бурные продолжительные аплодисменты)!

А враги пусть гниют в свалочных ямах трижды презренные, мерзко-пакостные, гнусные, заклеянные позором, гневом народа троцкистско-бухаринские выродки, буржуазно-националистические уроды и вся эта шпионская сволочь.

Наш советский народ, согретый сталинской заботой, неразрывно связанный с большевистской партией, руководимый большевистской партией, закалённый в борьбе с врагами, будет победоносно строить коммунистическое общество.

Советская Украина – неотделимая часть великого Советского Союза. Как бы в звериной злобе не скрежетали зубами немецкие, польские фашистские шакалы, народ социалистической Украины вместе со всеми народами Советского Союза будет победоносно строить коммунизм под руководством нашей великой коммунистической партии, нашего великого, любимого всею нашею партией, всем нашим народом, всеми угнетёнными народами любимого, – под руководством нашего Сталина (бурные, долго несмолкающие аплодисменты; все встают; возгласы: «Великому Сталину – ура!», «Да здравствует советская разведка – ура!», «Да здравствует верный сталинец товарищ Ежов – ура!», «Да здравствует соратник товарища Сталина товарищ Хрущёв – ура!», возгласы «ура!»)⁶⁸

*Центральний державний архів громадських об'єднань України,
ф. 1, оп. 1. спр. 544, арк. 453–484. Копія. Машинопис.*

⁶⁸ Делегати з'їзду високо оцінили роботу чекістів та обрали членом політбюро ЦК КП(б)У О. Успенського; членами ЦК КП(б)У: О. Успенського, начальника особливого відділу НКВС Київського військового округу Д. Гречухіна, начальника Кам'янець-Подільського прикордонного загону НКВС А. Волкова (відзначалося, що за 6 місяців роботи той «провів велику роботу з очищення прикордонного загону від ворогів. Веде рішучу боротьбу з ворогами»), начальника 2-го відділу Могилів-Подільського прикордонного загону капітана Т. Строкача. Кандидатами у члени ЦК стали начальник УНКВС Київської області О. Долгушев та начальник УНКВС Донецької області П. Чистов. Членом ревізійної комісії КП(б)У став начальник УНКВС Кам'янець-Подільської області І. Жабрєв. Слід відзначити, що спочатку до складу ЦК планувалося ввести більшу кількість чекістів, але начальник УНКВС Харківської області Г. Кобизєв і начальник УНКВС Миколаївської області П. Карамішев узяли самовідвід. Пояснюючи свою відмову працювати у ЦК останній заявив: «Я достатньо завантажений уже партійною роботою. Я обраний членом міськкому та бюро обкому. Уважаю, що для мене цього досить». Подібної аргументації дотримувався й Г. Кобизєв: «Я нещодавно працюю в органах НКВС. Недавно мене тільки призначили начальником облуправління. Роботи в мене дуже багато. Я член бюро обкому. Гадаю, що для мене вистачить. Прошу дати відвід мені». О. Долгушев теж просив (утім, безрезультатно) «відвести» його кандидатуру: «У 1938 р. я висунутий на керівну роботу – начальником УНКВС Київської області. Робота ця для мене нова, мені потрібно її ще освоїти, дуже багато часу доводиться приділяти роботі. Крім того, я обраний на останній партійній конференції членом пленуму Київського обкому» [див.: ЦДАГО України, ф. 1, оп. 1, спр. 544, арк. 385–386, 390, 397, 421].

Бажан О., Золотарев В. Александр Успенский: «Я считаю себя учеником Николая Ивановича Ежова»

Исследуется деятельность наркома внутренних дел УССР А. Успенского в контексте реализации политики государственного террора в СССР в 1938 г.

Ключевые слова: А. Успенский, НКВД УССР, «Большой террор», политические репрессии.

Bazhan O., Zolotarev V. Oleksandr Uspenskyi: « I consider myself to be a follower of Nikolay Iezhov»

The article devoted to the activities of people's commissar of internal affairs O. Uspenskyi during state terror politics in the USSR in 1938.

Key words: O. Uspenskyi, NKVD of Ukrainian SSR, «Great terror», political repression.

ВЛАДА І ЦЕРКВА

УДК 929Вінс:277.4-854](477)«196/198»(045)

*Оксана ВИСОВЕНЬ**

Лідія Вінс у релігійному дисидентському русі в УРСР (1960–1980-ті рр.)

У статті висвітлюється діяльність голови та засновниці Ради родичів в'язнів євангельських християн-баптистів Л.М. Вінс. Встановлено роль організації у формуванні релігійного дисидентського руху.

Ключові слова: релігійний дисидентський рух, Л.М. Вінс, євангельські християни-баптисти, ініціативники ЄХБ, Рада родичів в'язнів ЄХБ.

Значний внесок у релігійний дисидентський рух, що впродовж 1960–1980-х рр. охопив територію СРСР, у тому числі й Україну, зробила голова Ради родичів в'язнів євангельських

* *Висовень Оксана Іванівна* – канд. іст. наук, доцент кафедри історії та культури України Переяслав-Хмельницького державного педагогічного університету імені Григорія Сковороди.

християн-баптистів Лідія Михайлівна Вінс, котра однією з перших відкрито виступила проти свавілля радянських репресивних органів стосовно віруючих України в 1960–1980-х рр. Вивчення правозахисної діяльності Л.М. Вінс у релігійному русі опору дозволить не лише привернути увагу до такого феномена, як релігійне дисидентство, а й показати його складність та зв'язок із загальнолюдськими цінностями – правами на свободу совісті та віросповідання. Л.М. Вінс і десятки тисяч її однодумців із різних конфесій протистояли тоталітарній системі, оприлюднюючи у «самвидаві» інформацію про репресії щодо віруючих у СРСР.

Авторами невеликої кількості спеціально присвячених Л.М. Вінс праць виступили переважно члени громад євангельських християн-баптистів. Її правозахисна та релігійна діяльність частково згадується в розвідках про становлення і розвиток церкви ЄХБ в УРСР, а також у публікаціях про причини розколу цієї конфесії в 1960-х рр. та репресії проти її активних членів у 1960–1980-х рр.¹ Значну кількість автобіографічної інформації про Л.М. Вінс подано у працях її сина, відомого релігійного дисидента Григорія Петровича Вінса, а також у публікаціях її онуки – Наталії Григорівни Вінс². Проте комплексного

¹ Головина Т. У меня есть небесное гражданство (интервью с Н. Винс) // Международная христианская газета. – 2008 [Електронний ресурс]: www.titel.ru/cz-archive/golowina-wins.html#top; История евангельских христиан-баптистов в СССР. – Москва: ВСЕХБ, 1989. – 624 с.; Лакно О. Церковна опозиція євангельських християн-баптистів в Україні (1940–1980-ті рр.). – Полтава: Друкарська майстерня, 2009. – 285 с.; Панич О. До питання про причини розколу євангельських християн-баптистів у 1960-х рр. // Історія релігій в Україні: Науковий щорічник. Кн. 1. – Л.: Логос, 2007. – С. 704–710; Решетников Ю., Санников С. Обзор истории евангельско-баптистского братства в Украине. – Одесса: Богомыслие, 2000. – 348 с.

² Бюллетень № 2 Совета родственников узников евангельских христиан-баптистов в СССР. – Москва, 1971. – С. 10–18; Винс Г. Шестьдесят лет спустя... // Коваленко Л. Облако свидетелей Христовых, 5-е изд. (72 биографии с фотографиями). – К.: Центр христианского сотрудничества, 2006. – С. 13–14; Его же. Тропою верности. – Санкт-Петербург: Библия для всех, 1997. – 241 с.; Винс Н. О моей бабушке: К 100-летию со дня

наукового дослідження про Л. М. Вінс досі немає, відтак ми принаймні частково намагатимемося заповнити цю прогалину.

Поняття «релігійне дисидентство» широко застосовується у вітчизняній історіографії³. На думку М. Пасічника, головне своє завдання релігійна опозиція вбачала в боротьбі за реабілітацію та легалізацію Української греко-католицької церкви, протестантських деномінацій і течій, за свободу совісті та вільне відправлення релігійних обрядів, повернення відібраних державою храмів і відбудову зруйнованих, звільнення засуджених за віру з місць ув'язнення, реабілітацію страчених служителів культу. Релігійні дисиденти виступали проти втручання держави в діяльність віруючих і церкви, проти закриття храмів та перешкоджання підпільним богослужінням⁴.

Досліджуючи життєвий шлях Л. М. Вінс зрозуміло, що її поза сумнівом можна назвати релігійним дисидентом. Адже Лідія Михайлівна була одним із лідерів незареєстрованої громади ініціативників ЄХБ, і в 1966 р. за підтримки віруючих, чиї рідні потерпали від гонінь або відбували покарання за віру, заснувала Раду родичів в'язнів ЄХБ, була обрана її головою. Із цього часу на плечі цієї людини лягла величезна відповідальність: пові-

рождения Лидии Михайловны Винс [Електронний ресурс]: <http://maxpark.com/user/4295154523/content/2147032>; Головина Т. У меня есть небесное гражданство (интервью с Н. Винс); Из истории нашей церкви: Винс Лидия Михайловна (1907–1985) // Молитва. Единство. Любовь: Христианский журнал церкви «Храм спасения». – 2011. – № 14. – С. 1–3; Служение ближним (строки биографии) // Вестник истины. – 1985. – № 3. – С. 34–35.

³ *Бажан О.* Релігійне дисидентство в Україні (друга половина 50–80-х рр. ХХ ст.) // Україна: Людина, суспільство, природа: Третя щорічна наукова конференція, присвячена 400-й річниці народження і 350-й річниці смерті Петра Могили: Тези доповідей. – К., 1997. – С. 54–55; *Бажан О., Данилюк Ю.* Випробування вірою: Боротьба за реалізацію прав і свобод віруючих в Україні в 1950–80-ті рр. – К., 2000. – 320 с.; *Бажан О., Лахно О.* Заходи радянських спецслужб з обмеження опозиційного руху в середовищі євангельських християн-баптистів у 1960–1980-х рр. // З архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ. – 2010. – № 1 (34). – С. 282–300 та ін.

⁴ *Пасічник М.С.* Історія України: державницькі процеси, розвиток культурної та політичної перспективи. – К.: Знання, 2006. – С. 145.

домляти світ про ті злочинні заходи, що проводилися супроти віруючих при обшуках їхніх будинків, на місці роботи та в навчальних закладах, де навчалися їхні діти, у судах, місцях позбавлення волі тощо.

Лідія Михайлівна Вінс народилася 30 березня 1907 р. в далекосхідному місті Благовещенську, у релігійній родині. За свідченням її онуки – Наталії Вінс – батьки бабусі були глибоко віруючими людьми, членами церкви євангельських християн-баптистів, і виховували своїх п'ятьох дітей у християнському дусі. Жили вони бідно, були напівграмотними. Батько працював на фабриці. Йй було десять років, коли він помер. Л. М. Вінс прийняла водне хрещення у 12-річному віці. П'ятнадцятирічною вона вже викладала уроки Біблії в недільній школі⁵. Маючи багато хатньої роботи вечорами все ж таки знаходила час, аби відпочити та почитати улюблену російську класичну літературу: Л. Толстого, А. Чехова, О. Пушкіна. Самоосвіта сформувала її як особистість, допомогла при вихованні сина та в подальшому служінні.

У 1926 р. Лідія Михайлівна закінчила середню школу й вступила до Владивостоцького медичного технікуму, але вже 1927 р. взяла шлюб із Петром Яковичем Вінсом – пресвітером Благовещенської церкви. До 1928 р. він мав американське громадянство, але на початку 1929 р. добровільно відмовився від нього та прийняв радянське підданство, щоб мати можливість здійснювати служіння. Петро Якович володів старогрецькою і старогрейською мовами, закінчив біблейську семінарію та мав хорошу богословську підготовку. У Сибіру й на Далекому Сході він заснував біблейські курси. Звичайно, що духовна та інтелектуальна підготовка чоловіка справила великий вплив і на Лідію Михайлівну, яка, своєю чергою, проводила сестринські спілкування. Вона навіть написала дві книжки: «Портрети жінок Старого Заповіту» і «Портрети жінок Нового Заповіту»⁶.

⁵ *Винс Н.* О моей бабушке: К 100-летию со дня рождения Лидии Михайловны Винс [Електронний ресурс]: <http://maxpark.com/user/295154523/content/2147032>

⁶ Там же.

Однак невдовзі служіння перервалося. У грудні 1930 р. заарештували Петра Яковича, який поїхав до Москви для участі у пленумі Спільки християн-баптистів як представник Далеко-східного братства. Перед початком зібрання його викликали в органи державної безпеки та запропонували проголосувати на пленумі за певних осіб⁷. Але П. Я. Вінс відмовився від такої пропозиції. За кілька днів він опинився під арештом і був засуджений до 3 років таборів із наступним спецпоселенням. Після відбуття покарання впродовж 1936–1937 рр. його заарештовували ще двічі. Зокрема 1937 р. він був засуджений до 10 років без права на листування. Його син – Г. П. Вінс – писав:

«Нарешті, у 1995 р., майже 60 років після другого арешту мого батька, КДБ дав згоду на моє прохання надати мені можливість ознайомитися з матеріалами справи. Справа мого батька – 450 сторінок. Читаючи її, я вперше дізнався, що 26 серпня 1937 р. мій батько був страчений через розстріл. У той час йому було 39 років. Майже 60 років радянська влада тримала це у секреті»⁸.

Після арешту чоловіка Л. М. Вінс позбавили роботи та місця проживання, вимагали зречення від чоловіка. У пошуках роботи вона переїхала до Уссурійська. Але колеги з Благовещенська вчасно повідомили місцевий апарат ДПУ, тож для запобігання контактів із людьми Л. М. Вінс заборонили ходити в їдальню⁹. Згодом вона згадувала про той період свого життя:

«В Уссурійську мене кілька разів викликали на бесіду зі слідчим ДПУ. Він мені заявив: “Ви повинні розлучитися з вашим чоловіком – американським місіонером і змінити прізвище. А якщо не погодитесь, то будете заслані на Крайню Північ як дружина ув’язненого. Це в наших руках!”. Я рішуче відмовилася від їхньої пропозиції. На роботі мене також викликав до себе в кабінет для бесіди головний начальник контори, людина глибоко порядна. Він мені сказав: “Нам органи ДПУ наказали Вас звільнити. Мені дуже шкода, але я нічим не можу Вам допомогти. І ще я

⁷ Служение ближним (строки биографии). – С. 13.

⁸ *Винс Г. Шестьдесят лет спустя...* – С. 13.

⁹ *Винс Г.П. Тропою верности.* – С. 105.

дізнався, що Вас повинні відправити на північ, якщо Ви не погодитеся через газету відректися від Бога і розлучитися»¹⁰.

Лідія Михайлівна залишалася вірною своїй вірі й чоловікові-в'язневі.

У післявоєнні роки вона з сином Георгієм переселилася в Київ. У 1961 р. чимало віруючих піднялися на захист віри, відстоюючи своє конституційне право на свободу совісті. Перші послання ініціативної групи були поширені й серед віруючих Києва, знайшовши відгук як у Лідії Михайлівни, так і Георгія Петровича. Вони підтримали заклик про скликання надзвичайного всесоюзного з'їзду церкви ЄХБ. Г.П. Вінс включився в роботу оргкомітету у серпні 1963 р. Уже у травні 1966 р. він був заарештований і засуджений до 3 років. Лідія Михайлівна ввійшла до складу Ради родичів в'язнів ЄХБ, а потім була обра-на її головою. Наталія Вінс писала:

«Двері нашого будинку були відкритими для всіх, хто страждав і кого переслідували. У будь-який час доби до нас могла прийти сестра з ближнього або далекого місця величезної країни й повідомити про арешт її чоловіка, брата, родича. У нашому будинку вона знаходила співчуття, підтримку, розраду. Бабуся молилася з нею, давала поради, писала листи в органи влади з клопотаннями. Трохи пізніше до цього служіння залучилися молоді сестри, які допомагали бабусі у цій праці. Вона направляла їх у сім'ї в'язнів майже в усіх республіках Радянського Союзу. Бабуся говорила їм, наприклад, так: «Ідь у Сибір, ось адреси сімей в'язнів, і подивися жіночим оком: чи не протікає в них дах, чи є одяг, їжа, яка потрібна допомога з боку церкви та інше». І таким чином це була реальна підтримка кожній сім'ї»¹¹.

У 1970 р. за правозахисну діяльність у Раді родичів в'язнів ЄХБ Л.М. Вінс було заарештовано й засуджено на 3 роки. Ці події докладно описала Н. Вінс:

«Коли моїй бабусі було майже 64 роки, до нас у будинок посту-кала міліція та працівники КДБ, зробили обшук і заарештували

¹⁰ *Винс Г.П.* Тропою верности. – С. 106.

¹¹ *Винс Н.* О моей бабушке: К 100-летию со дня рождения Лидии Михайловны Винс [Електронний ресурс]: <http://maxpark.com/user/4295154523/content/2147032>

ії. Єдина її провина – допомога сім'ям в'язням. Дуже близька мені сестра-поетеса Галина Везикова написала вірш, присвячений моїй сестрі Лізі. Коли бабусю заарештували, Лізі було 10 років. Бабуся знала, що її можуть посадити у в'язницю, тому заздалегідь приготувала тепле пальто, трохи сала, сухої ковбаси і сухарів. Лізу вона попросила: "Якщо міліція прийде заарештовувати мене, ти нагадай бабусі, щоб я узяла з собою ці харчі". Але сталося так, коли міліція прийшла по бабусю, вона забула нагадати їй про торбинку. Дівчинка розгубилася, плакала, і бабуся пішла без харчів»¹².

Л. М. Вінс опинилася на лаві підсудних через те, що вона оприлюднювала справжні дані про засуджених за віру, клопоталася за в'язнів совісті і їхні сім'ї перед очільниками СРСР, правоохоронними органами, міжнародними організаціями тощо. Починаючи з 1961 р., за період внутрішньоцерковного руху ЄХБ, вона стала 925-ю засудженою. 8–9 лютого 1970 р. у приміщенні нарсуду Залізничного району м. Києва проходило засідання Київського обласного суду у справі Л. М. Вінс, котру звинувачували за ст. 138 ч. 2 КК УРСР (виготовлення й розповсюдження літератури, що містила заклики до невиконання законодавства про релігійні культу) та ст. 187 ч. 2 Кримінального кодексу республіки (розповсюдження завідомо неправдивих свідчень, які ганьблять радянський державний і суспільний устрій). Це були типові статті, за якими тоді ув'язнювали тисячі віруючих дисидентів. Обвинувальний вирок при так званій «першій ходці» зазвичай становив 1 рік позбавлення волі в таборах загального режиму зі сплатою 50 руб. судових витрат. «Друга ходка» за схожий «злочин», а також «організаційну діяльність», спрямовану на його скоєння, передбачала вже позбавленням волі на строк до 3 років при сплаті 80 руб. судових витрат¹³. Саме такий вирок і було винесено пенсіонерці та голові Ради родичів в'язнів ЄХБ, дисидентці Л. М. Вінс.

¹² Винс Н. О моей бабушке: К 100-летию со дня рождения Лидии Михайловны Винс [Електронний ресурс]: <http://maxpark.com/user/4295154523/content/2147032>

¹³ Решетников Ю., Санников С. Обзор истории евангельско-баптистского братства в Украине. – С. 156.

Аби зрозуміти, за що насправді було засуджено Лідію Михайлівну, наведемо розлогий уривок з її виступу на суді:

«Передусім я хочу сказати, що ніякого міжнародного трибуналу я не вимагала, хоча гр-н прокурор це і назвав маячною і “сном сивої кобили”, але я дійсно на початку суду просила, щоб на цьому суді був присутнім віруючий юрист – представник міжнародної християнської громадськості, і щоб він здійснював мій захист, як віруюча людина. Я на це мала право. Я вважаю, що суд дійсно порушив процесуальні норми, так, здається, це називається юридично. Хіба можуть бути свідками слідчі та працівники міліції, саме ті, на яких ми скаржилися? Жодного потерпілого свідка не викликали. У такому вигляді суд виглядає навіть якось абсурдно. Ми, євангельські християни-баптисти, за своїм віросповіданням з повагою ставимося до влади, наше віросповідання дозволене в Радянському Союзі, тому що в ньому немає нічого бузувільського. Ми завжди виконуємо свій громадянський обов’язок краще за інших. Ось і про моїх єдиновірців, що сидять у залі, можна сказати тільки хороше. Тому що ми знаємо, що всяка влада – від Бога, ми не хочемо порушувати веління Христа: “Ідіть по всьому світу і проповідуйте Євангеліє”; “Кесарева – кесарю, а Боже – Богові”; “Не перешкоджайте дітям приходити до Мене” й ін. Ось на цьому ґрунті в нас і сталося розділення зі ВСЄХБ, на догматичній основі, тому що вони відступили від учення та заповітів Христа. Церква відокремлена від держави. Церква повинна мати одного главу – Христа, так ми розуміємо, Який приходив на землю і прийде повторно. (Суддя перебиває: “Не ухиляйтеся, говоріть по суті обвинувачення”). Ми спочатку тільки клопотали про звільнення своїх рідних, але не торкалися законів країни, цим повинні були займатися ВСЄХБ і Рада церков, але потім ми почали вникати, за що судять наших рідних. Довелося вникнути у закони. Ми з’ясували, що в першій Конституції Радянського Союзу було дозволено релігійну й антирелігійну пропаганду. Пізніше було заборонено релігійну пропаганду. Залишили тільки слова: “Кожен має право сповідувати свою релігію”. А антирелігійна пропаганда дозволена! Але навіть якщо тільки залишене “сповідувати”, то й тоді ми маємо право проповідувати. Тому що слово “сповідувати” означає – сказати, розповісти про свою віру іншим. Ми (родичі в’язнів, від початку червня 1965 р.) ходили делегаціями в Москві до генерального прокурора Руденка, у Верховну Раду, ЦК КПРС, просили, щоб

нас прийняли, посилали телеграми, щоб нас прийняли й вислухали. Але нам відповіли – не ходіть і не просіть, нічого вам не допоможе, ніхто вас не слухатиме. (Суддя: “Але їх же засудили, значить, вони були винні”). Чому ми почали писати? То там арешт стався, то там, у багатьох місцях, ми й почали писати повідомлення. Ми свої повідомлення назвали “надзвичайними”. У раді в нас здебільшого жінки: матері, дружини з усіх республік. Ми не могли сидіти, склавши руки, коли страждали наші діти, наші чоловіки. Тут розбирається тільки 4 факти, про які ми писали – а ми писали про багато інших фактів. Треба було тут оприлюднити ці повідомлення, про які ми писали. Там ішлося про багатьох позбавлених волі, про їхні сім’ї, там у списках є графа “утриманці”. В основному це були багатодітні сім’ї – сім, вісім, дев’ять, десять, одинадцять знедолених дітей, що залишилися без годувальників»¹⁴.

Далі Л.М. Вінс оприлюднила чимало фактів побиття віруючих міліцією, їх незаконного арешту лише за те, що хтось відвідував церкву, інші надавали свої помешкання для проведення молитовних зібрань, організували каси взаємодопомоги дітям, чиї батьки стали в’язнями совісті. До таких віруючих громадян, підкреслила підсудна, ставилися як до карних злочинців, зокрема їх могли просто заарештувати дорогою до місця зборів, хапали на платформах електричок, на автобусних зупинках, брали під варту матерів, залишаючи напризволяще маленьких дітей. Також Л.М. Вінс звернула увагу суду на достовірність тих фактів, про які повідомлялося в опублікованих листах, оскільки всі вони були написані на підставі документів, завірені підписами потерпілих:

«Я хочу розповісти, про що я в них писала. Писала про обшуки, про вилучення духовної літератури, вилучалися Біблії, Євангелія, збірники пісень. Є вироки судів про знищення цієї літератури. Із початку цього руху (з 1961 р.) було заарештовано 524 людини, 400 були засуджені до 15-добового ув’язнення за участь у богослужіннях [...]. Заплачено штрафів за участь у молитовних зібраннях 94 300 руб. у нових грошах. Піддавалися допитам діти. В ООН перший лист ми написали 1967 р. Це було викликано

¹⁴ Бюллетень № 2 Совета родственников узников евангельских христиан-баптистов в СССР. – С. 11.

тим, що наш уряд не вживав жодних заходів, аби виправити становище віруючих. Ми писали, тому що все-таки сподівалися на справедливість, вірили, що наш уряд, нарешті, проявить гуманність. Але прокурор сказав тут, що репресії триватимуть. Я вперше чую на цьому суді від прокурора, що Загальну декларацію прав людини не підписано Радянським Союзом. Я завершую. Проти свідків я нічого не маю, у них становище делікатне. Хто ж скаже на себе, що він бив? Звичайно, ніхто. От і все, що я хотіла сказати»¹⁵.

В останньому слові Л. М. Вінс просила не переслідувати всіх тих, хто підписував листи:

«Я прошу, щоб цього не робили. Я все беру на себе. Я писала головним чином ці листи. Головну участь у цьому брала я. Ще прошу суд врахувати мій вік і стан мого здоров'я. Яким би не був ваш вирок, він дорівнюватиме смертному, тому що умови, в яких я зараз перебуваю, у камері, для мене дуже тяжкі. Ось усе, що я хотіла сказати»¹⁶.

Після оголошення судом вироку віруючі почали кидати Лідії Михайлівні квіти – фіалки й червоні гвоздики. А коли її виводили з будівлі суду до машини, залунав християнський гімн¹⁷.

Про подальші події розповіла Н. Вінс:

«Після суду її відправили до робочого табору м. Харкова. Це було й добре, і погано: у робочому таборі кращі умови – нормальна їжа, терпиме ставлення начальства, а погано те, що бабуся була пенсійного віку, фізично працювати їй було дуже важко. І з часом сталося те, чого вона дуже боялася: її перевезли в інший табір, за містом, у районі звалища й хімічних заводів. Улітку ув'язнені задихалися від важкого повітря, а взимку страждали від холоду. У бабусі були хворі нирки, і їй часто доводилося ходити в туалет, який знаходився на подвір'ї. І, уявіть, узимку, уночі, потрібно було одягнутися та пройти крізь усю зону. У туалет через великі щілини задувало сніг. Це посилювало хвороби ув'язнених. Хоча в таборі їх ніхто не бив і не знущався, проте умови були настіль-

¹⁵ Бюллетень № 2 Совета родственников узников евангельских христиан-баптистов в СССР. – С. 12.

¹⁶ Там же. – С. 13–14.

¹⁷ Там же. – С. 14.

ки важкими й іноді нестерпними, що витримати їх було дуже важко»¹⁸.

На момент свого звільнення (1973 р.) Л. М. Вінс була настільки кволою, що ув'язнені вели її під руки до самих воріт табору. Вона не могла ходити й декілька місяців лежала вдома. Ситуація на волі не змінилася. Були ті ж труднощі, гоніння, обшуки, арешти друзів. Продовжували своє служіння сестри Ради родичів в'язнів ЄХБ. За словами Н. Вінс:

«Після трьох років ув'язнення бабуся говорила, що перебувати у зоні страшно не лише фізично, але й морально. Вона сиділа в бараку, де були жінки-вбивці, в основному літні. Це товариство людей, що морально опустилися, жінки легкої поведінки, мова яких – добірна лайка. Анекдоти, котрі там звучали день і ніч – суцільна вульгарність. Вона дуже жаліла молодих сестричок-в'язнів і закликала дітей Божих молитися за них, щоб Господь зміцнив їх та допоміг не заплямувати себе цим брудом. Після декількох місяців удома бабуся трохи зміцніла фізично. І перед нею постав новий вибір: залишитися осторонь від служіння або наново влитися в нього. А це означало знову в'язницю, оскільки годі було розраховувати на милість влади. Вона вирішила знову стати частиною Ради родичів в'язнів і ще впродовж декількох років тривало це служіння»¹⁹.

У 1974 р. було вдруге заарештовано й засуджено до 5 років таборів і 5 років заслання сина Лідії Михайлівни – Георгія Петровича Вінса. У квітні 1979 р., після відбуття табірної терміну, його позбавили радянського громадянства та вислали у США. У травні того ж року родині Вінсів дозволили приєднатися до нього, і у червні 1979 р. Лідія Михайлівна опинилася за океаном. Спочатку вона оселилася в Лос-Анджелесі, де стала членом російської баптистської церкви «Віфанія» та постійно свідчила про гнаних за віру. У 1981 р. вона переїхала до Георгія Петровича, у м. Елкарт (Індіана), і прожила там до смерті. Але подовгу сидіти вдома їй не випадало. Приймаючи численні запрошення від віруючих, і яким би не був стан здоров'я, Лідія Ми-

¹⁸ *Винс Н.* О моей бабушке: К 100-летию со дня рождения Лидии Михайловны Винс [Електронний ресурс]: <http://maxpark.com/user/4295154523/content/2147032>

¹⁹ Там же.

хайлівна незмінно вирушала в дорогу, щоб розповісти про становище віруючих у СРСР. «*Не проходите повз їхні страждання!*» – цим закликком до молитов і клопотаннями про гнаних християн зазвичай завершувалися всі її виступи.

17 травня 1985 р., коли Лідія Михайлівна Вінс працювала у своєму кабінеті за друкарською машинкою, готуючи відповіді на численні листи християн, їй стало зле, відібрало мову, паралізувало ліву частину тіла. Хвору терміново відвезли до лікарні. Там їй стало легше, вона знову почала говорити, а лікарі вже планували заходи з відновлення рухових функцій. Утім у неділю, 19 травня, Лідія Михайлівна, перебуваючи в повній свідомості та зі сподіваннями на Господа відійшла у Вічність²⁰.

Життєвий шлях, релігійна та правозахисна діяльність Л. М. Вінс стала доказом того, що члени церкви євангельських християн-баптистів попри переслідування та навіть загрозу життю твердо відстоювали своє конституційне право на свободу совісті й релігійні переконання. Рада родичів в'язнів ЄХБ під керівництвом Л. М. Вінс стала осередком спротиву тоталітарній системі, зорганізувавши реальну правозахисну та матеріальну підтримку багатодітним сім'ям в'язнів совісті.

Висовень О. Лидия Винс в религиозном диссидентском движении в УССР (1960–1980-е гг.)

В статье освещается деятельность председателя и основателя Совета родственников узников евангельских христиан-баптистов Л. М. - Винс. Установлена роль организации в формировании религиозно-диссидентского движения.

Ключевые слова: религиозное диссидентское движение, Л. М. Винс, евангельские христиане-баптисты, инициативники ЕХБ, Совет родственников узников ЕХБ.

Vysoven O. Lidiya Vins in religious dissident movement in Ukrainian SSR (1960th–1980th)

The article shed light on the activity of Lidiya Vins, the chairwoman and founder of Council of relatives of evangelical Christian-Baptists prisoners. The author defined the role of the Council in the formation of religious dissident movement.

Key words: religious dissident movement, L. Vins, evangelical Christian-Baptists (ECB), initsiatyvnyki, Council of relatives of ECB prisoners.

²⁰ Служение ближним (строки биографии). – С. 34–35.

ІСТОРИОГРАФІЧНІ ТА ДЖЕРЕЛОЗНАВЧІ ДОСЛІДЖЕННЯ

УДК 329.73:930.25](477)(045)

*Володимир ЩЕРБАТЮК**

Окремі нововіднайдені матеріали з історії повстансько-партизанської боротьби ОУН та УПА

Розкривається значення віднайдених документів, які проливають додаткове світло на історію ОУН та УПА, зокрема повстансько-партизанську діяльність місцевих бойових загонів і груп. Визначено кількість документів та їх загальний обсяг, проведено класифікацію матеріалів, здійснено аналіз окремих із них. Показано актуальність пошукової діяльності місцевих дослідників і краєзнавчих осередків.

Ключові слова: ОУН, УПА, документи, повстанці, повстансько-партизанський рух.

Усталеним в українській історіографії стало твердження, що краєзнавство значною мірою доповнює історичну науку, розвиває її, поширює знання серед широкого загалу¹. Підсвідомо

* *Щербатюк Володимир Михайлович* – докт. іст. наук, доцент, професор кафедри історії держави та права Національної академії внутрішніх справ, член Національної спілки краєзнавців України.

це сприймалося нами ще зі студентських років, коли вперше довелося стати на шлях дослідження питань історії. Із набуттям наукового досвіду інтуїтивне сприйняття переросло в переконання. Так, під час однієї з робочих поїздок до Тернополя місцеві пошуковці передали мені копії віднайдених ними матеріалів щодо діяльності Організації українських націоналістів та Української повстанської армії, їх місцевих осередків в окремих регіонах України в перші повоєнні роки. Загорнуті в поліетилен, ці документи понад шістьдесят років пролежали у схроні, у гільзі від німецького снаряда. Їх удалося виявити 2009 р. З усього видно, що матеріали пакувалися нашвидкуруч, а місце їх зберігання, скоріш за все, уявлялося як тимчасове. Ентузіасти-краєзнавці окреслили загальні обставини того моменту – ішов бій між загонами УПА та силами держбезпеки. Можемо припустити, що повернутися тоді по документи вже не судилося нікому...

Спільно було вирішено, що оригінали, котрі, на жаль, перебували не в найкращому стані, та зроблена з них електронна копія повинні зберігатися в державному архіві Тернопільської області. Метою нашого дослідження є не лише оприлюднення факту знахідки, а, перш за все, демонстрація значення цих документів для вивчення діяльності ОУН та УПА й, щонайважливіше, їх місцевих осередків та бойових партизанських груп, а також підкреслення ваги краєзнавчо-пошукової роботи для історичних досліджень. Відтак визначимо кількість документів та їх загальний обсяг; класифікуємо знайдені матеріали; здійснимо аналіз найзначніших із них.

Матеріали, надані нам в електронному вигляді, виконано у формі машинопису, вони налічують 88 документів загальною

¹ Доповідь голови правління Всеукраїнської спілки краєзнавців, академіка НАН України Петра Тронька // III з'їзд Всеукраїнської спілки краєзнавців (29–30 жовтня 2003 р.): Мат. та док. – К.: Академія, 2004. – С. 29–30; *Тронько П.Т., Реєнт О.П.* Краєзнавство – міцний фундамент історичної пам'яті, об'єднуючий суспільний рух у справі духовного відродження України і національно-патріотичного виховання громадян // Проблеми регіональної історії в контексті загальноукраїнських подій. – К.: Синопис, 2009. – С. 6.

кількістю 617 сторінок. За ознаками видового поділу умовно класифікуються на шість груп:

1. наказові та інструктивно-настановчі документи керівних установ;
2. документи бюро інформації Української головної визвольної ради (БІ УГВР) (вип. 3, вересень 1948 р.; події представлено за період із серпня 1946 по серпень 1947 рр.);
3. загально-інформативні, довідкові, узагальнюючо-аналітичні та навчальні матеріали;
4. машинописний передрук наукових досліджень, статей, конспектів, періодичних видань, поезій;
5. листівки (відозви, заклики та ін.);
6. некрологи, інформація про обставини смерті членів ОУН і вояків УПА.

Ці матеріали – лише частина великої джерельної спадщини національного руху. Задля дотримання принципу об'єктивності, маємо порівнювати ці відомості з іншими матеріалами, зокрема з архівними джерелами – у цьому випадку дослідник мінімізує суб'єктивний фактор, максимально наближаючись до реконструкції історичної події.

Сучасна вітчизняна історіографія діяльності ОУН та УПА доволі значна (включає комплекси документів, монографічні дослідження, численні публікації), надзвичайно швидко вона збагачується останніми роками². Тому серед віднайдених ма-

² *Патриляк І.К.* Військова діяльність ОУН(Б) у 1940–1942 рр. – К., 2004. – 598 с.; *Його ж.* «Щоденний хліб» курсантів УПА: житлове, матеріально-технічне, продовольче та медичне забезпечення старшинських і підстаршинських шкіл УПА (1943–1944 рр.) // Український визвольний рух. Зб. 3: До 75-ліття Організації українських націоналістів. – Л., 2004. – С. 246–260; Організація українських націоналістів і Українська повстанська армія: Історичні нариси. – К.: Наукова думка, 2005. – 495 с.; *Сергійчук В.* Тавруючи визвольний прапор: Діяльність спецбоїв НКВС–НКДБ під виглядом ОУН–УПА. – К.: ПП Сергійчук М.І., 2006. – 184 с.; *Ковальчук В.* Джерелознавчий огляд історії ОУН(Б) і запілля УПА на Волині й Південному Поліссі за серпень 1942 – грудень 1943 рр. // Мандрівець (Тернопіль). – 2007. – № 2. – С. 102–104; *Деятинський Р.* До питання про греко-католицьких капеланів в Українській повстанській армії (1942–1946 рр.) // Галичина (Івано-Франківськ). – 2008. – № 14. –

теріалів, на наш погляд, на пильну увагу заслуговують не так відомі вже документи загального характеру, як, перш за все, ті, що стосуються діяльності окремих повстансько-партизанських груп, збройного підпілля на теренах нинішніх Івано-Франківської, Тернопільської, Рівненської, Львівської, Хмельницької, Вінницької, Житомирської, Київської областей. Багато даних дає зведення бюро інформації УГВР³ від вересня 1948 р. Узагальнення щодо подій 1946–1947 рр. проведено із запізненням на рік. У документі це пояснюється тим, що опрацьовані раніше матеріали захопили підрозділи МВС, а також далися взнаки труднощі підпільної роботи в умовах радянського режиму⁴.

Із представлених відомостей дізнаємося про діяльність повстанських загонів (підвідділів) «Опришки», «Сірі», «Булава», «Дзвони», «Басейн», імені Хмельницького та ін. За звітом простежуються вже відомі в історичній науці форми боротьби: організація засідок, ліквідація партійно-радянських керівників, командирів спеціальних підрозділів, місцевих активістів, напади на загоны міліції, держбезпеки, військові частини, котрі вели боротьбу з так званим «політичним бандитизмом», розгром

С. 223–236; ОУН і УПА в 1943 р.: Документи. – К., 2008. – 347 с.; ОУН і УПА в 1944 р.: Документи: У 2 ч. – Ч. 2 / Упор. О. Веселова, С. Кокін, О. Лисенко, В. Сергійчук; відп. ред. С. Кульчицький. – К., 2009. – 256 с.; Літопис Української повстанської армії: Нова серія. – Т. 14: УПА і запілля на ПЗУЗ: 1943–1945: Невідомі документи / Упор. В. Ковальчук, І. Марчук. – К.; Торонто, 2010. – 640 с.; *Примаченко Я.Л.* Північноамериканська історіографія діяльності ОУН і УПА. – К., 2010. – 182 с.; *Зброжко О.М.* Стан збереженості в архівах України радянських документів про національно-визвольний рух опору на західноукраїнських землях у період Другої світової війни та повоєнні роки // *Гілея*. – 2012. – № 4. – С. 238–242; *Папакін Г.В.* Джерела з історії ОУН та УПА: проблеми класифікації, зміст документів повстанського походження // *Український історичний журнал*. – 2012. – № 4. – С. 154–171; *Пагіря О.* Діяльність ОУН та УПА на території Центрально-Східної та Південної України // *Мандрівець*. – 2013. – № 1. – С. 4–9 та ін.

³ Очолював кооптований член Української головної визвольної ради публіцист П. Федун (псевдонім – «Петро Полтава»).

⁴ Бюро інформації Української головної визвольної ради [рукопис]. – 1948. – Вип. 3. – С. 1.

сільських рад, відділів МВС, магазинів тощо, ліквідація колгоспів і повернення майна селянам, пропагандистська боротьба тощо. Частими були відкриті збройні сутички бійців УПА з ворогом. Так, у документах зафіксовано, що лише загін «Сірі» (командир – «Сапер») та окремі його групи впродовж травня–червня 1946 р. провели чотири бої, загін «Дзвони» – три, загони «Булава», імені Колодзінського, «Басейн», імені Хмельницького, «Опришки» – по одному⁵. Наявна інформація дає можливість деталізувати зазначені форми боротьби, розкрити їх конкретні обставини.

Принагідно зауважимо, що у звіті здебільшого наводилися приклади успішних операцій:

«6 вересня 1946 р. боївка ОУН зробила засідку на енкаведистів на шляху Делятин – Яремче поблизу с. Дора (район Яремче Станіславської області). У короткому бою вона без власних втрат знищила заст. нач. РО МВД (*заступника начальника районного відділу МВС. – В. Щ.*) у Яремче – ст. лейтенанта Катаєва, заст. нач. РО МГБ (*заступника начальника районного відділу МДБ – В. Щ.*) з Коломиї ст. лейтенанта Базарова і одного старшину МВД. Важко ранені один майор, два капітани, один лейтенант померли одні в дорозі до лічниці, другі – в лічниці; один лейтенант був ранений легко»⁶;

«21 вересня 1946 р. підвідділ під ком. к-ра Тараска зробив наскок на станицю погранзастави МВД в с. Вовче (район Турка Дрогобицької області⁷). У бою повстанці без власних втрат знищили 10 енкаведистів і сімох поранили»;

«1 січня 1947 р. у с. Хиженичі (р-н Пустомити Львівської області) в бою без власних втрат знищили двох енкаведистів і одного важко поранили»;

⁵ Бюро інформації Української головної визвольної ради [рукопис]. – 1948. – Вип. 3. – С. 2.

⁶ Тут і далі у цитатах збережено мовні особливості документів.

⁷ Адміністративно-територіальна одиниця УРСР, утворена 4 грудня 1939 р. в результаті радянської анексії західноукраїнських земель. У березні 1945 р. до Польщі, згідно з радянсько-польськими договорами, відійшли Бірчанський, Ліськівський райони, західна частина Перемишльського району (з містом Перемишль); у травні 1948 р. передано Медиківський, а в 1951 р. – Нижньо-Устрицький райони. 21 травня 1959 р. Дрогобицьку область включено до складу Львівської.

«25 травня 1947 р. підвідділ під ком. к-ра Тараска зробив засідку на енкаведистів між райцентром Самбор і с. Тершів (Дрогобицька область). Із засідки підвідділ атакував енкаведистів, що верталися з облави на ліс між сс. Топільниця, Лужок Гор., Сушиця Рикова, Бусовиська. В бою повстанці без власних втрат знищили 12 енкаведистів і 12 поранили. З останніх чотири незабаром померли. Серед убитих було чотири лейтенанти»,

«18 серпня 1947 р. в м. Болехів (Станіславська обл.) в дільниці Стрийська Баня група повстанців вела бій з бандою МВД. Повстанці в бою знищили сімох енкаведистів. По боці повстанців поляг Опришко»;

«30 серпня 1947 р. підвідділ під командуванням к-ра Летуна зробив засідку на дорозі між сс. Тухолька – Орява (р-н Ставицько Дрогобицької області) на енкаведистів. На засідку наїхали дві вантажні автомашини, повні енкаведистів із гарнізонів зі Славсько і Скелього Скельного?. Підвідділ атакував ворога, завдавши йому втрат 19 вбитими і трьома раненими. Між убитими – один капітан, два лейтенанти, два сержанти. Власних втрат не було»⁸.

Тут слід мати на увазі, що, по-перше, відразу по війні радянські органи держбезпеки не мали достатнього досвіду в боротьбі з українським повстансько-партизанським рухом, адже значна частина співробітників загинула внаслідок репресивної політики другої половини 1930-х рр. та впродовж воєнного періоду 1941–1945 рр., тож повстанці спочатку мали тактичні переваги; по-друге, у подібних звітах могли просто замовчуватися незручні факти⁹. Утім, не будьмо надто категоричними щодо другої тези: наведення фактів втрат із боку повстанців, хоч і не у значній кількості, усе ж мало місце. Зокрема, повідомлялося, що:

«4 квітня 1946 р. енкаведисти оточили постій підвідділу імені Колодзінського над р. Прут біля с. Саждавка (р-н Ланчин Станіславської області). За допомогою гранат повстанцям вдалося прорватися з оточення, але вони натрапили на другий енкаве-

⁸ Бюро інформації Української головної визвольної ради [рукопис]. – 1948. – Вип. 3. – С. 5–6, 10, 21, 30.

⁹ Див.: Із самооборонних дій українського населення під московсько-більшовицькою окупацією // Там само. – С. 32–34.

дівський [загін], що якраз поспів з райцентру на допомогу [...]. Повстанці прийняли нерівний бій. Незабаром їх знову оточили [...]. Енкаведисти пропонували їм здатися, обіцяючи прощення [...]. На полі бою [...] впав [...] Іскра, що вогнем свого кулемета довго стримував наступ. Упав командир Смілий, достелившись, щоб не попасти в руки ворога; розірвались гранатами важко поранені стрільці Ворон і Сірий; загинули повстанці Бігун і Малій; чотирьом іншим вдалося таки пробитися. Ворог утратив 13 убитими і кільканадцять раненими»;

«7 липня 1947 р. під час облави на ліс біля сс. Задільського, Красне, Криве (р-н Бориня Дрогобицької області) біля с. Криве енкаведисти оточили групу відступаючих повстанців з підвідділу під командуванням Ворона [...]. Оточені вели бій, що тягнувся півтори години. Бились до останнього набою, аж поки усі 10 повстанців не злягли в нерівній боротьбі. Ворог мав близько 40 убитих і таке ж число ранених»¹⁰.

Документи засвідчують і той факт, що повстанці намагалися не потрапляти в полон, знаючи, що на них чекає у цьому випадку. Так, захоплений у с. Передільниця (біля Добромиля на Львівщині) підпільник-оунівець Калина був замучений по дорозі до районної в'язниці¹¹. Поблизу с. Ялове (Нижньо-Устрицький район колишньої Дрогобицької області) члени спецгрупи, убивши в бою повстанця, обв'язали його шнурами і волоком потягли до села¹². У безвихідних ситуаціях вояки ОУН та УПА воліли застрелитися:

«28 жовтня 1946 р. у с. Корнич (Коломийський район Івано-Франківської області) під час сильної більшовицької акції на те село енкаведисти оточили хату, де квартирували підпільники ОУН. Оточені майже дві години відбивалися і в кінці, вистрелявши набої і, щоб не потрапити живими у руки ворогу, застрелились останніми кулями»;

«29 квітня 1947 р. у с. Сихів (Стрийський район Львівської області) енкаведисти оточили в хаті господаря Михайлюка Пилипа

¹⁰ Із самооборонних дій українського населення під московсько-більшовицькою окупацією. – С. 16, 26.

¹¹ Там само. – С. 22.

¹² Там само. – С. 2.

підпільників ОУН Довбуша і Запорожця. В часі бою Довбуш заманив близько енкаведистського коменданта та вбив його чергою зі свого автомата, а іншого енкаведиста поранив. Пізніше у безвихідній ситуації на прохання Запорожця, який не мав короткої зброї, застрелив його, а потім і себе»;

«13 травня 1947 р. на хуторі Ріпаки с. Мартинів Новий (р-н Букачівці) група підпільників ОУН вийшла на енкаведистську засідку. Від перших ворожих пострілів був поранений підпільник Береза, який, щоб дати можливість своїм друзям відступити, заліг і вогнем свого автомата стримував ворога. Вистріливши усі набой і, вбивши чотирьох енкаведистів, у безвихідній ситуації він розірвався гранатою»;

«16 травня 1947 р. під час великої облави військ МВД на ліси між селами Суходіл – Тарасів – Поляна (район Бірки на Львівщині) в бою підпільники ОУН знищили кількох енкаведистів. Двоє важко поранені підпільники, щоб не здатися живими в руки ворогу, застрелились»¹³.

Проте поступово тактика радянських підрозділів і так званих «загонів із боротьби з бандитизмом» удосконалювалася. Проти повстанців почали використовувати спеціальні формування – агентурно-бойові (АБГ) й легендовані групи, псевдобойовки УПА, які склалися з перевдягнених чекістів і перевіренованих колишніх оунівців та упівців, котрі за своїм зовнішнім виглядом, озброєнням, знанням місцевих особливостей, конспіративним способом дій не відрізнялися від справжніх підрозділів українського підпілля. Спеціальні групи практикували захоплення діячів ОУН та УПА, або знищували керівників підпілля під виглядом служби безпеки (СБ) ОУН¹⁴.

Характерно, що операції зі знешкодження повстанців активувалися взимку або пізньою осені, коли встановлювався стійкий сніговий покрив. Так, у документах знаходимо, що на 11 грудня 1946 р. підвідділ Вистриця вже третій день переслідував радянський спецпідрозділ. По глибокому снігу повстанці

¹³ Із самооборонних дій українського населення під московсько-більшовицькою окупацією. – С. 8, 18, 20.

¹⁴ *Сергійчук В.* Тавруючи визвольний прапор... – С. 76.

відступали на Заплату¹⁵. Опівдні з'явилися й переслідувачі. Запримітивши здалеку димок із повстанської кухні, ворог почав оточення. Відступ по снігу був надзвичайно важким. Командир однієї з повстанських сотень віддав двом ланкам наказ прикривати відхід кулеметним вогнем. Більше півгодини бійці вели бій із переважаючими силами органів держбезпеки (120 осіб), а коли всі кулеметники загинули переслідування відновилося. Уже у сутінках на околицях с. Гута відбулася сутичка спецпідрозділу й повстанців, котрим удалося відступити. Проте ще три дні їхній відділ уходив від погоні¹⁶.

Подібна інформація важлива не лише для дослідження діяльності ОУН та УПА – вона водночас дає відомості для вивчення історії місцевостей, де діяли оунівські похідні групи й підпілля, загони повстанців. Так, у с. Затока на Львівщині в одному з будинків радянський спецпідрозділ оточив підпільників ОУН. Маємо свідчення про геройський учинок 17-річної місцевої дівчини – Іванки Сало, яка, відволікши на себе вогонь чекістів, дала можливість їм відступити, а сама, важко поранена, невдовзі померла¹⁷. 22 березня 1947 р. у с. Грімко Львівської області підрозділ держбезпеки оточив у сільській хаті кількох підпільників. Двоє з них загинули в бою, третій помер, так і не видавши ворогу важливої інформації. У хаті згоріли господар із донькою, вогонь не пощадив також шість сусідніх селянських господарств¹⁸.

У матеріалі «ОУН на СУЗ»¹⁹ ідеться про рейди пропагандистсько-бойових груп націоналістів у 1943–1945 рр. на терени сучасних Житомирської, Хмельницької, Вінницької, Київської областей. Метою була агітаційна робота, розгортання мережі підпілля, а згодом і протидія радянській владі, що відновлюва-

¹⁵ Гірський хребет Заплата (Івано-Франківська обл.) утворюють гори Середня (1639 м), Дальня (1508 м) та деякі ін.

¹⁶ Бюро інформації Української головної визвольної ради [рукопис]. – 1948. – Вип. 3. – С. 10.

¹⁷ Там само. – С. 22.

¹⁸ Там само. – С. 14.

¹⁹ СУЗ – східні українські землі.

лася на українських землях після відступу німецьких військ²⁰. Так, маємо відомості про рейд загонів під командуванням «Ворона», «Лисогора» й «Онищенка» в район Коростеня, Малина, Радомишля. Акція проходила з 2 березня по травень 1944 р. в умовах постійного переслідування підрозділами МВС і МДБ²¹. Шістдесят шість днів по території Баранівського, Коростенського, Малинського, Радомишльського, Бородянського, Іванківського, Димерського, Чорнобильського, Овруцького та інших районів Житомирської й Київської областей рейдувала група під командуванням Черненка. Похід закінчився 30 червня 1944 р. Втрати повстанців були невеликими: 6 вбитих, 1 зниклий безвісти, 4 поранених. Проте командир розгубив чимало своїх людей: 32 особи з групи дезертирували. Через цю причину завдання перейти на лівий берег Дніпра виконати не вдалося. Із рейду повернулося лише 9 осіб. За весь похід, окрім пропагандистської роботи, відбулося 11 збройних сутичок, 3 великих боїв²².

Рейд загону командира «Бистрого» по території Кам'янець-Подільської області відбувався з 9 вересня по 11 листопада 1944 р. Тоді було здійснено агітроботу в одинадцяти селах, поширювалася відповідна література, проводилися мітинги. 4 листопада повстанці звільнили людей, яких готували до висилки на Донбас. Підрозділові довелося вступити у два бої. Зокрема у другому, який відбувся 7 листопада, проти повстанців застосувалися бойові літаки²³.

Рейди оунівських формувань проходили й по території Білорусії. Так, маємо дані, що дві групи Стародубського загону рейдували тут у листопаді 1944 р., інша група цього ж загону здійснювала агітаційно-розвідувальний похід із 8 грудня 1944 по 10 січня 1945 рр.²⁴

²⁰ ОУН на СУЗ у 1943–1945 рр. [ОУН на східноукраїнських землях у 1943–1945 рр.; рукопис]. – С. 31.

²¹ Там само. – С. 28.

²² Там само.

²³ Там само. – С. 29.

²⁴ Там само.

Деякі рейдуючі загони та групи знищили спецпідрозділи НКВС–НКДБ. Зокрема, серед таких у документах згадуються формування командирів «Володька» й «Баньки», що оперували на території Вінницької області та проводили активну пропагандистську роботу²⁵. Окрім мітингів повстанці розпускали колективні господарства, роздаючи майно людям.

Віднайдені матеріали засвідчують, що з 4 жовтня по 7 грудня 1944 р. Вінниччиною з пропагандистською метою рейдував загін під проводом «Лири» загальною чисельністю близько 70 осіб²⁶, Житомирщиною з 13 по 29 травня 1945 р. – відділ загону «Дорош» на чолі з «Хмельниченком». У травні інший відділ того самого загону під командою «Велеса» вів агітацію в північній частині Житомирщини²⁷.

Просування частин Червоної армії на захід змушувало окремі партизанські групи повертатися з рейдів у висхідні пункти. Зокрема, наявні матеріали дають такі відомості щодо пропагандистського походу «Гармаша» по північних районах Кам'янець-Подільської області, здійснюваного 16–31 липня 1945 р. Група жодного разу не вступала в бій і в повному складі (27 осіб) повернулася в попереднє місце дислокації. Без боїв, ведучи пропагандистську роботу, у липні 1945 р. провів 23-денний рейд по Житомирщині загін із 45 осіб на чолі з командиром «Ваньком» та в період 21 липня – 7 серпня 1945 р. там само – загін «Василя Печери»²⁸. Також дізнаємося, що від окремих підрозділів не надходило відомостей. Це стосується передусім групи «Івача», яка рейдувала з 9 травня до 20 серпня 1944 р.²⁹ Від деяких загонів не було інформації від початку походу. Це свідчило про значні втрати серед повстанців та підпілля.

Ці та інші відомості багато дають у плані історичних досліджень. Так, конкретизуючи втрати українського націоналі-

²⁵ ОУН на СУЗ у 1943–1945 рр. [ОУН на східноукраїнських землях у 1943–1945 рр.; рукопис]. – С. 28.

²⁶ Там само. – С. 29.

²⁷ Там само. – С. 30.

²⁸ Там само.

²⁹ Там само. – С. 28.

стичного підпілля та бойових партизанських загонів за документами архіву СБУ, уточнюємо, що в 1944–1957 рр. під час боротьби проти ОУН та УПА підрозділів органів держбезпеки й міліції було знищено 155 тис. 108 підпільників і повстанців, з яких 1 тис. 746 загинули у східних областях України³⁰.

Для організації конспіративної роботи, облаштування явок, збору продовольства, налагодження зв'язку тощо у зони дій загонів висилалися відповідні групи. Підбір людей для них проходив ретельно, провідники призначалися переважно з місцевого населення. Перед маршем кожна група отримувала завдання, повідомлявся терен, де вони мали діяти, спосіб просування та методи роботи. Під час виходу до місця призначення наказувалося не розголошувати мету й завдання походу, оминати населені пункти, уникати збройних сутичок та вдавати з себе дезертирів-червоноармійців. Кожна з груп забезпечувалася харчами, одягом, озброєнням. Вони рухалися по три, а вийшовши у заданий район, розходилися для роботи, підтримуючи зв'язок між собою. За період, що висвітлюється в документі, було вислано 17 груп: «Вітер», «Кошовка», «Дунай», «Петрук», «Шуляк», «Борис», «Олексій», «Смілий», «Палій», «Радченко-Лисогуб», «Нестор», «Ваньки», «Семулка», «Печериця», «Деркач», «Дон», «Роман»³¹. Станом на 1948 р. із них діяло лише 6: «Семулка», «Ваньки», «Роман», «Деркач», «Палій», «Радченко»³². Водночас подаються відомості про озброєння груп, їх напрацювання в районах дій із зазначенням населених пунктів та осіб із числа місцевого населення – учасників боротьби. Також ідеться про те, що члени груп ліквідували радянських і партійних діячів, місцевих представників органів міліції й держбезпеки, хто, як зазначено, «відносився до населення погано»³³.

³⁰ Галузевий державний архів Служби безпеки України, ф. 2, оп. 26, спр. 2, арк. 4–10; *Пагіря О.* Діяльність ОУН та УПА на території Центрально-Східної та Південної України. – С. 8.

³¹ ОУН на СУЗ у 1943–1945 рр. – С. 31–34.

³² Там само. – С. 34.

³³ Там само. – С. 33.

У пункті «Організаційне заключення» міститься висновок, в якому йдеться, що «революційна робота в СРСР дуже важка», проте вона необхідна для «творення організаційної сітки». Тому «засоби боротьби мають бути різними і застосовуватись відповідно до обставин»³⁴.

Отже, виявлені документи свідчать про активний збройний опір партійно-радянській системі, котрий набув форм партизанської боротьби. Знайдені матеріали деталізують проведення бойових операцій, діяльність агітаційно-пропагандистських відділів ОУН та УПА, сприяють вивченню бойової діяльності повстансько-партизанських загонів, підпільної роботи оунівських структур. Важливою й актуальною для подальших досліджень залишається пошукова діяльність науковців, краєзнавчих осередків, місцевих ентузіастів-пошуковців та порівняльний аналіз знахідок з архівними джерелами.

* * *

№ з/п	ГРУПИ Й ТИПИ ДОКУМЕНТІВ	К-ть документів у класифікаційній групі	К-ть сторінок у класифікаційній групі та документі
1	2	3	4
1.	Наказові, інструктивно-настановчі документи керівних установ	13	33
	Універсал Української головної визвольної ради (червень 1944 р.)	1	5
	Постанови, накази, заяви УГВР	8	15
	Форма й тактика ОУН	1	2

³⁴ УН на СУЗ у 1943–1945 рр. – С. 36.

1	2	3	4
	Дії українського підпілля	1	3
	Завдання ОУН	1	6
	Відомості з програмних настанов	1	2
2.	Документи бюро інформації Української головної визвольної ради (вип. 3, вересень 1948 р.; події датуються періодом із серпня 1946 по серпень 1947 рр.)	3	38
	Із бойових дій УПА та збройного підпілля на українських землях «під московсько-більшовицькою окупацією»	1	30
	Із «самооборонних дій українського населення під московсько-більшовицькою окупацією»	1	3
	Дії УПА «на західних окраїнах України під московсько-більшовицькою окупацією»	1	5
3.	Загально-інформативні, довідкові, узагальнюючо-аналітичні та навчальні матеріали	48	283
	<i>Поляк П.</i> Проблеми Британської імперії (за закордонною пресою) / <i>П. Поляк</i> ; вишкільний матеріал. – 16 с.	1	16
	Хроніка сотні Буйних. – Тернопіль, 1948. – 74 с.	1	74
	Списки отриманих матеріалів із районів	34	35
	<i>Назаревич О.</i> Масова збройна боротьба за лінією Керзона (коротка інформація)	1	10
	Народ в боротьбі проти більшовицьких окупантів	1	10
	Західний більшовицький кордон на території України	1	2
	Лист червоноармійців до українських повстанців	1	3
	Заповіді підпільної газети	1	1
	ОУН на східноукраїнських землях у 1943–1945 рр.	1	39
	Городок Ягайлонський (про збройний напад на пошту)	1	19
	Відомості з господарської інформації України	1	29
	Колгоспна комедія (про створення колгоспу у с. Русилів Краснянського району та колгоспне життя у селі)	1	8
	Більшовицький імперіалізм в Азії: Допоміжні матеріали до вивчення закордонної політики СРСР	1	18
	Обкладинка часопису «Ідея і чин» за 1943 р., № 2	1	1
	Провідництво (інструкція провіднику)	1	18

1	2	3	4
4.	Машинописний передрук наукових досліджень, статей, конспектів, періодичних видань, поезій (у повному або частковому (витяги) вигляді)	7	245
	Самостійність [неперіодичне видання Української головної визвольної ради]. – 1947. – 57 с.	1	57
	<i>Полтава П.</i> Колоніальна господарська політика більшовицьких імперіалістів в Україні	1	49
	<i>Полтава П.</i> Елементи революційності українського націоналізму (з видання «Ідея і чин». – 1948. – № 10)	1	15
	Наша визвольна боротьба і проблема жертв (з часопису «Повстанець». – 1948. – № 8/9)	1	39
	Матеріали з видання «Ідея і чин»	1	29
	Вибори в СРСР (коротка інформація). – К.; Л., 1947. – 20 с.	1	20
	<i>Лот Б.</i> Mater Dolorosa / Б. Лот [збірка поезій]. – 1947. – 36 с.	1	36
5.	Листівки (відозви, заклики та ін.)	12	13
6.	Некрологи, інформація про обставини смерті членів ОУН та вояків УПА	5	5
Усього		88	617

Щербатюк В. Некоторые новонайденные материалы по истории повстанческо-партизанской борьбы ОУН и УПА

Раскрывается значение новонайденных документов, которые проливают свет на историю ОУН и УПА, в частности повстанческо-партизанскую деятельность местных боевых отрядов и групп. Определяется количество документов и их общий объём, проводится классификация материалов и анализ некоторых из них. Показана актуальность поисковой деятельности местных исследователей и краеведческих центров.

Ключевые слова: ОУН, УПА, документы, повстанцы, повстанческо-партизанское движение.

Shcherbatiuk V. Some Newly Found Materials Concerning the Study of the Ukrainian Nationalists' Organization (OUN) and the Ukrainian Insurgent Army (UPA) Insurrectionary Partisan Movement

The meaning of the newly found documents throwing light on UNO (OUN) and UIA (UPA), in particular, their local battle units' and groups' insur-

rectionary partisan activity has been shown. The number and the total scope of documents have been made public, the classification of materials has been done and some of them have been analyzed. The relevance of the activity of local specialists, local history study unions for scientific researches has been established.

Key words: UNO (OUN), UIA (UPA), documents, insurgents, insurrectionary partisan movement.

РЕЦЕНЗІЇ

УДК 321.64(477+(47+57))«19»(045)

**Олександр РУБЛЬОВ,
Павло КРАВЧЕНКО***

**Динаміка диктатури:
нове цікаве дослідження відносин керівництва
УССР та СССР**

(Рец. на кн.: В. Васильєв. Політичне керівництво УРСР і СРСР: динаміка відносин центр – субцентр влади (1917–1938) / Валерій Юрійович Васильєв. – К.: Інститут історії України НАН України, 2014. – 376 с.)

Сучасна російська агресія проти України й загальний стан українсько-російських міждержавних відносин зайвий раз за-

* Рубльов Олександр Сергійович – докт. іст. наук, професор, вчений секретар Інституту історії України НАН України, завідувачий Відділом по розробці архівів ВУНК–ДПУ–НКВС–КДБ, Кравченко Павло Миколайович – канд. іст. наук, доцент кафедри всесвітньої історії Вінницького державного педагогічного університету ім. М. Коцюбинського.

охочує нам звертатися до історичного минулого, процесів, що мали місце у стосунках наших народів та їхньої політичної еліти. Адже без цього неможливо достеменно з'ясувати справжні причини подій, свідками яких ми є сьогодні: війни Російської Федерації проти України, загарбання нею ж Криму, суперечок з приводу торговельних відносин, питань енергоносії, історичного минулого тощо. А заяви окремих російських політиків про неправомірність існування Української незалежної держави й навіть про відсутність української нації змушує задуматись про сенс аморальних «ігор з історією» очільників РФ.

Багато українців та росіян питають: які історичні корені має нинішня реальність, чи є, м'яко кажучи, екстравагантні твердження щодо феномену українства новими чи подібні думки висловлювалися в минулому? На жаль, до останнього часу проблематика українсько-російських відносин в історичній науці розглядалася лише фрагментарно. До сьогодні немає, наприклад, реальної реконструкції, базованої на серйозній документальній базі, історії виникнення Української соціалістичної советської (так званої «радянської») держави, формування відносин більшовицької Росії та України. У більшості випадків дослідження з цієї тематики концентрувалися навколо дуже важливих, але лише двох проблем – Голодомору 1932–1933 рр. та політичних репресій у 1920–1930-х рр.

З цієї точки зору рецензоване дослідження Валерія Васильєва вирізняється, по-перше, тим, що розкриває маловідомі сторінки українсько-російських відносин 1920–1930-х рр., по-друге, – широким спектром питань, які розглядає автор. Вони включають в себе не лише політичні, економічні проблеми, а й особистісні відносини керівників Росії та України, їхні стосунки впродовж багатьох років. Як зазначає автор, «з'ясування механізмів влади та управління Кремлем найбільшої національної республіки в СРСР дозволить глибше зрозуміти сутність кризових процесів в сучасній Україні та дій керівництва Російської Федерації».

Цілком виправданими є хронологічні межі роботи, що «охоплює період з 1917 р., коли більшовицьке керівництво на чолі з В. Леніним вперше здійснило спробу створити радянсь-

кий та компартійний центр влади в Україні, до 1938 р. включно, що пов'язано із знищенням у ході "Великого Терору", ініційованого Й. Сталіним, керівників ВКП(б) та КП(б)У» (с. 11).

Велику увагу автор приділив аналізу стану наукової розробки проблеми. Він розглянув еволюцію так званої історико-партиїної науки в ССРСР та УСССР щодо 1920–1930-х рр., зазначивши, що конструювання історії відбувалося за допомогою трансцендентальних понять «великої правди», «великої революції», «потужної робітничої партії». З одного боку, це налаштовувало не на раціональне й логічне пізнання історичного процесу, а на емоційно-почуттєве та квазірелігійне сприйняття історичних подій. З іншого боку, апіорі було відкинуто принцип об'єктивізму в історичній науці, що виступала «служницею» політико-ідеологічних інтересів правлячого режиму. Характерною прикметою історичних праць стала брутальна критика політичних супротивників. Зокрема, в Україні головним ворогом більшовики вважали так званий «український буржуазний націоналізм» (с. 14). В цілому, становлення та функціонування більшовицького режиму в Україні розглядалося як серія перемог керівництва Компартії, що невгамовно боролася за «щастя народу» (щоправда, переважно всупереч інтересам й бажанням того ж народу).

Необхідність подолання подібного викривлення дійсності на догоду політико-ідеологічним конструкціям більшовицьких вождів обумовила епістемологічний підхід дослідника до історіографічного процесу та реальних історичних процесів. Боротьбу за Україну автор показує крізь призму поглядів і переконань політичного керівництва більшовицької Росії, ССРСР,

В. Васильєв.

Політичне керівництво
УРСР і СРСР: динаміка відносин
центр – субцентр влади
(1917–1938).

спочатку В. Леніна та його найближчого оточення, згодом – Й. Сталіна та його поплічників, яких цікавила, перш за все й понад усе, влада.

Велику роль у цій боротьбі, зазначає В. Васильєв, відіграла особиста відданість компартійної номенклатури Й. Сталіну, особливо після встановлення ним одноосібної влади. Прикладом був Л. Каганович – один з головних політичних акторів в українських подіях впродовж десятиліть. Невипадково Й. Сталін саме його поставив керувати Україною в роки напруженої боротьби за владу в Кремлі. Саме Л. Каганович зробив «неоціненний» внесок в утвердження влади Й. Сталіна в Україні у середині 1920-х рр., придушивши опозиційні сили, саме він був одним з «командирів великого голоду» 1932–1933 рр.¹

Нові використані у роботі матеріали вітчизняних та зарубіжних (американських та російських) архівів дозволили авторові зробити глибокий аналіз процесів взаємодії керівництва Компартії з керманічами її обласної філії (але з власним Політбюро) – КП(б)У в процесі створення й функціонування советської України та формування сталінської диктатури. В. Васильєв згодний з думкою колег-істориків, що 1930-ті рр. «були періодом формування сталінізму, коли тривали серйозні конфлікти між двома логіками функціонування влади. З одного боку, існувала логіка адміністративно-командної системи – представників державного апарату, який збільшувався, ускладнювався, ставав різномірним та був вимушеним контролювати все більше сфер життя суспільства, що чинило опір режиму. Це була бюрократична логіка індустріальної держави, в основі якої – принципи компетентності, професіоналізму. З іншого, – логіка Й. Сталіна і його групи, в основі якої була деспотично-поліцейська концепція влади, що руйнувала всі політичні, професійні, особисті зв'язки, котрі були джерелами солідарності бюрократії». Автор наводить думку американського історика

¹ Див., напр.: Командири великого голоду: Поїздки В. Молотова і Л. Кагановича в Україну та на Північний Кавказ. 1932–1933 рр. / В. Ю. Васильєв та ін.; [Київська міська організація Всеукраїнського товариства «Меморіал»]. – К.: Генеза, 2001. – 399 с.: іл.

М. Левіна, який характеризував такі конфлікти як «інституційну параною», що складала сутність сталінізму. Він описав її як почуття безсилля, що розвивається у вузькому колі вищого керівництва, а потім у лідера цього керівництва. Чим сильніше центральна влада, тим сильніше це почуття безсилля (с. 41). Такий підхід до характеристики сталінізму дає, на наш погляд, ключ до розуміння багатьох подій, що мали місце у досліджуваний автором період у відносинах між очільниками України та сталінським керівництвом у Кремлі.

Один з головних висновків автора: більшовицькі діячі в Україні з самого початку не сприймали український національний рух та, зокрема, Центральну Раду. У Петрограді бюро ЦК – четвірка вождів партії: В. Ленін, Л. Троцький, Я. Свердлов, Й. Сталін – розглядала навіть можливість перейменування більшовицьких організацій в Україні у Соціал-демократичну робочу партію України, але на правах не окремої, а районної організації РСДРП(б). «Ця ж четвірка, – зауважує автор, – за постановою ЦК, вирішувала усі “екстренні справи”, що свідчило про зростання ролі вождів/олігархів в партії» (с. 55). КП(б)У, створена у липні 1918 р., була незалежною лише формально. Фактично вона була складовою РКП(б), яка, робить висновок В. Васильєв, і допомогла російським більшовикам захопити владу в Україні.

Звідси – відповідь на питання, як більшовики ставилися до ідеї незалежної України. Авторський аналіз документів засвідчує, що більшовицьке керівництво Росії ніколи, починаючи з жовтневого перевороту 1917 р. у Петрограді, не сприймало незалежність України серйозно. У політиці щодо неї вони виходили з інших міркувань, а саме: головною була мета встановлення повного контролю над ресурсами України.

Керівництво РКП(б) розуміло, і це підтверджують використані автором документи, що їхня влада без України буде, у кращому разі, хисткою, у гіршому – її буде втрачено, не дочекавшись «світової революції». Тому влаштували «гру» в українську державність, її «добровільний» тісний зв'язок з Росією. В. Ленін зважив на наполегливу боротьбу українців за незалежність у 1917–1920 рр., яка змусила його більш обережно ставитись до задоволення прагнень українців. Автор наводить слова Л. Троць-

кого про національну політику більшовиків в Україні як засіб поширення комуністичних ідей. А робити це необхідно було українською мовою, адже російська для більшості українців була чужою. При цьому більшовики заперечували можливість існування незалежної української держави. Цікаво, що соратники В. Леніна у більшості своїй були налаштовані щодо українців значно радикальніше, ніж вождь. В. Ленін, на їхній погляд, переоцінював національний рух українців. Проте, звісно, вони змушені були у більшості випадків слухатися свого керівника. Утім, у головному вони були єдиними: і В. Ленін, і «його вірний учень» – Й. Сталін, як наголошує автор, «тракували федерацію як форму обласної автономії з більш-менш значним ступенем самостійності управлінських структур» (с. 118). Спочатку це пояснювалося неминучістю створення всесвітньої федерації соціалістичних республік, а пізніше, у 1930-х рр., Й. Сталін успішно реалізував свій план «автономізації» під гаслом «рівноправних радянських республік».

Ще один важливий період в історії формування відносин між керівництвом ЦК РКП(б) та КП(б)У, який досліджує автор, – боротьба навколо створення ССРСР. Широка база документів показує численні конфлікти Кремля з представниками українського субцентру влади за повноваження у новій союзній державі. Один з авторських висновків: ССРСР створювали не народи республік, а нерепрезентативні партійні структури, що були підпорядковані комуністичним вождям. Намагання окремих українських партійних функціонерів зберегти за Україною (а значить, за собою) економічні важелі наштовхувалися на жорсткий опір Центру. Сам процес створення мав хаотичний характер, супроводжувався порушенням норм не лише міжнародного, але й «внутрішнього» революційного права.

Автор скрупульозно аналізує відносини Кремля й субцентру влади в Україні після створення ССРСР. Це був час, коли група Й. Сталіна поступово встановлювала цілковитий контроль над Україною, її політичним та економічним життям. Й. Сталін через Л. Кагановича спрямовував процес інтеграції України в ССРСР, здійснення національної політики, підтримки преференційної інвестиційної бюджетної політики в республіці. В обмін

провідники КП(б)У беззастережно підтримували Й. Сталіна у боротьбі з опозиціями.

Значна увага приділена автором дослідженню відносин керманічів України та ССРСР у роки «Великого перелому» та суцільної колективізації сільського господарства. У переважній більшості випадків, стверджує автор, українські керівники підтримували насильницьку, репресивну політику Кремля. Ситуація змінилася у роки Голодомору, коли частина партійно-радянського союзу України, хоча й несподівано, та все ж виступила проти жорстоких методів проведення хлібозаготівель. З точки зору Й. Сталіна, це було неприпустимим. На основі великої кількості документів автор неспростовно доводить, що грандіозний голод був використаний керманічами ВКП(б) для остаточного опанування республікою. Про це свідчать діяльність комісії В. Молотова та Л. Кагановича в Україні, коли в республіці було встановлено пряме правління центру.

Останній, сьомий розділ роботи В. Васильєва присвячений дослідженню здійснення «Великого Терору» в Україні, в результаті якого Й. Сталін встановив над республікою остаточний контроль, перетворивши її у справжню провінцію ССРСР.

Надзвичайно актуальні висновки автора наукової праці. Крім накреслених напрямків подальшої роботи над даною проблемою, він зробив глибокий аналіз пануючих сучасних ідеологем в Російській Федерації, зазначивши, що це державне утворення перетворилося нині на «центр тяжіння для правих консервативних сил в Європі», а його «євразійські ідеологи та праві консерватори (зокрема, у вищих органах держави) оцінюють ліберальну демократію як неспроможну систему цінностей, що обслуговує інтереси США. Вони заявляють, що ліберальна демократія — вчорашній день осмислення людством суспільства». В. Васильєв цілком слушно зазначає, що «так само цю ідеологію розцінювали комуністи, фашисти та нацисти в 1920–1930-х рр.» (с. 323).

Злободенними є й наступні слова автора рецензованої роботи: «Сьогодні зрозуміло, що споконвічне прагнення українцями волі можуть реалізувати лише вони самі у власній державі. Воля – не подарунок великих держав або продукт іноземних

дипломатів, що виробляється у московських, брюссельських, вашингтонських “кулуарах”, а право визначати свою долю і мати власний вибір образу життя. Цілеспрямоване та систематичне викривлення реальності та історії сучасним керівництвом Росії спрямоване на позбавлення українців та й росіян такого права і є однією з стратегій авторитаризму» (с. 335). І завдання істориків та політиків – завадити цьому.

Поза сумнівом, монографія Валерія Васильєва є вагомим внеском у дослідження історії України 1920–1930-х рр. На наш погляд, вона вирізняється якісно новим концептуальним баченням взаємин України та Росії у міжвоєнний період, що дає можливість глибше зрозуміти як історичні події того часу, так і під іншим кутом зору поглянути на політику Російської Федерації щодо України і світу сьогодні. Книга буде корисною, крім науковців, які займаються даною проблематикою, усім, кому не байдужа наша історія та майбутнє Української держави.

УДК 821.161.2-94.09(049.32)

Роман ПОДКУР*

«Соловецький реквієм»: з думкою про *Dies irae*

*(Рец. на кн.: С. Шевченко. Соловецький реквієм /
Сергій Володимирович Шевченко. –
К.: ВПК «Експрес-Поліграф», 2013. – 592 с.)*

Історичні паралелі, асоціації із сьогоденням – відмітна риса нової збірки історичної публіцистики Сергія Шевченка «Соло-

* Подкур Роман Юрійович – канд. іст. наук, старший науковий співробітник Інституту історії України НАН України, старший науковий співробітник Відділу по розробці архівів ВУНК–ДПУ–НКВС–КДБ.

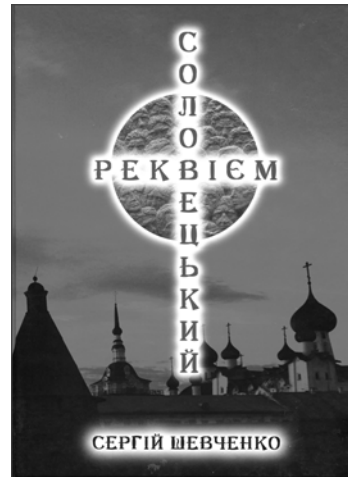
вецький реквієм» (К.: ВПК «Експрес-Поліграф», 2013). У її епіграфі – промовисті рядки із роману Ліни Костенко:

«... найбільше я люблю “Реквієм”, а в ньому “Dies irae” – “День гніву”. Могутня музика, крізь яку проривається клекіт барикад київського майдану...»

«Соловецький реквієм» – про людей, здатних іти на барикади. Про тих патріотів, які у 1920–1930-х рр. чинили опір сталінському режимові. Їхні останні земні адреси знайдено через десятки років у холодних навколосоловецьких краях...

Злочини більшовизму понад півтора десятиліття стали провідною темою досліджень і літературної творчості Сергія Шевченка. Свого часу він очолював підрозділ історико-правових досліджень наукової установи та редакцію фахового журналу Служби безпеки України. Постійно спілкувався з ученими, пошуковцями, вивчав розсекречені архівні матеріали в Україні та за кордоном, писав публіцистичні та наукові твори. У складі делегацій громадськості не раз відвідував меморіали пам'яті жертв комуністичного терору в Російській Федерації (Левашово, Сандармох, Соловки), брав участь у міжнародних історичних конференціях і круглих столах.

У 75-ті роковини Великого терору 1937–1938 рр. суспільний інтерес до творчості дослідника зріс. Хоч як дивно, доклали рук до цього й чиновники сусідньої держави, що без пояснень заборонили автору книги – Сергію Шевченку – в'їзд на територію РФ. Факт набув розголосу в пресі, після чого київські добровольці запропонували митцеві свою допомогу в перевиданні його творів. До слова, у статусі небажаних для влади РФ осіб певний час перебували й українські публіцисти Микола Хрієнко та Василь Овсієнко.

Сергій Шевченко.
Соловецький реквієм.

У рік «Списку Сандармоху» (2012 р.) Сергій Шевченко актуалізував і доповнив чималий тематичний доробок, опублікувавши фундаментальну книгу нарисів і статей – змістовних та добре ілюстрованих. Збірка «Соловецький реквієм» обіцяє стати не лише вагомим здобутком у творчій біографії письменника, а й актуальним, соціально значущим внеском у формування та збереження національної пам'яті.

Злочини комуністичної імперії: покарання через пам'ять чи через забуття?

Останнім часом серед громадськості, у тому числі і науковців, почала дискутуватися проблема покарання злочину, вчиненого «у державних інтересах». Йдеться як про злочини комуністичного режиму, так і сучасних колишніх очільників незалежної України. У даному випадку їх об'єднує бажання реалізувати власні амбіції через геополітичні, начебто «державні» проекти за рахунок державного бюджету, виснажливої праці людей, відвертого грабунку результатів їхньої праці, а часто – і смертей громадян.

Реабілітація не лише відновила історичну справедливість стосовно жертв політичних репресій, а й поставила на порядок денний відповідальність виконавців злочину – співробітників органів держбезпеки, міліції та прокуратури.

У другій половині 1950-х рр. під час кампанії реабілітації деякі партійні керівники ініціювали питання про покарання співробітників. Так, у 1956 р. секретарю Донецького обкому КПУ О. Ляшку (із 1972 р. – голова Ради Міністрів УРСР) доручили організувати роботу комісії з реабілітації жертв «сталінщини». До сфери його компетенції входили питання працевлаштування та соціального забезпечення колишніх в'язнів та висланців.

На одному з особистих прийомів репресованих до О. Ляшка прийшов громадянин. У 1938 р. його звинувачували в участі у «правотроцькістській змові», намаганні вчинити «диверсії на залізниці». Чоловік розповів про жорстоке катування під час слідства, погрози чекістів зґвалтувати 16-річну доньку, якщо він не свідчитиме про співучасників. Підслідний навіть вдався до спроби самогубства під час конвоювання до камери. Він про-

бив головою дві віконні рами, одначе конвоїри не дали заподіяти смерть. Не добившись необхідних свічень, його засудили до 10 років таборів. Але колишній в'язень прийшов повідомити секретаря Донецького обкому КПУ про те, що упізнав одного зі співробітників держбезпеки. Останній і далі служив у системі КГБ. О. Ляшко звернувся до начальника УКГБ по Донецькій області генерала С. Лукіна з проханням направити на співбесіду капітана Т. (так у тексті. – *Р. П.*), причетного до катування підслідних. На запитання секретаря обкому капітан не посмів брехати, але зазначив, що «був простим виконавцем». Далі розповів, що його направили до Хасавюрта (Дагестан) для виконання вироків: «У нас був план по боротьбі з ворогами народу». Його групі доручалося виконати вирок двом тисячам осіб. Жертви або розстрілювали під звуковою завісою працюючого трактора або душили за допомогою вузького шкіряного ремня. Труп подавали потім до машини через спеціальну дірку в кошарі. Його відвертість вразила О. Ляшка. Під час війни останній служив недалеко від Хасавюрта й лише тепер зрозумів призначення проломів у деяких кошарах...

Після розмови О. Ляшко звернувся до першого секретаря Донецького обкому КПУ І. Казанця із пропозицією провести відкритий судовий процес над співробітниками державної безпеки, причетними до катувань; решту виключити із партії та звільнити із органів державної безпеки. І. Казанець заявив, що в апаратах КГБ вже йде скорочення штатів, що дає змогу провести «чистку», декого вже виключили з партії. Але О. Ляшко наполягав, що такі дії «проводяться закрито, келійно», а «громадськість після доповіді Хрущова чекає, яке покарання дістануть конкретні особи, що розв'язали масові репресії та їхні підручні, такі як цей капітан». І. Казанець відповів, що ця проблема не лише Донецької області, а всієї країни і слід «переговорити з керівництвом ЦК». Через два дні І. Казанець викликав О. Ляшка і заявив, що розмовляв із секретарем ЦК КПУ М. Підгорним. Останній погодився з необхідністю покарання за заподіяні злочини, однак категорично висловився проти перевірки геть чисто всіх співробітників держбезпеки та проведення відкритих процесів. Він пригрозив:

«Хай ваш Ляшко в кадри КГБ не лізе! Це не його справа. Якщо так вчиняти, то ми за два тижні розженемо органи. А без них жити не можна. Секретарю обкому розуміти це треба. У Москві не поспішають. Пощипали декого після з'їзду, і теж не гучно. Там у Микити Сергійовича ситуація непроста»¹.

Отже, ініціатива щодо широкого засудження злочинів «сталінщини» не знайшла підтримки серед очільників Компартії. Вони добре розуміли, що засудять дії не лише Й. Сталіна, М. Єжова та Л. Берії, а й інших, на той час чинних політичних керівників. На відкритих процесах виявиться, що саме політбюро ЦК ВКП(б) ініціювало й організувало безпрецедентні масові вбивства сотень тисяч громадян. Широке засудження призведе до зневіри у справедливість комуністичних засад, втрати політичних орієнтирів. Тому М. Хрущов вирішив покарання співробітників держбезпеки не афішувати. Хоча наявність покарання свідчило про певні перестороги у структурі відносин між КПРС та КГБ.

Саме такі цікаві моменти зафіксував автор збірки «Соловецький реквієм». Зокрема, засуджений у 1939 р. до 10 років ув'язнення за «перевищення повноважень» керівник оперативної групи з виконання вироків в'язням «соловецького етапу» (1111 осіб) капітан держбезпеки М. Матвеев 12 липня 1941 р. був звільнений з табору, поновлений у званні та членстві у ВКП(б). Його призначили начальником тюрми, потім працював у УМГБ по Ленінградській області. Після виходу на пенсію 1949 р. («за станом здоров'я») він насолоджувався пенсійним життям та пошаною «ветерана війни».

Також С. Шевченко акцентував увагу на важливих деталях біографії іншого учасника «соловецької трагедії» Петра Раєвського – одіозного в. о. начальника острівної тюрми. Його не розстріляли в 1939 р., як це стверджувалося в публікаціях 2000-х рр. Він до 1947 р. відбував покарання в Унженському таборі – був завідувачем ізолятора на штрафному пункті, а в 1955 р. – реабілітований, навіть поновлений у членстві в КПРС,

¹ Ляшко А. Груз памяти. Кн. 2. Путь в номенклатуру. К.: Ид «Деловая Украина», 1997. – С. 287–288.

вийшов на пенсію у званні підполковника та помер 1967 р. у Пензенській області.

Однак дехто з виконавців таки дістав заслужене покарання. Так, начальника 5 відділення 3 відділу Біломоро-Балтійського комбінату І. Бондаренка та секретаря парткому того ж відділу О. Шондиша за вироком військового трибуналу військ НКВД Ленінградського військового округу розстріляли 20 жовтня 1939 р. у Петрозаводську. Цікаво, що їх звинувачували у «перевищенні повноважень», «розкраданні речей в'язнів». Подібне інкримінувалося й іншим фігурантам-чекістам. Проте під розстріл потрапили одиниці. Поки що дослідники не виявили критеріїв, якими керувалися партійно-радянські лідери країни, санкціонуючи розстріли співробітників НКВД. Декого з чекістів, розстріляних чи ув'язнених у 1938 р. за «порушення соціалістичної законності», «участь у контрреволюційних змовах», таки реабілітували... «як жертв політичних репресій». Хоча «карельських катів» І. Бондаренка та О. Шондиша так і не реабілітували, але інших, як от П. Раєвського, М. Антонова-Грицюка чи М. Матвєєва – реабілітували...

У цьому контексті важливо, що автор у художньо-документальній формі розповів широкому загалу про вироблений чекістами алгоритм нищення людей. Нинішні читачі детально знають про нацистські «фабрики смерті», але майже не інформовані про більшовицькі аналоги. С. Шевченко через документальні свідчення, без купюр, виклав страшні реалії останніх годин життя представників української інтелігенції у Медвеж'єгорську та Сандормосі.

Зміст документально-художніх творів зацікавить не лише широке коло читачів, а й професійних істориків. Дослідник уважно вивчив розсекречені матеріали зі сховищ спецслужб і аргументовано розповідає, як більшовики нищили й викреслювали з пам'яті національне відродження України.

Згадаймо лише кілька імен соловецьких політв'язнів: геніальний реформатор театру Лесь Курбас, вчені Степан Рудницький, Матвій Яворський, Всеволод Ганцов (останній лише дивом вижив в таборах). Тут і звинувачені в «тероризмі» професори-філософи, і страчені літератори Микола Зеров, Микола

Куліш, Валер'ян Підмогильний, Мирослав Ірчан, Василь Вражливий, Геннадій Садовський, Гео Шкурупій, і державні діячі Микола Любинський, Володимир Чехівський, Михайло Полоз, Петро Солодуб, і працівники культури Ничипір Миколенко, Микола Нарушевич... Їхні долі, на думку академіка Миколи Жулинського, – свідчення воістину «гігантських масштабів українського етноциду, жорстокої послідовності у винищенні української духовно-інтелектуальної еліти, систематичності упокорення національного духу, поривань до свободи і незалежності України».

А про сучасну спадкоємицю радянської імперії одна з російських газет написала таке: ця країна досі не покаялась у злочинах, які вчинили на її землі її сини. Пройденого історичного шляху не переосмислено: «В стране, где не дана моральная оценка преступлений Сталина, где культивируется гордость великим советским прошлым, увы, не принято вспоминать о великой трагедии XX столетия»... Думається, що саме такі книжки, як «Соловецький реквієм», у наш час на пострадянських теренах допомагатимуть і згадувати минуле, і нагадувати правду, і не забувати героїв.

Олтар незалежності

У частині видання, названій «Соловецький олтар незалежності України», йдеться про репресованих громадян, мовою оригіналу цитуються розсекречені повідомлення, меморандуми, довідки, інші архівні матеріали оперативної розробки в'язнів – красномовні документи «більшовицької ери». Статті логічно доповнює список осіб, причетних до «зникнення» соловецьких тюремних етапів.

Друга частина збірки – «Зберегти історичну пам'ять» – це актуалізована публіцистика різних років: пізнавальні, насичені деталями оповіді про експедиції на Північ Росії, статті про Соловки в контексті табірною минулого та подвижництво пошуковців – Юрія Дмитрієва з Петрозаводська та його колег з Росії і України. Йдеться про виявлені місця розстрілів і поховань на Біломорканалі, про спорудження коштом світового українства Козацького хреста в карельському урочищі Сандармох, про тра-

диційні міжнародні акції поминання жертв репресій. Тут же вміщено чимало світлин, що раніше не друкувалися. Вони становлять основу змістовної добірки ілюстрацій з місць, де функціонували установи ГУЛАГу.

У третій частині книжки – «За обрієм архіпелагу» – вибрані твори про співвітчизників, котрі не були в'язнями Соловків у роки Великого терору, але всі вони – жертви репресій, невід'ємна частина безжально винищеної у 1920–1930-х рр. інтелектуальної еліти нації. Уперше побачили світ на сторінках збірки й деякі віднайдені в Україні матеріали з доробку видатного архітектора Василя Кричевського (стаття «Переяславське відкриття»). Головний герой цього твору Володимир Чубук-Подільський – прадід журналістки Олени Мех, віце-президента Всеукраїнського благодійного фонду «Журналістська ініціатива» – був репресований у 1930-х. Володимир Андрійович, на щастя, не загинув у жорнах терору, а нащадки зберегли унікальні креслення хати в Переяславі. Їх власноруч виконав 1924 р. Василь Кричевський – автор зображення Тризуба (нині це Малий Державний Герб України) і майбутній творець архітектурного проекту музею Тараса Шевченка в Каневі.

Щеплення проти амнезії

Історія здатна повторюватися, нагадує публіцист: «І нині час від часу з політичних хащ визирають вовки в овечих шкурах, зло часто вбирається в тогу добра... Тож дуже важливо, щоб здобутки пошуковців, дослідників, учених вчасно ставали надбанням широкого загалу, доходили до читача, глядача, слухача, сприяли формуванню суспільної свідомості та слугували своєрідним щепленням проти амнезії». Чимало людей, котрі в 1920–1930-х рр. повірили більшовицькій пропаганді, переконалися, що то була політика «національного гноблення і грабування селян у царстві не соціалізму... а всезагального обману, провокації та сваволі».

Практикуючи в небачених вимірах рабську примусову працю, Кремль на ділі наблизив економіку СРСР до «досягнень» східних деспотій. А так званий український націоналізм – «це справжня народна війна», «рух опору», «необхідна оборона про-

ти великодержавництва», сказав на Соловках академік Матвій Яворський. Багато хто з української громади в таборі, поділяючи думки вченого, або відчайдушно протестував проти «влади соловецької», або залишався у «внутрішній еміграції». З нової збірки можна дізнатися, як жили в'язні в гулагівській алма-mater, як у ній прозрівали, і як у рік ювілею жовтневого перевороту опинилися в розстрільних ямах...

Автор книжки цитує слова молодого учасника інформаційного проекту «Сандармох» Вадима Хашука про те, що важливо не залишатись байдужим до висвітлення та усвідомлення правди про злочини комуністичного режиму: «Якщо ми програємо боротьбу за правдиве висвітлення нашої історичної спадщини, ми можемо програти майбутнє». Не випадково кремлівська стіна (яка є і на Соловках, і в Москві) під пером Сергія Шевченка стає художнім образом. Публіцист зауважує: «Соловецьких страдників, усіх, кого зжили зі світу канальські каторги, сибіри, магадани, не маємо права забувати. Книжки про цих людей, статті, фільми, телепрограми, загалом кожний крок у сутінь кремлівської стіни – це водночас і пам'ять, і осторога проти втрати себе як нації».

Насамкінець – про актуальність. Збірка побачила світ наприкінці 2013-го – коли в Києві обріс барикадами майдан Незалежності. Яким може бути День гніву і чи здатні на нього українці – життя покаже. А боротьба за незалежність, як свідчить історія, ніколи не буває легкою...

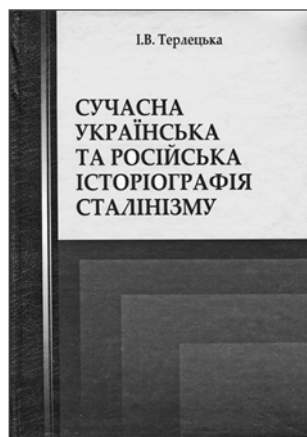
УДК 321.64:930.2](47+57)«1917/1953»(045)

**Іван РОМАНЮК,
Юрій ЗІНЬКО***

Історіографія сталінізму: нова спроба концептуалізації

(Рец. на кн.: «І. В. Терлецька. Сучасна українська та російська історіографія сталінізму. – К.: Київський національний торговельно-економічний університет, 2013. – 320 с.»)

Серед напрямів історичних досліджень важко знайти настільки неоднозначну, політично й емоційно забарвлену та водночас складну, значущу тему, як сталінізм. Формування сучасних української та російської історіографій розпочалося під час горбачовської «перебудови». Саме тоді й у суспільстві, і в науці гостро постала тема сталінізму, а сама дефініція здобула поширення. Від кінця 1980-х і до середини 1990-х рр. сталінізм та конкретні його прояви, передусім репресії, незмінно перебували в епіцентрі уваги. На рубежі ХХ–ХХІ ст. сталінізм як наукова проблема певною мірою втратив колишню гостроту й популярність, склалася думка, що цей феномен загалом вивчено, пояснено, засуджено. Однак насправді це не так. Поза увагою залишалися теоретико-концептуальні засади розуміння сталінізму як явища та дефініції. У своїх працях дослідники вели методологічні дискусії, пропонували різні інтерпре-

І. В. Терлецька.
Сучасна українська та
російська історіографія
сталінізму.

* Романюк Іван Миронович – докт. іст. наук, професор Вінницького державного педагогічного університету імені М. Коцюбинського; Зінько Юрій Анатолійович – канд. іст. наук, доцент, директор інституту історії, етнології і права Вінницького державного педагогічного університету імені М. Коцюбинського.

таційні моделі, але усталеного, спільного для науковців тлумачення поняття «сталінізм» вироблено не було. Через теоретико-концептуальну невизначеність у вітчизняній історичній науці почали дедалі рідше використовувати саму цю дефініцію. Розуміння сталінізму звелось переважно до вивчення державного терору, репресій, контролю. Однак ряд питань, котрі, по суті, ключові у вивченні означеної теми, залишалися фактично поза увагою дослідників, у тому числі модель партійно-радянської влади, політична система, особливості ментальності суспільства та ін. Лише останніми роками увага до них збільшилася.

Ще менш вивченою була історіографія цієї проблеми. І хоча окремі аспекти й сюжети висвітлювалися в історіографічних працях, у тому числі дисертаційних (в основному про період 1920–1930-х рр.), ані монографій, ані дисертацій з історіографії сталінізму як комплексного системного феномену досі в Україні не було. Також слід відзначити, що сьогодні в нашій країні бракує студій з історіографічної компаративістики, історіографічних праць міждисциплінарного характеру. Немає аналогічного дослідження і в Росії. Попри те, що там було опубліковано переклад монографії Дж. Кіпа, А. Литвина «Епоха Й. Сталіна в Росії: Сучасна історіографія», за структурою, тематичними напрямками, концептуальними підходами праці І. Терлецької та Дж. Кіпа й А. Литвина різні.

Актуальність рецензованого дослідження визначається необхідністю узагальнення, систематизації, осмислення великого масиву спеціальних праць, присвячених сталінізму, що опубліковані впродовж кінця 1980 – початку 2000-х рр. в Україні та Росії. Ідеться не лише про наукові розвідки історичного характеру, але й напрацювання фахівців з інших наук, адже тема ця міждисциплінарна. Формування та розвиток сучасної історіографії, проблеми, розмаїття підходів, інтерпретацій, оцінок, дискусії вітчизняних і закордонних фахівців вимагали спеціального дослідження. Саме така мета стоїть перед рецензованою монографією.

Праця складається зі вступу, чотирьох розділів і висновків. Кожен розділ побудовано за принципами проблемно-хронологічним і послідовного комбінування: спочатку розглядаються

здобутки української історіографії, потім – російських авторів; наприкінці подано узагальнені висновки й порівняльну характеристику. Перший розділ містить три, а другий, третій і четвертий – по два підрозділи. Історіографічна джерельна база праці включає передусім монографії, дисертації, автореферати дисертацій, наукову періодику. Також використано збірники документів; матеріали тематичних конференцій, круглих столів, семінарів; навчальну літературу, що мала свого часу новаторський характер за постановкою питання й подачею матеріалк малодосліджених тем; довідники, словники, бібліографічні покажчики, із деяких питань – науково-популярні видання та публіцистику. Особливістю джерельної бази стала наявність широкого кола праць як істориків, так і політологів, соціологів, котрі мають безпосереднє відношення до теми, особливо її теоретико-методологічних аспектів. Хронологічно у книзі охоплено історіографічний процес 1987–2012 рр.

Вагомим здобутком праці І. Терлецької став аналіз теоретико-концептуальних основ сталінізму як наукової проблеми, що в українській історіографії є найменш розробленим аспектом. Зокрема, перший розділ присвячено теоретичним засадам дослідження: розглядається стан вивченості означеної теми, історіографічний дискурс інтерпретаційних моделей сталінізму; надається загальна характеристика сталінізму як явищу й авторське обґрунтування його як суспільно-політичної системи, ядром котрої виступає своєрідна модель влади; виокремлено ознаки та особливості такої системи. Показавши сутність різних теоретико-концептуальних підходів, що склались у світовій історіографії при вивченні цього феномену, авторка взяла за основу тоталітарний підхід, який, на її думку, дозволяє зрозуміти характер сталінізму. Не зважаючи на давню суперечку між прихильниками тоталітарного, ревізійністського й цивілізаційного підходів, І. Терлецька доводить, що система організації влади та суспільства, методи здійснення влади, котрі склались у СРСР наприкінці 1920 – на початку 1950-х рр., мали такий характер і ознаки, яких у «країні Рад» не було ані до, ані після зазначеного періоду. Саме їх і слід визначати поняттям «сталінізм». Докладно проаналізовано історико-політологіч-

ний дискурс теорії тоталітаризму з акцентом на його сталінській моделі.

У другому розділі висвітлено історіографічний дискурс радянської державності. Досі у спеціальній літературі цей сюжет був найменш вивченим. При аналізі історіографічних джерел українські дослідники акцентували на розподілі повноважень між центральними й республіканськими органами влади, при цьому обходили увагою напрацювання фахівців з інших наук – політичних, юридичних тощо. В монографії І. Терлецької, зокрема, проаналізовано висвітлення в науковій літературі системи організації влади у СРСР і УРСР, її структури, механізмів здійснення, історії діяльності окремих політичних і громадсько-політичних інститутів, правової системи. Звертається увага на історіографію каральних органів, що посідали важливе місце у системі влади, громадських об'єднань, котрі слугували одним із механізмів передачі («передавальними пасами») волі влади «народним масам». На наш погляд, цей розділ – один із найбільш вагомих у монографії.

У третьому розділі досліджено історієписання основних соціальних суб'єктів влади – самого «вождя», партійної олігархії та номенклатури. Серед найменш вивчених історіографічних сюжетів в Україні – постать Й. Сталіна. Авторка використала не лише суто наукову літературу, але й науково-популярні видання, публіцистику, що вплинули на формування суспільної свідомості. Особа Й. Сталіна є предметом вивчення переважно російської історіографії. Дослідниця слушно акцентувала увагу на відродженні сталінських міфологем, що проявилось у громадській і почасти в науковій думці Росії. Процес регероїзації радянського минулого, особливо Й. Сталіна й усього сталінського періоду в історії, розпочався на рубежі століть і з роками посилювався. Як зазначено в монографії, у російській історіографії формувалися різні погляди щодо оцінки діяльності «вождя всіх народів» і його політики. Для української історіографії характерна критично-засуджуюча оцінка Й. Сталіна та його найближчих соратників.

При розгляді історіографії сталінської номенклатури І. Терлецька аналізує теоретико-концептуальні підходи у вивченні

теми (тоталітарний, соціальний, елітарний та ін.), у тому числі інтерпретації таких дефініцій, як «партійна олігархія», «політична еліта», «номенклатура», «номенклатурна еліта», «бюрократія» з використанням сучасних праць істориків, політологів, соціологів. Авторка наголошує на науковій дискусії щодо використання дефініцій, оцінок ролі й характеру номенклатури, її місця у системі влади, фактору впливу репресій.

Четвертий розділ монографії присвячено державному терору як інструменту здійснення влади. До його форм віднесено репресії, Голодомор, примусові депортації. Найбільш значним за використаними джерелами став підрозділ, присвячений репресіям. З'ясовано пріоритети у вивченні теми на різних етапах розвитку сучасної історіографії, визначено нові методологічні підходи та прийоми, висвітлено дискусійні сюжети. Саме в дослідженні цього напрямку спостерігається найбільш активна співпраця між українськими й російськими істориками, що проявилось у спільних проектах (у тому числі видавничих), проведенні конференцій. Водночас саме при вивченні державного терору можна спостерігати найбільш гострі дискусії між російськими та українськими фахівцями. У першу чергу, це стосується оцінки Голодомору 1932–1933 рр.

Рецензована монографія – цілісне, системне історіографічне дослідження, в якому показано спільні й відмінні ключові тенденції у вітчизняній і російській історіографіях. Авторка не уникає констатації негативних рис, що простежуються в історіографічному процесі, у тому числі впливу політико-ідеологічних факторів, обмеженості в доступі до деяких важливих архівних матеріалів та ін. Загалом уважаємо, що праця І. Терлецької має багато у чому новаторський, а отже – дискусійний характер. Це проявляється як у концептуальному підході, так і в тематичних напрямках вивчення, трактовках, а також у міждисциплінарності – основі дослідницької стратегії. Аналогічних праць в Україні фактично немає. Книга викликає бажання подискутувати, осмислити.

ХРОНІКА ПОДІЙ

УДК 351.746.1(477)(091)(045)

*Василь ДАНИЛЕНКО**

Круглий стіл «Роль і місце спецслужб в історії українського державотворення»

1 жовтня 2014 р. у Національній академії Служби безпеки України відбувся круглий стіл «Роль і місце спецслужб в історії українського державотворення». В його роботі взяли участь учені інститутів Національної академії наук України, університетів та інших установ, представники керівництва Служби безпеки України, науковий, науково-педагогічний склад, курсанти НА СБ України. З вітальним словом до присутніх звернувся т. в. о. ректора Академії доктор педагогічних наук, доцент *С. М. Мамченко*. Хвилиною мовчання присутні вшанували па-

* *Даниленко Василь Михайлович* – докт. іст. наук, професор, головний науковий співробітник НОЦ НА СБ України.

м'ять загиблих борців за незалежність і територіальну цілісність Української держави. Вів круглий стіл головний науковий співробітник науково-організаційного центру НА СБУ член-кореспондент Національної академії педагогічних наук України доктор історичних наук, професор *В. С. Сідак*.

Корінні питання діяльності розвідки та контррозвідки Війська Запорозького, доби національно-визвольних змагань 1917–1921 рр. та українського руху самостійників-державників розкрили радник з питань патріотичного виховання шкільної молоді департаменту освіти і науки Чернівецької ОДА кандидат історичних наук *Д. С. Ліщук*, доктор історичних наук, професор, член-кореспондент Національної академії педагогічних наук України *В. С. Сідак*, доктор історичних наук, професор *Д. В. Веденєєв*.

Великий інтерес викликала доповідь директора державної наукової установи «Енциклопедичне видавництво» доктора історичних наук, професора *Ю. І. Шаповала*, присвячена діяльності в Україні радянських органів державної безпеки. Учений не тільки порушив низку дискусійних питань, але й висловив

Учасники круглого столу «Роль і місце спецслужб в історії українського державотворення».

цінні пропозиції до монографічного дослідження з історії спеціальних служб в Україні.

Різноманітні аспекти історії розвідки й контррозвідки висвітлили у своїх повідомленнях доктор юридичних наук, професор, член-кореспондент Національної академії правових наук України *О. Н. Ярмиш*, завідувач кафедри джерелознавства та спеціальних історичних дисциплін Національного педагогічного університету ім. М. П. Драгоманова доктор історичних наук, професор *О. В. Потильчак*, відповідальний секретар журналу «З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ», старший науковий співробітник Інституту історії України НАН України кандидат історичних наук *Р. Ю. Подкур*, заступник головного редактора журналу «З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ», старший науковий співробітник Інституту історії України НАН України кандидат історичних наук *О. Г. Бажан*.

Незабутнє враження на учасників круглого столу справили змістовний, насичений яскравими переконливими фактами виступ Голови Служби національної безпеки України, Голови Служби безпеки України (1991–1994 рр.) *Є. К. Марчука*. За словами відомого військового, політичного і громадського діяча, нинішнє покоління співробітників правоохоронних органів має твердо керуватися гаслом «Україна понад усе!», яке увібрало такі риси як патріотизм, героїзм, готовність жертвувати своїм життям заради забезпечення суверенності і процвітання українського народу.

Важливу й відповідальну роль СБ України в сучасних умовах показали також інші доповідачі – радник Голови Служби безпеки України *О. Ф. Белов*, доктор юридичних наук, професор, член-кореспондент Національної академії правових наук України *В. Г. Пилипчук*, кандидат юридичних наук, професор *І. Б. Усенко*.

Представлені на круглому столі доповіді та виступи учасників віддзеркалили широкий спектр проблем визначення місця та ролі спеціальних служб в історії українського державотворення. Під час наукового заходу виокремлено новітні тенденції історіографії розвідки й контррозвідки в Україні, з'ясовано інформаційні ресурси та суспільну затребуваність всебічного вивчення форм, методів і наслідків діяльності радянських орга-

Зліва направо: Ю. Шаповал, О. Белов, Є. Марчук, С. Мамченко,
В. Сідак, В. Окіпнюк.

нів державної безпеки. Учасники круглого столу показали теоретичне та практичне значення досліджень у сфері безпеки держави, людини й суспільства.

Проведений у стінах Національної академії СБ України круглий стіл сприяв патріотичному та професійному вихованню майбутніх працівників правоохоронних органів. Нові знання, почерпнуті присутніми на науковому форумі, істотно розширили пізнавальний потенціал матеріалів, викладених у опублікованих раніше підручниках, посібниках, монографічних дослідженнях.

Представницький форум учених і практиків продемонстрував, що у всі часи спеціальні служби вирішували чимало спільних за суттю завдань, використовували багато в чому схожі інструменти протидії противнику, негласні форми і методи діяльності. Важливо актуалізувати досвід захисту безпеки держави у всіх її вимірах – політичному, економічному, інформаційному, духовному, об'єктивно й системно досліджувати історію спеціальних служб.

КНИЖКОВА ПОЛИЦЯ

Київ: війна, влада, суспільство. 1939–1945 рр.: За документами радянських спецслужб та нацистської окупаційної адміністрації / Редкол.: В. А. Смолій (голова), О. В. Бажан, Г. В. Боряк, Т. В. Вронська, О. Є. Лисенко (відп. ред.), В. М. Литвин, С. П. Ляковська, О. П. Реент, Н. І. Татусь; Авт. та упоряд.: Т. В. Вронська, Т. В. Заболотна, А. В. Кентій, С. А. Кокін, О. Є. Лисенко, Т. В. Пастушенко. – К.: Темпора, 2014. – 864 с.

*Інститут історії України НАН України;
Центральний державний архів громадських
об'єднань України;
Галуzeвий державний архів СБ України;
Галуzeвий державний архів Міністерства
внутрішніх справ України.*

У науково-документальному виданні подані матеріали про перебіг подій Другої світової війни в Києві. Крізь призму документів радянських спецслужб, нацистських каральних органів та цивільної окупаційної адміністрації, більшість з яких публікується вперше, авторський колектив збірника намагався простежити місце столичного соціуму в системі функціонування державних структур, показати вплив війни на життя пересічного городянина. Нові документи з галуzeвих державних архівів Служби безпеки та Міністерства внутрішніх справ України, Центрального державного архіву громадських об'єднань України та Державного архіву Київської області дають можливість відтворити цілісну картину життя міста в роки тотального насильства, подати контрверсійні точки зору, і зрештою, відповісти на питання, що найбільше хвилювало простих киян, яким чином вони влаштовували свій побут, виживали, долали скруту і нестатки, як будували свої взаємини з владою. Видання має зацікавити широкий читачий загал.

**Чернігівщина в роки нацистської окупації: Документи і матеріали /
Упоряд.: О. Б. Коваленко, Р. Ю. Подкур, О. В. Лисенко. – Чернігів:
Видавець Лозовий В.М., 2013. – 496 с.**

*Національна академія наук України;
Інститут історії України;
Чернігівська обласна державна адміністрація;
Чернігівська обласна рада;
Інститут історії, етнології і правознавства
імені О. М. Лазаревського Чернігівського
національного педагогічного університету
імені Т. Г. Шевченка;
Пошукове агентство по створенню науково-
документальних серіалів «Книга пам'яті» та
«Реабілітовані історією»;
Державний архів Чернігівської області.*

Збірник документів та матеріалів, значна частина яких уперше запроваджується до наукового обігу, присвячений маловідомим аспектам нацистського окупаційного режиму на Чернігівщині під час Другої світової війни. Значну увагу приділено життєвим стратегіям та побуту мешканців регіону у цей драматичний період історії. Видання розраховане на широке коло читачів – науковців, викладачів, учителів, краєзнавців, усіх, хто цікавиться історією України.

**Радянські органи державної безпеки в Україні (1918–1991 рр.):
історія, структура, функції: Матеріали круглого столу,
19 грудня 2013 р., м. Київ / Упоряд.: О. Г. Бажан, Р. Ю. Подкур. –
К.: Інститут історії України НАН України, 2014. – 469 с.**

*Інститут історії України НАН України;
Головна редколегія науково-документальної
серії книг «Реабілітовані історією»;
Відділ по розробці архівів ВУНК–ДПУ–НКВС–КДБ.*

У науковому збірнику друкуються матеріали круглого столу «Радянські органи державної безпеки в Україні (1918–1991 рр.): історія, структура, функції». Висвітлюються актуальні проблеми щодо участі органів державної безпеки у формуванні системи державного терору, проведенні масових репресивних акцій, підготовки кадрового складу, участі у реабілітаційному процесі. Видання розраховане на науковий та викладацький загал, студентів, всіх, хто цікавиться історією України.

Настрої та поведінка населення Чернігівщини в умовах сталінської революції «згори». 1928–1938 / Авт. вступ. ст. та упоряд.:

О. Коваленко, Р. Подкур, В. Васильєв, О. Лисенко. – Чернігів: Видавець Лозовий В.М., 2012. – 464 с.

Національна академія наук України;

Інститут історії України;

Чернігівська обласна державна адміністрація;

Чернігівська обласна рада

Інститут історії, етнології і правознавства

ім. О. М. Лазаревського Чернігівського

національного педагогічного університету

ім. Т. Г. Шевченка;

Пошукове агентство по створенню науково-

документальних серіалів «Книга пам'яті» та

«Реабілітовані історією»;

Державний архів Чернігівської області;

Відділ по розробці архівів ВУНК–ДПУ–НКВС–КДБ.

Збірник документів та матеріалів присвячений маловідомим проблемам настроїв та поведінки населення Чернігівщини в умовах сталінської революції «згори» та здійснення політичних репресій в регіоні. Книга розрахована на науковців, викладачів, вчителів та студентів, а також всіх, хто цікавиться історією України.

Настрої та поведінка населення Поділля в умовах сталінської революції «згори». 1928–1940 / Авт. вступ. ст.: В. Васильєв, Р. Подкур;

упоряд.: Р. Подкур, В. Васильєв, П. Кравченко, В. Петренко. –

К.: Інститут історії України НАН України, 2013. – 528 с.

Національна академія наук України;

Інститут історії України;

Головна редколегія науково-документальної

серії книг «Реабілітовані історією»;

Державний архів Вінницької області;

Відділ по розробці архівів ВУНК–ДПУ–НКВС–КДБ.

Збірник документів та матеріалів присвячений маловідомим проблемам настроїв та поведінки населення Поділля в умовах сталінської революції «згори» та здійснення політичних репресій в регіоні. Книга розрахована на науковців, викладачів, вчителів та студентів, а також всіх, хто цікавиться історією України.

Реабілітовані історію: У двадцять семи томах. Волинська область / Головна редколегія (голова В. Ф. Солдатенко, головний редактор В. М. Литвин, заступники редактора: С. А. Кокін, О. П. Реєнт, В. А. Смолій та ін.); редколегія тому (голова О. І. Курилюк, відповідальний секретар М. М. Кучерепа та ін.). – Луцьк: Надстир'я, 2013. – Кн. 2.– 612 с.

*Національна академія наук України;
Інститут історії України;
Головна редколегія науково-документальної
серії книг «Реабілітовані історією»;
Служба безпеки України;
Національна спілка краєзнавців України;
Українське культурно-просвітницьке
товариство «Меморіал» імені В. Стуса;
Волинська обласна державна адміністрація;
Волинська обласна рада.*

У другій книзі науково-документальної серії книг «Реабілітовані історією. Волинська область» у розділі «Мовою документів» опубліковані документи про формування системи державного терору на території області, описані методи роботи радянських спецслужб.

Опубліковані спогади про Г. Андросюк, Є. Брисюк (Тронь), С. Більця, М. Білінської (Дядюк), Г. Близнюк; документальні нариси про спецпоселенця Ю. Авельчука і його родину, дружину воїна УПА П. Бондар, ученицю Т. Байду-Денегу, члена ОУН Є. Борій (Дасюк), Л. Бахову.

Також у книзі подані біографічні дані про репресованих жителів Волинської області (букви А–Б).

Науковий і документальний журнал

3 архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ. – 2014. – № 1 (42)

Головний редактор: **О. Рубльов**

Відповідальний за випуск: **Р. Подкур**

Мовний редактор: **В. Григор'єв**

Технічний редактор: **І. Ставнюк**

Науково-допоміжна робота:
співробітники Галузевого державного архіву

Служби безпеки України:

Д. Бойко, Я. Зарецька

Комп'ютерне макетування: **І. Ставнюк**

Підписано до друку 22.12.2014 р.

Формат 60x84 1/16. Папір офсетний. Гарнітура Cambria

Друк офсетний. Умов. друк. арк. 25,62. Умов. фарб.-від. 27,72

Умов.-вид. арк. 28,27. Наклад 1000 прим.

Відділи редакції: 01001, м. Київ, вул. Михайла Грушевського, 4, кім. 211, 212;

тел.: 278-53-05, 279-13-88; факс: (044) 278-02-38;

01034, м. Київ, вул.Золотоворітська, 7; тел.: 255-85-41, 256-92-11.

Електронні версії номерів журналу розміщено на Інтернет-сторінці

Головної редколегії «Реабілітовані історією»: www.reabit.org.ua та

Служби безпеки України: www.sbu.gov.ua або www.ssu.gov.ua

ТОВ «ВИДАВНИЦТВО ПРАВА ЛЮДИНИ»

61112, Харків, вул. Дарвіна, 7, кв. 35.

Свідоцтво Державного комітету телебачення та радіомовлення України

серія ДК № 4783від 23.10.2014 р.

Надруковано на обладнанні ГО «Харківська правозахисна група»

61002 Харків, вул. Іванова, 27, кв. 4.

<http://khp.org> <http://library.khp.org> <http://archive.khp.org>